

ભાસ્કર

ઓક્ટોબર-ડાઇરેક્ટર-૧૯૭૮-અંક ૫૮૩-૫૮૪

કુદરતી દસલો પેદ

દીપોદ્ગમી વિશેષાંક - અં. ૨૦૩૪

નંદીઓ
ઈશ્વરભાઈ મો. દવે
જયમલ પટ્ટનાયક

જાનપદગ્રંથ

હીપોત્સવી વિશેષાંક : 'દુહો દસમે વેદ'

તંત્રીઓ : ઈશ્વરલાલ મો. દવે : જયમલ્લ પરમાર

વર્ષ : ૪૬ ઓક્ટોબર-નવેમ્બર, ૧૯૭૮ : અંક ૭-૮ : સળંગ અંક ૫૮૨-૫૮૩

'ગિમિ-નવરચના'નાં સર્વ લખાણો કોપીરાષ્ટ્રથી રક્ષિત છે.

પૃષ્ઠ

લેખ

લેખક

૨૫૧- ગુજરાતનું દુહા સાહિત્ય :	ઈશ્વરલાલ મો. દવે : જયમલ્લ પરમાર
૨૫૩- દુહા-અંકના સર્જકો, સંગ્રહકો, લેખકો ને કવિઓ :	જયમલ્લ પરમાર
૨૫૬- પ્રાતઃસ્તવન.....	પ્રાચીન સૂર્યસ્તવન ને રંગરટણ
૨૫૭- લોકસાહિત્યમાં દુહો.....	જયમલ્લ પરમાર
૨૬૫- દુહો દસમે વેદ.....	મકરન્દ દવે
૨૬૭- દોહા સાહિત્યની પ્રાચીન પરંપરા ...	ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણી
૨૬૯- દુહો લોકદૃશ્યની વાણી.....	મણિભાઈ વોરા
૨૭૨- વીંઝૂરાના દુહા.....	સં. જયમલ્લ પરમાર
૨૭૨- દુહામાં ઘોડાં	સં. રાગુ દવે
૨૭૩- દુહાનાં મૂળ.....	મ. મ. અધ્યા, કેશવરામ ડા. શાહી
૨૭૭- દુહાના દુહા.....	બળદેવભાઈ નરેલા
૨૭૮- 'સાચું સોરઠીઓ ભણે'	સં. અમરદાસજી, જયમલ્લ પરમાર, કવિ મેકરણભાઈ
૨૮૪- દુહા બળદેવભાઈ નરેલા રચિત.....	
૨૮૫- પ્રાચીન ગુજરાતી દુહા.....	ડૉ. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા
૨૮૧- દુહા શામળાના.....	સં. જયમલ્લ પરમાર
૨૮૭- ગુજરાતના ચારણી સાહિત્યમાં દુહા : પ્રકાર, રસ, અલંકાર.....	રતુભાઈ રોહિયા
૩૦૬- કુંવારા વેણુનો કવિ.....	સં. જયમલ્લ પરમાર
૩૧૦- અર્ધપ્રાચીન ગુજરાતી કવિતામાં દુહો : શિલ્પ અને સર્જન ...	ડૉ. પ્રભાશંકર તેરૈયા
૩૨૩- પખેડે દોહા પાલરવ....	સં. વૈદ્ય મોટાભાઈ ગઢડાવાળા
૩૨૬- દુહાની કવિતા...	પ્રા. જશવંત શેખડીવાળા
૩૩૨- કચ્છી દુહા... ..	સ. દુલેરાય કારાણી
૩૩૫- ગુજરાતના પ્રાંદોશલક્ષણે ના દુહા	નેરાવરસિંહ જાદવ

- ૩૪૩- દુહામાં ઘોડાં.. સં. રાજુ દવે
- ૩૪૪- દેશનો દુહો, ગૌરની ગાયો, શ્રીમાલથી ગુજરાત.... .. યોડીદાસ ભાં પરમાર
- ૩૪૫- દુહા : માનડાના, ખીમરાના, ભસૂતિયાના, આણુંદ-કરમાણુંદના મૂળભાઈ પાલિયા
- ૩૪૫- દુહો અને કચ્છનું લોકસાહિત્ય : ... રામસિંહજી રોહડા આઈ. એફ. એસ.
- ૩૪૫- દુહા : તપખીર તંમાકુના વ્યસનના.....
- ૩૪૨- દુહા : દેશળાના, જટો ને જટડીના. -કિસનિયા ને જમાલના મં. કવિ મેકરજીભાઈ લીલા
- ૩૪૫- દુહા : ભૂધરાના, કાનિયાના, સાંગણીના, નાથિયાના ને ઈલિયાના.... સં. અમરદાસ ખારાવાળા
- ૩૪૭- દુહામાં સાવઝ .. સં. રાજુ દવે
- ૩૪૮- ગુજરાતના ચારણી સાહિત્યમાં દુહા : પ્રોચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન :... રતુભાઈ રોહડિયા
- ૩૮૮- દુહામાં સરિતા..... સં. રાજુ દવે
- ૩૮૯- મનખ જન્મારો મોડિયા, સં. રતુભાઈ રોહડિયા : જયમલ્લ પરમાર : અમરદાસ ખારાવાળા
- ૩૯૧- દુહાનું કુળ નરોત્તમ પલાણુ
- ૩૯૪- દુહા : લાખા ફૂલણીના, ઢોલા માડના અને જાનરાના..... સં. કાનજીભાઈ બારોટ
- ૩૯૯- 'સોરઠિયો દુહો ભલો'..... સં. પુનરાળા
- ૪૦૧- દુહા : જૈતસિંહ પરમારના તથા સજળાના સં. આપલભાઈ ગઢવી
- ૪૦૩- લોકાયતોના દુહા... . સં. ગોસ્વામી મોહનપુરી
- ૪૦૫- દુહામાં પક્ષીઓ..... મં. જયમલ્લ પરમાર
- ૪૦૬- દુહા સોરઠીઆ : ભૂધરાના, વેરડાના, સૂરિયાના, કાળિયાના, દેવડાના ને કુંચાળાના...સં. સજજનશી સુર
- ૪૧૦- સાજણી સુઝત રામાંડળિકના દુહા રઘૂઆત : રતુભાઈ રોહડિયા
- ૪૧૨- દુહા દાદા ખાચરના : શામળા-શ્મરજીભાળા : સં. વૈદ્ય મોટાભાઈ ગઢડાવાળા
- ૪૧૫- દુહામાં ઐતિહાસિક લોકકથાઓ..... સં. જયમલ્લ પરમાર
- ૪૧૬- દુહા : સ્વ. ગણુભાઈના : દુહા રાફડિયા સં. કવિ મેકરજીભાઈ લીલા
- ૪૧૭- દુહામાં લોકકથાઓ ને પક્ષીઓ.. .. સં. જયમલ્લ પરમાર
- ૪૨૦- દેખનમે છોટો લંગે સં. હિંગોળદાન નરેલા
- ૪૨૨- દુહા અમીણા દેશના... . સં. હરસુરભાઈ ના. ગઢવી
- ૪૨૫- છઠડિયામાં પ્રશ્ન ને ઉત્તર.. ... સં. કરસન પટિયાર
- ૪૨૭ દુહા : ભાંડરના અને મુગલાના.. ... સં. શંભુદાન બારોટ
- ૪૩૧- ગત પેઢીના મહાનુભાવ કવિઓના દુહાની પ્રસાદી સ્વ. શ્રી. દુલાભાઈ કાગ : સ્વ. શ્રી. શંકરદાનજી દેથા
- ૪૩૨-લોકજીવનના અર્વાચીન પેઢીના કવિઓમાંથી ઢેટલાકની પ્રસાદી... નારજીદાન બાલિયા, પિંગળશીભાઈ ગઢવી, મેકરજીભાઈ લીલા, બળદેવભાઈ નરેલા, હિંગોળદાન નરેલા, આપલભાઈ ગઢવી, મેઘરાજ ગઢવી ને વલ્લભભાઈ રાજગુરુ.
- ૪૩૬- દુહા : જરા ને જોખનના, સામેરીની સાખીઓ .. સં. જયમલ્લ પરમાર
- ૪૩૭- દુહા દાડના... જયમલ્લ પરમાર રચિત
- ૪૩૮- સાવજ અને સૂર (વારાહ)ની વડછડ.. ... સં. બળદેવભાઈ નરેલા

ગુજરાતનું દુહા-સાહિત્ય

તંત્રીસ્થાનેથી

આમ તો અપભ્રંશકાળ પહેલાંથી લોક-દુહા ચાલ્યા આવે છે, વાર્તાઓમાં અને કથા-આખ્યાનોમાં વણાતા આવે છે. સને ૧૮૭૨ માં એવી દુહા વણેલી 'ગુજરાત કાઠિયાવાડ દેશની વારતા' પ્રગટ કરી ડૉ. બ. નામના કોઈ પારસી મુદ્રકે. એવી દુહાબદ્ધ કથાઓ ત્યારબાદ નાની નાની પુસ્તિકાઓ રૂપે પ્રગટ થતી જ રહી છે, જેવી કે સદેવત-સાવળિંગા, ગજરા-માર, ખીમરો ને ખભાતણ, સોન-હલામણ, 'રાણકદેવી' રાં ખેંગાર, માંગડાવોળો, રા માંડળિક ને આઈ નાગબાઈ, વગેરે વગેરે.

નકરો દુહાની ઘણી બધી પુસ્તિકાઓ છપાઈ હશે એમ સને ૧૮૯૨ માં પ્રગટ થયેલ 'લલ્લુ સતશઈ' ઉપરથી લાગે છે. આ 'લલ્લુ સતશઈ' મહુવાના ઓઝા લલ્લુભાઈ કાળીદાસે રચીને પ્રગટ કરેલ છે. નીતિ અને વ્યવહારવિષયક એવા ૭૧૧ દોહરા એમાં છે, એવું જ એક પુસ્તક શિહોરમાંથી પ્રગટ થયાની ભાળ મળે છે.

પણ લોકપ્રચલિત દુહાનો પહેલવહેલો સંગ્રહ 'કાઠિયાવાડી જવાહીર' ને નામે સને ૧૯૧૦ માં બંગ-સરાની પોસ્ટ ઓફિસના પટાવાળા ખીમણ વસનજીએ પ્રગટ કરેલો. એ પછી લોકકથાઓનાં જે જે પુસ્તકો પ્રગટ થતાં ગયાં તે તમામ દુહા વણેલી વાર્તાનાં જ હતાં.

એ પછી 'કાઠિયાવાડી સાહિત્ય' ને નામે સ્વ. કંઠાનજી ધર્મસિંહે સને ૧૯૧૨ માં કાઠિયાવાડમાં બહુમુખે ગવાતા દુહા, દોહિયા, સોરઠિયા, કુંડળિયા, છકડિયા, વડછંડ, સમસ્ત્યા, સુભાષિતા, ઉખાણાં ને નેડકણાં વગેરેનો ખે ભાગમાં દગલો કરી દાધો.

સને ૧૯૨૧માં શ્રી. હરગોવિંદ પ્રેમશંકરે દુહાબદ્ધ પ્રેમશીર્ષની કથાઓના ૨૭૫ પાનાનો અથ આપ્યો. પછી તો સ્વ. ગોકુલદાસ રાયચુરા, ધીરસિંહ વહેરાભાઈ, તારાયદ્ર અડાલજી વગેરેના લોકકથાઓના

અથા સવિશેષ દુહા-વિભૂષિત જ હતાં. મેઘાણીભાઈએ રસધાર, બહારવટિયા વગેરેમાં ખગ વાળ્યો, પણ નરદમ ૨૫૦ ચૂટેલા દુહાઓની ગીતકથા જે મેઘાણી-ભાઈએ આપી તે દુહાની દુનિયામાં શિરમોર સમી છે.

સ્વ. શ્રી. રાયચુરાએ 'કાઠિયાવાડી દુહા', 'દુહાતી રમઝટ' અને 'સો સોરઠિયા દુહા'ની નાની-નાની ત્રણ પુસ્તિકાઓ આપી છે. એ જ રીતે શ્રી. મેઘાણીભાઈની 'સોરઠિયા દુહા'ની એક પુસ્તિકા પણ પ્રગટ થઈ છે. દુહા અંગે આવી નાની નાની સંખ્યા-બંધ પુસ્તિકાઓ પ્રમટ થઈ છે. આશારામ દલીચંદ શાહે ગુજરાતી કહેવતસંગ્રહનો ૪૧૦ પાનાનો અથ આપ્યો છે તેમાં હજારેક દુહા-સાખી આપેલાં છે. સને ૧૯૬૦ પછી 'સસ્તું સાહિત્યકવર્ધક કાર્યાલય' તરફથી પણ દુહાસંગ્રહની ચાર આદિત્તિ પ્રગટ થયેલ છે. એ દુહાની લોકપ્રિયતા બતાવે છે.

અપભ્રંશ સાહિત્યમાંથી તેમ પ્રાચીન ગુજરાતીમાંથી વીણેલા અગર તો કોઈ એક પ્રસંગના કે ધડાબંધ દુહા ગુજરાતના વિદ્વાનોના ટાંચણ સાથે લેખોરૂપે સામયિકોમાં અવાર, નવાર પ્રગટ થતા રહ્યા છે. કચ્છી દુહા-સાહિત્ય અંગે શ્રી. રામસિંહજી રાઠોડે આ અંકમાં સિદ્ધસિદ્ધાપંથ રોશનીબર્થો રોચક પરિચય આપ્યો છે, એટલે અમે એનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો.

જે કંઈ પુસ્તક-પુસ્તિકાઓમાં દુહા પ્રગટ થયા છે તેમાં સંતસાહિત્યનો સાથી મોટો ફાળો છે. આ પ્રધા દુહા કોઈ પણ સીમાલેદ સિવાયના કચ્છ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, મારવાડ ને ઉત્તર પ્રદેશના હિંદી-ભાષી પ્રદેશોના ભારતીય સાંસ્કૃતિક એકતાના પ્રતિ-નિધિ સમા રહ્યા છે. એ એકતામાં પ્રદેશિક વૈવિધ્ય પણ વિલસે છે. દરેક પ્રદેશને પોતાની આગવી ખાસિ-યત છે અને એ રીતે જોઈએ તો આજ સુધીમાં ગુજરાતી દુહા સાહિત્યનું ઘાઈ વિશિષ્ટ સંકલન

પ્રગટ નથી થયું, જેમાં ગુજરાતના દુહા હોય, ગુજરાતે જેને આત્મસત્તા કરી લીધા હોય અને તળપદા વળોટ પકડી ગયા હોય એવા દુહા હોય; પ્રાચીન, અર્વાચીન અને આધુનિકકાળ સુધીના હોય, ચારણી અને લોકસાહિત્યના હોય, ઉપરાંત જે દુહાવૈવિધ્યને વિદ્વાનોની વિદ્વતાભરી વિશ્લેષણાત્મક માવજત મળી હોય.

‘દુહા દસમે વેદ’ વિશેષાંક કેટલેક અંશે એક એવા નમ્ર પ્રયાસ છે, જેમાં ગુજરાતના ભાષા-વિદ્યા, વિદ્વાનો, કવિઓ અને લેખક-સંપ્રદાયોના નાદર સહકાર મળ્યો છે, જેમાં દુહાનો મર્મ, દુહાનાં મૂળની સૂક્ષ્મ જાણવટ, અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતીમાં દુહાની પરંપરા, અગત્ય ને આયોજન, દુહાસ્વરૂપના જાંઘની ઉપયોગિતા ને અસરકારતા, આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં દુહાનું સર્જન અને શિલ્પ, ગુજરાતના ચારણી સાહિત્યમાં દુહાનું સ્થાન અને સ્વરૂપો, લોક-દુહાના સર્જકો, દુહાની કવિતા, દુહામાં પ્રદેશ-સમૂહો અને સ્વરૂપોનો એકાદ ઉગ્ગર પરસ્પરા ક્ષણક ઉપરના વિહંગાવલોકનોનો સમાવેશ થાય છે.

એમ જોઈએ તો ‘ઊર્મિ-નવરચના’માં જ છેલ્લાં ૧૨ વર્ષમાં પાંચ-સાત ઉગ્ગર દુહા-સૌરશ, દોઢિયા, જકડિયા પ્રગટ થયા છે. પણ એમાં કુળ, જાતિ, વંશ, વાર્તા વગેરેનાં પણ વધુ છે અને પ્રેમ-શૌર્ય, જતી, સતી, પણ, પ્રક્ષી, નીતિ અને ભક્તિનાં પણ છે.

ગુજરાતમાં સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ એ દુહા માટેની કુળદૃષ્ટ ભૂમિ છે. ગુજરાતની કોઈ જાતિ એવી નથી કે જેમાં કોઈ ને કોઈ વિશિષ્ટ શક્તિ ધરાવતાં નર-નારી ન થયાં હોય. કોઈ જાતિ એવી નથી કે જેને વહીવંત્યા ન હોય અને જેણે એના યજ્ઞમાન-વિશિષ્ટોની દુહામાં પ્રિરદાવસિઓ ન રચી હોય.

રાજવંશો, દોકર-દરબારો, એનાં ધીંગાણાં, આંતરવિગ્રહો, યુદ્ધો, મારધાડ વગેરેની અનેકાનેક આમન-સામન પ્રશસ્તિઓ, પ્રેમકથાઓ, જતીસતી અને દાતારીનાં તો અપરંપાર દુહાઓ છે. લાખોમાં ગણતાં પણ જેનો પાર ન આવે. ‘ઊર્મિ-નવરચના’ની સ્થિતિ

તો :

કાગળ થોડો, હેત ઘણો, કૈસો લિખ્યો બનાય સાગરમે જલ બહુત હૈ, ગાગરમે ન સમાય.

‘ઊ નવ’ની અનેકાનેક મર્યાદામાં અમારા આંતરનો હેતુ હતો ગુજરાતનું ચક્ર તેટલું અપ્રગટ દુહાસાહિત્ય પ્રગટ કરવાનો, ઓછામાં ઓછું પ્રચલિત હોય તેવું સાહિત્ય પ્રગટ કરવાનો, જે ઓછામાં ઓછું સાંપ્રદાયિક હોય, જેમાં જાતિ, કુળ, વંશ કે વ્યક્તિની પ્રશસ્તિ ન હોય, જેમાં પરચા-ચમત્કારો ન હોય, જે વાર્તા સાથે જોડાયેલું હોય, તે-પણ જેમાં સામાજિકતા અને સાંવર્ગનિક સંવેદન હોય, જે ઈતર ભાષાનું હોય તોપણ ગુજરાતનો તળ-પદો વળોટ પકડી ગયું હોય એવું દુહા-સાહિત્ય પ્રગટ કરવાનો એવી નમ્ર પ્રયાસ થયો છે.

લોકજીવન જેમ જેમ ધડાતું ગયું તેમ તેમ એની બોલી-ભાષા દુહાનો ઘાટ પકડતી ગઈ છે. દુહો લોકજીવનના ભાષા-વ્યવહારનું માધ્યમ હતો અને હજી છે, એટલે કે લોકસાહિત્યનું પ્રમુખ અંગ છે. દુહા જેટલો વ્યાપ લોકસાહિત્યના એક પણ અંગનો નથી થયો. જે વૃત્ત, નાટ્ય, વાર્તા, કથા કે ગીત દ્વારા નથી કહી શકાતું તે દુહા દ્વારા કહી શકાય છે, કારણકે દુહો લોકસમાજના સમગ્ર જીવનવ્યવહારને વ્યક્ત કરી શકવાની ક્ષમતા ધરાવે છે.

આવા ‘લોકજીવનના’ દુહા રચનારો દુહાનાં મી-અનામી સર્જકોને પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાનો દૃઢ વ, નક્કી કરવાનો આ અંકમાં પ્રયાસ થયો છે. લોકજીવનમાંથી જીભો થતો, કોઈ કવિ ભાગ્યે જ દુહા રચના સિવાયનો રહ્યો હશે. કચ્છ-કાંઠિયાવાડ વિષે તો એમ કહી શકાય કે એની કોઈ જાતિ કે કોઈ ગામ ભાગ્યે જ દુહા રચવા કે દુહા ગાવામાંથી વંચિત રહ્યું હોય તો ! સરજુથી માંડીને ગીત-રાસ-ભજન ને કથા-આખ્યાન સુધી, સીમવગડાથી માંડીને મઠ-મંદિરો ને સામાજિક સમારંભો સુધી એ વ્યાપી રહ્યો છે.

[અનુ. ૫. ર૫૫]

હુહા-અંકના સર્જકો, સંગ્રાહકો, કવિઓ ને લેખકો

જયમલ્લ પરમાર.

શ્રી મકરન્દ દત્તે : કવિ, લેખક, ચિંતક અને સાધક. સૂદી-શાયરોનો લાડકો 'સાંઈ-મકરન્દ'.

ડૉ. શ્રી. હરિવલ્લભ ભાયાણી : સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને ગુજરાતી ભાષાઓના ખ્યાતનામ સંશોધક અને ભાષાવિજ્ઞાની. ભારતીય વિદ્યાભવનના વર્ષો સુધીના પ્રાધ્યાપક. ગુજરાત યુનિ.ના ભાષા-વિજ્ઞાન ભવનના માણ ત્રડા, મૂર્ધન્ય વિવેચક અને વિદ્વત્ કોટિના સર્જક અને કવિ.

શ્રી. મણિભાઈ પેરાર : તત્ત્વવિદ, ભારતીય સંસ્કૃતિના જ્યોતિર્ધર, પોરબંદર પુરાતત્ત્વ સંશોધન મંડળના પ્રમુખ ને સંસ્કૃતિ-ઉપાસક નવી પેઢીના શિક્ષાગુરુ.

સ્વ. શ્રી. યશકર્ણુ રત્નુ : લોકસાહિત્ય વિદ્યાલય, જૂનાગઢના ગુરુજી, પોરબંદરના રાજકવિ, લખપત વ્રજભાષા પાઠશાળામાંથી ઉત્તીર્ણ થયેલા વિદ્યાવંત કવિ અને અપ્રગટ પિંગળના કર્તા.

શ્રી. કેશવરામં કા. શાસ્ત્રી : મહા-મરોપાધ્યાય વિદ્યાવાયરુપતિ, સંસ્કૃતના પંડિત-સંશોધક, ગુજરાતના અગ્રગણ્ય ભાષાશાસ્ત્રી. ભો. જી. વિદ્યાભવનના નિવેતન અધ્યાપક, ગુજરાત વિદ્યાસભાના સંશોધક અને અનેક સુપ્રસિદ્ધ કૃતિઓના સંશોધક અને સર્જક.

અમરદાસ ખારાવાળા : સ્વાધ્યાયી સાધુ, ઉચ્ચકોટિના કથાકાર, રામાયણના પારંગત, ભજર્નો-અને લોકગીતોના ગાયક અને લોકસાહિત્યના રસિયા સંશોધક-લેખક.

કવિશ્રી મેકરણુભાઈ ગગુભાઈ લીલા : સનાળીના લીલા-ચારણુ કુળતી પરંપરાના પ્રસિદ્ધ કવિ, વીર અને શૃંગારના ઉત્તમ વાર્તાકથક અને ઈતિહાસરસિક લોકવાર્તા-લેખક. એમનું સાહિત્ય માનવતાને ઉપાસે છે.

ડૉ. શ્રી. ભોગીલાલ સાંડેસરા : લઘુ-પ્રતિષ્ઠ ભાષાવિદ, અનેક મધ્યકાલીન કૃતિઓના સંશોધક અને સંપાદક. ભાષાક્ષેત્રે અર્થવિજ્ઞાન શાખાના પ્રારંભ-કર્તા, વડોદરા યુનિ.ના ગુજરાતી વિભાગના મુખ્ય અધ્યાપક અને એ જ યુનિ.ના પ્રણ્ય વિદ્યા મંદિરના માણ નિયામક.

શ્રી. ખળદેવભાઈ નરેલા : ભાવનગરના રાજકવિ નરેલા-ચારણુકુળના નખીરા. વિનમ્ર કવિ, પરંપરાના સુપ્રસિદ્ધ વાર્તાકથક અને લોકવાર્તાના સૌજન્યશીલ લેખક. શીવ અને સાર્વિકતાના ઉપાસી.

શ્રી રતુભાઈ રૌહડિયા : ચારણી સાહિત્યના અગ્રગણ્ય સંશોધક સંમાર્જક અને લેખક. ડિંગળી ભાષાના ગણુમાન્ય અભ્યાસી અને લોકસાહિત્યનાં વિવિધ ક્ષેત્રોના અભ્યાસી અલેખક. સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.માં ચારણી અને લોકસાહિત્ય વિભાગમાં પોતાની સેવાઓ આપે છે.

ડૉ. શ્રી. પ્રભાશંકર તેરૈયા : મુંબઈ હિંદી વિદ્યાપીઠ પ્રકાશિત હિંદી-ગુજરાતીનાં તુલનાત્મક વ્યાકરણો અને સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.પ્રકાશિત 'ગુજરાતી ભાષાના દિરુક્ત પ્રયોગો' જેવાં પુસ્તકોના લેખક. ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય અને લોકસાહિત્યના અભ્યાસી. સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.ના ગુજરાતીના રીડર, લોકસાહિત્ય ઉપર અવારનવાર વિવેચનાત્મક લેખો ને વાર્તાલાપો આપે છે.

વૈદ્ય મોટાભાઈ ગઢડાવાળા : (વૈદ્ય) એ. એચ. ગંનિયાની) ગઢડાના મેમણ ખાનદાનના નખીરા. ગઢડા પરંપરાના વૈદ્ય. કોઠામૂઝના કલાકાર અને કીમિયાગર પશુ કૌંક ક્ષેત્રોના વિશારદ, વાતકાલા અને સાહિત્યરસિક માહુ.

પ્રા. શ્રી. જશવંત શેખડીવાળા : વલ્લભવિદ્યાનગરમાં સરદાર પટેલ યુનિ.ના ગુજરાતી વિભાગના પ્રાધ્યાપક. વિદ્વાન વિવેચક. ઉચ્ચ કોટિના સંપાદક અને લોકસાહિત્યના જોડા અભ્યાસી.

શ્રી. દુલેરાય કારાણી : કચ્છી લોકસાહિત્યના સમાર્થ સંપાદક, લેખક અને કવિ. એમનો 'કચ્છ કલાધર' અને 'કચ્છનાં સંતો-કવિઓ'ના ગ્રંથોએ એમને કીર્તિની કલગીએ અપાવી છે. કચ્છી, ગુજરાતી અને હિંદીમાં પણ એમણે લોકપ્રિય કવિતા-સર્જન કર્યું છે અને ૮૨ વર્ષની વયે પણ એમનાં કવિતા-વાર્તા-લેખન ચાલુ જ છે.

શ્રી. જોરાવરસિંહ બટ્ટ : ગુજરાતની લોકસાહિત્યની નવી પેઢીનાં તેજસ્વી સિતારો. લોકસાહિત્યનાં અનેકવિધ ક્ષેત્રોના અભ્યાસી અને કલાવૈવિધ્યથી ભરપૂર ગ્રંથોના ધસમસતા ને આકર્ષક આલેખક.

શ્રી. ખોડીદાસ પરમાર : લોકજીવનનો પરમ આરાધક, લોકકલાનો ધુરધર ચિતારો, લોકસાહિત્યનો પરમ ઉપાસક, લેખક, આલેખક અને સન્નિષ્ઠ, અધ્યાપક.

શ્રી. મુઠ્ઠાભાઈ પાલિયા : લોકસંસ્કૃતિના ધીર ઉપાસક. કલામંડિત લોકજીવનના આલેખક. સરિતાના શાંત પ્રવાહ જેવી બજરમાન અને ધીરી ધીરી કહેણીના ધડાખંધ લેખક ને કોઠાડાબા કલાકાર.

શ્રી. રામસિંહજી રાઠોડ : કચ્છની સંસ્કૃતિનો અડીખમ ઉદ્દગાતા. વૈજ્ઞાનિક મુલવણી, ક્ષારશિક્ષક દષ્ટિ, પ્રકૃતિસૌંદર્યની સૌરભ, ઈતિહાસ-ભૂગોળનો જોડા અભ્યાસ, પ્રમાણભૂત આલેખન, પૌરુષભરી, જોમવંતી, જીર્મિઓનાં શિકરો ઉછાળતી મમીલી ને વ્હાલસોઈ વાણીના વાહક, ગુજ, સરકારના નિષ્ઠ, એફ.આઈ.એસ. અધિકારી.

શ્રી. કાનજીભાઈ ખારોટ : ગુજરાતની ખારોટ સૌદીની, ઈતિહાસ ને લોકસાહિત્યના રસે રસેલી, પરંપરાનાં જોમ, તેજ અને ખમીરવાળી, અનેકવિધ રસોને ઉછાળતી, રસભાવના ધોધ વહાવતી, લોકવાર્તાના અદ્વિતીય વાર્તાકથક. બજરમાન જૂનવટની પ્રતિભા.

શ્રી નરોત્તમ પલાણ : અભ્યાસનાં અનેકવિધ ક્ષેત્રોનાં જાંઝાણમાં પ્રવેશતી બજતી, અનુભવથી પુષ્ટ બંને જતી, છૂટે પટે સમશેરની, જેમ

વીંઝાતી, મુકત સ્ફુર્તિલી, તેજસ્વી, ધારદાર, હાવાં ફેલેંગે ગઢ કૂદતી પંખુ લાંઘતેભરી ને કલાત્મક કલમનો ખેલ દો.

શ્રી. પુંજવાળા : વાર્તાકથનકલાના નવકેડા કંઠારનાર, કંઠ્ય સંગીતની અંબેજમાં શબ્દ અને ઉચ્ચારનો ધ્વનિ વડે ભાવ-સૌંદર્ય પ્રગટાવનાર; માનવ-ભાવની સુકોમલ માવજત, ઉચ્ચ શિક્ષણનાં ભક્તિભીના સંસ્કારની પ્રચન્ન છટોના પ્રભાવક ને ઉચ્ચ તોષમના અભિજાત આલેખક.

શ્રી. આપલેભાઈ ગઢવી : પ્રકોશિત ને વેધક વાણીના ધારદાર વાર્તાકથક, પરંપરાની ખમીરવંતી ને ખાનદાનીભરી, મર્મોળી ને લયબદ્ધ કહેણી, સુગેય, રસ્યક અને પહોંડનાં ઝરણાં સમી કવિતા-વાર્તાનું ઓજસવતું કલાવિધાન.

શ્રી. ગોસ્વામી મોહનપુરી : વંણપદ્યે અનુભવ, અભ્યાસ અને કોઠાસૂઝથી ઈતિહાસજો અને પુરાતત્ત્વવિદ્યા સાથે ડંગલાં માંડનાર, હોળી યોગીનાં તેજ બળકોવનાર સંશોધક અને સ્વાધ્યાય-પ્રિય જુવાન.

શ્રી. સજ્જનશી સુઝ : સુર-ચારણકુળના નખીરા. પૂર્વજોનાં વિદ્યાવ્યાસગ, ખાનદાની, જ્ઞાન-સંસ્કાર અને પ્રતિભાના ગૌરવશાળી વારસદાર.

શ્રી. હિંગોળદાન નરેલા : લેખનમાં, કહેણીમાં અને કવિતામાં પરંપરાનું ભૂગર્જિત કૌશલ, સાહિત્યના ગળથૂંથીનાં સૌજન્યશીલ સંસ્કાર, વાણી વેધક પણ વગાડે નહિ. એવી નર્મમર્મવિનોદવાળી પ્રાચીન અને અર્વાચીનના સંગમવાળી, સાત્ત્વિક પ્રકૃતિની ભાવભીની.

શ્રી. હરસુરભાઈના ગઢવી : સાહિત્યોત્સાહ પાસી સજ્જન. ચારણી અને લોકસાહિત્યનાં અનેકવિધ ક્ષેત્રોના આલેખક. ઈતિહાસના ક્ષેત્રે અવિરત શોધક. વાણી અર્વાચીન, રંગ પ્રાચીન પણ તર્ક-પ્રમાણ અને અનુમાનથી અર્વાચીન કસોટીએ કસાયેલ.

શ્રી. કરસનદાસ પઢિયાર : અણીશુદ્ધ લોકસાહિત્યના જીવ. લોકસંગીતના તળપદા ને સાચા

સ્વરના ઉમદા ગાયક, વિનય, વિવેક અને ભક્તપણમાં અજેડ. જેમના કંઠને વિરલ કામણ વર્ષા છે એવા લોકસાહિત્ય વિદ્યાલયના પ્રથમ કોટિના પ્રથમ વિદ્યાર્થી.

શ્રી. શંભુદાન ખારોટ : કવિ અને કૃદ્ધિવાદની સમાન સંસ્કૃતિના આદા દરજ્જાના વારસદાર. કંઠ, કવિતા અને કહેણીમાં સંસ્કારે પ્રાચીન પણ લોકપ્રિયતામાં અવધીતોમાં પ્રતિષ્ઠા જમાવનાર. છંદાં, ગીતાં ને સોરઠાના ધીર ગાયક, વીર-ગૃંથારની વાર્તાની જમ વટ કરનારા ને વિનમ્ર વાર્તાલેખક.

સ્વ કવિ શ્રી. દુલાભાઈ કાંગ અને સ્વ કવિ શ્રી. શંકરદાન દેથાનો : પરિચય આપવાનો હોય નહિ. એમની જાળેલી માળેલી સંસ્કાર-વેલનો અનુપમ વારસો ગુજરાતને મળ્યો છે.

શ્રી. નારણદાન ખાલિયા : એક કવિ-રત્ન વર્ષોથી રાજસેવામાં વિલોપાઈ ગયેલું તે આપણા જામનગરના રાજકવિ શ્રી. નારણદાન ખાલિયા. લખપત મજભાષા પાઠશાળામાં એમણે ઉમદા વિદ્યા પ્રાપ્ત કરેલી. હસ્તલિખિત શાસ્ત્રીય ગ્રંથોના મજમિશ્રિત ભાષામાં દોહાબદ્ધ ભાષાનુવાદ આપ્યો તેમાં એમની કવિપ્રતિભા ઝળકી ઊઠેલી. પછી તો એમનાં કવિત, ભજનો, દુહા વગેરે એમના વ્યક્તિત્વની વિનમ્રતામાં જ સમાઈ રહ્યાં.

શ્રી. પિંગળશી મેઘાણુંદ ગઢવી :

અનુ. પૂ.રપરથી ચાલુ]

આધુનિક કાળે શિષ્ટ સાહિત્ય ઉપરાંત લોકજીવન માંથી આવતા ઘણા કવિઓએ દુહાસાહિત્ય પ્રગટ કર્યું છે. એમાં સાતસોક ઉપર દુહા રચનારાઓમાં અગ્રિમ એવા સ્વ. શ્રી. દુલાભાઈ કાંગ, સ્વ. શ્રી. ભૂદરજી જોષી, શ્રી. ત્રાપબંકર, શ્રી. પિંગળશી મેઘાણુંદ ગઢવી અને કવિ શ્રી. મેકરણ ગગ્ગભાઈ લીલાનાં નામ ઉલ્લેખનીય છે.

આ દુહા-અંકના સર્જકો, લેખકો, કવિઓ અને સંપ્રદાયોનું અમે અભિવાદન કરીએ છીએ એમના સહિયારા પુરુષાર્થથી, ભાવનાથી અને જ્ઞાનગરિમાથી

ચાગણોની પરંપરાના કવિ, ગાયક, લેખક અને જૂના-ગઢમાં હવે તે લોકસાહિત્ય વિદ્યાલયના આચાર્ય. એમણે ગીતાજીનો સમગ્રલોકી દુહામાં અનુવાદ કર્યો છે અને ખીજાં પણ કવિતા અને લોકવાર્તાઓ ઉપર પુસ્તકો આપ્યાં છે.

શ્રી. મેઘરાજ મણુભા ગઢવી : અસ્ખલિત વાણીના વરદાયી શ્રી. મેઘરાજ તેજસ્વી વાર્તાકથક છે. એમની કવિતા નીતિ-ધર્મની પ્રાસાદિક પરંપરાની છે. કહેણી-ધસમસતા પૂર સમી વેગવાન અને કથન જતી, સતી, ભકિત અને શૌર્યના સંસ્કાર-પ્રેરિત છે.

શ્રી વલ્લભભાઈ રાજગુરુ : જેમને શ્રી નહિ પણ અકિંચન બ્રાહ્મણની સરસ્વતી ભજનરૂપે, દુહારૂપે ને કવિતારૂપે વરી છે તેવા આ ધર્મરોપાસી સાધુચરિત નિવૃત્ત શિક્ષકે આજસુધીમાં સેંકડો ભજનો અને હજારો દુહા રચ્યાં છે.

ડો. નાગજીભાઈ ભટ્ટી : આપણે આગળ વધેલા લોકસાહિત્ય અને ઇતિહાસના અભ્યાસી, સંશોધક અને લેખક. એમના અવિરત ઉદ્યમે કચ્છના પાણિયાનું વિરલ મંથન-લેખન એમની પાસે કરાવ્યું છે. લોકગીતોના વિષય લઈને તેઓ પીએચ. ડી. થયા છે. સૌરાષ્ટ્ર યુનિ.માં ગુજરાતી વિભાગમાં તેઓ અધ્યાપક છે. લોકસાહિત્યનું અધ્યયન પણ કરાવે છે.

આ અંકનું સર્જન થયું છે; અને સંપાદન સરળ બન્યું ચિ. રાજુ દેવેના એકધારા સાથથી

આ અંક સાથે બન્યો કુટુંબીજનોના એક-ધારા મયિંત પરિશ્રમથી, આધારસ્તંભ જેવાં સ્વ-જનોના સાથથી, ગ્રાહકો, વિજ્ઞાપકો, ચાહકો અને સુરૂપ મુદ્રિકાના સંચાલક તથા કર્મચારીગણની આત્મીય-તાભરી ચિંતા અને ચીવટથી. સૌના અંતરના આભાર સાથે નવા વર્ષની લાખ લાખ શુભેચ્છા.

ધર્મશક્તિભાઈ એ. દેવે : જયમહલ પરમાર

દશ્ય જગતમાં સૌથી વિશેષ પ્રાણુદાતા સૂર્યભગવાન ગણાય છે. ગેળનો ગોળો ફૂટતાં આપણું કાંટયું વરણ - પ્રાચીન જ્ઞતિઓ સૂર્યની પ્રાણુશક્તિની આરાધના પધ્ધતિ જ પ્રાચીન દિનચર્યા શરૂ કરે છે. સેકડો વરસથી નીચે આપેલું સૂર્યસ્તવન ભાષાનાં પરિવર્તિત રૂપો સાથે ગવંતું આવે છે. સંથે મ્થ દશરથ-પુત્ર ભગવાન રામને પશુ રંગ દઈને એનું રટણ કરે છે.

સૂર્યસ્તવન

ભલે ઉગા ભાણ, ભાણ તુંહારાં ભામણાં;
મરણ જિયણ લગ માણ, રાખો કશ્યપરાહિત.
ઊગેવું અચૂક, ઊગ્યાનું આગસ નહિ;
ચગુ ન પડે ચૂક, કદીએ કશ્યપરાહિત.
અગ પર ઊગતાં અરક, એહમ તું અધાર;
જો આલર ઝણકાર, દીએળે કશ્યપ દેવાહિત.
કાશ્ય જેહડા ન કોય, દણીહણ જેહડા દીકરા;
લખદળ લાંગે લોય, ઊગે ને અજવળાં કરે.
ઊગ્યો તું અડૂક, ગરવર અધારાં ગયાં;
સે દેવાયત સૂર, કરમી કશ્યપરાહિત.
તું ઊગે વળિયાં તિમિર, ગૌ છૂટા ગાળા;
તસગર લે ટાળા, દનકર કશ્યપદેવાહિત.
કે દીવા કે રાકલાં કે પૂજે પાખાણ;
રાત ન લાંગે રાણ, કમણે કશ્યપરાહિત,
સૂરજ સખાને હોય, નો ચહુદશ લખમી ચરે;
નાખ્ય ન ચડે કોય, દોખી કાશ્યપ દેવાહિત.
સામસામા ભડ આંફળે, લાંગે કેતારા ભ્રમ;
તણ વેળા કાશ્યપ તણા, સૂરજ રાખો શરમ્મ.

રંગ-ચડાવણુ રટણ

રંગ રંગીલા ઠાકરા, કુંવર દશરથરા,
ભૂજ રાવણુરા ભજિયા, આલી જાં ભવરા.
રામા રજપૂતી તણો, આડો વાળો આંક,
લીધા પેલી લાંક, દીધી દશરથરાહિત.
તે મારી જો તાડકા, વપરત હુતી વામ;
રામેયા દશરથ તણા, તને રંગ હો સીતારામ.
અનેક ભગત ઓધારિયા, નકલક લેતા નામ;
તું તારે દશરથ તણા, રંગ હો સીતારામ.
ધનકું ઊડાં નહ ધરે, રણમે ખેલે દાવ.
ભાગી ફેળાં લેકવે, તાકું રંગ ચડાવ.
તન ઓખાં મન ઊજળાં, ભીતર રાખે ભાવ;
કિનકા ખૂરા ન ચિંતવે, તાકું રંગ ચડાવ.

લોકસાહિત્યમાં દુહો

જયમદલ પરમાર

પ્રાણીના આત્મને શબ્દ સાંભળવાની ભાવના થઈ અને કાન ઉપન થયા. વસ્તુ જોળખવાની ઈચ્છા થઈ. અને આંખ ઉપન થઈ. વાસ લેવાની પુલ્ક થતાં નાક ઉપન થયું. તેમ ચંસ્કાગયે જતી ભયની કવિતા-કલારૂપે અંતરવાનો ભાવ થયો અને દુહોનો જન્મ થયો.

આભ ઉઠેલે, હોં બળે, વેધનકો હિય વેધ;
અગોચર ગોચર કરે, દુહો દસમે વેદ.

આકાશી તત્ત્વોને, ભૂમિ અને એના તળના જ્ઞાનને, ધર્મ અને ત્રિજ્ઞાનને, માનવજીવન અને તેના જોડા મર્મને આમ ગોચર અને અગોચરને રૂપકડા જાહેરૂં વ્યક્ત કરે છે એટલા-માટે દુહો દસમે વેદ ગણાય છે. શ્રી. મકરન્દશાઈએ એને દસમું દાર ખોલવાના આધ્યાત્મિક અર્થમાં ઘટાવ્યો છે.

લોકોની બોલચાલની અને સમગ્ર વ્યવહારની ભાષા જીવનના વિવિધ અનુભવોથી, વિચારથી, રસ-ભાવથી, મર્મથી, ચિંતનથી, લાઘવથી, કલ્પભક્તિથી અને સંગીતક આરોહિતરસોથી ઉચ્ચારવા લાગી. એણે સહજભાવે દુહોનું સ્વરૂપ ઘડી લીધું. દુહોની વંચણસગાઈને શબ્દાનુપ્રાસ તો બોલાતી લાંબાનાં જ અંગ હોતી અને છે. 'માત્રામેળ', લઘુ-ચુરુ વગેરેનાં બંધનો અને શબ્દોના સ્વરૂપ પાછળથી બંધાયેલ છે, પણ લોકોએ પિંગળના બંધારણની દરકાર કરી નહીં પે તોના ભાવમકિતમાં દુહોને મનભાવન સ્વરૂપે ઉપાસ્યા જ કર્યો છે.

કોઈપણ મુખપાદને કંકશ રાખવા તે પ્રથમ પદનો અને પછી ગેવનો પ્રકાર ખૂબી જાય છે. એ પદચર્યાના અદ્વૈતદેહ મળી જાય-લિપિબદ્ધ બને તોપણ એનું ગેવત્વ તો ચાલુ જ રહે છે. એટલે કે ઉચ્ચાર-ણ્યમાં ગેવત્વ મુખ્ય ભાગ બજતે છે. એનું મૂર્તસ્વરૂપ ગાવાથી જ પ્રત્યક્ષ કરી શકાય છે.

સાંમવેદના છંદોની જેમ દોહોનું ગેવત્વ રાગદારીમાં નહોતું પ્રયોગ્યું ત્યાં સુધી ઉદ્ભવ, અનુદાન અને સ્વરિત એવા ત્રણ સ્વરોનું જ રહેતું જ વ્યૂં છે.

વેદના મંત્રો જેમ અમુક ઉચ્ચારથી, યોગ્ય વજન આપીને વાંચીએ કે ગાઈએ તો જ એનો ચેત્ત્વ અર્થ નીકળે, પણ ઉચ્ચાર કે ગાનમાં સ્વરસ્થાન છોડી દેવામાં આવે તો અર્થનો અનર્થ થઈ જાય. જુદા જ અર્થ નીકળે તેનું જ દુહોમાં છે. એટલા માટે સચો અર્થ સમજવા સ્વરસ્થાનનાં કમ ઘણી ચોક્કસાઈથી નર્મણવો જોઈએ એમ 'નિરુક્ત'માં વાસ્કાચાર્યે જણાવ્યું છે. લોકગીતોમાં પણ સ્વર, ભાવ અને શબ્દ એકરૂપે આવે છે.

વેદના છંદોની જેમ જ દુહો બે પંક્તિના દોહિયા રૂપે ત્રણ પંક્તિનો ને છંદકિયા રૂપે એની બે દોહો વળતી પંક્તિ ન ગણવામાં આવે તો ચાર પંક્તિનો રહેતો આવ્યો છે.

લોકિયો દુહો પિંગળશાસ્ત્રથી કે એનાં વિવિધ સ્વરૂપોથી સંપૂર્ણપણે અસ્પર્શ ન જ રહી શકે પણ મુખ્યત્વે લોકજીવનમાં એ ત્રણ સ્વરૂપે જ ચાલ્યો આવે છે:

દુહોને 'દોહો' અથવા 'દો' 'ડો' કે 'દુવો' પણ કહે છે. આપણા કેટલાક પ્રાચીન છંદોમાં પણ 'દુવઈ' અને 'દુવૈયો' અથવા 'દુવાઈયો' જેવાં છંદનાંમો છે. જોકે દુહોથી એ ભિન્ન છે. વાર્તાકથનમાં એ દુહો કે દોહરો પણ કહેવાય છે ને રાસમાં કે બલેનમાં તે સાખી સ્વરૂપે આવે છે. દોહોના માપને ઉત્તરવે તેને સોરઠો કહે છે. આ સોરઠો જ પશ્ચિમ ભારતમાં ખાસ કરીને કટુણ સ્થાને ને વીરમાં પણ મેદાન મારી ગયો છે. લોકજીવનમાં દુહો-સોરઠોનાં માપ જળવાય છે ને નવી પણ જળવાતાં. અલ્પ દુહોગીરો માપની આળખપાળમાં બહુ પડ્યા નથી.

પરિણામે માપ વગરના અને લાંબાટૂંકા દુહાને લોકિયા ગણાવ્યા ને રાફડિયા દુહા પણ કહેવાય છે.

આમ તો વિલાપના દુહાને મરશિયા કે તુવેરીના દુહા કહે છે. હવે આ તુવેરી એ પિંગળના મધ્યમેળના દુહા છે. પણ લોકોમાં જે મરશિયા-જોડાવા છે તેમાં મધ્યમેળનું કોઈ માપજળવાયું નથી. આ મરશિયા કે તુવેરીના દુહા પરજના કરુણ સ્વરોમાં વિશેષ ગવાય છે. પરજમાં ત્રણ લાવ-આવે છે, એક વિલાપનો, બીજો ભક્તિના કરુણ્યનો અને ત્રીજો વિરોગ દુઃખનો. એનાં લોકિયા માપ-તાલ નથી, પણ વિદ્યાર્જિતની એવી વિવિધ લયકારી દ્વારા જ વિશેષ ત્રણેય લાવ વ્યક્ત થાય છે. એને કોઈ રાફડા-યણ પણ કહે છે.

લોકજીવનમાં દુહાની ગાયકી જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે. એથી વિવિધભાષા વ્યક્ત થાય છે. એકના એક દુહા વિવિધ સ્વરૂપે ગવાય છે. પણ વધુ પડતી શેષાઈમાં-માત્ર વૈવિધ્ય ખતાવવાની પ્રકાઈમાં દુહાને મૂળના સ્વરથી જુદા સ્વરમાં ગાવામાં આવે ત્યાં દોહાનો મૂળ લાવ સંપૂર્ણપણે માર્યો જાય છે. જોકે દુહા-ગાયકીની પ્રાદેશિક અને ભક્તિગત ખાસિયતો પણ હોય છે.

દા. ત. છકડિયા હોળીના તહેવારો ઉપર ભરવાડ-રખારી ને ઢાળી ગાય છે. એ છકડિયાની લઢણી લાંબે લહેકે હિલોળતી હોય છે. એ રીતે રામાવાળા અને ચંદ્રાવળા પણ જરા ઢાળકેર સાથે ગવાય છે. એમાં પણ કણખીઓ, મેર અને આયરોની લઢણી જુદી હોય છે.

ત્યારે પ્રણય-વિરહના છકડિયા પણ ગવાય છે ને એમાં સ્તુતીની પણ ગવાય છે. એમાં સંપિયારદેના, સોન-હવામણના, સજણાના, તમાચી સુમરાના અને ચૂંડ વિજેગણના છકડિયા ખૂબ પ્રચલિત છે. દુહાનો એક પ્રકાર છે હડુલો અથવા હુડીલો. સૌરાષ્ટ્રમાં હડુલો કહે છે, જ્યારે ઉત્તર ગુજરાતમાં એને હુડીલો કહે છે. આ હડુલાનો પ્રકાર કોઈક છકડિયા જેવો ને કોઈક દુહા જેવો હોય છે. પણ ઉત્તર ગુજરાતમાં સારંગના ઢાળમાં એ હુડીલાની રચના તદ્દન ફરી જાય છે. અને આ હુડીલા કે હડુલામાં વિનોદ વિશેષ જોતરે છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં આવી હાંસી-દોહાના, કે કેઈકે જાતિ કે વ્યક્તિને ઉતારી પાડવાની હડુલો જોડાય છે. એને જામત પણ કહે છે. એની રચના ટૂંકી હોય છે. આવા હડુલા અને જામતની રચના સૌથી વિશેષ પાંચાળના મેથળી ગામના કાનજી લાંગાવદરાએ કરેલી. એના હડુલા કે જામતનાં છેલ્લાં બે ચરણ ત્રીચે મુજબ રહેલાં :

રણ મેથળીમાં રિયે છે, કાને લાળે એવું કયે છે.

હવે આપણે એને દૃષ્ટાંતમાં જ નોંધીએ. આવી આપણે લોકોમાં પ્રચલિત દુહા અને એના પ્રકારોનાં દૃષ્ટાંતો આપીએ છીએ, પિંગળ કે ડિંગળના માપ પ્રમાણેના નહિ. એમાં માપ હશે પણ ખરું અને નહિ પણ હોય. સાધારણ

દુહો
રામ લણો લણ્ય રામ લણ્ય, અવર રામ લણાય;
જણ મુખ રામને ઉચ્ચાર, જા મુખ લોહ જડય,

સૌરાષ્ટ્ર
ધી ગાને આલછ ધાને, રાકાથી રૂઠો ફર,
તારી પાસે નહિ પરધાને,

તને કેણી સમજાવે શમિળા !

મરશિયા (તુમેરી)

સિંદોર ચડાવે સંગાં, દીવો ને નાળિયેર હોય;
લોહણ ચડાવે લોહ, તારી ખાલી માથે ખીમરા.
પ્રચાર વધારે સોરાઠાનો છે. મરશિયાના-વિલાપના દુહા તો સૌરાષ્ટ્રમાં અતિ પ્રચલિત છે. જોગડાના, તાગમદે, રશમિયા લોડા અને હમીરજી ગોહિલના વિલાપના દુહા ધણ પ્રખ્યાત છે. લોકજીવનમાં માથાં ઢાંકી મોં વાળી મૃત્યુના અઘાતને આક્રંદમાં વહેતો મૂકે છે. ત્યારે એના વિલાપ-વિદ્યાર્જિત બોલ લગભગ દુહાનું રૂપ જ ધારણ કરે છે.

આ મરશિયાની મોજ લેવા કેટલાક ધણીએ પોતાના મૃત્યુના સમાચાર ધરે મોકલાવીને પોતાની પત્નીને મુખેથી ઝરતા મરશિયા છુપાઈને સાંભળ્યાની ધટનાઓ અતી કહેવાય છે. પછી ધણી છતો થતાં આ એનું મુખ જેની નથી હોતી, કારણ કે એના નામનું

મેં વાળ્યા પછી એને જીવેતો સ્વીકારી ચકતી. નથી.
નમ્ર સારથે આશા બારાટને મુખે આરા મરહિયા
જીવતાંજીવત સાંભળ્યાની કંતકથા છે. વિલાપનાં
ગીતોમાં દુકાની ચેટ વિશેષ હોય છે તે એકલે પંકજે
દુહાંમાં મોં વાળી શકાય છે. ખીજાં વિલાપગીતો
સમુદયનાં જેવાં વિશેષ હોય છે.

નાગ-નાગમદે :

સવારે સૌ કોઈ, મોઝાણે આવે મલક;
રાત્રી ન રાત્રે કોઈ, નાંધુ વળુની નાગડા!

રાંણુકદે-રાખેગાર :

વડ વાવડી તણા, નીધણીઆ નીચો રિયો;
મરને રાખેગાર, સૂકી સલ ન ચિયો.

પોરસાનાં નામે કહેશા દુહા :

તરિયા ગઈ, તૂપણા રહે, હેયું હાલંકચૌલ;
રતન ગિયું રોળ, પાદર તારે પોરડા!

રેશમિયો-ભેડો :

ભર દરિયે કોઈ વાણુ, ભેડાનું ભાંગી ગિયું;
પંકજ ધિયાં પાખાણુ, રસ ગ્યો રેશમિયા.

ભેગડાનો :

તું વણકર અમે વણાર, રાતે પણ નેડો નહિ;
પણુ-ગણુનો રોડું ગજમાર, તારી જાત ન પૂછું ભેગડા.

હમીરજી-ગોહલ :

વન કંટાળા વીર, મારે જીવીને ભેવાં રિયાં;
આખો અગવ હમીર, ભાંગ્યો મોટીને ભીમાઉત!

દોદિયો :

સમો એવું હાલવું, પછેડી એવી સોડય;
સજણામાં સવાહ નઈ, ખાલી આંખયું મ દોડય.
હતુરિયો લેંદી કયે, હાળ દેખી મ ધોડય,
સમો એવું હાલવું, પછેડી એવી સોડય.

છકડિયો :

સમદરમાંથી મોતી સચું, આડી વજરની ખાઈ;
હંસાની પ્રીતયું ભૂલી ગિયા, કાગાસું કરી સગાઈ,
કાગાસું કરી સગાઈ ને નરી
હટકયું મન ત્યાં ત જાવું ફરી

કહે સપિયારદે ખાનડી, માણુહને કમાણુહ મળ્યું;
સમદરમાંથી મોતી સચું, આડી વજરની ખાઈ.

ચૂંક વિલોગણુનો છકડિયો :

સજણુને જુવાની આવી, હાથમાં લઈને જાય;
ખોલાઓમાં જોલે નહિ, વડી વમાસણુ થાય.

વડી વમાસણુ થાય ને અમને

અને એની ખમર શું પડે તમને

સામાં મળે ત્યારે શરમાવા લાગે, અવળું જોડે ને જાય
સજણુને જુવાની આવી, હાથમાં લઈને જાય.

જલુચિરહનો છકડિયો :

અપાઠ વરસે એકીએ, ગાજવીજ ધનધેર
નેજ બાંધ્યા તરુવદે, મધરા જોલે મોર

મધરા જોલે મોર ને મીઠા

ઘણમૂલાં સાજણુ સપનામાં મીઠા

કહે તમાચી સુમરે રીસાણી કેલને મનાવે મોર
અપાઠ વરસે એકીએ, ગાજવીજ ધનધેર

પ્રણય-અરદાર :

સજણુ રિયો નો રાખિયે, લાગી તમારી માયા
ઓર સાથે ઉતારાં દેયે, કરીએ છતરિયું ના છાંયા
કરીએ છતરિયું ના છાંયા ને તમને વરિયે
કલેલ મજો નો કો મુખ ઉપર ધરિયે
નર્યો છે દી ને હળી છે છાંયા
સજણુ રિયો નો રાખિયે, લાગી તમારી માયા

રામાવાળા :

મોર વણુ સૂનો ગરવો, સીતા વણુ સૂના રામ
હંસલા વણુ જોવર સૂનું, શુભિયલ વણુ સૂનું ગામ

શુભિયલ વણુ સૂનું ગામ ને હરિ

મન્યો પદારથ ને આવે ફરી.

ગઈ સીતા ને રામચંદર રો ના!
જેઠો રામનો કયે ગરના હુંગર મોર વણુ સૂના.

ચંદ્રાવળા :

કહે મંદોદરી સાંભળો શામી, એ અનરધનું મૂળ
પેટ જોળીને પીડા ઉપજાવે, શરીરમાં ધાવ્ય શૂળ
શરીરમાં ધાવ્ય શૂળ સંચારી,
મહીપત કેમ ગીઓ મત જ હારી.

એ આદ્ય પુરુષ તો અંતરજાતી
કહે મંદોદરી સાંભળો શામી, એ અનરથનું મૂળ.

આપજેડીઆ-લોકિયા દુહા

આ કળજગ વિષે માણસમાં આવી ગઈ કષ્ટ
તે કૂડી થઈ ગઈ માણસની દષ્ટિ
જોડી વાત આ ટાણે લાગે રૂડી
દુનિયાની દાનત થઈ ગઈ સાવ કૂડી
એવો કળજગ મેલે છે દોડું
વગર સવારથે માણસ જોલે જોડું
એક ખીજને માણસ દેખે એર
આ ભાવમાં થઈ ગયાં ઉંખરિયાં વેર

ગોદાણિયા દુહા

ભણતરમાં લડકો ઊઠ્યો, આ હક અર્થી ભણનાર
ગણતર ગોત્યું ના જડે, જ્યાં ગુરુ પેટ ભરનાર
ડિંડવાણાં દાખલ થયાં ને ડખાનો નાહ પાર
પતંગિયા કાંઈ પાંગર્યાં ને પડિત અપરંપાર

રાફડિયા

પોરખંદરના કોલીખડામાં રણારી ભગત કલો
થઈ ગયા. એમની પરભાતી નરસિંહ-મીરાંની પાદ
આપે એવી છે, પણ એમના આપજેડીઆ રાફડિયા
દુહા પણ સાંભળવા જેવા છે :

દિ'નો કાથો કાગડો ને રાતે કાથું ઘૂડ;
કલો કલખડાવાળો કહે, શું લગવાનથી કાથું
ભૂત ?

એ વીજે વસેખાઈ નહ, ગાળ્યો ન કરે ઘા;
કલો કલખડો એમ કહે, પડ્યો તથે હા.
લાંબે પગે ટીંટોડું ને ટૂંકે પગે તેતર;
કલો કલખડો એમ કહે, રાંપલ્યાં એટલાં જેતર.
શિયાળે-ઉનાળે સૂઈ રિયે, ચોમાસે જઈ ચાસે;
કલો જોલીખડો એમ કહે, ભૂખ પાસેની પાસે.
ઊંચે ઉંખરે જોરડું, હેઠે ઉંખરે ખડકી;
કલો કલખડો એમ કહે, ટાઢનું ચોસડ, ધડકી.

પરજ અથવા રાફડિયા

સામેરી સજન સોહામણો, જોતાં ઉપજે વહાલ
જેનો કંથ નહિ કહ્યાગરો, તેનો કેમ ચાલે વહેવાર ?

સામેરી સજન વળાવિયો, તાતી વેળ માંચ;
હું ન સરણ વાદળી, પિયુને પલપલ ઢાળત છાંચ.

શાખી

હુદાળો હુઃખભજણો, સંદાય ખાળે વેશ;
પરથમ પહેલા સમરિયે, ગવરીપુત્ર ગણેશ.
જાગ્યો પણ જાગ્યો નહિ, રેન ગળતી રાત;
તે નર સરજ્યા કૂકડા, પોકારે પરભાત.

ઉ. ગુજ. નો હુડીલો

ઉત્તર ગુજરાતમાં એ પ્રકારના હુડીલાં ખોલાય
છે. એક પ્રેમકથાના અને ખીજ વિનાદના. એમથી
પ્રેમકથાનો નેઈએ :

કાળો રે ખળદિયો ખઉ કલોળિયો,
ધોળોરે જોને ધમજો જાય;
વાળો દિયરિયા વેલડો,
ઓલ્યાં દેરે દર્શત થાય.
દેરાં રે ફરતી હું રે ફડું,
જયમ ફરે કંગાલ મોર;
સૂનો સહેવન જાગે તે,
તારી સાવળ્યંગા રાતી રાતી જાય.

સોરાષ્ટ્રનો હુડીલો

લીંખડામાં ગુણુ ઘણેરો, લીંખડો જાને કડવો કીધો;
વાતના કવેસરીએ વાત કીધી,
પણ સાદ સરવો નો દીધો,
સાદ તો કાંચલને દીધો, કાંચલને રૂપ ન દીધો;
રૂપ તો મોરને દીધું, મોરનો પગ કોઢિયો કીધો;
આટલા લેદ માતા ઉમિયા જાણે;
રાધાજીનો પ્રર કાળો કરસત કીધો.

હાંસી-હુડીલાનો પ્રકાર ઉભય

અંમારે સગપણ આંટણ ઘાંટણ
તમે શું જાણો ભાઈ વાસુ !
ગાડાખેડના બાપની ખીયર

મારા સગા ઘણીની સાસુ.
દરખાર તમારી ડેલિયે, અન્નનો અકેકાર;
સવારે ઊઠે સાલિયાં, ખપેર ખીજ વાર,

આમ કર્યાની આખડી, આમ કર્યાનું નીમ; સારપ તું સમજ્યો નહિ, લલે રાજ લીસ. લોકવિદ્યાનાં ધર્માખરાં ક્ષેત્રો દુહા અભિવ્યક્ત થઈ ગયાં છે. ખગોળની ખગોળ, વાયુ, વરસાદ, વનસ્પતિ, પશુ, પક્ષી, કૃષિ, ગોપાલન, ક્ષાત્રજીવન, વૈદ્ય અને ખીજી ધર્મી ધર્મી વિદ્યા, આ કંઈક દુહાઓમાંથી ધણું ધણું નાથ પામતું ગયું છે તે કંટક કંઈક ને થોડું ગ્રંથસ્થ ખમી ગયું છે. પણ કંઈક સ્થળ પરંપરા હવે તૂટતી જાય છે, એટલે એમાંથી મેળવી લેવાય તેટલું જ ખચશે. અહીં વિક્રતારભયથી લોકવિદ્યાના પ્રત્યેક ક્ષેત્રો દુહામાં પરિચય આપવો અશક્ય છે, લોકજીવનમાં પણ સાવ અનુભવ માણસોના લોકક્રિયા દુહા તેમ રાસવિદ્યાવાળા ને જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ-વિચારની દૃષ્ટિએ વિકસિત એવા લોકોના પણ દુહાનો સમાવેશ થાય છે.

ચારણોમાં તુંભેલ ચારણોમાં કવિતા નથી. એમને જ્યારે પૂછવામાં આવ્યું કે તમે દુહા-કવિતા રચો ખરા ? ત્યારે એમણે ભાંચાતૂટ્યા દુહામાં જવાબ આપ્યો કે :

ધોકે વેરી ધરિસયું, દિયે તરારે તુંભેલ;
ગાલીએ છ'ંદાં ગેલ, સોંખ્યાં સોરઠિયે કે.

અમે તુંભેલો તો વેરીજનોને ધોકે ધોકે લીધાનું અને તરવારે ઢાળી દેવાનું જ જાણીએ, બાકી વાતું-ગીતુંના ગલખા-ગુલતાન તો સોરઠિયા (ચારણો) ને જ સોંપ્યા છે.

બારાડીના ધોકે લીધનારા અને તરવારે ઢાળનારા અબુધ ગણાતા ચારણ-ખેડૂતોને માલધારીઓમાં પણ આવી થોડી કવિતા તો ખરા જ. પણ દુહાની લોકકવિતાએ તો કવિતાનાં શિખરો પણ સર કર્યા છે. વિસ્તારભયથી એતું વિવરણ-વિવેચન આપવાનો લોભ જંતો કરી માત્ર દુહા દ્વારા જ એ પરિચય કેળવીએ:

કંજૂસ માણસને ચારે તરફથી આવી મળેલી લક્ષ્મીનો ઉગ્ર વિસ્વાદ જતાવવા માટેનું રૂપ-જુઓ : છત્ર ચોમેર, તણી, માઠા ઘર આવી મળી; પદમણ પાવૈયાથી, જાણે વળુંલી વેરડા.

પદમણી જાણે પાવૈયાના મળે વળુંલી દોય તેવા. મહાન નરોના દીર્ઘજીવનની પાકલી અવસ્થાની દયામણી દશા વર્ણવતાં કહે છે :

ખહુ જીંગો, ખહુ જીવવું, ખહુ જીવવામાં દખ;
રાવણ સેન સંહારનેા ઈ બેઠો અરજુન રથ.

મહાખજવાન દીર્ઘજીવી હનુમાનને લંકા રાજ્યાની બહાદરી પછી કોઈ કામ ન રહ્યું તે અર્જુનના રથનો, ધન્ય જીવવાની કામગીરી સોંપાઈ. મહાભારતનું યુદ્ધ ખેલાયું તોપણ એણે તો રથની દાંડી પકડી રાખીને નિર્વેદપણે ટંગર ટંગર જોયા જ કરવાનું રહ્યું.

દેહના નાશાવંતપણાને વર્ણવે છે :

ધખશે ખોડશ ધરા, કુંપો કે કાયા ઉપર;
ખોળી ન જડે ખાખ, જગ્યામાં જંગલ ઊગશે.
આજકાલ દિન પાંચમે, જંગલ હોગા વાસ;
ઉપર ફીરેગે લોક ચોર ઢોર, અરેંગે ધાસ.

પ્રેમની તાકાત જુઓ :

કળીર કળીર કયા કરે, જાઓ જમુનાતીર;
એક ગોપીકે પ્રેમમે, બહુ ગયે લાખ કળીર.
દુહાની તાકાત જુઓ :

ચાર વેદ ખટ શાસ્ત્રી ને પૂરાં બધાં પ્રમાણ;
દુહામાં દર્શન કર્યા, કવિયણ એ ગુણનાથ.
આત્મ-સાક્ષાતકાર :

ઘર દિવાર દર્પણ ભંગે, જિત દેખું તિત તોય;
કંકર પત્થર ઠીકરી, લઈ આરતી મોય.

કુત્તાંડ બધું દર્પણ બની ગયું. એમાં જ્યાં જુએ ત્યાં 'હું' ને બદલે 'તું' દર્શન થાય છે.

સંત શાને કારણે નચિંત છે !

મેરો ચિંત્યો હરિ ના કરે, ક્યોં કહું મેં ચિંત ?
હરિશ ચિંત્યો હરિ કરે, નાને રહ્યો નચિંત.

પ્રેમને પાંખો છે, પણ પડને નથી

વાલા છંદે વાવડે, ઊડીને ન અવાય;
પોતાના પંડયમાં ય, પાંખું નહિ પાનેા ભણે.

નહિતર !

જેને પોને જીવ, એને પડથી પુગાતું હોત;
નશાં અવગત નોત, આ પીંજરને પોતો ભણે;
ગુણાતુરંગ

નગણે વોસોં ન રાખીએ, સંગુણની પત જાય,
ચંદણ પડયું ચોકમાં, ઇંધણ મૂલ વેચાય.
બોધ

સંગુણ પરધર જઈ કરી, હુઝ ન ગાઈ રાય;
ભરમ ગમાવે આપણો, હુઝ ન લીએ કાઈ.

અમજણુ

ધા ભેગા ન થાય જીવડા, માગતાં ન મળે મોત,
દિલમાં જરી વિચારો હુનિયા, આંધળી ન મેલો દોટ.

હથુરિયો લેંદ્રી ક્યે ખૂઠિયાં વિના કાણુ ખતાવે
જોટ;

ધા ભેગા ન થાય જીવડા, માગતાં ન મળે મોત.
વિનોદ

ઉદરડીએ ઉતપાતડી માંડી, ખાધી ખાણની નર
હાકલ દધ હવાલદાર ઉઠ્યો, તરત કાઢી તલવાર

મિયાંની દાઢી ઉદરડીએ ઢરડી

મિયાં મૂએ ને ખીળી રાંડી

ઉદરડીએ ઉતપાતડી માંડી

દુમેળિયા દુહા

પીપળામાં પળેડો માર્યો, રીંગણાં ખરો બેચાર;
વાંકો વળી લેવા લાય ત્યાં રાખેગાર કહે

રામરામ.

દરિયા વચ્ચે ખીજડો, ઉપર ચડી થો;
પૂછ્યું જાલી ફગોળી ત્યાં ત્રણ આનાના છૂટા.

ક્યાંની રાણકદેવડી, ને ક્યાંનો દાવલ પીર;
થોડી હુસાં ખાઈ ગઈ, કેતો ગયો કખીર.

વેળણુ દની વરમાળ, હલામણુને હો;
ખડકીમાં ખેગાર, ડોકું કાઢ્યું દેવદે.

અરમન

પાણી મ જાળે પાવણુ, લોહી મર જાળે લખખ;
કાયા જાળે સમિટી, માક મ જાળે નખખ.

હૈયાં જડતા

કંહો કંહુ કિરતારકો, હીરદા લયા કોર;
નવ નેજાં પાણી ચડે, પથર ન લીજે કોર.
રિસામણાં

પોતાનાને પેર લનાં ઘણી કાઠી ન મૂકે કોય;
વહાલાં ને દવલાં હોય તોય વેઠારીએ વજપાળદે.
ભોમ-ખીજ પરખ

ભલિયું વિણુ ભલો, નાજડા નર ન નીપજે;
જાયો જોમાનો, કાં કુવર કુંતાં તણો.

ધરા વિણુ ધાન ન નીપજે, કુળવિણુ માકું ન હોય;
ઓઠા ધરે જખરો તે, જેની મા હોયલ હોય.

કાઉં કાઝાં કંગોલિયા, કાઉં કાઝાં કપૂત;
હકડી તો ધીડી ભલી, હકડો ભલો સપૂત.

નિષ્કુળ જીવતર

આગતરમાં જીગું નહિ, પાછતરમાં પાલી;
સાંગો કે સંસારમાં, ખેપ ગઈ ખાલી.

જનમનું સાલ

ધાનેથી ધરાય નહિ, નહિ મીઠપ નહિ માલ;
સાંગો ક્યે જનમ-સાલ, દેવે દીધો દીકરા.

અતુરત ઝખના

મળિયલ મૂઠે ઘણાં, મનસાગર મળ્યા નહિ;
હામું હૈયામાં ચ, દાઝ ઘણેરી દાદવા.

નરવીરની ભડાઈ
ઘણુ ખાકું ને બાલધાં, હાથી પૂછલ હોય;
વપત પડ્યે વાલગા, નાકોર કડકે નોય.

જાત-કળત

કાંસુ પીતળ ને નીચ નર, વણુ વળકડ્યા વાજ ત;
પણુ હેમ ન વાગે હે સખી, ઇ વાજે તોય

લાજ ત.

કેઠાજાનની ઝીણવટ

ખેલે ઇ ખીજે નથી, ખીમો કે ભગવાન,
અંતર વચમાં એટલું, આંખ ન ભાળે કાન.

ચિત્રાત્મક ચોટ

જોખનિયું જાતું રિયું, ઘઢપણુને ધરે,
ફરો મન મોકળે, હવે કંચુકી કાંધ ધરે.

પગની પાનીથી માથાના અંબોડા ને અલકલટ સુધી
 ઉરના થરકાટ અને અંગના ફરકાટ સથે અંગ ઢાંકે,
 અધઢાંકે કરતી જુવાની ઘડપણને ઘરે પહોંચી ગઈ.
 પછી અંગને ઢાંકવા ન ઢાંકવાની મનને મોકળાશ
 મળી ગઈ હવે તો કંચૂકી-કમખો કાંધે-ખભે નાખીને
 એવું તમતમારે ક્યાં કરે. કોઈ નામ ન હોય
 જુવાની ઘડપણને ઘરે પહોંચી ગઈ. આથી તે વધારે
 ચમત્કૃતિ દુકામાં કેટલીક હોય ?

ક-લે શી ગાર

જેટો કમે છે જેટડી, કાંક અંગેરે રાંચ,
 સાંજણ દોઢા બજારમાં, ચાર જનેકે કાંધ.

અનુભવ-નિયોડ

જેટો કમે છે જેટડી, કાંક લે ને કાંક દે,
 સામે ઢેરા રખખળો વોલો માડુ થે.

પતળેલ

અંબ ફળે પરિવારસુ, મેહુ ફળે પત જોય,
 લાકો રસ-જે કે પીએ, ઉનકી કાળગત હોય ?
 ગિરના-હુંગર નેગિયા, ફરક્યા પેણ વન,
 પણ મેહુ તમારું મન, બકોળ ચ્યું બરડા ધણી.

અનાવૃદ્ધિ

ખડ ખૂટ્યાં-ગોરલ વસુકિયાં, વાલાં ગિયાં પ્રદેશ;
 અવસર ચૂક્યા મેહુલા, વરગી કાંઉ કરેશ ?
 ગાયે મકોડા ભૂમિયા, અસતરિય મેલ્યાં બાળ;
 વેલો વળ લાખા ફલના, તારા દેશમાં પડયો દુકાળ.

અસવારનાં રૂપ

કાળો ઘોડો ને કાંટવો, ભરસર ભાલુ હથિ;
 બાઈ અપણી બજારમાં, જોઈ જોઈવાની જાત.

જુદ્દે ચહતો સોરઠી વીર

ઘોડો ઘોડાને ઘાટ, અસવારે ઉણો નહિ;
 જેવું ભાલુ ભરે આકાશ, મીટે ભાજીયાં માંગડો.

મૃત્યુને ભેટતી ખુમારી

ભલ ઘોડા વલ વંકડા, હલ બાંધવાં હથિયાર;
 આખાં ઘોડામાં ઝીંકવાં, મરેવું એક જ વાર.

મૃત્યુની ખંડી છટા

વાયે ફરકે, મૂછડી, તથણ અબુકે દંત;
 વુચો પટોળાંવાળીઓ, લોબડીઆળીનો કંથ.

અંત્યજ-પ્રશસ્તિ

આંગે છેલ્લી ઊઠે, પેલી ઊડે. પાંત;
 ભૂપાંમાં પડી બ્રાંત, જમણ અમઠાવ્યું જોગડા !

જેતપુર ચાંપરજવાળા ઉપર અદેશાડી સેન્ય
 ચડ્યાં ત્યારે હજી ભૂપાળો-રજપૂતો અંપલાવે તે
 પહેલાં જોગડો ઢોલી ખાંટકયો ને વેતરાઈ ગયો. ભૂપાળો
 બ્રાંતિમાં પડી ગયાં કે આ શું ? અન્યજ તો જમણ
 વારમાં છેલ્લો હોય એને બદલે લડાઈના જમણવારની
 પંક્તિમાં સૈની પહેલો ઊડીને ખેસી ગયો. હે જોગડા !
 ભૂપાળોનું તે જમણ અલકાવ્યું. ॥

જાતવંત

મોંઘા ભાલ મળે, મોંઘા સાટવિયે નહિ,
 ખૂંદાં કોણ ખમે, જાત વન્યાના જોગડા !

દુકાળના વરસમાં સુખી આંધર ભાઈને ન્યાં
 દુકાળ વરતવા આવેલી બહેનને આશરો ન મળ્યો ત્યારે
 ગામના વણકર જોગડાએ કળશી અનાજનું ગાફું ને
 બળદ સાથે વરસ વરતાવ્યું, એ જોગડો રૂંતાં આંધર
 બહેને આ આફંદ કરતી મરશિયે કહ્યું કે હે ભાઈ
 વણકર જોગડા ! જાતવંત સિવાય ખૂંદાં કોણ ખમે ?

શંકરનીતિ છે

પ્રાક્ષણ, ક્ષત્રિ, વૈશ્ય, શૂદ્ર, રસેચન જન્મથી,
 જેના જેવા શુણે, કમો, ઊપજે ભેદ એ, થકી
 દાદવાનો દુહો છે :

સોજાં જેનાં શીલ, એનાં વરણ કાંઉ વચારીએ,
 પ્રેલાદ ગણ્યો અવિત્ર, ન કે દાનવ હુને દાદવા.
 કામી દિલાવરી :

સિંધના મુસલમાન જતની દીકરીઓ પાંચળ
 સિંધના સુમંગે પડેલો મૂળીના પરમારો એના રક્ષણથી
 ધીગણે ચડ્યાં એમાં ઘાયલ થઈ પડેલા એક જતનું

લોહી ખીજ ધાયલ થઈ પડેલાં હિંદુ-પરમાર.
તરફ વહેવા લાગ્યું, પરમાર, અભડાય નહિ એટલે
ઈસા જતને આસો પરમાર કહે છે.

ઈસા સુણ આસો કહે, મરતાં પાળ મ ખાંધ્ય,
જત પરમારાં એક જો, રાંધ્યો ફરી મ રાંધ્ય.
વીરપ્રશસ્તિ

મૂળ મૂછે હાથ, તરવારે ખીજે તવા;
હત જો ગીજે હાથ, તો નર અગ્રેજને નમત.
ખાંડાં તણો ખજો, પોહવ પારીસા કિયો,
કર દીધા કલણે, આડા એભલ રાઉત.

ઉપમા

સાજણ એડા કીલે એ, જેવા ફવાના કોસ,
પછાડયા પાણી દીએ, ફરે ન આણે રોષ.

સંવેદન
રોળામાંથી તારવ્યે, હાકું દિયે દોર,
ચિતકું અમણે ચોર, દોરીને દીધું દેવર.

સ્વર્ગ અર્થદીપન

સજન બને તું ચાંદલો, સનેહી બનું હું ચકોર;
નટ બને તારાં નેણલાં, મારા દેહનો બનાવું દોર.
સૂઠે ત્યારે પિયુ સાંભરે, જાણું તો પિયુ બંધ;
રેન કે સ્વપ્નાં તરે, કયું જીવું મોરી માય ?
ટાકા લઈ તૂણી લિયો, કોઈ પડદા પાંપણના;
અખંડ આંખમાં રિયે, સોણાં સાજણનાં.

સ્નેહ-સમર્પણ

સંકલ રેત સંગા, લાળી કાં લાગો ?
તળિયું તો તાગો, માંહી સરવાળી સેજળ ભરી.
વિશ્વાસે વહાણ

ગાંઝવાંમાં જળ ઉપરે, અમે વાલમ હાંક્યાં વાંજ;
આથી અદકાં એધાણ, શિયાં બતાવું સ્નેહનાં ?

પ્રેમ-મૂરછના

કુંવર કાળી નાગણી, સકેલી નખમાં સમાય;
એનું કરકયું કગ ન આતરે, કુંવર ચલાડય કેવાય.

કૃપ-યૌવન

બળે ખીજનાં ઉર, હાલે ને વળી હલખયે;
છાતી આકમચૂર, હાથ કેટાળી કુંવરનાં.

યૌવનવિરલનું કૃપક

એતર પાક્યું, કેણ અરે, મન એકું માણે;
વેલો વળને વીજળદા, મને રોઝડાં રંજડે.

ઋતુવિરલ

ચામસે સુખિયાં ઘણાં, દુખિયાં દોય જણાં,
થડકતાં થાનાંલિયાં ને ઊગતી મૂછડિયાં.

વિદળ-લગળ

રાત અધેરી એકલા, સામા મળિયા રેણ,
હૈયું રાજ્યું હાકલી, પણ અડકું નાખે નેણ.

પ્રણય-કિદીપન

પહેલો ચોરો રેનરો, કીવડા આકમજાળ,
પિયું કેટાળો કેવડો, ધણ્ય કંકુની લોખ્ય.
ખીજે ચોરો રેનરો, વાધિયા નેહ-સનેહ,
ધણ્ય ત્યાં ધરતી હોરહી, પિયું અપાઠો મેહ.

પ્રેમભંગ

જીવ હંઠાળે જૂંપડાં, જૂને જોખમ બંધ,
ખોરડ ખાવા ધાય, મન વાથું કરે નહિ.
ભોં ભીજી લાળેલ નહિ, કો જાણુ કિસે ?
તેં મેલ્યાં તિસે, ખેઠાં છોયે ખાનરા !

ધાયલ માથે ઘાં, કારમાક કરિયે નહિ,
સળવેલ સાંગના, રાણા ફોરો નહિ.

બેવફાઈને શાપ

કળ કળ કરશે કાગ, ઘુમલીનો ઘૂમટ જશે,
લાગો વધતી આગ, રાણા તારા રાજમાં.

અતાગ ભવરથ

પાંપણ થકી મેં પરખિયો, કેણ કેણ ભવરથનો,
એકલ હાથ ઉલેચવો, સાચર સમેજણનો.

દુહાની દુનિયા સંસાર જેટલી વિશાળ છે. શુભાર, હાસ્ય, વીર અને રોદ્ર રસના અનેક ભાગે દુહો ઘૂમી વળે છે. પણ એમ લાગે છે કે એનો જન્મ તો કરુણને કિનારે થયો હશે. અને સતેની સાખીઓનાં શુરુશિખર પર એને શાંતરસની દીક્ષા મળી હશે. લોક-દૃશ્યમાં ખેડેલી કાંઈ જાંડી વેદનાને જન્મ લેવાનું મન થયું ને એણે દુહાનો પિંડ ધારણ કર્યો દુહાના આ સ્વરૂપ વિશે જ એક દુહો છે :

દુહો દસમો વેદ, સમજે તેને સાહે; (વંચાતલની વેણ, વાંઝણી શું જાણે ? દુહાનો મર્મ ને પ્રોક્ષી શકે એને દુહાની તીવ્ર ચોટ જપવા ન દે. અને આવી ચોટ તો દુહામાં વ્યક્ત થયેલી વેદના જેણે અનુભવી હોય એને જ કાળજે લાગે; બાળકના જન્મ વખતે થતી વેદના તો એક માતા જ જન્મણી હોય છે. જેણે બાળકને જન્મ નથી આપ્યો એવી સ્ત્રીને એની શી ખબર પડે ? દુહો આમ વસમી વેદનાનો ચિત્કાર છે ને સાથે નવા જન્મની વધાઈ પણ છે. દુહાનો ડંખ જો પ્રાણને લાગી ગયો તો પછી એ જૂના કલેવરમાં જીવવા દેતો નથી. માણસની રૂંવાટી ફરી જાય છે. રામકૃષ્ણ પરમહંસ પોતાના નિકટના સાથી-એને કહેતા કે : 'તમને કાળા નાગે ડંખ દીધો છે. હવે કદી તમે પહેલાંના જેવા નહિ રહી શકો.' દુહો પણ શું કહે છે ?

કાળોતરે કરડેલ, અવળી રૂંવાટી અંગ શું, દુહાના ડંખેલ, ઘેને ઘેઘૂર આંખડી.

દુહામાં આત્મ કાયાપત્ર દરવાની સંજવની ભરી પડી છે. એટલે જ એને કહ્યો 'દસમો વેદ.' વેદ તો ચાર છે, વધારાના બધા તો પાંચ થાય, પણ આ 'દસમો વેદ'નો અર્થ શો ? માત્ર વર્ણસંગાઈ માટે 'દસમો વેદ' નહિ કહ્યો હોય ને ? પણ મને અહીં 'વેદ' એટલે ગોરખનાથનો 'સૂક્ષ્મવેદ' યાદ આવે છે. એનો શુંખર તો જ્યારે પ્રાણનો સુષુમ્ણામાં

પ્રવેશ થાય ત્યારે જ સંભળાય. સુષુમ્ણાને કહે છે દસમું દાર. દુહો આ દસમું દાર ખોલી આપતી વેદશ્રુતિ સમો છે. રવિચાંદેએ એક ભજનમાં કહ્યું છે :

પંચ હતા સો થયા પરિપૂરણ, નવધા નામ મિટાયો; દશમ દશા આવી દિલ બીતર, એકમેં અનેક સમાયો.

નવધા ભક્તિ એ તો હજુ ગહારની નિવિધ-તાભરી દ્વૈતભાવની ઉપાસના છે. પણ દસમી દશા પ્રગટ થાય ત્યારે માણસની અંદર જ ને એક છે, તેમાં અનેકની લીલા સમાઇ જાય છે. દુહો એક ઉત્કટ પુકાર બની કંઈ આવે છે ને દિલમાં જ પ્રિયતમને મળવાનું બારણું ખોલી આપે છે. સાચા પ્રેમી અને સંત વચ્ચે કાંઈ અંત છેડું નથી. ને પ્રેમમાં સળગી જાઉં એને આતમની ઓળખાણ થયા વિના કેમ રહે ? એટલે તો સુકિશ્ની કે શેરીનું નામ રાધા ને મીરાંના જેવું સ્મરણીય બની ગયું છે. એક એવા જ પ્રેમી દુહાગીર દિલગીરનો એક દુહો છે :

સળગી જાઉંલા સંત, રૂંવે રૂંવે થઈ રાશની; નોખો નુગરો પંથ, અમે સાધુડાં સીમનાં.

અંતરની આ રમેરોમને સળગાવી મૂકતી આગ કેવી હોય છે એનો સામાન્ય માણસને ખ્યાલ નથી હોતો. ને પોતાની જાતને જાણવી ચાહે એને જીવનને હોડમાં મૂકીને અંધારાવાર માનવીના અંતરભાવ સમજાય નહિ. અને ને માત્ર પોથી ઉઠેલી જાણે તે દુહામાં વ્યક્ત થતી પ્રાણની વેદના કેમ પારખી શકે ? દુહાનો વેદ વેદિયા માટે નથી. એને વાંચવા માટે તો ભેદુ જોઈએ. દુહો છે :

ભેદુ જાણે ભેદ, બીજને વેણ વાંચે નહિ, વાંચે ચારે ય વેદ, અનકાર્યો સમજે નહિ.

દુહાનાં વેણ તો ને સનકારે સમજે એને માટે છે. પ્રત્યુભવન માટે ભક્તની કે પ્રિયતમ માટે પ્રેમીની અંખના કેવી હોય ? ગહારના દીવા ને પાથ-

રણાનું એને કામ શું ? પોતાના અંગને જલાવીને જ એ તો પ્રિયતમનું મુખદર્શન કરે છે. વિક્રમ સલાટની વાર્તાનો દુહો છે :

હથેળીનાં કોરાવું કોડિયાં, આંગળિયુંની વણાવું વાટ,
પંડયનાં વેરાવું પાટિયાં, સેવું વણે સલાટ.

પોતાની જાતને ઓળખાણ કરતી આ વેદનાને લાંબી લેખણે લખતાં પણ પાર ન આવે. અને છતાં દુહો મે જ ચરણમાં એ જવાળાનો ચિતાર આપી દે છે. સુરના હેમિયાનો દુહો છે :

લાગી હત જો લા, નો આડા પડીને ઓલવત,
પણ સળગી ગિર સગા, હડેડયોડુંગર હેમિયા.

ક્યાંય મકાનને, ધરવખરીને, કપડાંને આગ લાગી હોય તો એની આડા ફરી, પાણીનો મારો ખોલાવીને એ આગને ઓલવી શકાય, પણ જ્યાં ગિરનું આખું જંગલ સળગી ઊઠે, કુંગરે દવ લાગે ત્યાં શું થાય ? હેમિયાના મૃત્યુપ્રસંગે એની પ્રિયતમા સુમલે કહેલો આ દુહો છે, 'આ સળગી ગિર સગા' એ સંબોધનમાં મૃત્યુ આગળ માનવીની અસહાયતા ને આકંઠ જંગલની આગ જેવા ભડકા નાખે છે.

કોષવાર માત્ર ચરધા ચરણમાં જ દુહો અસીમ વેદનાને ઘૂંટી આપે છે. માંગડાવાળા માટે પદ્માને આ પુકાર :

ઊંચે સળગે આલ, નીચે ધરતીના ધડા;
ઓલવવાને આવ, વે'લે ધાંત્રવડા ધણી.

આલ ને ધરતી સળગી ઊઠ્યાં હોય એવી વ્યાપક વેદનાને કોઈ વાર દુહો રોજિંદી સામગ્રીમાં ઉતારે છે, અને ત્યારે પણ એની વેધકતા ઓછી થતી નથી. એવી જ રીતે રિયોગમાં ખૂરતાં ઝાડવાં, પશુ-પક્ષીની હાલતમાંથી પણ દુહો દૃઢ્યભેદક વેદનાને વાચા આપે છે. પોરસાના દુહાઓમાં તો એક પછી એક આવી ઉપમાઓ આવતી જાય છે ને વિશેષી ચારણના કોમળ હૃદયને કાતરી ખાતી વેદના ઊપસી આવે છે :

ખાવળને ઝાડ જ ગિયાં, વાધે નીચ વન્યા;
કેળ્યું કોળે ના, પાણી વિનાની પોરહા.

વાછરડું વાળા, લાંભરતું લળાય,
થર આતમનો થાય, પરસ્યા વણુના પોરહા.

ગાયની સાથે જ વાછરડું ખાંધ્યું હોય ને એનો લાંભરવાનો અવાજ પણ સંભળાનો હોય, પણ એને સ્પર્શ્યા વિના, જીભથી ચાટ્યા વિના ગાયનો જીવ કરતો નથી. એવી જ સ્થિતિ પ્રિયતો સ્પર્શ પામ્યા વિનાની છે. માત્ર સ્મરણથી શું વળે ?

રણમાં ઊંટની વણુજર જતી હોય, એમાંથી કોઈ ઊંટ વિખૂંટું પડી જાય, પછી સંગાથીને મળવાના એના વિલાપ સાંભળ્યા છે ? ઉપરાંત એ ઊંટને પગે ડામણ બાંધેલ હોય, જોર કરી હાલી શકે તેમ ન હોય, તો એની દયાનું શું પૂછવું ? પ્રિય-વિજેગી દિલની પણ એવી જ દશા છે :

દવને ડામણ દે, ઊભલ ઊંટ વારે,
રિયું રાડયું દે, પાદર તારે પોરહા.
રાણકદેવીનો આ ગિરનારને ઠપકો કોણ ભૂલી શકશે ?

ગોઝારા ગિરનાર, વળામણ વેરીને કિયો ?
મરતાં રા ખેંગાર, ખડેડી ખાંગો નવ થિયો ?
ગિરનારની તળેટીમાં આવેલા મૃગી કુંડને પણ કોઈ અનામી વિજેગી પૂછે છે :

મરઘી કુંડના કાંઠડા, તને કેતા જુગ થિયાં ?
થોડીવાર પહેલાં જ કદાચ આ પ્રેમી પ્રાણુમાં આવેલા દામાકુંડમાં પ્રિયજનનાં અરિથ પધરાવીને આવ્યો હશે. પછી એ જ પ્રશ્નના ઉત્તર દારા ફરી પ્રશ્નાર્થ બતાવીને કહે છે,

મરઘી કુંડના કાંઠડા, તને કેતા જુગ થિયા ?
માહુ હતાં એ હલી વિયાં, પાણુ જ પિયા રિયા ?

મારાં સ્વજન તો સિધાવી ગયાં ને તમે પથરા જ અહીં પડ્યા રહ્યા ? પરલોક સિધાવેલ સ્વજનની એક એક વસ્તુ જોઈ કોના હૃદયમાં આ પ્રશ્ન નહિ ઊઠ્યો હોય ? જડ વસ્તુઓને ટકી રહેવા માટે તો આટઆટલા જુગ આપ્યા, કિરતાર ! અને માત્ર ચેતનને માટે જ ચાર દિનની જિંદગી ?

અને છતાં આ થોડીશી જિંદગી પણ ઓછી નથી. એ તો મહામૂલો લાઠાવો છે. દુહો કહે છે :

દુહો : લોકહૃદયની વાણી

મણિભાઈ વેરા

માનવજાતને વાણી પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે પ્રથમ નાદ કે આદિબોલનો ઉદ્ભવ થયો. આપણા પૂર્વજના હૃદયમાંથીનાં ભાવને આબેહુલ વ્યક્ત કરતો એ ધ્વનિ શ્રુતિમંત્ર બની ગયો. સંસ્કૃતિના ઉત્થરમાં આવતા માનવીની વાણી એના વિચાર અને ભાવને અનુરૂપ હતી, એટલે સત્ય હતી, શિવમ હતી અને કાવ્યમય સુંદરમૂ હતી. આદિ વાણીમાં પદ્ય પહેલાં પાંગર્યું. એ બોલ રસાત્મક જ હશે. અનાયાસે ઉદ્ભવ થયો એટલે કલામય એ નાદ સત્યથી વેગળો ન હતો. એ પરાવાણીનો નાદ હતો, પ્રભરૂપ હતો. ગદ્ય કરતાં પદ્ય સત્યને વધુ નજીક છે કારણ કે એ ઉચ્છ્વાસની સીધી પ્રક્રિયા છે, વેદધ્વનિ છે. આર્યોએ એને કલ્યાણકારી માનેલ છે.

ભાષાનું પૃથ્વિ સ્વરૂપ કાળ વીત્યે સંસ્કૃત બન્યું, તેમાં અનુષ્ટુપ ભાવને વહન કરતો પ્રથમ છંદ નિર્માણ થયો. કદાચ એ જ સમયે ઓછા સંસ્કૃત માનવીની હૃદયવાણીએ દુહોમાં ફેખા દીધી હશે. દુહો વેદનું સ્થાન પામ્યો છે, કારણ કે એ લોકહૃદયની વાણી છે માટે. ઈતિહાસ કહે છે કે ઈસવી નવમી-દશમી સદીમાં સરહંપા અને કણ્ઠપા જેવા સિદ્ધોએ દુહાનો ઉપયોગ કરી સામાન્યજનને સૂઝ પડે એવી રીતે જીવજગત-ઈશ્વરની રચના સમજાવી છે, પરંતુ દુહો માત્ર જ્ઞાનનું વાહન ન બન્યો, એને તો આબાલવૃદ્ધ નરનારી ખેડના હૃદયને ગાવું હતું. જ્ઞાનનો અંચળો ઓઢીને કેટલાય છંદો પૂજ્યસ્થાને ખેસી ગયા છે, દુહો તો લોકોની વચ્ચે જ લોકવાણીનો ખેપિયો બનીને રહ્યો.

છેલ્લાં હજારેક વર્ષથી સૌરાષ્ટ્રની સર્વ કામમાં નાનાંમોટાં નરનારી, સાધુસંતમાં દુહો જાણીતા છે. સોરઠની પ્રજાનો તો જાણે જીવનમંત્ર છે, માનવ-જીવનના પ્રત્યેક અંગને સ્પર્શતો દુહો, સૌરાષ્ટ્રના જન-જીવનનું એક અંગ બની ચયેલ છે. સામાન્ય ખીડી-ખાકસતી આપણેમાં દુહો વપરાય છે, તેમ જીવતરને કુલાવી નાખે તેવાં પ્રેમવેદનાનાં, મર્મવાક્યો પ્રણ

દુહોમાં મળે છે. ઋતુઓ અને સમય, શુભ-અશુભ અવસરો, ઉચ્ચનીચ ક્ષ્યાનો, વિવિધ લાગણીઓ અને અધ્યાત્મની રહસ્યમય ઉક્તિઓ-સૌને ભરી પેરે ઝીવવાની શક્તિ દુહોમાં છે.

ગ્રામીણ પ્રજામાં એવી વ્યક્તિઓ પણ હોય છે કે જે વાતો પણ દુહો કે આપણેડિયામાં કરે છે! લડતાં-ઝઘડતાં પણ દુહો ઝીંકે છે. સાધુસંતો સતવાણી દુહોમાં વદે, કવિજન, વિવિધ રસ અને દષ્ટિ દુહોમાં આપે, ચારણ-ભાટ કોઈને ખિરદાવવા જાયે સાદે દુહો અથવા તેને અંચળો કરી બનાવેલો સોરઠો બોલે અને વાઘરી-આડોડિયા પણ ગમે ત્યારે સોરઠો-દુહો ફેંકે! સૌરાષ્ટ્રને સંમળવે હોય તો સૌરાષ્ટ્રના દુહાને પિછાનવે જોઈએ. દુહો જેણે સાધ્યો તેને સોરઠીપદ્ય લાધ્યો. સુખમાં કે દુઃખમાં દુહો દિલેને મસ્ત રાખે છે, ટાઢક આપે છે, દુહો કેવો છે?

કામણ કરે કમાલ, ખોડી ખાંભી ખળભળે, પાણા કરે પ્રીતાળ, દુહો અમારા દેશનો. કાળોતરો કરડેલ, અવળી ફંવાટી અંગ શુ; દુહાને કંખેલ, ઘેને ઘેધુર આંખડી. સોરઠિયો દુહો ભલો, ભલી મરવણ રી બાત; જોખન છાઈ ધણુ ભડી, ને તારા છાઈ રાત. નહિ રાગ નહિ રાગણી, નહિ ગાણું નહિ ગીત; ચરરર વીંધે ચિત્ત, બરડ બાણું બરડાતણું. દુહો દશમે! વેદ, સમજે તેને સાલે; વિચાતણની વેણય, વાંઝણિયું શું જાણે. દુહો દડને! વેદ, સરજનહારે સર્જિયો; એમાં મીન નકર મેળ, સાચું સોરઠિયો ભણે.

દુહો ધણા પ્રાચીન સમયથી દડતો દડતો લોક-સાગરની લહેરે લહેરે આવી લોક વચ્ચે લહેરાયો છે. કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રમાં રાજપૂત યુગે ચારણી ભાષા કીક કીક ફૂલીફૂલી, ચારણ-ખારોટોએ દરબાર અને દાયરામાં રાજ, શરા, સંત, સતીને દુહોમાં ખિરદાવ્યાં. કંઈક અનિયમિત પણ હૃદયની સાચી લાગણીએ અને

ઉચ્ચ સ્તરે ગુંજતા થયેલા દુહાએ એ સમયમાં બહેાળી લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી. ચારણી છંદમાં ગાન કરતાં લલકાર વિશેષ હોય છે, કદાચ તે કારણે જ સામાન્ય જનમાં તેના પ્રતિનું આકર્ષણ વધેલ છે. દુહા, સોરઠા, કવિત વગેરેએ એ જમાનામાં પરાકાષ્ઠા અનુભવી. આજના આપણા મોટા ભાગના દુહા રાજપૂતયુગની પેદાશ છે. દુહા એ સમયથી પાંખાળો બન્યો, રાય અને રંક દુહામાં વાતું કરવા લાગ્યા. રાજકુંવરીઓની વરપ્રાપ્તિ પણ દુહાનું અધુનું ચરણ જોડી દે તે ઉપર થવા લાગી, કાંટિયા વરણ અને સાધુસમાજમાં રોનક, રમૂજ, કટાક્ષ કે ગૂઢાર્થ માટે દુહાનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. ચારણ-ખારોટાએ વીરરસ ડિંગળમાં અને સંતોએ ભકિતરસના વ્રજભાષામાં અસંખ્ય દુહાઓ આપ્યા.

ભાષાની દૃષ્ટિએ દુહામાં ડિંગળી મરોડ છે, જે સર્વ ભાવને ભાવ્યા છે. સભારજન તત્ત્વ પણ એમાં ઓછું નથી. આથી લોકાદર પામી દુહા વિશેષ સન્માનિત બન્યો છે. સૌરાષ્ટ્રની તો હરેક ખોલીમાં દુહો મળે છે અને ઘણીવાર તો એવો વહેમ પણ જાય છે કે દુહો તો અસલ સોરઠનો જ હશે. એક ને એક વિષયના દુહો લેડ, ખરડો, ખારાડી, ઓખા-પ્રદેશોમાં ઉચ્ચારભેદે તોખો તોખો સાંભળવા મળે છે. સૌરાષ્ટ્રની પચરંગી પ્રજામાં ચારણ એવો ભળી ગયો છે કે એના દ્વારા રમતો થયેલો દુહો મૂળ ધરતીમાંથી જ જીગી નીકળેલો લાગે છે. કાઠિયાવાડી ધરતીને ડિંગળવાણી ભાવી છે. સંયુક્ત વણીવાળા ચારણી શબ્દપ્રયોગથી ખેલચાલની ભાષાથી જરા દૂર જતા છનાં વિશિષ્ટ પ્રાકરની ચોટ ડિંગળી દુહામાં જીતે છે. પર્વત કે કહિ પખખ, પુનિ પ્રહ્લાંડકો વ્રહ્મંડ; શબ્દ બિગારે શબ્દ ઈમિ ચારનિયા તૂ અંડ.

સૌરાષ્ટ્રના સંતો, કવિઓ અને વાતઢાલાં નરનરનારીમાં પહેલેથી એવી રીતે વણાઈ ગયો છે કે આવાં સર્વે માનવીઓ પોતે પણ દુહા - સોરઠા યુગે યુગે બનાવવા લાગ્યા અને એમાંથી જે દમવાળા હતા તે સમાજમાં ટકી રહ્યા, અને આમ એ પ્રજાનો અમૂલ્ય સંસ્કૃતિવૈભવ બનતો રહ્યો. સૌરાષ્ટ્ર

છપાયેલા, નોંધાયેલા અને કંઠે રહેલા દુહાઓનો ભંડાર, અંધારી રાત્રિના ચંદ્રવામાં રહેલા તારાલિપ્યા જેટલો છે.

દુહો સમાજના વિકાસ સાથે વિકસિત પણ રહ્યો છે. વીર ને શૃંગારની વાત કરતો મધ્યાહ્નિક દુહો આ, ખીડી ને દારૂ જેવાં વ્યસનો આવતાં એના વિશેનો પણ બનીને અર્વાચીન થયો છે :

આથે ટાપ્પુ શિરામણુ ને ખીડીએ ટાપ્પો હોકો,
સાસુનું કહું વહુ ન કરે તો કિનો કરવો ધોખો.
ખીડી જાતકજાત, (પણ) પીધા વણુ હાલે નૈ;
ખીડી કરારે બેં; મરદ મૂછાળી જાતને.
દારૂ રૂંચું નારનું, દારૂ મહાણુનું નામ;
છેટા રેજે દારૂથી, દારૂ દારૂ સમાન.
કયો રસ દુહામાં નથી ?

સંવત ૧૯૮૪માં પડેલા હિમ વિશે અને સંવત ૧૯૮૬માં પડેલા દુકાળ વિશે પણ દુહા મળે છે. ગાંધીજી સ્વરાજની લડત, નેહરુ, જૂનાંનવાં રાજતંત્ર અને માંડવી જેવા પાકથી થયેલા નુકસાન વિશેના દુહા-સોરઠા આમજનતાની બધી કોમોમાં થયેલા દુહાગીર માનવીઓએ સમયે સમયે દુહા સોરઠા બનાવ્યા છે :

માંડવીએ માર્યો મલક, ખલકમાં પડ્યો દુકાળ,
છને નાણે અન્ન ન મળે, પાણી પૂર્યાં પાતાળ.

પેરળંદરના મેર જ્ઞાતિસેવક માલદેવ રાણા જેવા પુરુષ વિશે પણ દુહા છે :

જૂનો ઇનિકાસ શોધીને, સર્વને આપ્યું ભાન;
મહેરુનાં સંતાન આજે મનખ થી છવે માલદે.

દુહાનાં જોડિયાં કાવ્યસ્વરૂપો મધ્યકાળમાં જ રહી ગયાં છે, જ્યારે દુહો અને તેનાં ઊલટાંસુલટાં ચરણોથી થતો સોરઠો આજે પણ સમાજની સાથે છે. આ હકીકત દુહાને ચિરંજીવ અને સનાતન બનાવે છે. આજે પણ દુહો જીવતો રહ્યો છે તેનું કારણ દુહો લોકદૃષ્ટિની વાણીને વાચ્યા આપે છે તે છે. સોરઠની પ્રજા જાણે દુહામાં જ વિચારવા ટેવાઈ ગયેલી છે. રાજખરોજની લાગણીઓ અને વિચારોની સાથે સમાજમાં બનેલા નોંધપાત્ર બનાવોની તવારીખો પણ દુહામાં

મળે છે. દુહો સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાનો તો અરીસો અને જીવનમંત્ર છે.

નોંધ - આ લેખના છેલ્લા બે દુહા નહેર સીદીલાઈ ઇડછાના રચેલ છે તેની તથા ભાઈ પલાણે લેખને આખરી સ્વરૂપ આપ્યું છે તેની સાભાર નોંધ લઉં છું.

વિધવિધ ભાવભંગી તથા વિચારવહેવારને

બીલતા દુહા :

પંચ રત્ન સોરઠ વિષે અથ, નદી ને નાર,
સોમનાથ ચોથા વસે, વળી હરિને ઠાર.
સરળ લોભ સોરઠ તણી, નમણી રૂડી નાર;
નીપજે નકલક નરા, કેસરકંધા કળાઉત. ૧
વરણ અઢારે ઊજળા, પોરસીલાં પ્રેમાળ;
થોભડ નર ઠુંઠાળ, કવિયાં વખાણે કળાઉત. ૨
વાયરે ફરકે મૂછડી, રમણે ઝળૂકે દંત;
જુઓ પટોળાંવાળીઓ, લોખળિયાળીનો કંથ. ૩
પિપર મેં હિ પાણુ, નહિ બાવરમેં બિયો;
નીમ મેં હું નારાણુ, તડે કંઠે મેં કિયો ? ૪
માનવ બાણે મેં કરું, કરતલ હળે હોય;
આદર્યાં અવવચ રહે, હરિ કરે સો હોય. ૫
ગુણુ વિણુ ઠાકર ઠીકરું, ગુણુ વિણુ મિત્ર ગમાર;
ગુણુ વિણુ અંદન લાકરું, ગુણુ વિણુ નાર કુનાર. ૬
દેને વાલા ઓર હૈ, ભેજત વો દિનરૈન;
લોગ ભરમ હમપે કરૈ, તાને નીચે નૈન. ૭
આપેલી હિય ધારણુ ને દીધેલી ઇ મત્ય;
ઇ ખૂટલનાં ખત, બળેલ બીનાં વાવણું. ૮
શનિ આદત્ય મંગળાં, જો પોઢે જહુરાય;
ચાક ચડાવે મેઢની, ઇ કરકે પાળ બંધાય. ૯

પૃ. ૨૬૬થી ચાલુ]

હિયાની ધારણુ સાચી હશે તો ખોટનો કોઈ સવાલ જ નથી. જીવતરની સાંજ નમી ન નમી ને હાટડી વધાવવાનું ટાણું થશે ત્યારે ક્યાં વસવસો નહિ હોય, અંદર ખેડેલા અંતરજામીની નરી પ્રસન્નતા જ અરતી હશે.

લહાવો લેજો લોક, હૈયે માંડી હાટડી;
ફેરો નથી જ ફેક, વકરો બહાલાને મળ્યે.

મનુષ્યનું જીવન ઘોર વેદના ને મૃત્યુની કાળી

આભાં ગંડે વીજાં ઝળે, પવન ઝડાડે ખે;
જગ બધો જિવાડવા મંહીપત આવ્યો મે. ૧૦
લૂગડ ફાટ્યું હોય નો તાણો દધને તૂનિંગે;
પણુ કાળજ ફાટ્યું હોય ઈકી કરીસ ધાય ના. ૧૧
સાનાં દૂઝે સાઠ ઇ સાંજે સાચવવા પડે;
મહીતાં વન્યા ના માટ, કુણુ તાં ભરે દાદવા. ૧૨
હરાડાં હાલી નીકળ્યાં દેશનો વાળવા દાટ;
ઇમાં ટૂણુ ઉતારે ઘાટ, વેંડળ મૂછાં માનવી. ૧૩
લોખીજનના લખણથી લખમી પણુ લજવાય;
વેંડળ ઘરની વલ્લભા, નિત્ય નિસાસા ખાય. ૧૪
કોડીની ઇચ્છા કર્યે કોડીનો નર થાય,
કોડીની ઇચ્છા ટળે, કોટિધ્વજ થઇ જાય. ૧૫
ચાચણી ફેફાં રાખીને કાઠી નાખે સાર;
સૂપડું સાર જ સંઘરે, છાંડે માંદ્યથી છાર. ૧૬
આંખા હિલોળે આવિયા, શાખે રસ ન માય,
કહેજો ઓઘા કહાનને, જેઠ વસમો જાય. ૧૭
ત્રણ પગલાં વામન તણે ચૌદ બ્રહ્માંડ ચંપાય,
તકલી કેરા તારથી, પ્રેમંડ વીંટ્યું વાણિયે. ૧૮
ખાવો ખાપુ ન લેખવો, માતરી ન લેખો મા;
કાકીમા કુટુંબી ન લેખવા, ઇ તોછો ન કરે ઘા. ૧૯
ભાદરકાંઠાની લેંસ ભલી, વેણુ ગાય વખાણુ,
કાઠિયાવાઠની કામિની, બરડા હુંદો જવાન. ૨૦
ઘરડો તો પણુ બળદિયો, મારકણી પણુ ગાય,
વકરેલો પણુ વાણિયો, રૂઠેલી પણુ માય. ૨૧
ખેતી પાંતી ને વિનતી, પૂંઠન રી ખંજવાળ,
એતાં નહિ પર હથ્થડે, આપ કરનમેં સાર. ૨૨
ભણી ભમી ભામણુ થયા, કીરત મીલી સંસાર,
વસ્તુ સાર સમજ્યા નહિ, જ્યુ અર અંદન ૭૧૨.૨૩

ખીણમાંથી પસાર થાય છે. અને એણે જે કાંઈ સહન કર્યું, જીરવ્યું, જોગવ્યું એ બધું વ્યર્થ હોય તો તેથી મોટી વેદના ખીણ કઈ હોઈ શકે? પણુ વેદનાની ગળતો દુહો બ્યારે સાખીમાં પલોટાય છે ત્યારે પ્રેમીની ઉદાસ આંખોમાં પ્રિયતમના નિત્ય મિલનનો આનંદ છલકી જાડે છે. રવિસાહેબની એક સાખી છે :
દિલ ખોજ દેશી મળ્યા, પ્રેમ ઉદાસી જન;
રવિ રામ વિછડે નહિ, જ્યુ જલ સેતી મીન.
(‘નવનીત’ના સૌજન્યથી)

દોહા-સાહિત્યની પ્રાચીન પરંપરા

હરિવલ્લભ ભાયાણી

પ્રાસ્તાવિક

દૂહાને કેવળ ચારણી સાહિત્ય કે 'કાઠિયાવાડી'-રાજસ્થાની લોકસાહિત્ય સાથે, અથવા તો કપ્પીર ને તુલસી જેવાની સંતકવિતા સાથે જ સંકળાયેલો માની લઈએ તોપણ તેનું મૂલ્ય જેવુંતેવું નથી. પણ હકીકતમાં તો એનું મહત્ત્વ એ કરતાં અનેકગણું વધારે છે. દૂહાછંદમાં નિબદ્ધ સાહિત્યનો સ્થળકાળમાં વ્યાપ અને તેનું પ્રમાણ ધણું જ વિપુલ છે. આશરે છઠ્ઠી શતાબ્દથી શરૂ થઈને આજ સુધી-એટલે કે તેરસો-ચૌદસો વરસથી દૂહામાં રચનાઓ થતી રહી છે. ગુજરાત, રાજસ્થાન, સિંધ, પંજાબ, તિબેટ, મધ્યભારત, બંગાળ, બિહાર, ઉડીસા-એમ સમગ્ર ઉત્તર ભારતનું દૂહાસાહિત્યમાં પ્રદાન છે અને સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારો અને પ્રયોજનો માટે દૂહો વપરાયો છે. આથી તેના સ્વરૂપમાં પણ અનેક પલટા અને પરિવર્તન આવેલાં છે.

સંસ્કૃતનો લાક્ષણિક છંદ અનુબુલ, પ્રાકૃતનો લાક્ષણિક છંદ ગાથા, અને તે જ પ્રમાણે અપભ્રંશનો લાક્ષણિક છંદ દોહા (એટલે કે દૂહો). છઠ્ઠી શતાબ્દી લગભગ શરૂ થયેલા અપભ્રંશ સાહિત્યના પ્રારંભના અતિશય મહત્ત્વના આશરે ત્રણ સો વરસના ગાળાની કોઈ પણ કૃતિ જળવાઈ નથી રહી એ એક મોટું દુર્ભાગ્ય છે. છતાં પણ તે સાહિત્યના પ્રારંભથી જ તેના કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રકારો માટે દોહાછંદ ચાલુ વપરાતો રહ્યો હોવાના પુરાવા છે. અને અપભ્રંશાત્તર કાળમાં તો કથાઓ, લઘુ રચનાઓ અને મુક્તકો માટે મુખ્યપણે અને અન્યત્ર ગૌણપણે દોહાનો ધણા વ્યાપક પ્રમાણમાં ઉપયોગ થયો છે.

સંસ્કૃતના કાવ્યશાસ્ત્ર કે અલંકારશાસ્ત્રના ધણાખરા ગ્રંથોમાં જ્યાં જ્યાં અપભ્રંશનું ઉદાહરણ આપવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે ત્યાં તે ઉદાહરણ ધણુંખરું દોહાછંદમાં જ આપેલું હોય છે અને કવિનું વિવિધ ભાષાઓ (સંસ્કૃત, પ્રાકૃતો, અપભ્રંશ વગેરે) વાપરવાના કૌશલની વાત કરતાં સંસ્કૃત દોહાનાં પણ ઉદાહરણ

આપેલાં છે. આથી સ્વયંભૂરૂપે અને હેમચંદ્ર જેવા છંદશાસ્ત્રીઓએ દોહા સંસ્કૃત ભાષામાં પણ રચાતા હોવાનું દૃષ્ટાંત સાથે નોંધ્યું છે. હેમચંદ્રે નોંધેલો સંસ્કૃત દૂહો આ પ્રમાણે છે :

મમ તાવાન્ મતમેતદિહ કિમપિ યદસ્તિ તદસ્તુ ।
રમણીકૃતો રમણીયતરં અન્યત્ કિમપિ ન વસ્તુ ॥

(મારો તો એવો મત છે કે આ જગતમાં જે કંઈ હો તે ભલે હો, પણ રમણી કરતાં વધુ રમણીય હોય એવી ખીજ કોઈ પણ વસ્તુ નથી.)

હેમચંદ્રના પહેલાં ત્રણ સો વરસે નવમી શતાબ્દીમાં થઈ ગયેલા અપભ્રંશ મહાકવિ સ્વયંભૂરૂપે પણ એક સંસ્કૃત દુહો ટાંક્યો છે. દૂહો નહીં, પણ દૂહાનો એક પેટા પ્રકાર, ઉપદોહક :

અયિ સખિ સાહસકારિણિ કિં તવ ચંક્રમિતેના
ઠસદિતિ ભંગમવાપ્સ્યસિ કુચ્યયુગ-ભાર-ભરણુ ॥
[‘સખી, તું’ (રીસમાં) વાંકી ચાલે હોડવાનું સાહસ ન કર : સ્તનના ભારે બોળને લીધે તુ કયાંક તડ દઈને તૂટી પડીશ.’]

આ ઉપરથી સૂચવાય છે કે સંસ્કૃતમાં ગૃગારિક વિષયનાં મુક્તકો દોહાછંદમાં રચવાની પણ એક પરંપરા હતી.

દોહાછંદનાં નામ

પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં પ્રાચીન નામ દુવહમ કે દુવહય મળે છે. તે પછી દોહય એવું રૂપ વપરાયું છે. તેમના ઉપરથી થયેલાં સંસ્કૃત રૂપો દ્વિપથક અને દોહક અગિયારમી સદીમાં રાજશેખરે વાપર્યા છે. ‘દ્વિપથક’ એટલે કદાચ ‘બે ચાલવાળો છંદ’ એવો અર્થ ધટાવાય. (તેના ૧૩ અને ૧૧ માત્રાના ખંડોને પ્થાન લઈને) અર્વાચીન ભાષાઓમાં ‘દોહો’, ‘દૂહો’ જેવાં રૂપો મળે છે. ‘ગામ’-‘ગામકું’ વગેરેની જમ દૂહક કે દોહક ઉપરથી દૂહક કે દોહક એવાં રૂપ પણ થયાં છે, અને તે પરથી અર્વાચીન સમયમાં ‘દોહરો’ પણ વપરાય છે. એક રસપ્રદ હકીકત એ છે કે એક મધ્યકાલીન

જૈન લેખકે દોહકક નું સંસ્કૃત રૂપ દુર્ગમઘટ -એવું
ખનાવી 'કાઢ્યું' છે. દૂહાને દૂધના ઘડા જેટલો રસભર
ગણવામાં ઔચિત્ય નથી એમ કોણ કહેશે ? ભલેને
આ વ્યુત્પત્તિ તરંગખેલનું પરિણામ હોય.

દોહાછ'દનું સ્વરૂપ

દોહાછ'દનું વિવિધ પ્રાકૃત પિંગળગ્રંથોમાં જે
માપ આપેલું છે તેમાં જુદીજુદી બે પરંપરા મળે છે.
એક પરંપરા પ્રમાણે દોહા એ ૧૪+૧૨ માત્રાની
અંતરસમા ચતુષ્પદી છે : એટલે કે તેના પૂર્વાર્ધમાં
પહેલા ચરણમાં ૧૪ માત્રા અને પીઞ્ઞ ચરણમાં ૧૨
માત્રા છે, અને જોવા પૂર્વાર્ધ તેવા જ ઉત્તરાર્ધ. બંને
અર્ધના અંત પ્રાસથી જોડેલા હોય છે. પીઞ્ઞ પરંપરા
પ્રમાણે આ માપ ૧૩+૧૧ એ પ્રમાણે આપેલું છે.
હકીકતે દૂહાની આ બે વ્યાખ્યાઓમાં કશો મતભેદ
નથી. દોહાના બંને ચરણની છેલ્લી માત્રા ઋસ્ત્ર હોય
છે. જોદોના પઠનમાં અંતિમ માત્રાને સર્વત્ર દીર્ઘ જ
ગણવાનો નિયમ લાગુ પાડતાં ૧૩+૧૧ નું માપ જ
૧૪+૧૨ નું માપ ગણાશે.

૧૩ માત્રાવાળા ચરણમાં અનુક્રમે ૬, ૪ અને
૩ માત્રાના બનેલા ત્રણ ગણ હોય છે, અને ૧૧
માત્રાના ચરણમાં ૬+૪+૧ એવી યોજના છે. ૧૩
માત્રાવાળા ચરણની છેલ્લી ત્રણ માત્રા ત્રણ લઘુ
અક્ષરોની બંનેલી હોય છે, અને ૧૧ માત્રાવાળા
ચરણની છેલ્લી ત્રણ માત્રા એક ગુરુ અને એક લઘુની
બંનેલી હોય છે. ચાર માત્રાવાળા ગણ માટે સામાન્ય
રીતે લઘુ+ગુરુ+લઘુ એવું સ્વરૂપ (એટલે કે જગણ)
નિષિદ્ધ છે. આવા છંદસ્વરૂપમાં સમયાનુસાર, કેટલુંક
પરિવર્તન થતું રહ્યું છે. પરંતુ એની વિગતોમાં ઊતરવું
અહીં પ્રસ્તુત નથી.

મધ્યકાલીન રાજસ્થાની-ગુજરાતી પરંપરામાં-
ખાસ કરીને ડિંગળ અને ચારણી પરંપરામાં દૂહાની
રચનામાં 'વયલુસગાઈ'નું તત્ત્વ ઉમેરાય છે. દરેક ચરણ
નો આરંભનો શબ્દ જે વર્ણથી શરૂ થાય તે વર્ણથી
જ ચરણનો છેલ્લો શબ્દ પણ શરૂ થાય એ રીતે
રચના કરવાનું વલણ ઉદ્ભવે છે, અને પછી તો
પિંગળશાસ્ત્રે તેના ઝીણવટભર્યા નિયમો ઘડ્યા છે.

અપભ્રંશકાળથી જ દોહાના વિવિધ પદોગતી

છંદશાસ્ત્રીઓએ વ્યાખ્યા આપી છે, તે દોહાછંદ ત્યારથી
જ વ્યાપકપણે પ્રચલિત હોવાનું સૂચવે છે. એકી ચરણોમાં
એક માત્રા ઓછી હોય તો તે 'ઉપદોહક' કહેવાતો
અને ચરણો ઉલટાવેલાં હોય (૧૧+૧૩) ત્યારે તે
'અપદોહક' કહેવાતો. ઘણાં મધ્યકાલીન કાગ-કાવ્યોમાં
૧૨+૧૧ માત્રાના માપવાળો 'ઉપદોહક' વપરાયો છે,
અને 'અપદોહક' પછીથી 'સોરડા' રૂપે (પહેલા અને
ત્રીજા ચરણને પ્રાસબદ્ધ કરીને) 'સોરડિયા દૂહા' તરીકે
ઘણો પ્રચલિત અને લોકપ્રિય થયો છે.

દોહાનાં પીઞ્ઞ અને એથા ચરણને પાંચ માત્રા
ઉમેરીને વિસ્તર કરવાથી 'ચૂડાલ દોહક' કે 'ચૂલિયાલા'
(એટલે કે ચોટલીયાળો દૂહો) બને છે અને કેટલોક
સમય એ છંદ કવિપ્રિય રહેલો.

અપભ્રંશ સમયથી જ દોહા સ્વતંત્ર છંદ તરીકે
વપરાવા ઉપરાંત અન્ય છંદની સાથે જોડાઈને-મિશ્ર
છંદનાં એક ભાગ તરીકે-પણ વપરાતો. જેમ કે
વસ્તુ કે રડા છંદનો પાછલો ઘટક દોહાનો બનેલો હોય
છે. દોહાને એક ઘટક તરીકે વાપરતા આવા પીઞ્ઞ
કેટલાક મિશ્ર છંદોની વ્યાખ્યા પણ પિંગળકારોએ
આપી છે. આ વસ્તુ છંદ અઢારમી શતાબ્દી સુધી તો
વપરાતો હતો.

પરંતુ આ તો દૂહાના છંદ સ્વરૂપનાં બહારનાં,
સપાટીનાં લક્ષણો થયાં. તે તે કૃતિમાં જીવંત રૂપે
વપરાયેલો દૂહો એક છંદ લેખે, તેની વિશિષ્ટ આંત-
રિક રચના અને બંધારણથી, નિરૂપ્ય અર્થને ઠેવે
ઘાટ આપે છે છંદ લેખે, એની કેવી સમર્પકતા અને
કેટલું સામર્થ્ય છે તે બાબતનો કશો જ ખ્યાલ દૂહાના
શાસ્ત્રીય સ્વરૂપના વર્ણન પરથી ન આવે. વળી, આ
ઉપરાંત એક ખીજું પણ તરવ ધ્યાનમાં લેવાનું છે.
દોહાબદ્ધ રચનાની પ્રભાવકતા અને આસ્વાદ્યતાનો પૂરો
અને સાચો ક્યાસ બાંધતા માટે દોહાનું પઠન કરવાની,
તેને ગાવાની કે લલકારવાની તે તે સમયે જે પરંપરાઓ
પ્રચલિત હતી તેમને ગણતરીમાં લેવી તદ્દન અનિવાર્ય
છે. માત્રિક છંદો, ગ્રંથ છંદો લિખિત રૂપે, ટાઢાળોળ
મુદ્રિત સ્વરૂપમાં વાંચતા માટે નથી હોતા. કંઠની હલકે
જ એમનું માળખું જીવંત બનેલું, ચેતનવાળું બને છે.

વીંઝરાના દુહા

સં. જયમદલ પરમાર

હૈડા મ કર હૈડકો, હુદયા મા કર રોષ;
આવેતુ નેઃ ભયકે, તેને ન દમ્બજો દોશ. ૧
તમે માગેલં નેલ, ને હી કાચુંય કુંપે નહિ;
આજે ફેરતું ને ફૂલેલ, તારે વાળે ઘાલું વીંઝરા. ૨
આંખે લુપ્તું આવિયું, સાંખે રસ ન માય;
વૈશાખ વણસ્યો જાય, વાટે તમાણી વીંઝરા. ૩
લેળાં ત્યાં લગ ન જાણેશો, જાણેશો જૂજવાં થીએ;
સરોવર ઘણાં સંભારેશો, હંસા મેરામણ ગિરે. ૪
દાઢમાં ખટકે કાંકરો, કણું ખટકે નેણ;
વચન ખટકે વાવલાં, ગિયાં ને ખટકે શેણ. ૫
સૌ સૌની જ સરા, વરસે તે આવે વળી;
એક જોખન ને બીજી જરા, વારી ન આવે
વીંઝરા. ૬

જગાં બિડાં બેડી જાદરી, કાંઠો કયાંય ન કળાય;
જેના ખૂટલ આનવા, એના વા મણુ કવા વાય. ૭
કેતાક પાડે કેતાક પોઠિયે, કેનાક ગાડાં ભરાય;
અમારા દરિયે વીંઝરા દખનાં વાણુ ભરાય. ૮

દુહામાં ઘોડાં

ધણ્ય ચંગી, ચંગો ધણી, ચંગો માગણુહાર,
ચંગા તોરીંગનો ચાડીકો, તું ત્રઠયે કિરતાર-૩૧
ધણ્ય બેરી, બેરો ધણી, મૂંગો માગણુહાર:
માઠા તોરીંગનો ચાડીકો. તું રૂઠે કિરતાર-૩૨
જાણપણું જગ દોહ્યલું, ધન ને કાલાને હોય;
કાલર કમળ ન નીપજે, ખર કેકાણુ ન હોય-૩૩
મેયું માંદણુ ન મેલીએ, ઘોડાં રેઠાં ન હોય;
પરણ્યાં પિયર ન વળાવીએ, એને જોખા હોય. ૩૪
મેયું કુંજર મૂલિયાં, ઘોડાં પાંખું હોય;
કુંજ કોટા સજજણા, એને જોખા હોય-૩૫
ઘર ઘોડી પિયુ અપયજો, વેરી લેગો વાસ;
નત્યના વાગે ઢોલકા, કયાં ચૂડલારી આસ-૩૬
રણુ શરણુયું વાગિયું, પાખરિયા કેકાણુ;
શૂરાને મુખ પાણી ચડે, કાયરમાં પડે, ભંગાણુ-૩૭
પાતંગપેટાં ગજગતાં, કમ આહાર કમ રોષ;
એ તરિયારા પાંચ ગુણુ, એ તુરિયારા દોષ-૩૮
સાંચાં તારાં શેરમાં ચીજાં અમૃત ચાર;
મેરી, કેરી ને મેખડી, તુરગ રૂપ અપાર-૩૯

વીંઝણુશી આ વાણુ, દરિયે હાલે ઢોલતાં;
એને નઈ નેજો નિશાણુ, પછી નાવ કાસે
નાંગળીએ ? ૯
જેસું લાગે જીવ, તેસું તન તારવીએ નહિ;
મર જાય સમૂળાં શરીર, વીસરીએ ફોં વીંઝરા ? ૧૦
પહેલો દીધેલ કોલ, પાપી થઈ પતળીએ નહિ;
નીકળે કાળો કોઠ, વાને અમાણુ વીંઝરા. ૧૧
બીજાની બાંધે, રૂપાળા સું રાચું નહિ;
તારે મોળીડે મોવળ, મને વાલપ લાગી વીંઝરા. ૧૨
દુહો દોડડો દેણુ, જોડે ને જાણી શકે;
વિચાણીની વેણુ, વાંઝણું જાણુ વીંઝરા ? ૧૩
સુંદર સોરઠ નાર, શિર સોનાતું ખેડલું;
ઝાંઝરનો ઝણુકાર, વાતું કરતી વીંઝરા. ૧૪
થોડાં થોડાં દુઃખ માનવી માતરને;
પણુ એથી અદકેરો, કરમે અમારે વીંઝરા. ૧૫
મારા કરમની વાત, દોખી પાસે મ દાખજે;
દોખી કાંઠે દાંત, તું વન વાજે વીંઝરા. ૧૬

સં. રાજુ દવે

ભોં ભીની ઘોડા ભટ્ટા, ડાખા ઉપડિયા;
કાં મરઘાનેણી માણુવા, કાં ખગ વાવા ખડિયા. ૪૦
રૂડો રણુમલ રાજવી, રૂડો રણુ તોખાર;
રૂડી ટોળી રાવતાં સરજી સજજહાર.
પાંચ કોસે પાગિયો, દસ કોસે અસવાર;
કાં તો નાર કુમારજી, કાં નાવલિયો ગમાર,
સામેરી ચડી ઘોડલે, હાથમાં લાલ કખાન;
જે નિશ નાખે ભલ્લકો, તે દર્યમાં ભંગાણુ.
ઘણાં ઘોડાં હાંકિયાં સાંજે સાંજ સધીર;
તેરે મેરે મિલનકી હોં ચૂકી હમીર.
હલે પણ હાલે નહીં, ખેઠકે પાડે ફેડા;
પગે ઉતાડું પાવડી, મને ઘર લેગો ક્યું ઘોડા.
સાડી ચાવલ, લેસદ્ધ, ઘર શીલવંતી નાર;
ચોથી પીઠ તુરંગરી, સરગ નિશાણી ચાર.
તરવારે ત્રણ કુમકાં, કુટારાં નવધાર;
અસુરો દેવત ખેલવે, વોહી પુરૂષ ધરનાર,
તીખા તુરગ ન. માણિયા, ભડ તરવાર ન ભગ;
એહ અવતાર એળે ગયો, ગોરી લગી ન ઠંઠ

લે. : મ. મ. અધ્યા. કેશવરામ ડા. શાસ્ત્રી, અમદાવાદ

ચારણી સાહિત્યમાં પ્રાણરૂપ હોય તો એ દુહા-સાહિત્ય છે. આને આપણે એક સાહિત્યપ્રકારના રૂપમાં જોઈ શક્યા છીએ એ એની ચોક્કસ પ્રકારની લાક્ષણિકતાને કારણે. એ સ્વરૂપે 'મુક્તક' છે અને સુંદર સુભાષિતની રજૂઆત કરી આપે છે. આપણે ત્યાં મળતા વિપુલ સાહિત્યનો વિચાર કરીએ તો, ભલે લિખિત સ્વરૂપમાં જવલે જ મળતું હોય છતાં મૌખિક પરંપરામાં એ લાંબા સમયથી સરજાતું રહ્યું છે અને પછી લોકમુખે એ સંધરાતું સંધરાતું આજ દિવસ સુધી જીવંત રહ્યું છે. આજે પણ એની રચના થઈ તો નથી જ. સદ્ગત દુહા કાગ અને વિદ્યમાન કવિ ત્રાપજ-કર વગેરે જેવાઓને હાથે ઉત્તમોત્તમ સુભાષિતો આ પ્રકારનાં રચાઈ આપણી સામે આવીને એ પરંપરાને સાક્ષાત્કાર કરાવી રહ્યાં છે. વર્તમાનયુગ મુદ્દત્તો હોઈ વ્યક્તિગત સર્જકો આ પ્રકારની રચનાઓ હવે પોતાના નામથી પ્રસિદ્ધ કરી જાણી નાખે છે અને એને કારણે એના તે-તે કર્તા વિશે જાણવાની આપણને સુવિધા છે. પૂર્વના જમાનામાં આ વ્યવસ્થા નહોતી. લેખનપરંપરા પૂરજોસમાં હતી એટલે સર્જકોની રચનાઓ લિખિત સ્વરૂપમાં સચવાઈ રહેલી હતી. પણ જોવામાં આવ્યું છે કે આ દુહા-સાહિત્ય અન્ય ગુજરાતી સાહિત્યની જેમ કાગળ પર સામાન્ય રીતે ટપકાવવામાં આવતું નહોતું. ચારણો પાસે એમના ચોપડાઓમાં એ સંધરાયું પણ હશે, પણ એમની આગવી લિપિને કારણે એ પ્રકાશમાં આવ્યોને હાથે આવ્યું નથી. ચારણોની મૌખિક પરંપરાને કારણે દાયરોઓમાં એમણે સંભળાવ્યું હોય તે મુખપાક કરનાર આપણે ત્યાં હતાં જ અને હજી એ પરંપરા અવિચ્છન્ન ચાલી આવે છે. મુક્તકરૂપ સુભાષિતો તો કીક, નાનીમેટી વાર્તાઓના રૂપમાં પણ આ સાહિત્ય લોકજીભે સચવાતું આવતું હતું. અરે સેંકડો કડીઓનાં કાવ્ય પણ સચવાઈ રહેતાં હતાં. વૈદિક સંહિતાઓ બ્રાહ્મણો આરણ્યકો ઉપનિષદો મહાભારત રામાયણ અને

અનેક પુરાણો પણ મૌખિક પ્રકારે સચવાતાં રહ્યાં હતાં તો આવા નાના સંગ્રહોનું તો શું જ કહેવું? મારા એક અતેવાસી ડૉ. એલ. ડી. જોશી બ્યારે હુંગરપુર-વાંસાવડ(હાલ રાજસ્થાન)ના વાગડ પ્રદેશની ખોલી ઉપર મહાનિર્ણય લખતા હતા ત્યારે સાહિત્યની ખોજ આરંભી હતી અને લિખિત સ્વરૂપમાં તો કશું હતું નહિ એટલે મૌખિક સ્વરૂપમાં જે કંઈ મળે તે સંધરતા હતા, ત્યારે વાગડના એક ભંડવોર 'ગલાલેંગ'(ગ્લાલસિંહ)નાં પરાક્રમેની ગાથા આપતું ૧૭ સર્ગોમાં બંધાયેલું ચરિતકાવ્ય ડૉ. જોશીએ ત્રણ ભરથરીઓને સામે બેસાડી એમની પાસેથી ટપકાવી લીધું હતું. આ જ વસ્તુ શ્રી પન્નાલાલ પટેલે માગતાં આપવામાં આવી અને એમણે પોતાની માતૃભૂમિના એક વીરપુરુષ એ 'ગલાલેંગ' પર નવલકથા લખી એને ગૌરવ આપ્યું. એ કાવ્યનો કોઈ કર્તા જાણવામાં આવ્યો નથી જ અને મૌખિક પરંપરાએ આપણને મળ્યું છે એટલે એ લોકસાહિત્ય તરીકે જ આપણી સામે મોજૂદ છે.

આમ લોકસાહિત્યમાં મુક્તકસાહિત્ય પણ હોય, નાના રાસડા કે મૃત્યુગીતો-રાગિયા પરગિયા હોય કે ગલાલેંગ જેવાં કાવ્ય પણ હોય. લોકગીતો પણ એમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. આવું સમગ્ર વહેતું પદ્યસાહિત્ય તે આપણું લોકસાહિત્ય એના મૌલિક સ્વરૂપમાં છે.

આનાં મૂળ કેટલાં જૂનાં છે એ કહેવું હોય તો વૈદિક સાહિત્યના સર્જન નેટલાં જૂના સમયમાં એ જાય છે. ઋગ્વેદનાં સૂકતો ૧૧ રૂપમાં તે-તે ઋષિકૃષ્ણના અનેક વારસોએ એક પછી એક વંશાનુક્રમે રચનાઓ ગાઈ તે સંગ્રહાઈ અને શ્રુત-પરંપરાએ ઊતરી આવી. લિપિ અસ્તિત્વમાં આવતાં એ ઝાડનાં પત્રો-પર્ણો ઉપર શાહીની મદદથી અંકિત થવા લાગી. ભૂર્જ-પત્રો અને તાડપત્રો એને માટે ઉપયોગમાં આવતાં હતાં. સં. પત્ર અને પર્ણ દ્વારા (સં. પત્રકમ્ > પત્રત્ર)

>અપ, પત્તડ' અને સં. પર્ણકમ્>પ્રા. પન્નઅં> અપ. પન્નડ' દ્વારા) 'પત્તુ' અને 'પાત્તુ' શબ્દો આપણને આવી મળ્યા છે. પછી ચીનમાં કાગળનો વિકાસ થયો અને આપણે ત્યાં ખારમી-તેરમી સદીના સંધિકાળ આસપાસ 'કાગળ' અસ્તિત્વમાં આવ્યો અને ભોજપત્ર-તાડપત્રોની સાથેસાથે કાગળ ઉપર પણ ગ્રંથો લખાતા ચાલ્યા. સં. ગ્રન્થ શબ્દ પણ લિખિત પાંદડાંઓમાં વચ્ચે કાઢી પાડી ઉપરનીચે પાટલીઓ રાખી કાણામાં દોરી પરોવી પાંદડાંઓનો જથ્થો બાંધી લેવામાં આવતો એને માટે પ્રચારમાં આવ્યો.

'દોહરા' છંદનાં શુદ્ધ માપનાં સુભાષિત અસ્તિત્વમાં આવ્યાં એ જોવું હોય તો આપણી નજર તરત તો આચાર્ય હેમચંદ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણના દેહલા અધ્યાયના છેલ્લા ચોથા પાદમાં સંગૃહીત થયેલા દુહા-સાહિત્ય તરફ જાય છે, પરંતુ અર્ધસમ પ્રકારના માત્રામેળ અને ચોક્કસ પ્રકારના આંતરિક બંધનવાળો 'દોહરો' એમની પૂર્વે પણ અસ્તિત્વમાં આવી ગયેલ હતો. કાલિદાસના 'વિક્રમોર્વશીય' (સં. સદ્ધક) નાટકના ચોથા અંકમાં અપભ્રંશ ભાષાની ધ્રુવાઓમાં આ માપની રચના સુલભ છે; જેવી કે

'મધં જાણિઅમિમિઅલો અણી
ણિસિઅરુ કોઇ હરેઇ
જાવ' ણુ ણુવતલિં સામલો.

ધારાહરુ વરિસેઇ ॥'

આ શુદ્ધ દોહરો જ છે. પણ સામાન્ય રીતે વિદ્વાનો 'વિક્રમોર્વશીય'ના ૪થા અંકના અપભ્રંશ વિભાગને કાલિદાસની રચના તરીકે સ્વીકારવામાં સંકાય અનુભવે છે. એટલે આપણે આને જતું કરીએ તોયે ઈસુની ૮મી સદીના અંતમાં ઈ. સ. ૭૭૯માં રચાયેલી ઉદ્ધોતનસૂરિના પ્રાકૃત ગદ્યપદ્યાત્મક 'કુવલયમાલાકથા'માં તો એનું સ્વરૂપ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું જોવા મળે જ છે. જેવું કે

'જો જસુ માણસુ વલ્લહઉં
તં જઈ અણુ રમેઇ.
જણુ સો જાણુઇ જીવઇ વિ તો તહુ પાણુ લએઇ ॥'

જો જણુ વિહુરે વિભજજણુ
ધવધઉ કહું ભારુ.
સો ગોઠુગણુ-મંડણુ સેસઉ તહિય-સારુ ॥'

દેશમાં ઓ છંદ સારી રીતે હરતોફરતો થઈ ગયો હતો અને અવતરણો તરીકે ગ્રંથકારો આદર આપતા હતા. ઈ. સ. ૮૦૦-૮૫૦ વચ્ચે થયેલા રૂદટે પોતાના 'કાવ્યાલંકાર'માં પણ ભાષાસમના ઉદાહરણ તરીકે એક અપભ્રંશ દોહરો આપ્યો હતો; જેવો કે

'ધીરા ગચ્છદુ મેહતમુ દુહસ્વારિસ-દસ્સુ.
અબ્રમદાપ્રસરા હરણુ રવિકિરણો તેજસ્સુ ॥'

દંસમી સહીતો જોઈ'દુ તો 'પરમાત્મપ્રકાશ' નામનો અપભ્રંશ ભાષાનો ગ્રંથ જ 'દોહરા'માં આપે છે. અર્થાત્ હસમી સદી સુધીમાં તો એ આખાં કાવ્યોનો ધારક છંદ પણ બની રહે છે. મહાકાવ્યો અને પુરાણસાહિત્યનો મુખ્ય પ્રવાહી છંદ અનુષ્ટુપ્પ હતો તેવું માન આ 'દોહરો' ધારણુ કરે છે એ નોંધપાત્ર વસ્તુ બની રહે છે. આમ, 'દોહરો' દેશમાં કાવ્યના વાહન તરીકે મુક્તકરૂપે મુખ્યત્વે વ્યાપક થયેલો હોઈ આ હેમચંદ્ર અપભ્રંશભાષાનાં ઉદાહરણો તરીકે અનેક દોહરા સંગૃહીત કરી આપ્યાં, જેનો મોટો ભાગ લોકમાં લોકોની જીભને ટેરવે વહેતાં મુક્તાત્મક સુભાષિત છે.

આ શુદ્ધ દોહરા છે, અર્થાત્ ૧૩+૧૧ ની ૨૪ માત્રા ધરાવતા અર્ધોના છે. આ માત્રામેળ છંદ હોવા છતાં એનાં વિષમ ચરણોમાં ચોક્કસ બંધન છે એ ભુલાવું ન જોઈએ. વિષમ અને સમ ચરણોનો ભેદ જોઈશું તો ખેડની ૧૧ માત્રાનું બંધન તો સરખું જ છે. પછી વિષમમાં બે લઘુ અથવા એક ગુરુ એમ બે માત્રા ઉમેરાય. પણ બંનેના સમાન ૧૧ માત્રાવાળા માપમાં ૧૧મી માત્રા પણ લઘુરૂપે જ આવવી અનિવાર્ય લેખાઈ છે, તો શરૂથી છઠી માત્રાએ આવતાં ત્યાં યતિ અનિવાર્ય છે; છઠી-સાતમી માત્રાઓ એક ગુરુરૂપે કદી જ આવી ન શકે. યતિ પછીની

ચાર માત્રાઓના વિષયમાં પણ એનું ધ્યાન રાખવું અનિવાર્ય છે કે મગણુ (— — —), યગણુ (૦ — —), રગણુ (— ૦ —) આ ત્રણ ગણોની તો શક્યતા જ નથી, કારણ કે મગણુ છ માત્રાનો છે અને તેથી ૧૧મી માત્રાને લઘુ કરી શકે એમ નથી, તો યગણુ અને રગણુ પાંચ માત્રાના છતાં ૧૧મી માત્રાને લઘુ રાખી શકે તેમ નથી. જગણુ (૦ — ૦) ૧૧મી માત્રાને નડે એવો નથી, કેમકે એની માત્રા તો ચાર જ છે, પરંતુ એનું માપ પાઠ્યતામાં નડતું હોઈ એ સર્વથા બાધક છે. આમ દોહરામાં છ માત્રાના યતિ પછી ‘મયરજ’ એ ચારે ગણોના રૂપમાં અક્ષરોનો ન્યાસ થઈ ન શકે; નગણુ સમગ્ર ભગણુ તગણુ નડે એમ નથી.

વિષમ-સમ ચરણોમાં પહેલી છ માત્રામાં સમાય તેમ આઠે ગણુ આવી શકે છે, પણ કઠ્ઠી માત્રાએ યતિ હોવા અનિવાર્ય છે.

સોરઠો દોહરાનાં વિષમ-સમ ચરણોને તેના તે રૂપમાં ઉલ્લેખવાનો, એટલે વિષમ એ સમ-ચરણ અને અને સમ એ વિષમ ચરણ અને. પ્રાસ પણ તેથી આ રીતે સમમાંથી બનેલા વિષમ ચરણોના જ મળે.

અહીં આપણે ‘પ્રખંધચિંતામણિ’કાર મેરુતુંગને યાદ કરી શકીએ. એના ઈ. સ. ૧૩૦૫માં રચેલા આ સંસ્કૃત પ્રખંધસંગ્રહમાં અનેક ઠેકાણે એણે લોકકથાનકો-માંથી અને લોકસાહિત્યમાંથી તત્કાલીન ભાષાનાં ઉદાહરણુ આપ્યાં છે, જેમાંના કાં શુદ્ધ દોહરા છે, તો વળી થોડા શુદ્ધ સોરઠા છે. એના સોરઠા:

‘સંઈરૂ નહીં સ રાણુ, ન કું લાઈઉ ન કું લાઈઈ,
સઉ ખંગારિનું પ્રાણુ કિ ન વઈસાનરિ હોમીઈ.

○ ○ ○

તઈ ગરૂઆ ગિરનાર, કાઠૂ મણિ મતસરુ ધરિઉ.
મારીતા ખંગાર એકૂ સિહર ન ઢાલિયઉ.
જેસલં મોડિમ ખાંડ, વલિવલિ વિરૂએ ભાવિયઈ,
નઈ જિમ નવા પ્રવાહ નવ ઘણુ વિણુ આવઈ નહીં.
વાઢીતઉ વઢવાણુવી વીસારતાં ન વીસરઈ,
સૂના સમા પરાણુ ભોગવહ તઈ ભોગવ્યા.’

સોનલ ઉર્ફે રાણુકદેવીના ચરિતને લગતા વગેરે દોહરા અને આ સોરઠા છે. એ લોકસાહિત્યમાં પાછળથી પણ વિકસી આવ્યા છે.

આ પૂર્વે જ ‘દોહરો’ ગેય કાવ્યોમાં દેશીઓના પ્રકારમાં શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. ઈ. સ. ૧૧૮૫માં, રચાયેલા ‘ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસ’માં ઠવણિ ૧ની (૧૯થી ૪૨ સુધીની) કડીઓ દોહરાના બંધમાં છે, તો ઠવણિ ૨૭ની (૪૩ થી ૭૬ સુધીની) અને ઠવણિ ૧૪મીની (૧૯૦ થી ૨૦૩ સુધીની) કડીઓ ગેય સોરઠાબંધમાં છે. આમાં ખાસ કરીને દોહરાનાં પદોને જળવીને પછીના સમયમાં અનેક વિભિન્ન તરણે વિકસી આવી છે. લોકસાહિત્યના આગવા કહી શકાય તેવા ‘દોહરો’ અને ‘સોરઠો’ દેશી ગેય રચનાઓમાં પણ કાઠકીક મહત્ત્વ જળવી શક્યા છે.

સોરઠી લોકસાહિત્યમાં આ બેઉ છંદ ખૂબ જ ઉપયોગમાં આવેલા છે. સ્વ. જગજીવન પાઠક, સ્વ. મેઘાણી, સ્વ. રાયચૂરા, સ્વ. તારાચંદ પો. અડાલજી વગેરે લોકવાર્તાઓ અને લોકસાહિત્યના સંગ્રાહકોએ ખૂણેખાંચરેથી મેળવીમેળવીને આ દુહા-સાહિત્ય (જેમાં દોહરા અને સોરઠા એની લાક્ષણિકતાથી આવે છે, રૂપો પણ બદલતાં જોવા મળે છે, તે) લોકોમાં રમતુંભમતું પ્રકાશનો દ્વારા સ્વ. મેઘાણી-રાયચૂરા-એ તો સુપ્રસિદ્ધ ચારણુ લોકવાર્તાકારોની પાસેથી મેળવીને પોતાના કંઠથી દાયરામાં મૂક્યું છે.

દોહરાના વિકાસમાં દુહાઓનો બંધની દૃષ્ટિએ વિચાર આ અંકમાં અન્યત્ર થયેલો હોઈ અહીં એને સ્પર્શ નથી કરતો. માર કરનારી આ કવિતાનો અહીં એક જ સોરઠો નોંધું :

‘કર પર ખેરે કરાં, કર પર કર ધરે નહીં,
ઈ માણુસ નહીં પણ મઠાં, સાચું સોરઠિયો ભણે.’

[અહીં વિષમ ચરણોમાં ૮મી - ૧૦મી - ૧૧મી માત્રાઓ ‘ગાલ’-(૦)આવવીનેઈએ, એને બદલે લગા રૂપમાં (૦ -) રૂપમાં આવી છે. એ આ સોરઠાની લોકસાહિત્યગત લાક્ષણિકતા.]

સામાન્ય રીતે, થોડા જ અપવાદે, સુભાષિતાત્મક દુહા હસ્તપ્રતોમાં જોવામાં નથી આવતા. મારી પાસે માંગરોળના સ્વ. છોટાલાલ પ્રેમજી (પ્રિન્ટિશ ઈન્ડિયા સ્ટીમ નેવિગેશનના જૂના સમયના એજન્ટ) પાસેથી પચાસેક વર્ષ ઉપર એક હસ્તપ્રત ભેટ મળેલી (જેમાં સં. ૧૭૯૪માં ઉતારેલી નરસિંહ મહેતાની 'યાતુરી પચવીસી' (મારાં એક શિષ્યા કુ. શ્રી. ચૈતન્યબાળા જ. દિવેટિયા દ્વારા સંપાદિત થઈ ક્ષણિંસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે; અને હજી સંખ્યાબંધ જૈન રચનાઓ અને સં-સામુદ્રિકશાસ્ત્ર

ગુજરાતી અનુવાદ સાટે અપ્રસિદ્ધ છે તે)માં દેટલાક દુહા જોવામાં આવ્યા છે. આમાંથી કેટલાક મારા તરફથી મે રચેળે અગાઉ પ્રસિદ્ધ થયા છે. હજી ઠીકઠીક સંખ્યામાં અપ્રસિદ્ધ છે. એમાંના વાનગી-માત્ર આ પછી પરિશિષ્ટરૂપે આપ્યા છે. ક્યાંક ક્યાંક અસ્પષ્ટતા છે જ. એ વિશે હાલ અહીં જાંડાણમાં ન ઊતરતાં તદ્દન સ્વરૂપમાં આપવાનો અહીં પ્રયાસમાત્ર છે. (કહેવાની જરૂર નથી કે ૨૦૦ જેટલી સંખ્યામાં મળેલા આ દુહા વ્યવસ્થિત રીતે સંપાદિત કરી છપાવવા જવા છે.)

૧ : હવે દુહા લીખીઈ છે

પાણી પદારથ સુધડ નર વણુ-તોંધ્યા વેચાય,
જિમ જિમ પરભૂમ પલટે તિમ મૂલસુધેરા થાય. ૧
જિહાં તુટો તિહાં રસ નહીં, ધસી વિલગો ઈકંઠ,
તૂટો જો ફિર સંખીઈ તોઈ વિચાલો ગંઠ. ૨
ચંદન ભાગો ઈ ગુણુ કરે, ભાગો ઈ પાન સુરંગ,
પન જો ભાગા અવગુણુ કરે, ઈક મોતી ફૂળે મનન. ૩
મેં જાણુયું:થે સુધડ અછો, અર તરણુ ઉપરલા તેહ,
દેવ કરાઓ મેં કીઓ, પછે થાનીશુ નાસું નેહ. ૪
સનજન, ઈસા કીજઈ, જેસા લીંખૂ બાગ,
દેખ્યા પન આખ્યા નહીં, રહ્યા ઉમાહા લાગ. ૫
સનજન, સેરી પેખ કર ઓર તોડયો ઈ નવસરહાર,
લોક જાણે મોતી ચૂંગે, પન લૂલી કરે જુહાર. ૬
સનજન, સુતા ઈ સંભરયો, અર સુપનાઈ તણે જંજાલ
ઓસીસે આંસુ ખરે, જિમ પાણી પરનાલ. ૭
સનજન વલ્લહા, રે સખી, હીઈ ખટકે તંન,
પન જિમનાં સૂતાં ગેસતાં જિહાં સનજન તિહાં મંન,
સનજન વલ્લહા, હે સખી, તડકે ઈ ખલતા જાઈ,
પન હું ઠાં ન સરજી વાદલી,

જો પગ પગ કરતી છાંહ ? ૮

સનજન વાદહા, હે સખી, અર કાકારિયાલી વાટ,
પન સનજન સુઈ સાથરે, હું કિમ સૂઈ ખાટ ? ૧૦
આઠે પહોર, ચોસઠ ઘડી, પલપલ ચાહું તોય,
ના તું મલે ને મન રહે, ખરી વિપત હૈં મોય. ૧૧

સનજન કહેં મેં ચાલસ્યાં,
અર છોડિ તમહારો ઈ ગામ,
ઈક પૂગે ન મન રલી, ફૂળે ઈ ચઢે કુનામ. ૧૨
કિહાં ચંદન, કિહાં મલિઆગરી,
કિહાં સાયર, કિહાં નીર,
પન જ્યૂં જ્યૂં પડે અવથડી ત્યૂં ત્યૂં સહે સરીર. ૧૩
*નાગડાની રુખ દેસ સાધર ડોઈ થિર ચખીઈ,
હંસા ગય. વિદેશ તોં ખગલા સહેતાં બોલીઈ. ૧૪
*આંખ્યું આપણી આહ જો વસ્ય હોઈ તો વારીઈ,
હોસે હુખલી આહ જણુ જણુ સાહાસું જોવતાં. ૧૫
*હેલવિયા હી રેહ રૂડે રચનાથર તણે,
તે કૂટર ફિટકત નેહ, મન ઈ મન માને નહીં. ૧૬
પ્રીત રીત સનજન તણી, અધિક હોત જસવંત,
જેસી હુનીઆ ચંદકી દિન દિન કલા વધંત. ૧૭
*પાણી પાપણુ ઓહ, આયા તો અચરજ કિસ્યો ?
જાણુત સાચો નેહ, જો લોહી આવત લોયણે. ૧૮
ચંદન ચંદસ્યું માનસ્યાં ઈત્રિં હુ ઈ કની કાશ (?)
ઓણુ ઘસી ઓણુ બોલીઈ ઓણુ ઓગને ઉભસ. ૧૯

* આ નિશાનવાળા 'સોરઠા' છે. ।

૨ : હવે કાગલ મધ્યે લખ્યાના દુહા છે

તે વાદહાં કિમ વીસરે, જે મન માંહિ ખઈકૂ ?
ઉંઘમાંહિ જો વીસરે તો સુપણાં નર દીઠ. ૧

સનજન તેહી સનજના, જો રૂસે સો વાર,
 અંખ ન હોવે લીંખડે, જે જાને સહકાર. ૨
 અણસંભારયાં ઇ સંભરે સમય સમય સો વાર,
 તે સનજન કિમ વીસરે, બહુગુણમણિ-ભંડાર ? ૩
 સનજન હૂતા તે નહીં, ખીજવિયા બલેહ (?)
 ઉલેટી સામેટિયા, નાયા તે ન સલેહ (?) ૪
 તેડયા ને નવિ આવિયા અવસર જેણે પહુંત,
 તે સાજન તેને દેસડે કરજો રાજ બહુંત. ૫
 હંસાને સરોવર ઘણાં, પુષ્ક ઘણાં ભમરાણ,
 સુભ માણસને સરોવર ઘણાં દૂર વિદેસ ગયાણ. ૬
 પરમેસ્વર જખ મેલવે નખ મિલવું ગુણવંત,
 આસ્યા-ખાંધ્યું મન રહે, જીવે સનજનવંત. ૭
 સેવક મત વીસારજો, સ્વામી-સુખ દાતાર,
 સેવક-સેવા મન ધરી કરજો સેવક-સાર. ૮
 પ્રીતિ ભલી પંખેરુહાં, ઊડી જેહાં મલંત,
 માણસ પરવસં આપડાં દૂર રહ્યાં જૂરંત. ૯
 માણસ સે માછાં ભલાં, એને સાચો નેહ સુબાણ,
 જો જલથી જુદાં રહે તો હેસાડો (?) પ્રાણ. ૧૦
 હુજન-વચ હીંઈ ધરી પ્રીતિ વિસેષ ત્યજંત,
 પ્રેમ કિસ્સો તે કારમો, જેહ વચ રેહ પડંત ? ૧૧
 સનજનના સંદેહડા કાલા ઊન સમાન,
 સો વરસે જો જોઈઈ તોડે તેહવો વાન. ૧૨
 વન વન અંદન તરુ નહીં, સરોવરસરોવર નહિ હંસ
 ઠામ ઠામ સાજન નહીં, જેહથી પોહોચે હૂંસ. ૧૩
 સનજન, ઇમ મત બાણીઓ : દૂર ગયે પ્રીત જાય,
 વ્યાપારી કે વ્યાજ જ્યૂં દિન દિન ચઢતો જાય. ૧૪
 વિરહવિછોયાં માણસાં દિન દિન પીલાં થાય,
 સંજોગે સનજન તણે નવપલ્લવ હોવે કાય. ૧૫
 નર ખંકા શંકા નહિ, ભાણે ન રાખે ભેદ;
 ચરિત્ર એનાં ચીતરે, દુહો દસમો વેદ.
 પણ પોતાતું પાળવા, જેને-આઠે પોર ઉમેદ;
 ચરિત્ર એનાં ચીતરે, દુહો દસમો વેદ.
 દીન દુઃખીનાં દુઃખનો, જેને-ખરો દિલમાં ખેદ;
 ચરિત્ર એનાં ચીતરે, દુહો દસમો વેદ.

જણ જણ સાથે ન રંજીઈ, રહીઈ એક-ન રંગ,
 સતવંતા સુખ સંપ્રજે, સોહગ-રંગ અલંગ. ૧૬
 લાણ પાણી જિમ દોઢ મિલ્યાં જૂઆં તે નવિ થાય,
 જે સાજન પ્રીતે મિલ્યાં તે કિમ વીસરી જાય ? ૧૭
 કમલ જમીં કે ઊપરે, અંદા વસે આકાશ,
 બાંબાં કે મનમેં વસ્યાં તા તા કે હૈં પાસ. ૧૮
 દુહા બાણે દોય જણ, કામણી અને કુરંગ,
 ઉસી વેસી રંજ્યના, ઉ મોડે નિજ અંગ. ૧૯
 દુહા મ સીખીસ, પદમણી ! વિરહે ચાપે ભલ્લ,
 વિચક્ષણ દોય મલસે નહીં, હિઅડે રહેસી સલ્લ. ૨૦

દુહા-સોરઠા

નાગડા, નાગરવેલ થડમાંથા જૂઆ.....
 કાંઈ કાંઈ ફૂંપલ મેલ, આસ વદૂધા આવિયા. ૨૧
 માલીઆ, તું મેહ, ખીજ સરાવણુ સરવડા,
 દુખની દાદલ દેહ પનગે પાલ વસે નહીં. ૨૨
 નાગડા, નયન નિહાલ, વીહ છેદી વિરૂપો કરે.
 ઇંક સૂતા ઇં સાલ, ઇંક રડતાં હીરા બે નહીં. ૨૩
 માલીઆ, મોટી ખોડ માણસને મરવા તણી,
 ખીજ સે લખ કેડ, ઇંક જેહવી ઇંકો નહીં. ૨૪
 દાહ, દુનિઆ બાહુરી, ફિર માગે સું રોન ?
 લેખનહારા લખ ગયા, મીટણહારા કૂણ ? ૨૫
 હેકડો મ મ રાગિ પીઉ, હેકલ ભલો ન કોય,
 ઓગાં જીતો દીઠમેં, ઘણે લીહાલે લોય. ૧
 સઘલી ઠામે સુગન નર આવર લહે અનેક,
 સહુને લાગે સોહામણો અંદ્રકલા જિમ તેહ. ૨
 આઉલ કૂલે કૂટરે, પગે ન પૂજા હોઈ,
 અંપાકૂલ અમૂલ ગુણ શિર ચઢે સહુ કોય. ૩
 વાણી ને વહેવારમાં, જેણે વણિયા ચારે વેદ;
 ચરિત્ર એનાં ચીતરે, દુહો દસમો વેદ.
 પર દારા દિલ પીંજરે, જે-કંદિયે થયો ન કેદ;
 ચરિત્ર એનાં ચીતરે, દુહો દસમો વેદ.
 સત બોલે સત આચરે, અણુનમ રહે અભેદ;
 ચરિત્ર એનાં ચીતરે, દુહો દસમો વેદ.

બળદેવસાધ નરેલા

સાચું સોરઠીઓ ભણે

સંગ્રાહક : અમરદાસજી ખારાવાળા : જ્યમલ્લ પરમાર : કવિ શ્રી મેકરજી ગણુભાઈ લીલા

‘સોરઠીઓ’ એટલે સોરઠીઓ દુહો. હળ્લરેક વરસથી તો તે લોકકવિતાનો શિરમોર બનીને એકે ચક્રે રાજ કરે છે. દુહામાં દુહો તે ‘સોરઠો.’

સોરઠીઓ દુહો ભલો, ઘોડો ભલો કુમેત;
નારી તો નવલી ભલી, કપડું ભલું સફેત.

અરે દુહાની દુનિયામાં એના જેવા ખીંજે કોઈ થયો નથી કે ધારો! રાગ-રાગિણીમાં જેમ સોરઠ (દેશ) રાગે નામ કાઢ્યું તે રાગના નામથી દેશ ઝોળાયા તેમ હંદકાવ્યમાં ‘સોરઠા’નો પ્રબંધ પ્રાચીન કવિઓને અત્યંત પ્યારો બની ગયેલો તે વચગાળાના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભારતના કવિઓએ સોરઠામાં જ સુભાષિતો લેવાયાં :

સોરઠીઓ દુહો ભલો, ભલી મરવણુરી ખાત;
જેખન છાઈ ધણુ ભલી, તારા - છાઈ રાત.

આ સોરઠીઓ પણ કોઈ મસ્તકવિ થયો હશે કોઈ. મોરલી માથે નાગ ઝળુંબે એમ દુહાની દુનિયામાં ઝળુંબ્યો હશે. લોકને પોતાની રચનાનું ઘેલું લગાડ્યું હશે તે એવા દુહા ફેંકનાર સોરઠીઓ પાછળ ગામ ગાંડાં થઈને હલકયાં હશે. દારકામાંથી ઉપાએ આપેલા રાસ જેમ ભારતનાં જનપદોમાં ફરી વળ્યા એમ આ સોરઠીઓ દુહા ફરી વળ્યા હશે.

હશે કોઈક તો શરૂઆતમાં એના જોડનાર. પણ એની રચનામાં લોકપ્રાણુ બોલતો હતો, એટલે જેમ બધાં ફૂલ મહાદેવને ચડે એમ જનસામાન્યના દિલમાં કવિતાની જે અતિ સરળ રચના ભિભરાણી તે બધી. સોરઠીઓને નામે ચડતી રહી. પછી તો ‘સોરઠીઓ’ સચરાચર બની ગયો. જીવનના પ્રવાહમાં લોકોને જે કાંઈ રડું લાગ્યું તે બધું ‘સોરઠીઓ’માં વહેતું ગયું-વહેતું રહ્યું. બધા લોકોમાં કવિતાનો અંશ તો પડ્યો જ છે. કોઈ જોડે, કોઈ ગાય, કોઈ વાંચે ન

કોઈ સાંભળે. કાવ્યનો ઉચ્ચ પ્રસાદ તો કોઈ કોઈને જ સાંપડે, પણ જનસામાન્યના દિલમાં કવિતારૂપે જે કાંઈ આવ્યું તે એણે ‘સોરઠીઓ’માં વહેતું મૂક્યું. એટલે જ સોરઠીઓ જે ભણે છે તે લોકકવિતાને જ ભણે છે. એ કહેવતને ભણે છે, હાડપણને, ઉપદેશને, ચારિત્રને, નીતિને, અનુભવરસાયણરૂપે એના દિલમાં જે કાંઈ ભિભરે છે તેનું સરળ સ્વરૂપ જેવું હોય તો તે આ ‘સોરઠીઓ.’

આમ સોરઠીઓ એ કોઈ એક વ્યક્તિ નથી પણ સમગ્ર ‘લોક’ છે. માત્ર સોરઠ, કચ્છ, ગુજરાત, મેવાડ, મારવાડ, માલવા, નિમાડ, છુદેલખંડ કે ઉત્તર ભારત જ નહિ, પણ ખિહારની સીમા સુધીના ‘લોક.’ ‘લોક’ની કવિતાનો પ્રાણુ આ દુહામાં અને દુહામાં પણ આ સોરઠામાં વહ્યો છે. સોરઠીઓ જે ભણે છે તે એકવાર જોઈ જાઓ. ભાષા ને બોલીના અનેક પ્રયોગો એમાં દેખાશે. બધી નદીનાં પાણી જેમ સમુદ્રમાં વહે છે તેમ બધી ભાષા, બધી બોલી આ સોરઠામાં-સોરઠીઓમાં વહી છે.

એટલે સોરઠીઓ કોઈ એક વ્યક્તિ નથી, કોઈ એક દેશ નથી, કોઈ એકાંગી અનુભવ નથી. સોરઠીઓ એટલે જાત, પાંત, પ્રદેશ, દેશ, ભાષાની સીમાઓથી રહિત સર્વજન છે. એની વાણી સાર્વજનિક છે. એ કાલબાંધિત પણ નથી. કોણુ જાણે કેટલાયે કાળથી દુહાની સરળ રચનામાં લોકની કવિતા વહેતી આવતી હશે અને એમાં એને ‘સોરઠા’નું સુંદર રૂપ હાથ પડી ગયું. ‘સોરઠીઓ’માં કોઈ ન સમજે એવું કાંઈ નથી. ભણેલ, અભણ, વિદ્વાન અને સાધારણુ બુદ્ધિનો પણ સમજી શકે એવો એનો બોધ, એવો એનો બોલ, એવો એનો તોલ છે.

સેંકડો વર્ષોથી તે જોડાતો આવ્યો છે ને હજી જોડાયે જ જાય છે. સોરઠીઓ સાવ સાચેસાચું ભણે

છે. સાર્વભૌમ સ્વરૂપના હે સૌરહીઆ, તને અમારા
અનેકાનેક નમસ્કાર છે. તારા અક્ષાટ અસીમ પ્રવાહ-
માંથી તો અહીં એક આયમની જ રજૂ કરીએ છીએ.

શરૂઆતના ૧૦૬ દુહા અમરદાસજીના સંધ-
રેલા છે. ત્યારબાદ ૫૫ દુહા જયમલ્લ પરમારના
સંગ્રહના છે, અને ૨૪ દુહા કવિશ્રી મેકરણ ગણભાઈ
લીલાના છે.

મળવામાં હિત ધાર, મક્ત માલ જો આવતાં;
લેવો કરી વિચાર, સાચું સોરઠિયો ભણે. -૧
સમજ્યા વિણ સંચાણ, ના હા તે કે'વી નહીં;
કિમે હિત નહીં હાણ, સાચું સોરઠિયો ભણે. -૨
અરધો મૂકી ઘેર, આખાને ધાવું નહીં;
કરીને અદકું પેર, સાચું સોરઠિયો ભણે. -૩
મહેલ પરાયા જોઈ, જૂંપડે દાહ દેવો નહીં;
રાખી ધર્મ સોઈ, સાચું સોરઠિયો ભણે. -૪
કરતલ કરવા જાય, મોટી વાતો તો ઘણી;
નાને મુખ ન સમાય, સાચું સોરઠિયો ભણે. -૫
હિસાબે કોંડી થાય, એમાં અંદેશો નહીં;
અક્ષિસ લાખ દેવાય, સાચું સોરઠિયો ભણે. -૬
થાપણ મેલી કેઈ, ઝોળવશે જે આદમી;
સારું કદી ન હોય, સાચું સોરઠિયો ભણે. -૭
ગરથ ગાંઠમાં હોય, વિદ્યા પણ પાઠે કરી;
તે ફળદાયક શોય, સાચું સોરઠિયો ભણે. -૮
કપડાં પે'ર્યાં માન, લાગી આગ ઝોલાય કેમ;
ધૂળ લપેટી જન, સાચું સોરઠિયો ભણે. -૯
ઓ ભવ આખ્યાં દાન, આ ભવમાં તે લોગવે;
સમજુને છે સાન, સાચું સોરઠિયો ભણે. -૧૦
સફરાં પે'રે સૂત, ઝોટે પણ આપેં નહીં;
તે ગણવા તાબૂત, સાચું સોરઠિયો ભણે -૧૧
જુવાનીમાં જોઈ, બુદ્ધિને બુઢી કરે;
તેવા માનવ સોઈ, સાચું સોરઠિયો ભણે -૧૨
કરમાં પે'રી કડાં, કર પર કર કર્યો નહીં;
(ને) માનવ નહીં મઠાં, સાચું સોરઠિયો ભણે -૧૩

હાથ વાવરે દામ, લાખ તણું લેખું નહીં;
તેનું જગત ગુલામ, સાચું સોરઠિયો ભણે -૧૪
મે'માનોને માન, દિલ ભર દિલ દીધાં નહીં;
એ મેડી નહીં મસાણ, સાચું સોરઠિયો ભણે-૧૫
પ્રિય વસ્તુ જન જોઈ, માગે કે મોઢે ચડી;
જાણો ગર્ધવ તેહ, સાચું સોરઠિયો ભણે -૧૬
ખેસી પંગત વાર, લાણાને અંતર કરે;
ગણવો તેને ગમાર, સાચું સોરઠિયો ભણે -૧૭
નવરો જે જન જોઈ, વિના કામ ખેઠો રહે;
સૂઝે કુબુદ્ધિ તેહ, સાચું સોરઠિયો ભણે -૧૮
નકટા લેગા જાય, નાક સહિત કેઈ નરે;
નકટા તેહ ગણાય, સાચું સોરઠિયો ભણે -૧૯
જાય પ્રાણ તો છેક, જરા ન કરવું તે થકી;
તજે મરદ નહીં ટેક, સાચું સોરઠિયો ભણે-૨૦
મળવામાં માઠપ કરે, અંગ મોટું એ'ધાણ;
કાંઈ પાથરે પ્રાણ, સાચું સોરઠિયો ભણે-૨૧
રાખી થોડું જ્ઞાન, વાચાળે વધતા અતિ;
તે ગણવા નાદાન, સાચું સોરઠિયો ભણે-૨૨
જગત અરીસો જણાય, દેખે તેવું કહે વળી,
ભલે રંક તે રાય, સાચું સોરઠિયો ભણે-૨૩
સાત પાંચની લાકડી, બોજ એકનો થાય;
જન પ્રતિ નહીં જણાય, સાચું સોરઠિયો ભણે-૨૪
ત્રિયા 'રહે જો આપ, રહ્યા થકી રે'વે નહીં',
જાય સંગાથી બાપ, સાચું સોરઠિયો ભણે-૨૫
સતી ન દેહી શ્રાપ, પણ દે તો લાગે ખરે;
લગે ન શંખણ શ્રાપ, સાચું સોરઠિયો ભણે-૨૬
નવલ 'લાડી માન, પાડીએ નીવડયા થકી,
થાશે તાંઈએ વખાણ, સાચું સોરઠિયો ભણે-૨૭
કાયલં ને કાગ, જેને વાને વરતારો નહીં',
(તેની)જીભલડીએ જવાબ, સાચું સોરઠિયો ભણે-૨૮
મન તણો વિકાર, જે જન જાણે જગતમાં;
તે શૂરો નિરધાર, સાચું સોરઠિયો ભણે-૨૯
મરણિયો જે થાય, કરે ન માનવ શું કદી,
કરે મલકમાં ઘાય, સાચું સોરઠિયો ભણે-૩૦

ત્રણ પચાસે ટેકા દિયે, છોળ ન મેલે ચણે;
 જીવને જાવું એકલું, સાચું સોરઠિયો ભણે -૩૧
 કરજ ખાતર જાણ, વધતાં લાગે વાર ના;
 કરવું નહીં સુજાણ, સાચું સોરઠિયો ભણે -૩૨
 એકે સૌ કોઈ હોય, એક વિના એકે નહીં;
 નગર નિહાળી જોઈ, સાચું સોરઠિયો ભણે -૩૩
 પોતાનાં પગાં કરી, જે તે ભેળાં જાય;
 તે તે જાણી જાણાય, સાચું સોરઠિયો ભણે -૩૪
 મળતાં મીઠપ દાખવે, દેવે અધિકાં દાન;
 કવિને પ્રાણ સમાન, સાચું સોરઠિયો ભણે -૩૫
 મરણ અને મંદવાડ, ત્રીજો વર્ષા ને વળી;
 તેની ખબર ન ધાર, સાચું સોરઠિયો ભણે -૩૬
 રાખી પરની આશ, ઉઘમને નહીં આદરે;
 તે નર થાય નિરાશ, સાચું સોરઠિયો ભણે -૩૭
 મૂંછે નાખી હાથ, બોલે પણ પાળે નહીં;
 (એને)ગણવો કાઢેલ નાથ, સાચું સોરઠિયો ભણે -૩૮
 ઘડી એકમાં તોર, ગુસ્સે થઈ ગગડી રહે;
 તે ગણવો કમજોર, સાચું સોરઠિયો ભણે -૩૯
 પોતાની મૂર્ખાઈ, સમજે જે જન જગતમાં;
 તે તે શાણા ગણાય, સાચું સોરઠિયો ભણે -૪૦
 વેતે એકે વાણ, બેસીને ખીજ કરે;
 ઇ બિચારો જાણ, સાચું સોરઠિયો ભણે - ૪૧
 પહોંચે ન જેને કોઈ, હોય એવા ઘણા થકી;
 પેટ પહોંચતું સોઈ, સાચું સોરઠિયો ભણે - ૪૨
 અછત પરાઈ જેહ, આપ અપલક્ષણ તણી;
 પડે ન ખબર જ તેહ, સાચું સોરઠિયો ભણે - ૪૩
 સગો જાણ્યો શ્વાસ, શ્વાસ પણ સગો નહીં;
 એનો નહીં વિશ્વાસ, સાચું સોરઠિયો ભણે - ૪૪
 ગરદન ગળા થકી જ, ટૂંકી જો તસુ ભેય;
 એથી અજાણો રેય, સાચું સોરઠિયો ભણે - ૪૫
 સજન જુઓ વિચાર, વિત મળે વખતોવખત;
 મળે ન જન નિરધાર, સાચું સોરઠિયો ભણે - ૪૬
 ખાવો માલ હંરામ, હંજમ થાવો એ કંઠણ છે;
 મળે ક્યાંથી આરામ, સાચું સોરઠિયો ભણે - ૪૭

કરવું જો અભિમાન, તો નોકર રહેવું નહીં;
 રહેવું થઈ દિલજન, સાચું સોરઠિયો ભણે - ૪૮
 વડય વિણ કરીએ વાદ, વડય વિણ વેવાઈ થયા;
 શાનો એમાં સવાદ, સાચું સોરઠિયો ભણે - ૪૯
 ભૂખ્યાને જેહ પીડ, ધરાયો જાણે નહીં;
 સમજે વીરલા ધીર, સાચું સોરઠિયો ભણે - ૫૦
 જેની જોઈએ જોડ, જોતાં જોડ જડે નહીં;
 કાંઈક ખાપણ ને ખોડ, સાચું સોરઠિયો ભણે - ૫૧
 રહી જાય છે વાત, કાળ કદી રહેતો નહીં;
 જુઓ જન વિખ્યાત, સાચું સોરઠિયો ભણે - ૫૨
 પગ પૂતર વરતાય, પારણિયે પોઢયા પછી,
 જોતાં તરત જણાય, સાચું સોરઠિયો ભણે - ૫૩
 ગળ વણ ગાતર કરે, મોં નાનું ને મરડાય,
 ઇ કાલું ઠરડાય, સાચું સોરઠિયો ભણે - ૫૪
 ચારે કેળાં થાય, કળજગના કૌતક થકી,
 મીઠપ નહીં તેમાંય, સાચું સોરઠિયો ભણે - ૫૫
 કરમી ખાપ જણાય, આપકરમી ઉત્તમ અતિ;
 એ તે અધિક ગણાય, સાચું સોરઠિયો ભણે - ૫૬
 બનવું છે જે કાલ, તેવું તે જ બની રહે;
 થયું ન થાવું વાર, સાચું સોરઠિયો ભણે - ૫૭
 જો દુનિયામાં નિજ, એક એકથી અધિક છે,
 ખુશામત મોટી ચીજ, સાચું સોરઠિયો ભણે - ૫૮
 મોટાની જોડ જાણ, સૌ તેને દાદી કહે,
 ગરીબ લાલી જાણ, સાચું સોરઠિયો ભણે - ૫૯
 પહલે દિન મીજમાન, દિન બીજે પય થઈ રહે,
 ત્રીજે નિર્લાજ જન, સાચું સોરઠિયો ભણે - ૬૦
 દાનત જેવી આપ, તેવી ક્ષણપત રહી તહાં,
 મિથ્યા કરો સંતાપ, સાચું સોરઠિયો ભણે - ૬૧
 માંદપ દવા ઉપાય, એકએકથી અધિક છે.
 વેમ દવા ન લગાય, સાચું સોરઠિયો ભણે - ૬૨
 તોમર અને ત્રિશૂલ, હથિયારો એવાં ઘણાં;
 આસાણ છે અમૂલ, સાચું સોરઠિયો ભણે - ૬૩
 ખેતર ખાચે વાડ, રખોલાં કોણ જ કરે.
 વાડ તેની જ ધાડ, સાચું સોરઠિયો ભણે - ૬૪

નિરમલ ધાતુ નામ, નિરખ્યામાં ધાતુ નહીં;
 કરતાં ઊંઘાં કામ, સાચું સોરઠિયો લણે -૬૫
 ફરીએ નહીં ફરીત, જેની નેની જોઈને;
 રાખીએ કુળની રીત, સાચું સોરઠિયો લણે -૬૬
 મન જેને નહીં મોજ, કદર કરે નહીં કોઈની;
 રાખ નહીં એ રોજ, સાચું સોરઠિયો લણે -૬૭
 પહેલાં પાયકે જામ, જણ જણ પ્રયે જૂજવા;
 નશા નાયક થાય, સાચું સોરઠિયો લણે -૬૮
 ગરીબાઈમાં ગણે નહીં, સારે સગાં થાય;
 ઇં મનમાં સમજી જાય, સાચું સોરઠિયો લણે -૬૯;
 કાંમાં અવગાં કરે, લઈ ધરમનાં નામ,
 એ મરવાનાં કામ, સાચું સોરઠિયો લણે -૭૦
 કરતા બહુ તરકટ, નર નટખટ નીડરપણે;
 ઇં માણસ નહીં મરકટ, સાચું સોરઠિયો લણે -૭૧
 મુખે જુદો માપ, પછવાડે કુથલી કરે;
 ઇં માણસ નહીં પણ સાપ, સાચું સોરઠિયો લણે -૭૨
 ખવરાવે ને ખાય, મનકું મોટું રાખીને;
 એને વાલોજી સહાય, સાચું સોરઠિયો લણે -૭૩
 ખાવા પોતે નીચડી, તરમી માન સાય;
 ઇં રગત ની ધરાય, સાચું સોરઠિયો લણે -૭૪
 હાડલેથી હથિયાર પડે, થરથર જાણુ થાય;
 ઇં કાયર નર કેવાય સાચું સોરઠિયો લણે -૭૫
 સખાવતનાં મૂળ, જે જણને સમજાય નહીં;
 ઇં કંજૂસોનાં કુળ, સાચું સોરઠિયો લણે -૭૬
 સ-માણસ કરે નહીં, ક-માણસનો કદી સંગ;
 નહીં ઘડો નહીં ઢંગ, સાચું સોરઠિયો લણે -૭૭
 મોરી જોગ મોઢાય, ચોક્ક કાંઠે ચડાવીએ;
 અણપૂછ્યો યોગ ખાય, સાચું સોરઠિયો લણે -૭૮
 મૂળ જેના મનમાં નહીં, સારાં કામની સોજ;
 માણસે ખીજો મોજ, સાચું સોરઠિયો લણે -૭૯
 દાનત તેા હરામની, કરવાં દરબારી કામ;
 એ મરવાનાં કામ, સાચું સોરઠિયો લણે -૮૦
 ધન ઢગલે જ કમાઈ, ખરે દિલ ખરચે નહીં;
 પારકે હાથ જાય, સાચું સોરઠિયો લણે -૮૧

પરખાડું પાતાળ, ગળેથી ગ્રંથ છૂટે નહીં;
 ઇં ખરેખર રખવાળ, સાચું સોરઠિયો લણે -૮૨
 પડકારે પીઠ નહીં, હૈયે મરવાની હામ;
 એ મરદનાં કામ, સાચું સોરઠિયો લણે -૮૩
 પારકી પથારીએ, પોઠે પલંગે પ્રિતિ;
 ઇં હેવાનની રીત, સાચું સોરઠિયો લણે -૮૪
 ખીજને જૂઠા કડે, પોતે ખોલે રોજ;
 એનો પડે નહીં ખોજ, સાચું સોરઠિયો લણે -૮૫
 ભરજે ભડથી ખાથ, રાંકાને રંજડીશ મા;
 તેા રાજ દીનોનાથ, સાચું સોરઠિયો લણે -૮૬
 ખાવામાં કોદાળ, સામાનું સમજે નહીં;
 એ અગનોતરો કાળ, સાચું સોરઠિયો લણે -૮૭
 ખીચડના ખાનાર, નેને મીઠાઈઓ ક્યાં મળે;
 પણ સમજે નહીં ગમાર, સાચું સોરઠિયો લણે -૮૮
 મંડળમાં સૂતકાર, પાછળ પડકાર કરે;
 ઇં ભડના નહીં આચાર, સાચું સોરઠિયો લણે -૮૯
 મસાણ સુધી સાથ, એકમાં સૂવું એકલું;
 કોઈ ન ભીડે ખાથ, સાચું સોરઠિયો લણે -૯૦
 મોટાના મંદવાડ, રજના ગજ થઈ પડે;
 એ વૈદોના ઝાડ, સાચું સોરઠિયો લણે -૯૧
 નથો કરે નાદાન, ખીજની નિંદા કરે;
 એ શોલે સ્મશાન; સાચું સોરઠિયો લણે -૯૨
 વઠેલનો વેપાર, અધીં રાને આણસે;
 એ મોત વિના મરનાર, સાચું સોરઠિયો લણે -૯૩
 ડિલે ચોળી રાખ, સિદ્ધ થઈને ભમનેા;
 અંતે રહેશે ખાખ, સાચું સોરઠિયો લણે -૯૪
 કરમાં પકડી માળ, લોળાં જનને ભમાવેના;
 એ માળ નહીં પણ જાળ, સાચું સોરઠિયો લણે -૯૫
 ખેઠાં ઝોઠાં ખાય, વાટો કસુંખાની જુએ;
 એનાથી શું થાય, સાચું સોરઠિયો લણે -૯૬
 એ તેા વસમી વાટ, સંગત થાવી સંતની;
 ઘડતાં આવડે ઘાટ, સાચું સોરઠિયો લણે -૯૭
 જોઈ ખીજનાં જોણ, ઉદાંદો બહુ આદરે;
 એ લાલામાલાનાં ઘોણ, સાચું સોરઠિયો લણે -૯૮

તરકડાંથી તંત, કેઈ દિ' કરીએ નહીં;
 આણી દેશે અંત, સાચું સોરઠિયો લણે-૯૯
 સંઘરીને રાજ થાય, કપાય કાળજી કઠતાં,
 એ વિણ ખાપણે જાય, સાચું સોરઠિયો લણે-૧૦૦
 ચીંધે સૌને કામ, પોને ડગ ભરે નહીં;
 એ મૂરખનો જામ, સાચું સોરઠિયો લણે-૧૦૧
 જીવતાંની જાંજળ, મૂવાં સુધી મટે નહીં;
 એના રામ નહીં રખવાળ, સાચું સોરઠિયો લણે-૧૦૧
 ભૂખ્યા પેટે ભાન, શૂરાને પણ રહે નહીં;
 પેટમાં પડે ધાન, સાચું સોરઠિયો લણે-૧૦૩
 પરઘેર પહોળો થાય, પોતાને ત્યાં સાંકડો;
 એ કાળસુખો કહેવાય, સાચું સોરઠિયો લણે-૧૦૪
 પર ઘેર પડેણો થાય, પોતે પડેણો લેઈને;
 ધૂળ પડી જીવતરમાંય, સાચું સોરઠિયો લણે-૧૦૫
 લાંબણ સોંતે લાય, મગદળ કુંજર મારવા;
 કે દિ' ખડ નવ ખાય, સાચું સોરઠિયો લણે-૧૦૬
 કરમાં પે'રે કડાં, પણ કર પર કર ધરે નહિ;
 ઇ માનવ નહિ પણ મહો, સાચું સોરઠિયો લણે-૧
 ખાવામાં કોઠાળ, સામાનું સમજે નહિ;
 એ અગણોતરો કાળ, સાચું સોરઠિયો લણે-૨
 ખીચડના ખાનાર, તેને મીઠાઈઓ ક્યાં મળે ?
 પણ સમજે નહિ ગમાર, સાચું સોરઠિયો લણે-૩
 મસાણ સુધી સાથ, ચેહમાં સૂઝે એકલાં;
 કોઈ ન ભીડે ખાથ, સાચું સોરઠિયો લણે-૪
 એઠાં દે અપાર, પોતાના પરાક્રમતાણું;
 એ તે લાંડ અવતાર, સાચું સોરઠિયો લણે-૫
 બેઠાં એક જ વણાહ, તે બેઠાં બીજી કરે;
 બીજક બીજું જાણ, સાચું સોરઠિયો લણે-૬
 ઘડપણ વસમી વાટ, જુવાનીમાં જાણી નહિ;
 એના શા ઉચાટ, સાચું સોરઠિયો લણે-૭
 જુવાનીનાં જોર, અટાણે અળગાં થયાં;
 ન મળે મન નકોર, સાચું સોરઠિયો લણે-૮
 કાળપ મેલે કેશ, મન કાળપ મેલે નહિ;
 એને લાજ નહિ લવલેશ, સાચું સોરઠિયો લણે-૯

થોરે કેળાં થાય, કળિયુગના વારા વિષે;
 મીઠપ નહિ મનમાંય, સાચું સોરઠિયો લણે-૧૦
 જે તે લેળા જાય, પોતાની પ્રજા મેલીને;
 ઇ લે'સલા લણાય, સાચું સોરઠિયો લણે-૧૧
 જગમાં રાજ્યાં નામ, વિસાર્યાં વીસરે નહિ;
 તેનાં સ્વર્ગે કામ, સાચું સોરઠિયો લણે-૧૨
 બાંધી ઢાલ તલવાર, વહાણે ચડિયો વાણિયો;
 રાણાણો રણ મોઝાર, સાચું સોરઠિયો લણે-૧૩
 ઘર ઘર ઢેખર ખાય, ખવડાંવી જાણે નહિ;
 ધૂળ પડી જીવતરમાંય, સાચું સોરઠિયો લણે-૧૪
 ચીંધે સૌને કામ, પોને ડગ ભરે નહિ;
 એ મૂરખનો જામ, સાચું સોરઠિયો લણે-૧૫
 દિન દિન ડાયરે જાય, વગોણું વહાલાં કરે;
 તે ખાપ ફેર ગણાય, સાચું સોરઠિયો લણે-૧૬
 ઘરમાં ધન અપાર, ગરીબાઈ ગાવો ફરે;
 ધૂળ પડી ધન માંય, સાચું સોરઠિયો લણે-૧૭
 પોઠે પલંગ નીત, બીજને પથારીએ;
 એ હેવાનની રીત, સાચું સોરઠિયો લણે-૧૮
 ખોટાં બોલે રાજ, બીજને ખોટા કહે;
 તેનો પડે ન બોજ, સાચું સોરઠિયો લણે-૧૯
 વાળ્યો ઝેરી રોપ, અમૃતની આશા કરે;
 એ રોપ નહિ પણ ખોપ, સાચું સોરઠિયો લણે-૨૦
 વંઠેલનો વેપાર, અરધી રાતે આળસે;
 તે મોત વિના મરનાર, સાચું સોરઠિયો લણે-૨૧
 રાખી ધરમનો ડોળ, ધૂતવાના ધંધા કરે;
 એ જાશે હડા બોળ, સાચું સોરઠિયો લણે-૨૨
 ડિલે ચોળી ખાખે, સિદ્ધ થઈને ધૂમનો;
 અંતે રહેશે રાખ, સાચું સોરઠિયો લણે-૨૩
 બેસે થઈને સિદ્ધ, સૂકો ગાંબે કુંકતો;
 તે શઠ પણ નહિ સિદ્ધ, સાચું સોરઠિયો લણે-૨૪
 હાકલે ભીડી હામ, ઉપપલાણે દોડતો;
 એ રજપૂતી નામ, સાચું સોરઠિયો લણે-૨૫
 હાકલે હારી જાય, વાહરનો જાય વાંજણે;
 એ કાયર કહેવાય, સાચું સોરઠિયો લણે-૨૬

હડાપણ ડાયરામાંય, પગલાં તો પાછાં ભરે;
જલેલ કરે નહિ કંઈ, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૨૭
થોભાનો બહુ ઠાઠ, ગોઠણ બાંધી બેસતો;
એ થોભા નહિ પણ ભાઠ, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૨૮
રંગે કાળા કેશ, વેશ ભજવે નહિ વેવારમાં;
એ રંગ નહિ પણ મેશ, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૨૯
તસથી લઈને હાથ, ચોવટો ચોરે કરે;
એ નહિ સખળાનો સાથ, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૩૦
કરણ વીર ને લોજ, જેનાં અમર નામ છે;
ખીજ ખોવાના ખોજ, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૩૧
દીવાન મેરૂ ને ભાણ, સુલતાન ને કુંભો થયા;
હતા હિંમતની ખાણ, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૩૨
બેઠાં બેઠાં ખાય, વાટ કસુંખાની ગુએ;
એ માખી ઉડાડે નાય, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૩૩
વાટે વાહરી જાય, એ વહારોમાં શું ચરે?
થરથર કાયા થાય, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૩૪
હીરો આખો હાથ, અળણ્યો ઓળખે નહિ;
જણ્યા નહિ જગનાથ, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૩૫
સારે સગાં થાય, ગરીબાઈમાં કોઈ ગણે નહિ;
મનમાં સમજી જાય, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૩૬
સમાણસનો સંગ, કમાણસ કરે નહિ;
એનો નહિ ધડો કે ઢંગ, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૩૭
કમાણસનાં કહ્યાં, સમાણસ સાંભળે નહિ;
જે બગડે બોલે વહ્યાં, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૩૮
ઘરઘરણીની ઘૂંસ, મનમાની મોજે કરે;
કહેતાં કહે ઠૂંસ, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૩૯
એ તો વસંતી વાટ, સંગત થાવી સંતની;
ઘડતાં ન આવડે ઘાટ, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૪૦
લક્ષ્મણીની ભાળ, ભગતને ભૂલી ગયા;
એ ભગનોમાં નહિ માલ, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૪૧
જોઈ ખીજનાં જોણ, ઉકાંદો બહુ આદરે;
એ લાલા માલાનાં ધોણ, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૪૨
ગરવ કરે ગમાર, સેજમાં સમજે નહિ;
ઝટ કાઢે તરવાર, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૪૩

મૂચે માંડી મોકાણ, જીવતાં કોઈએ જાણ્યા નહિ;
હણી દેખાડા જાણ, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૪૪
હેરૂ વાટે જો મળે, ઓળખે તોય બોલીશ મા;
મૂકશે છરી ગળે, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૪૫
તરકઠાથી તંત, કોઈ દી કરીએ નહિ;
આણી દેશે અંત, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૪૬
કરજે શૂરાનાં કામ, રોતલ સંગ રમીશ મા;
રહેશે અમર નામ, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૪૭
નિત નિત નાવા જાય, પણ મન ચોખું મળે નહિ;
એ ચોકખો નવ કહેવાય, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૪૮
કહે નીર સો હાથ, ત્યાં હોય નહિ કાંકરો;
એને નાથો નાથ, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૪૯
સંઘરી રાજ થાય, કપાય કાળજું કાઢતાં;
એ વિણ ખાપણે જાય, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૫૦
ખવરાવે તે ખાય, મનકું મોટું રાખીને,
તેને વહાલો સહાય, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૫૧
છોડીને ઘરખાર, લસમ લગાવી લાગિમા;
પણ મમતા હાલી લાર, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૫૨
કળથી થાયે કામ, બળથી તે થાતું નથી;
જરબળ નાવે કામ, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૫૩
મોઢે મીઠી વાત, પાછળ વગોણાં કરે;
એ અકમી જાત, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૫૪
મોઢે કડબું કહે, પાછળ કાંઈ બોલે નહિ;
તેવાનો નહિ ભે, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૫૫

કવિશ્રી મેકરણભાઈ ગગુમાઠ

લીલા તરફથી મળેલા વિશેષ દુહા

જાય પ્રાણ તો છેક, જરા ન કરવું તે થકી;
તજે મરદ ન ટેક, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૧
ઘડી એકમાં ઘોર, કાધે કળેળી બીઠે;
એ ગણવા કમજોર, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૨
ઓષધ કર્યાં અનેક, વિધિએ વિધવિધ રોગના;
એ સડ સ્વભાવનું નહિ એક, સાચું સોરઠિયો ભણે. ૩

પહેલાં પાયક જાય, જણજણ પ્રત્યે જૂજવા;
 નશાં નાયક થાય, સાચું સોરઠિયો લણે ૪
 બેલે સુખ બચન, પાળે નહિ અવની પર;
 ધીક ધીક ધર્યું તન, સાચું સોરઠિયો લણે ૫
 નારી નયન કટાર, વાળે નહિ જે વીરને;
 એ જ પ્રભુ અવતાર, સાચું સોરઠિયો લણે ૬
 દેખી પરતું દુઃખ, પોતાનું જે પરહરે;
 ધન્ય એ માતાની કૃપા, સાચું સોરઠિયો લણે ૭
 ડરે નહિ દુઃખમાંય, સુખમાંયે છલકે નહિ;
 જન થોડા જગમાંય, સાચું સોરઠિયો લણે ૮
 હોય ધરમની હાણ્ય, માથું દે રહી મોખરે;
 જગમાં જીવ્યો જાણ્ય, સાચું સોરઠિયો લણે ૯
 જેથી લાગે જીવ, તેને માટે તન દિયે;
 સદા રહે એ સજીવ, સાચું સોરઠિયો લણે ૧૦
 કેઠ મોટા કેઠ બાળ, અવનીથી જીઠી ગયા;
 રહ્યા ધરમ રખવાળ, સાચું સોરઠિયો લણે ૧૧
 લેખ ધરી ભમનાર, જીવનને જાતાં કરે;
 ધન્યવાદ હજાર, સાચું સોરઠિયો લણે ૧૨
 પાસે વહે પવિત્ર, પર પૂઠે નિંદા કરે;
 તજવા તેવા મિત્ર, સાચું સોરઠિયો લણે ૧૩
 પાખંડી અણપાર, ઘર કર ઘર લૂંટે ઘણા;

સવારથનો સસાર, સાચું સોરઠિયો લણે ૧૪
 ચતુર નર ને નાર, ચિંતા તેને મન ઘણી;
 સુખે સુવે ગેમાર, સાચું સોરઠિયો લણે ૧૫
 વિખવેલી પરનાર, સોખત કેઈ કરશે નહિ;
 પ્રાણ હરણ કરનાર, સાચું સોરઠિયો લણે ૧૬
 કરી કદી નવ થાય, થયા પછી છૂટે નહિ;
 પ્રાણ પ્રહેપ્રીત જાય, સાચું સોરઠિયો લણે ૧૭
 પ્રીત કરવી છે સેલ, પલમાં પ્રીતિ થાય છે;
 નલાવવી મુશ્કેલ, સાચું સોરઠિયો લણે ૧૮
 ખોદે જે નર ખાડ, પરને અંદર પાડવા;
 તે જ પડે તત્કાળ, સાચું સોરઠિયો લણે ૧૯
 પાંધ શીરે મખ થોડાં, આંકે જગ ઉકલે નહિ;
 એ ગણવા એડાં, સાચું સોરઠિયો લણે ૨૦
 જીવતાં જાણ્યા નહિ, મૂવે માંડે મોઝાણ;
 ઈ દેખાવની જાણ, સાચું સોરઠિયો લણે ૨૧
 બાંધે બળિયા સાથ, મૂરછે તા દંધ મરદ;
 એ સાચો સંગાથ, સાચું સોરઠિયો લણે ૨૨
 પૈસાની પંચાત, લાગી રહી આ લોકમાં;
 બોલે ન બીજી વાત, સાચું સોરઠિયો લણે ૨૩
 પેખી ટાઢા પહોર, લીંડા મારે લાવથી;
 શઠના એ શિરસોર, સાચું સોરઠિયો લણે ૨૪

* ખલદેવભાઈ નરેલા રચત

પરતું દુઃખ લાગે પ્રથિ, પડ્યને પારાવાર;
 જણનારી એવા જણો, (તો) જા જા હજો જુહાર. ૧
 દાતરડાં તલવારનાં, લોઢાં સજે લુહાર;
 (પણ) વેત્રણ વાપરવા તણી, જાણે જાણણુહાર. ૨
 બહુ વિચારી બાંધવો, વેધુ જન વહેવાર.
 (નહીં તર) પડ્યે પુછલ બળધીયો,
 (અને) ભરીયો ગડેભાર. ૩
 સરજાળ્યો છે શામળે, સુખ લેવા સંસાર;
 (પણ) દુઃખનો મારગ દોયલો, ગોત્યા કરે ગેમાર. ૪
 સો સો સરિતા સામટી, (તોઈ) સાગર નો છલકાય;
 (પણ) નેઠા વિનાના નેરડાં, કાંઠા બારાં જાય. ૫

પથ પુરો કેમ પુગશે, ગાડાળો ગેમાર? ૧
 ટાઢાને નહીં ટાપલી, (અને) ઉતાવળાને આર, ૬
 મોસુજો નહીં મેઘલી (એવી) ગિર રાત્યું ગળીયું;
 પહાડાં જળા પ્રાછટ પડે, મળકે વિજળીયું ૭
 ધરે આલ રંગ ધુધળો, આઠ દીવસ એત્રી;
 હીકંટ નદીયું હાલતી, ધુધવતી ઘેલી ૮
 આંખડીયું અમૃત ભરી, ઘર સામે ઢળીયું,
 વણુ બોલ્યે વાતું કરે, (ઈ) કાંઈ એ નો કળીયું ૯
 હરવું ફરવું હેતથી મન જેનું મળીયું;
 સ્વારથને સંતાપ નહ, (ત્યાં) ગણવું ગોઠુળીયું ૧૦
 સંજનની સુવાસની, ફારમ દ્યે ફળીયું,
 એવાની આશા કરે, તેનું દુઃખ ટળીયું. ૧૧

દૂહા એ પ્રાચીન ગુજરાતી અને રાજસ્થાનીનો - મારુ-ગુજર સાહિત્યનો સુભાષિત છે. એક તરફ તે અપભ્રંશ-સાહિત્યને સ્પર્શે છે અને બીજી તરફ અર્વાચીન ગુજરાતી-રાજસ્થાની સુધી સાતત્ય પામે છે; એક બાજુ, નિદાન હઝર વર્ષ થયાં વિકસેલા શિષ્ટ સાહિત્યનો એ અંશ છે, તો બીજી બાજુ સદીઓથી વહેતા આવતા, લોકસાહિત્યનું એ અવિનાભાવી અંગ હોઈ એમાં પ્રગટેલા અને ખેડાયેલા મુક્તકની અભિવ્યક્તિનું મુખ્ય માધ્યમ છે.

દૂહાઓ જેમ લોકમુખે પ્રચલિત છે તેમ જૂની હસ્તપ્રતોમાં લખાયેલા પણ મળે છે. જૈન હસ્તલિખિત ગ્રંથલંકારોમાં 'પ્રાસ્તાવિક', 'સુભાષિત', 'સંસ્કૃતાવલિ' આદિ નામ નીચે અનેક પોથીઓ મળે છે, જેમાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ઉપરાંત અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતી સુભાષિતો હોય છે. આ સુભાષિતો મુખ્યત્વે દૂહા-સોરઠામાં અને કેટલીક વાર બીજા જાંઘમાં હોય છે. ગુજરાતમાં રચાયેલા ઐતિહાસિક સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં અને સંસ્કૃત કથાઓમાં પ્રસંગોપાત્ત અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતી દૂહાઓ ઉદ્ભૂત કરેલા હોય છે. જૂની ગુજરાતીના રાસાઓ અને પદ્યવારતાઓમાં પણ પુષ્કળ પ્રાસ્તાવિક દૂહા-સોરઠા હોય છે. શામળ વગેરેની પદ્યવારતાઓમાં પ્રયોજિત સુભાષિતોનું અને લોક-સમાજમાં પ્રચલિત દૂહા આદિનું મૂળ, પૂર્વરૂપ કે પ્રકારાન્તર એમાં જોવા મળે છે. આ સુભાષિતોની સંખ્યા એટલી વિપુલ છે કે 'સુભાષિતરત્નભાંડાગાર' જેવો વિસ્તૃત સંગ્રહ એમાંથી સંકલિત થઈ શકે, જે ભાષા, શિષ્ટ સાહિત્ય અને લોકસાહિત્ય એ સર્વના અભ્યાસમાં બહુ રસપ્રદ થાય.

'સાહિત્ય' માસિકમાં મે ૧૯૧૪ ના અંકમાં આપણા વિશિષ્ટ અગ્રયાચી સંશોધક શ્રી ચિંમનલાલ દલાલે જૂની-હસ્તપ્રતો ઉપરથી આશરે ૫૦૦ સુભાષિતો સંકલિત કરીને પ્રગટ કર્યાં હતાં. હસ્તપ્રતો ઉપરથી વિવ-

વાર સંકલના કરીને બીજા આશરે ૬૦૦ સુભાષિતો 'પ્રસ્થાન' માસિકના આસો સં. ૧૯૮૮, માગશર સં. ૧૯૯૦ અને ચૈત્ર સં. ૧૯૯૦ના અંકોમાં મેં છપાવ્યાં હતાં. તથા 'શારદા' માસિકના ડિસેમ્બર ૧૯૩૨ ના અંકમાં અને 'ગુજરાતી'ના સને ૧૯૪૧ની દીપોત્સવી અંકમાં પણ બીજા કેટલાક દૂહા સંપાદિત કર્યા હતા. શ્રી. મંદુસદન મોદી અને ડૉ. હરિવલ્લભ ભાયાણીએ પણ જૂના ગુજરાતી દૂહા પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. બીજા કેટલાક પ્રાચીન દૂહા અહીં પ્રગટ કરવાની હું તક લઉં છું.

મારા વિદ્યારુ સદ્ગત મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી જેસલમેરના ગ્રંથલંકારોનું અવલોકન કરવા માટે સને ૧૯૫૦-૫૧માં જેસલમેર હતા. હું અને મારા મિત્ર સ્વ. જિતેન્દ્ર જેટલી એ સમયે જેસલમેર ગયા હતા અને ત્યારે જોધપુર અને બીકાનેરની મુલાકાત અમે લીધી હતી (અમારા આ પ્રવાસનું આલેખન 'એક સાહિત્યયાત્રા' નામે મારા લેખમાં છે. જુઓ 'સંશોધનની કેડી', પૃ. ૨૫૧-૬૨). બીકાનેરમાં શ્રી. અગરવલ્લભ નાહટાના સૌજન્યથી અનેક પ્રાચીન ગ્રંથ-સંગ્રહો જોવાની અમને તક મળી હતી. બીકાનેરના બડા લંકારમાંની એક સંગ્રહપોથીમાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સુભાષિતોના એક મોટો સંગ્રહ છે. એ પોથીના પત્ર ૧૬૮ ઉપર પ્રાચીન ગુજરાતી સુભાષિતો છે; એમાંના કેટલાંક સુભાષિત અનુવાદ સાથે અહીં પ્રગટ કર્યાં છે. એમાંના ૧૬મા પદ્ય સિવાય અન્ય સુભાષિતો દૂહા કે સોરઠામાં છે. હસ્તપ્રતમાં લેખન-સંવત નથી, પણ લિપિ ઉપરથી તે પંદરમા સૈકામાં લખાયેલી લાગે છે. મારી નોંધપોથીમાં તારીખ ૩૦ ઓક્ટોબર, ૧૯૫૦ છે. તે દિવસે સાંજે, અમદાવાદ આવવા માટે, બીકાનેર છોડતાં પહેલાં આ સુભાષિતો મૂળ હસ્તપ્રતમાંથી ઉતાર્યાં હતાં.

મૂળ દૂહા અને અનુવાદ

દૂહો તિહાં કહીજઈ જિહાં હોઈ હોય સુખાણુ;
અધૂરઈ પૂરઈ કરઈ, પૂરઈ કરઈ વખાણુ. ૧.

[દૂહો ત્યાં કહેવો, જ્યાં સુખાણુ લોકો હોય-
જેઓ અધૂરો દૂહો પૂરો કરે અને પૂરો થયે વખાણુ
કરે.]

હિયા ! હીયાલી જેહિ સઈ,
તેણિ સઈ કિત્તઈ રાસુ ?
જિણુ દિદઈ માણુ ઉલ્લસઈ,
હિયરઈ થિયઈ સંતોષુ. ૨.

[હિ હૃદય, જેની સાથે હૈયું જોડાયું હોય,
જેને જેતાં મન ઉલ્લાસ પામે અને હૃદયમાં સંતોષ
થાય એની સાથે રાષ કેવો ?]

મુંડ મુંડેવિણુ, જોરુ-આસા,
વેસુ ધરેવિણુ જા ઘર વાસા,
જૂય રમેવિણુ જા ધણુ આસા,
તિન્નિ વિ આસા ખાસા લાસા. ૩

[મુંડ મુંડાવ્યા પછી - સંસારત્યાગ પછી સ્ત્રીની
આશા, (સાધુ)વેશ ધારણ કર્યા પછી ગૃહવાસની
આશા, ઘટ રમીને ધનની આશા - એ ત્રણેય આશા
નિષ્ક્રમ છે.]

મહિયીદહ સચરાચરહ સિરિ જિણિ દિન્ના પાય;
તમુ અત્યમણુ દિણેસરહ, હોઈત હોઈ ચિરાય. ૪

૧. મેરુતુગાચાર્યકૃત 'ત્રણન્ધયિન્તામણિ'
(સં. ૧૩૬૧)માં નજીવા પાઠાન્તર સાથે આ દૂહો છે.
કવિ રામચન્દ્રને, મારી નાખવા માટે, રાજ અજયપાલે
તાંખાના તપાવેલા પાટલા ખેસાર્યા, ત્યારે તે કવિ આ
દૂહો ખોલી જીમ્મ કરડી, મરણ પામ્યા એવો સન્દર્ભ
ત્યાં છે

રામચન્દ્ર કવિ 'નાટયદર્પણ' નામે નાટયશસ્ત્ર
ગ્રંથના કર્તા તરીકે તથા અનેક સંસ્કૃત નાટકોના
સર્જક તરીકે સંસ્કૃતગોમાં જાણીતા છે. તેઓ આચાર્ય
હેમચન્દ્રના પટ્ટશિષ્ય હતા. પૂર્વાશ્રમમાં તેઓ ચારણ
હતા એવો કેટલાક પ્રબન્ધોમાં ઉલ્લેખ છે.

[સચરાચર મહીપીઠના માથે જેણે પગ મૂક્યો
છે તે દિનેશ્વર સૂર્યનો અસ્ત થાય છે; જે થવાનું હોય
છે તે લાંબે કાળે પણ થાય છે.]

ઘિઉ ઘલહલ મંડા બહુલ, ભટ્ટિણિ જઈ પામેસુ;
તઉ સમરંગણિ સૂર જિમ, ખટ્ટ કિયઉ આવેસુ. ૫

[ઘીથી તરખોળ પુષ્કળ માંડા માલિકની પત્ની
પાસેથી જો પામીશું તો સમરાંગણમાં શરની જેમ
ખટ્ટ કરતા-ઝટ દઈને આવીશું !]
પાણી તણા પિયાર, મરછ !

મ મૂકિસિ : મયરહડુ;
જં સાયરુ તં સારુ, પાષે પડિયાં વિગૂપિયઈ. ૬

[હિ મત્સ્ય ! પાણીના પ્યારથી મકરગૃહ-સમુદ્રનો
ત્યાગ કરીશ નહિ. સાગર જ સારૂ છે; એનાથી
દૂર જતાં વગોણું થશે.]

ખંભણુ મરઈ કિ મારવઈ, ખત્તિય કરઈ બિસાડુ;
નહુ મરવઈ નહુ મારવઈ, ખીહણુ નિસ તુ કિરાડુ. ૭

[ખાંભણુ મરે કે મારે, ક્ષત્રિય બન્ય પમાડે,
ખીકણુ નિઃસત્ત્વ કિરાટ-વણિક નહિ મરવામાં કે
મારવામાં.]

વિહવહ જીવિઅ જુવવણુહ, જો નવિ લાહઉ લેઈ;
ગુણિ તુદઈ ધાણુછે જિમ, પરહત્યડા મલેઈ. ૮

[વૈલવ, જીવન અને યૌવનનો જે લાહવો
લેતો નથી તેનો વૈલવ, ગુણુ-દોરી તૂટે. પવુખની
જેમ, ખીખના હાથમાં બન્ય છે.]

ઇછકહ રન્નિ વસંતયહ, એવડું અંતરુ કાઈ,
સિંહુ કવડી નં લહઈ, મયગલુ લકિખ વિકાઈ. ૯

[એક જ અરણ્યમાં વસતાં બે પશુઓ વચ્ચે
આટલું અંતર કેમ ? સિંહની ડોડી પણ જીપજતી
નથી અને હાથી લાખોના મૂલ્યથી વેચાય છે.]

૨. આચાર્ય હેમચન્દ્રે સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણના
આઠમા અધ્યાયમાંના અપભ્રંશ વ્યાકરણ (સૂત્ર-૨૩૫)માં
ઉદ્ધૃત કરેલા દૂહાઓમાં આને મળતો દૂહો છે-

ગુણિ ને સંપય કિત્તિ પર ફલ લિહિઆ મુંજંતિ ।
કેસરિ ન લહહ વોહિઅ વિ ગય લક્ષ્મેહિ વેવંતિ ॥

મયગણુ ગલિ ખ'ધેવિ કરિ, જહિ લિજજઈ તહિ જઈ
સીહુ પરિખલવ જઈ સહઈ, દહલકખે વીકાઈ. ૧૦

[જળે ખ'ધન ખાંધી, હાથીને જ્યાં દોરી જવામાં
આવે ત્યાં તે જાય છે. સિંહ આ પરિખલવ ને સહન
કરે તો દસ લાખમાં વેચાય !]

દેહલિ દેહલિ કુંકિયઈ, ગલિ ઘલ્લેવિણુ નત્ય;
સંધ સસુદહ છંડિયા, જોઈ જ હુઈ અવત્ય. ૧૧

[સમુદ્રથી છંડાયેલા શંખની અવસ્થા તો જુઓ!
ગળામાં નાથ ઘાલીને દેવળે દેવળે ફૂંકાય છે !]

લાઈ, સંખ ! મ રોઈ, રયણુયર-વિચ્છોહિયઉ,
પરસિરિ પદમ મ જોઈ,

જઈ વિહિ-લિહિય ન આપણુઈ. ૧૨

[રતનાકરથી વિચ્છોહ પામેલા શંખ ! આવ, તું
રોઈશ નહિ ! જે વિધિએ તારા નસીબમાં સમૃદ્ધિ
લખી ન હોય તો ખીળના કપાળમાંનું પદ્મ તું જોઈશ
નહિ, અર્થાત એ જોઈને શોક કરીશ નહિ.]

હંસિહિં જાણિઉ એહુ સરુ, હોસક કાલો કાલુ;
પહિલઈ ચંચુ ટળકકડઈ. જમટિયઉ સેવાલુ. ૧૩

[હંસોએ માન્યું કે આ સરોવર સદાકાળ
(પાણીથી ભરેલું) રહેશે; પણ અહીં તો ચાંચના પહેલા
જ ટલકામાં સેવાળ જમટી !]

હંસા ! સો સરુ સેવિયઈ, જો ભરિયઉ નિખંકુ;
ઓછઉ સરુ સેવંતયહ, નિગ્છઈ ચડઈ કલંકુ. ૧૪

[હંસ ! જે જળભર્યું અને નિખંક-કાદવ
વિનાનું હોય એવા સરોવરનું સેવન કરવું; ઓછા-
અદ્યગુણ સરોવરનું સેવન કરતાં નકકી કલંક ચડે છે.]

ભમરા ! કડુયઈ નિંખડઈ, દીહા કેવિ વિલંખિ;

[શુભ્રા વડે સંપત્તિ નહિ માત્ર કીર્તિ મળે છે;
ફળ તો લોહી ભાગ્યમાં લખ્યાં હોય તે ભાગવે છે;
કેસરી સિંહની કોડી પણ જીવજતી નથી અને હાથી
લાખોમાં લેવાય છે.]

ઘણુ તરુવર છાયા બહલ, કુલ્લઈ જાવ કયંબુ. ૧૫

[હિ ભમરા ! ઘન ઘટાવાળું અને બહોળી છાયા-
વાળું કદંબવૃક્ષ વિકસે ત્યાં સુધી આ લિંબડા ઉપર
થોડા દિવસ વિલંબ-વિસામો કર !]

કુલ્લઈ જાવ કયંબુ, સુરહ પટલ સેવંતી,
અવરે પડપહિ દિવસ પંચ, ચંપય માલતી;
ભમરુ કિ કડુયઈરઈ કરઈ ? પુણુ દૈવુ સહાવઈ,
જં માણુ મરણુ વિદેસગમાણુ કિં કરસ વિહાવઈ ? ૧૬

[સુરભિયુક્ત કદંબ, પાટલ, સેવંતી, ચંપક
અને માલતી ખીલે ત્યાં સુધી, ખીળ પાંચ (થોડા)
દિવસ તું રાહ જો ! ભમરો શું કડવા(લીંબડા)માં
રતિ કરે ? પણ દૈવ જળવાન છે. મરણુ અને વિદેશ-
ગમન શું કોઈના મનને ભાવે ?]

મઉરે નિંખ તણુઈ, મહુયરુ મુડવાહઈ નહીં;
કાડીતઉ કંટેહિં, મુહિ પઈસઈ કેતકિ તણુ. ૧૭

[લીંબડા મ્હોર ઉપર મધુકર મુખ માંડતો નથી;
કાંટાથી ચિરાઈ જાય તોપણ કેતકીના મુખમાં
પેસે છે !]

ભમરુ જાણુઈ રસુ વિરસુ, જા ચુંખન વનરાઈ;
ધુણુહુ કિ જાણુઈ ખપપડઉ, સુક્કઉ કદહુ જુ ખાઈ. ૧૮

[વનરાજિને ચુંખન કરતો ભમરો રસ અને
વિરસ જાણે છે; સૂકું કાદ-ખાનારો ખાપડો ઘુસ એ
શું જાણે ?]

છટ્ટિ માલઈ વિમલદલ, પરિમલ બહલ સુગંધ;
રત્તઉ તુંખિણિ કુસુમ વણિ, મહુ મહુયર જાચંદ. ૧૯

[વિમલ દલ અને પરિમલવાળી તથા પુલ્લ
સુગંધવાળી માલતીનો ત્યાગ કરીને જાત્યંધ-જન્માન્ધ
મધુકર કુસુમવનમાં તુંખિનીમાં રક્ત થયો છે.]

૩. હેમચન્દ્રના અપભ્રંશ વ્યાકરણ (ચૂન ૩૮૭)માં
આ દૂહો નજીવા પાઠાન્તર સાથે મળે છે -

મમરા ણથુ વિ લિંવદહ કે વિ દિઅહડા ચિલંબુ ।
ઘણ-પત્તલુ છાયાવહુલુ ફુલ્લહ જામ કયંબુ ॥

ભમરિ ભમંતઈ રનહઈ; અગરુ જુ કોરિઉ કોઈ; -
અબજવિ પરમહુ લુદ્ધિયઉ, વંસ વિણાઈ સોઈ. ૪૨૦

(અરણ્યમાં ભમતાં ભમરાએ અગરના વૃક્ષને
કોઈ; હજુ પણ પરિમલ્લથી લુપ્ત થયેલો તે (અગરની
પ્રાન્તિથી) વાંસનો વિનાશ કરે છે-વાંસ કોરે છે.)

મા કેસ્ય ગવ્વ વહિસિ, મહુ સિરિ ભસલુ બઈઈ;
માલઈ વિરહકરા લિયઉ,

હુયવહ ભણિઉ પવિહુ. ૪૨૧

[હિ કેસુડા ! મારા શિર ઉપર ભમર ખેડા છે
એમ માની તું ગર્વ ન કરીશ; માલતીના વિરહથી કરા-
લિત થયેલો-ત્રાસેલો તે અગ્નિ ધારીને (આત્મઘાત
કરવા માટે) તારામાં ખેડા છે.]

નઈ જાંડી તલિ ચીકણી, પય થાહર ન લહંતિ;
તિમ કહેજે ધવલ ભરુ,

જિમ દુબજણુ ન હસંતિ. ૨૨

(નદી જાંડી છે, તલ ચીકણું છે, પગ સ્થિર
રહેતા નથી; હે ધવલ ! ભાર એવી રીતે કાઢજે કે
દુર્જનો હસે નહિ.)

મેહ તહારી આસ, વરિસંતા હિવ કેા કરઈ ?
થલ્લંતા વિ હયાસે, વાર ન લાગઈ કાવિ તુહ. ૨૩

૪. જૂની શુજરાતીના સુપ્રસિદ્ધ કાવ્યકાવ્ય
'વસંતવિલાસ'માં આ દૃષ્ટો નજીવા પાઠાન્તર સાથે છે :
ભમરિ ભણંતઈ ગુણુ કરઈ, અગરુ કોરિઉ કોઈ;
અણ્ય રે તીલુઈ વરાંસએ, વંસ વિણાસઈ સોઈ.
(કડી ૭૯)

૫. આ દૃષ્ટો પણ 'વસંતવિલાસ'માં નજીવા
પાઠાન્તર સાથે મળે છે :

કેસ્ય ગરવુ મ તૂં ધરિ, મૂં સિરિ ભસલુ બઈઈ,
માલતી વિરહ બહુ વહઈ, હૂ અવહ ભણીય પદઈ.
(કડી ૭૩)

'વસંતવિલાસ'ના અજ્ઞાતનામા કર્તાએ લોક
પ્રચલિત સુભાષિતરાશિમાંથી આવા ખીજ પણ દૃષ્ટો
લીધા હશે એમ અનુમાન કરવું ઉચિત છે.

(હે વરસતા મેઘ ! તારી આશા હવે કોણ
કરે ? હે હતાશ ! અટકી જતાં પણ તને કંઈ વાર
લાગતી નથી.)

કાંઈ કીજઈ અરહટ ઘણે, વહઈ જિ ખારહ માસ;
વરિ જલહર ઇચ્છઈ ઘડી, જગહ જુ પૂરઈ આસ. ૨૪

(ખારે માસ કરતા ઘણા રેંટને શું કરવાના ?
એક ઘડી પણ વરસનારો મેઘ સારો, જે જગતની આશા
પૂરે છે.)

કાહઉ વરિસઈ મેહ, મુયા મસાણહ ઉપ્પરિ;
દૂષે દાધી દેહ, નાજિ પાણી ઉલ્લવઈ. ૨૫

(હે મેઘ ! મૂઆ મસાણ ઉપર શું કામ વરસે
છે ? મારી દેહ દુઃખથી દર્શ છે; પાણી એને ઓલવી
શકે એમ નથી.)

બપ્પીહઉ તં જલુ પિયઈ, જં ઘણુ ગાબજઉ દેઈ;
સાયર સરિહિ સરોવરિહિ મરઈ, ન ચંચુ ભરેઈ. ૨૬

(ધન-મેઘ ગર્જનાપૂર્વક આપે છે તે જળ
ખપ્પેયો પીએ છે; મરી જશે, પણ સાગર, સરિત કે
સરોવરમાંથી ચાંચ નહિ ભરે.)

ઘરદાસહ ઘરમહિ લિયહ, કુટ્ટેવા કેા ન સૂરુ ?
નરુ ચારહટિ પ્રસંસિયઈ,
જસુરણિ વનજઈ તૂરુ ? ૨૭

(ઘરના દાસ અને ઘરની સ્ત્રીઓને મારવા કોણ
શૂરો નથી ? રણમાં જેવું તૂર વાગે એ નરના પરા-
ક્રમની પ્રશંસા થાય છે.)

પાંચઈ સાતઈ દોસડા, સામી સહિબજઈ તાસુ;
આસનનઈ પારછડઈ, મહુ ભેઈબજઈ બાસુ. ૨૮

(હે સ્વામી ! પારકા-શત્રુઓ બ્યારે નહક આવે
ત્યારે જેમનું મુખ જોવાનું થાય-જેમના ઉપર આધાર
રાખવો પડે એવા સાથીઓના પાંચ-સાત દોષ સહન
કરી લેવા જોઈએ.)

બહ તુરંગમ તાહ ધર, જહ ધર તહ તુકખાર;
ધરા તુરંગમ તાહ થિર, જહ ભડ નિખસય સાર. ૨૯

(જેમની પાસે તુરંગમ ૧૫ એમની ધરા છે; જેમની પાસે ધરા છે એમની પાસે તોખાર છે; પણ ધરા અને તુરંગમ એમની પાસે સ્થિર રહે છે, જેમની પાસે નિર્ભય ભટ-યોદ્ધા છે.)

નીમાસડા મ મેલિહ, પિસુણુ કિ નીસાસે ડરઈ ?
પ્રાણુ કરે વિણુ પિલિલ,

ક'હઉ કેયઉ ભુય ભુયણિ? ૩૦

(નિસાસા મૂકીશ નહિ, પિશુને-દુષ્ટો શું નિસાસાથી ડરશે? યજ્ઞપૂર્વક એમને પીડા કર ! ભુવન-માં કયવાય છે શું કામ ?)

હંસા જહિ ગય તહ જિ ગય,

મહીમંડણુ ભવંતિ;

છેયઉ તાસ મહાસરહ, જે હંસિહિં મુખ્યંતિ. ૩૧

(હંસો જ્યાં જ્યાં ત્યાં મહીમંડન - પૃથ્વીની શોભા અને છે; પણ હંસો જેનો ત્યાગ કરે એ મહા-સરનો - એની શોભાનો છેદ થાય છે.)

કાસુ વિ ફલ, કાસુ વિ કુસુમ, કાસુ વિ પલ્લવ દેઈ;
અખુણુ રેસિ કરીરડઉ, પર કંટડા ધરેઈ. ૩૨

(કેરડો કાઢીને ફળ આપે છે અને કાઢીને પલ્લવ આપે છે, પણ પોતાને માટે તો કાંટા જ રાખે છે.)

પત્તલ બહુલ, અખનજ ફલ,

કાંઈ કુલિલયઉ પલાસ ?

વરિ કંટાલઉ કઈરડઉ,

જહિં જણુ ખંધઈ આસ. ૩૩

(પાંદડાં ધણું અને જેનાં ફળ અખાલ એવા પલાશ શું કામ ફૂલો હશે? એ કરતાં કંટાળો કેરડો સારો જેમાં લોકો આશા બાંધી શકે)

૬. નીતિશાસ્ત્રના નીચેના સુમાધિતના પેટલા ચરણોના ભાવ આ સાથે સરખાવો-

સ ધની યસ્ય મૂમાગઃ યસ્ય દુર્ગઃ સ દુર્જયઃ
વિજયો યસ્ય માતંગા યસ્યાશ્વાસ્તસ્ય મેદિની ॥

જઈ એરંડહ શૌર થુડ, સઘણુ નિરંતર પન્ન;
ગય-ગંડૂયણુ જે સહઈ,

મુંધિ ! તિ તરુવર અન્ન. ૩૪

(જે કદી એરંડાનું જાડું થક હોય અને એનાં સઘન નિરંતર પર્ણ હોય તોપણ હે મુંધે ! ગજ-કંડૂયન સહન કરી શકે. એ વૃક્ષ તો જુદાં જ !)

રવિકર પસરનિવારણુ, વર તરુ જહિં ન પચેસિ;
એરંડિહિ કિન્નજઈ થડઉ,

મુંધિ ! નિરુંધઈ દેસિ. ૩૫

(સૂર્યકિરણના સમૂહનું નિવારણ કરનારાં વર તરુ જે પ્રદેશમાં ન હોય એવા વૃક્ષ વિનાના દેશમાં, હે મુંધે ! એરંડાનો પણ આશ્રય લેવાય !)

વટહ ટલિઉ જુ ઉગમઈ, સો તરુવરુ અકયથુ;
રીણઉ પહિઉ ન વીસમઈ, ફલહ ન વાહઈ હંત્યુ. ૩૬

(વાટથી-માર્ગથી દૂર જે તરુવર ભીગે છે તે અકૃતાર્થ છે; થાકેલો પથિક ત્યાં વિશ્રામ લેતો નથી અને ફળને હાથ અડાડતો નથી.)

સોહગ ઉખરિ મંજરિ, તૂ છનજઈ સહકાર;
અવર જિ તરુવર તુડિ કરઈ, તિ બખુડા ગમાર. ૩૭

(સૌભાગ્ય ઉપર મંજરી; એ વડે સહકાર-આખો શોભે છે; ખીન્ન જે વૃક્ષ એ સાથે સ્પર્ધા કરે છે એ બાપડાં ગમાર છે !)

સસિહર! ઝીણઉ કાંઈ? રોહિણિ પાસિ બઈઠિયહ;
અમહ હુય દુકખસયાઈ,

રમણી રામાણુ લે, ગયઉ ૩૮

(ચંદ્ર પ્રત્યે રામની આ ઉક્તિ છે : હે શશધર ચંદ્ર ! રોહિણી પાસે બેઠી હોવા છતાં તું કીણુ કેમ છે ? રમણીને રામણુ-રાવણુ લઈ ગયો હોઈ અમને તો સેંકડો દુઃખ પડ્યાં છે !)

કાંઈ જૂરઈ તુહુ રામ, સીત ગઈ વલિ આવિસઈ;
સોનઈ ન લાગઈ કાદિ,

માણિકિ મલુ બઈસઈ નહી. ૩૯

(રામ પ્રત્યે લક્ષ્મણની ઉક્તિ : રામ ! તમે શા માટે ખૂંચે છો ? સીતા ગઈ છે તો વળી આવશે; સોનાને કાટ ન લાગે અને માણેક મેલું ન થાય.)

માણસ માણિક તૂટુ, પરિહરિયઉ ગુણખાહિરઉ; રૂઠ આઉલિ કૂલુ, પુણુ સિરિસેવંતઉ ચડધ. ૪૦

(માણેક જેવું (સોહામણું) માણસ પણ ગુણ વિનાનું હોય તો એનો ત્યાગ કરવો; આવળનું ફૂલ રૂઠું હોય, પણ (દેવના) શિર ઉપર તો સેવંતું ચડે છે.)

વસધ જિ ચોખધ નીરિ, તેધ ગંધીલા મચ્છલા; અવગુણુ નીહ સરીરિ, ફેડીતાં શીટધ નહી. ૪૧

(ચોખ્ખા પાણીમાં રહેવા છતાં માછલાં દુર્ગંધી છે. જેમના શરીરમાં અવગુણ હોય છે તે ફેડતાં પણ રૂખતા નથી.)

કિસઉ કરઉ ? ન સકઉ કહી,
નહી ત કરત કિયાહ. (૧);

સખી શિયાળો આવિયો, શિયાળાના મૈના ચાર,
સેજ પલંગને ઢાલિયો (જેના ઘરમાં) મરઘા-
નેણી નાર-૧

સખી ઉનાળો આવિયો, ઉનાળાના મૈના ચાર,
ટાઢા પાણીના મોરિયા (જેના ઘરમાં) મીઠા-
ખોલી નાર-૨

અખી ચોમાસુ આવિયું, ચોમાસાના મૈના ચાર,
ઊંચી મેડી ઊજળી (જેના ઘરમાં) પાતળ-
પેટી નાર-૩

દોહા

અવળકંધો ને ઊંટજલો, જેના હૈયે ઘોળાય દંત,
ધ ગૂઢો ઉકેલીને, કોળિયો ભરને મારા કંથ-૧
સોંધા મૂલી ને સુખદેણી, વિસારી ઘરની ખાર,
ધ ગૂઢો ઉકેલીને, હેલ ઉતારજે ઘરની નાર-૨

દોહા

અડધી ખાવાની પાવડી, અડધો ઘોડાનો નોર,
ત્રીજું અડધું ચંદરમાનું ચોથિયું, ચોથું
અડધું શું ?-૧

સં. કરસન પઢિયાર

ગુણ સજ્જણ, અવગુણ ખલહ,
રાખઉ મનિજ હિયાહ. ૪૨

(શું કરું ? હું કહી શકતો નથી... સજ્જનના ગુણ અને ખલના અવગુણ-મારા હૃદયમાં જ રાખું છું.)

જે સજ્જણુ તે સજ્જણુઈ, જઈ રૂઠા સયવારિ;
અંગ ન હોઈ નિંખડા, જઈ સિંચઈ સયવાર. ૪૩

(સેંકડો વાર રૂઠે તોપણ સજ્જન તે સજ્જન જ; સેંકડો વાર સિંચવા છતાં આંખના લીંખડા ન થાય !)

સહજિ કરૂઉ લીંખડુ, ગુણે કરીનિ મીઠ;
તે માણસ કીમ વીસરઈ, જેહ તણા ગુણ દીઠ ? ૪૪

(લીંખડો સ્વભાવથી કડવો, પણ ગુણથી મીઠો છે; જેના ગુણ જ્ઞેયા છે એ માણસ કવી રીતે વીસરે ?)

અઢી મહિનાની અસતરી, જેના માથે ભૂરા વાળ
લીલા પીળા વસતર ઓઢણે-અને કેટ રમે
નાનાં ખાળ. (મકાઈ)-૨

દોહા

મોટેથી મોટા થાયે, મોટે પામીએ માન,
રાજ તો ભલીપણુને મળ્યું (જેણે) ઓળખ્યા
શ્રી ભગવાન-૧

કેમ કરું કિરતાર, પૂરવ જનમના લેખ,
રાજ તો ભલીપણુને મળ્યું, હનુમાનને મળ્યું
તેલ-૨

હડુલો

લીંખડામાં ગુણ ઘણેરો, લીંખડાને જાતે કડવો કીધો,
વાતના કવેસરીયે વાત કીધી,

પણ : સાદ સરવો નો દીધો-
સાદ તો કાયલને દીધો, કાયલને રૂપ નો દીધો,
રૂપ તો દીધું મોરને, મોરનો પગ કોઢિયો કીધો.

આટલા લેહ માતા ઉમિયા બણે-
સાધાજનો વર કાળો કરસન કીધો-૧

દુહા શામળાના

દુહા સોરઠિયાના એ જેમ જનસામાન્યના દુહા છે તેમ શામળાના દુહા એ ડાયરામલો, લોકસાહિત્યના રસિકો અને ચારણ સમાજના દુહા છે. સોરઠિયા કરતાં શામળાના દુહા સેંકડોની સંખ્યામાં મળે છે.

ક્યારથી આ દુહા પ્રચલિત થયા, પ્રથમ કોણે શામળાને ઉદ્દેશીને રચ્યા તે નિશ્ચિતપણે કહી શકાય તેવું નથી. સંભવ છે કે ઈસરદાસજી પહેલાંથી એટલે કે પંદરમી સદીના અધવચ્ચે શામળાને સંબોધીને દુહા રચાતા થયા હોય. પણ ઈસરદાસજી તો શામળાને સંબોધેલા દુહા પ્રચારમાં છે જ. શામળાના સોળ સોરઠા :

એકો મન ઉચાટ, રાખો નવ માનવ રૂદે;
વસમી ટાળી વાટ, સવળી કરશે શામળો. ૧
બળતાં રાખ્યાં બાળ, બીજે બિલાડી તણાં,
ચાહેં ગ્રાહી આળ, સાચો બેલી શામળા. ૨
ટાણે રાખી ટેક, ત્રીજે પાંચાળી લણી;
આપતિમાં તું એક, સાચો આધાર શામળા. ૩
ગ્રાહેલો ગજરાજ, ચોથે તેં છોડાવિયો;
લટકાળા ઇં લાજ, છેવટ રાખ્યો શામળા. ૪
પાંચમમાં પ્રહલાદ, થંભ દેખી ઝાંખો થયો;
સુંણી ભગતનો સાદ, તેં ચલવી કીડી શામળા. ૫
નરસિંહ રૂપે નાથ, છઠે હરણાકંસ છળ્યો;
હંરિ વધારી હાથ, સંહાર્યો તેં શામળા. ૬
પથરે બાંધી પાજ, સમદર ઉપર સાતમે;
રાવણ-વાળું રાજ્ય, તેં સઘળું રોળ્યું શામળા. ૭
લાખાગૃહથી લાજ, અલંગ રાખી આઠમે;
કીધાં ઉત્તમ કાજ, સહ પાંડવનાં શામળા. ૮
લેતા નાગર લાજ, નવમે નરસૈયા તણી;
મામેડું મહારાજ, તેં સઘળું પૂર્યું શામળા. ૯
દરસે તારે દ્વાર, કરી હઠ બેઠો કેલવો;
બળિયા ફેરી બાર, સનમું બીધાં શામળા. ૧૦

સંપાદન : જયમલ્લ પરમાર

નામો પાળી નેમ, અગિયારસ રહેનો અચળ;
અગનીમાંથી એમ તેં સાજો રાખ્યો શામળા. ૨૧
આખું થઈ અજાણ, બિખ હળાહળ બારમે;
પૂતનાવાળા પ્રાણ, તેં ચૂસી લીધા શામળા. ૧૨
પરલે કીધાં પાપ, તેરસમેં ગુનકા તણાં;
મારી તું માખાપ, સાર જ લેજો શામળા. ૧૩
દારિદ કીધાં દૂર, સુદામાના યૌદમે
હૂતો તું જ હજૂર, અંકટ વેળા શામળા. ૧૪
આંખ્યો જઈ અસમાન, પનરે બળ આંખ્યો પગે;
પ્રાગાવડને પાન, તું કેમ સમાણો શામળા. ૧૫
કરણને ઈસર કાજ, સોળે સજીવન કર્યો;
રાખી પત્ મહારાજ, સેવક જણી શામળા. ૧૬

આ દુહા ઈસરદાસજીના કહેવાય છે તેમ મોઢવાડાના બારોટ રાજ મૂળના પણ કહેવાય છે. ઈસરદાસજીની તિથિ કહેવાય છે ને રાજ બારોટની વીસી કહેવાય છે. પણ એમાં ૨૧ સોરઠા છે. વધારાના પાંચ નીચે મુજબ છે :

સતરે જળ સાયર તણાં, તેં વલોબ્યાં કિરતાર;
વેદ જ પાછા વાળ, સોંપ્યા દહને શામળા. ૧
અઠારે તેં રાખી અલંગ, પ્રથવી જાતિ પિયાળ;
તેને ઠાઠાવસ દયાળ, સખળી રાખી શામળા. ૨
ઓગણીસે ઓહંકાર, નાલિ-કમળસે નીકળી;
સો રચિયો સંસાર, શકિત કીધી તેં શામળા. ૩
વીસે તું વશ જોઈ, મોરથી જગ માંડીઓ;
કપટ છેટો કેઈ, સાચાનો બેલી શામળા. ૪
એકવીસે આરદાશ, કર જોડી 'રાજ' કરે;
તારા દાસા કેરો દાસ, શરણે આવ્યો શામળા. ૫

રાજ બારોટના નામાચરણવાળા આ પાંચ સોરઠા પ્રથમના ૧૬ કરતાં બન્ને રીતે જુદા પડે છે, ભાષાની દૃષ્ટિએ અને ભક્તમાળની દૃષ્ટિએ. આખો ભાવ ફરી જાય છે. સંભવ છે કે આ પાંચ સોરઠા પાછળથી

નોડાયા હોય.

ત્યારે ઈસરદાસજી ૧૫મી સદીમાં થયા. એમની ભાષા સાથે સોરઠાની અર્વાચીન ભાષાને લગીરે સંબંધ નથી. જેટલાક ચારણ મિત્રોના ચોપડામાં આ ૧૬ તિથિના સોરઠા ભાવનગરના વરલ ગામના સ્વ. શ્રી. માણસુરભાઈ લાંગાવદરાના નામે ચડેલા છે. સ્વ. શ્રી. શંકરદાસજીએ પ્રગટ કરેલ 'હરિરસ'માં પણ આ સોરઠા નીચે એવી નોંધ છે કે ઈસરદાસજીના હોય કે ચારણ કવિ માણસુરભાઈના, સાચું શું તે પ્રભુ જાણે.

તિથિ ઉપરના આવા દુહા-સોરઠા પણ મોટી સંખ્યામાં લખાયા છે - શામળાના નામે, વિઠ્ઠલાના નામે, એવાં બીજાં ઘણાં નામે. જેમ કે :

દેવે માંડેલ દાદરો, જિંચો આભ લગે;
પ્રભુ તારે પગે, વળગ્યો આવીશ વિઠલા.
અવતરિયો એક વાર, દશરથ ધર દેવા;
ગઢ લંકા લેવા, વડછડ માંડી વિઠલા.

અદા રોહડિયાની આવી પંદર તિથિ ૧૯૭૬ ઓગસ્ટમાં પ્રગટ થઈ ગઈ છે. આ તિથિના દોહા-સોરઠાને બાદ કરતાં શામળા ઉપર ઘણા બધા કવિઓ ચારેક સદીથી દુહા-સોરઠા લખતા આવે છે. બાપલભાઈ ગઢવીએ મોકલેલા મેથળીના કાનજીભાઈ લાંગાવદરાના શામળાના દુહા નીચે મુજબ છે :

ખલક ખરેખર જવાબ, જાગ્યા વિણ ભાશે નહિ;
કર્યા પુન્ય ને પાપ, સાથે ચાલે શામળા. ૧
અનંત ગયા આગળે, સે છોડીને સગાઈ;
પણ ભૂલો પડીને ભાઈ,

કોઈ વળ્યો ન પાછો વિઠ્ઠલા-૨

કઈ દરદે ઓસડ કરે, ખાલી નાણાં ખોઈ;
કે દિ તુ વન કોઈ, સાથે ન આયુષ્ય શામળા -૩
માનવથી મટે નહીં, જનમ અવળા ભેગ;
રે નહીં એકે રોગ, તું સવળો થાતો. શામળા -૪
જીવતડાં દાખે જગત, સગપણ જૂઠું સેક;
અંતવે ટાણે એક તું, સવળો થાજે શામળા -૫

અંગ હેતું આવે નહીં, છેવટ લેળાં સેક;
આખર એકાએક, સ્વર્ગે જલું શામળા -૬
કઈ માનવ લેળી કરે, અવનશ જૂઠી આશ;
હક વિણ ખાલી હાથ, સ્વર્ગે જલું શામળા. ૭
ભવ માનવ પેરો ભરે, કાયમ ફરતાં કેક;
આખર એકાએક, સ્વર્ગે જલું શામળા. ૮
આખર કાંઈ આવે નહીં, લેળાં ભાર ભરે;
જૂઠી ખાજી જેહ, સંધિએ તો વન શામળા. ૯
જીવત મેં જણ્યું નહીં, માથે જમનો માર;
અંત વખતે આધાર, તું સવળો થાજે શામળા. ૧૦
અસખા જે દિ' આવશે, જમનાં તેડાં જે;
તે દિ' ઠાકર તું થાજે, સાચો બેલી શામળા. ૧૧
ઠાકર મેં થાશે નહીં, જીલે કી' જવાબ;
અલખીએ અતપાત, સરથે કોરટ શામળા. ૧૨
કે' દિ હર કીધાં નહીં, મેં સો ભવ મોગ્યાં લોપાળ,
પણ કળજે લેશે કાળ, તે દિ' શી ગત થાશે
શામળા. ૧૩

ગાઠો ભવ એળે ગિયાં, તોય મેલી નહીં મોહજળ,
પણ કળજે લેશે કાળ, તે દિ' શી ગત થાશે
શામળા. ૧૪

એકે પલ આયુ' નહીં, મને જીવત સુખ જરા,
વાંકો વિહામા તું, શેણે થિયો શામળા. ૧૫
નજર મન પાગે નહીં, કેતિ ખોળ કરતે,
તારી 'રમત્યું' તે, છે અનાડી શામળા. ૧૬
હર દલમાં રીજી હવે, અવન શું સુખ આલે,
નકર જાદવ બેહસે જે તું સાચી-ખોટ શામળા. ૧૭
નરલો કાન સુણતો નથી 'નખળી ધા નાંખે,
જાદવ બેરાં જે 'શણે' થિયાં છો શામળા. ૧૮
ભાવક કોઈ લાગે નહીં તારી 'વન્યાં' તે,
જાળું લોભલું જે શેણે થિયો 'શામળા. ૧૯
કરગર તેં કર્યો નહીં કે દિ' રેમ કરે,
જાદવ આજથી જે 'શરત્યું' રાખે શામળા. ૨૦
ગોત્યા કરતો ગોપીયું જમના કોઠે જે ?
તેમાં પ્રભુ તે મારે શું કે'વું શામળા ? ૨૧

દેવ વાસુ'ને દિધેલ નહીં' જમતો વેળા એર,
વિકલ અવળું વેર તે શેણે વાળ્યું શામળા. ૨૨
આખી અજોધા તણું માવા સધાયું મોત,
સડેલ કૃતરું સોંત વૈકુંઠ લઈ ઓ વિકલા. ૨૩
સરગે ભેળો સાથ, અંગ હેતુ આવે નહિ;
હાજર જમને હાથ, સોને થાવું શામળા. ૨૪
ભવ માંગ્યા ભૂપાળ, કે દી હર કીધા નહિ;
કબજે દુરશે કાળ, તે દી શી ગત શામળા. ૨૫
મેલી નહિ મોહનળા, આખો ભવ એળે ગયો;
કબજે લેશે કાળ, તે દી શી ગત શામળા. ૨૬

કાનાભાઈ લાંગાવદરા એટલે 'રેલુ મેથળીમાં રિયે છે
કાનો, ભાખે એવું કિયે છે'ના મોટા ભાગના હુકા લેવા
દુહા કહેનાર મેથળી ગામના કાનજીભાઈ લાંગાવદરા.
આખો ભવ જગત બધાને હુકા ફફડાવ્યા પછી શામળા-
નેય સાંપટમાં લઈ લીધો. તે છતાં ઈશ્વરની અદાલતમાં
જાવા રહેવું પડેશે એના ભય પશુ એમના દિલને
ફફડાવી ગયો છે. સૌની ખબર લઈ નાખનાર કવિની
ખબર લઈ નાખનારો પશુ હવે આગળ આવી રહ્યો છે,
એથી કવિ નમ્ર અને ગંભીર પશુ બન્યા છે. પાંચાળના
સ્વ. પાલરવભાઈ, સ્વ. વખતાભાઈ દેવકા, મેથળીના
કાનજી લાંગાવદરા, ગઢડાના સ્વ. દાદાભાઈ ખાચર
વગેરે મુખ્ય છે, એ જ રીતે નજીકના કાળમાં વેરાવળના
શ્રી. લાભશંકર દવે, શ્રી. રાધવદાન' દેવકા, કવિ
મેકરજીભાઈ લીલા અને હિંગોળદાન નરેલા વગેરેએ
પશુ શામળાને સંબોધીને દુહા લખ્યા છે. પિંગળશીભાઈ
મેધાણુંદ ગઢવી પશુ ખરા.

આમાં માણસુરભાઈના અને પાલરવભાઈના
એકના એક દુહા બંનેને નામે બેલાય છે તે બંનેને
નામે ચડયા છે, એ દુહાઓની રચના, વળેટ, ભાવ
અને વસ્તુ-વિચાર પશુ સમાન જ ચાલ્યા આવે છે,
એટલે જુદા તારવવા મુશ્કેલ પડે છે. નીચેના દુહા
બંનેના નામે બેલાય છે :

ખમકારા દેતી ખલક, હમસ હુકળતા;
એવા સૂળા સાથવીના, સરગે હાલ્યા શામળા. ૧

સો વીંટેને ખેઠા સગા, નાડયું ઝાલીને નાર,
અચળા જેમ ઉપાડ, શરને રે નહિ શામળા. ૨
ભાયાને ભળાવી. દિયાં, આસરો ને ખીલ્યા અથ,
રે'વા દેને રાત, સાંજ પડી ગઈ શામળા. ૩
અંધારાને એઠલો, કાં અસુરો કાઢય ?
તડકો રિલે ટાઢ, વેઠી નથી વિઠલા ! જ
હરખ નથી પશુ હાલવું, હરખત નહિ તોય હા,
ના કે'વલે ના, તારા સંદેશાને શામળા. ૫
ધણ્યે નાખ્યા કુસકા, માયાં ચૂંથે મા;
લોળયું ને લા, સૌ ઊભાં રિયાં શામળા. ૬
કે' છે ત્યાં કોકો નહિ, મા મળે નહિ માયા,
સગપણના સાંધા, સરગે તારે શામળા. ૭
ભાઈ ભતીજ ભાણજી, માફ' કુટુંબ રાખે કાંક,
તારી ભલપ જો ભગવાન, શેઠો મળે નહિ
શામળા. ૮

ધીંગાને આલ છ ધાન, શંકા પર રૂઠો ફરે,
તારી પાસે નહિ પરધાન, તને કોણ સમજાવે
શામળા. ૯

ધીંગે આલેલ ધાન, આડા એડા બાંધીને,
રાંકે લગ્યા નહિ રામ, સપનામાં ચે શામળા. ૧૦
વેલે કોળાં વળગાડિયાં, વડને રાખ્યો વાંઝ;
તારી પાસે નહિ પરધાન,
તને કોણ સમજાવે શામળા ? ૧૧

આવા ઠીક ઠીક દુહા અંગે માણસુર ને પાલરવ-
ભાઈ ૧૨એ ગોટાળા થાય છે. પશુ એમ લાગે છે કે
થોડા વધુ વિકસિત સમાજનો વિચારતું જોમાં
છે તે સ્વ. માણસુરભાઈના હશે અને લોકસમાજના
તળપદા ધરના મરમ જેનામાં હશે તે પાલરવ-
ભાઈના હોવા જોઈએ.

પ્રકૃતિના સર્જનમાં જ્યાં જ્યાં વિરોધાભાસ
લાગ્યો અથવા તો બિનશુભ લોકોને સામાજિક
વિપત્તિના ભોગ બનતા લાલ્યા ત્યાં આવા દુહા
રચાયા છે. પશુ ઉપરોક્ત દુહાના ભાવનો ઉદ્ભવ
મૃત્યુના શોકના આઘાતમાંથી થયો છે. મૃત્યુ એ

નિર્મિત ને નિશ્ચિત હોવા છતાં માણસ મોતને નજીક નથી ભાળતો ત્યાં સુધી એને આઘાત પણ નથી લાગતો અને આ બધી માયા-મમતા છોડીને જવું પડશે એવું સ્વપ્નેય શા માટે કલ્પે ? પછી વિચાર તો કરે જ શા માટે ? પણ મોત સામે આવીને જીલું રહે છે ત્યારે ચારણ કવિ ભગવાનને કેવી રીતે યાદ કરે એના દષ્ટાંતરૂપ ઉપરોક્ત દુહા છે.

મૃત્યુ સામે સ્વર્ગની છાયા કલ્પવા માંડે છે, પણ આ સ્વર્ગમાં સ્વજનોની કોઈ માયા-મમતા નથી ભળવાની. જવું છે એ હકીકત ખત તો પછી કવિ પોતે જ વિલાપનું વાયુમંડળ રચવા માંડે છે ને શામળા સાથે કલ્પનાનું ધીંગાણું માંડે છે. ને એમાંથી રચાય છે આવા દુહા-સોરઠા.

બ્રાહ્મણમાં અને ચારણમાં કેટલાક સંસ્કારગત ફેર. ચારણ અધિકારપૂર્વક માગી લ્યે, ત્યારે બ્રાહ્મણ માગતાં - માગતાંય આંચકો ખાય. એને મૃત્યુને બદલે જુદી જ સામાજિક વિષમતામાં મુકાવું પડતાં પ્રજ્વળી જાડે છે. વેરાવળના શ્રી લાભશંકર દવે શામળાને ચાખખા ચોડતાં લખે છે કે :

સામટાં હત છોકરાં ને અન્નની હોત અછત,
તો આફરડી આવત, તારી સાન ઠેકાણે
શામળા । ૧

તે નારી તજવા કરે, જે હેતે દીવેલ હાથ,
તયે સોળસો ગોપી સાથ, સદાય રમે તું શામળા । ૨
કટકો ઇં કપડાં તણે, અમને ની મળે અંગ;
ખાપા ઢગલાળંધ તારે સાચા વાઘા શામળા ! ૩
રાંકાં નિત રેતાં ફરે, નહિ જુવારનો ભેગ;
ભગવાન છપ્પન ભોગ, તારે સે'તાસે'તા શામળા ! ૪
પૂરવા ન મળે પાવણું, દીવામાં દીવેલ;
તે તારે અંગે તેલ, સોડમવાળાં શામળા ! ૫
નેણે નાંવે નીંદરા, ઝાંઝું કરિયે ભેર;
મલક આખાની મોર, સૂઈ જા છોતું શામળા ! ૬
ટાલ તપેલા જેવડી, અમ શીર અઝાળ;
વધુ લાંબા વાળ, છે તારે શીરે શામળા ! ૭

પેરવા ન મળે પાઘડી, અમારે શીર આજ;
તે તારે શીર તાજ, છે મણિમય શામળા ! ૮
ઘરેણાં વિના ઘરમાં, નિત અગડે છે નાર;
સધવાના શણગાર, તે ચોરી લીધા શામળા ! ૯

પૂજતા ભગવાનની વિલાસી શ્રીમંતાઈની મહત્તા અને રાંક માણસની દીનતાનો જનોઈવટ વિરોધાભાસ શ્રી. લાલુભાઈએ વીંચ્યો છે. કોઈ સાચવાદીને હાથ પડે તો સરકારની શ્રીમંત વિલાસિતા સામે આ એક એક દોહાનું એક એક સૂત્ર ખનાવે. કંઈક તો આ કુટુંબનિયોજન પહેલાં ગીત લખાયું છે, એટલે લોકો થકી સર્જાયેલી વિષમતા પણ ભગવાનને માંથે ઠાકી છે. વાતેય સાચી છે ને ! ભગવાન ભલી મત આપે તો એવું નયે બને, પછી ખતવા-કાળ. જે ભગવાનના ઘરમાં ઉંદરડા આજોરે અને દીંધર એક છોકરાં-હોય એ ભગવાન કેવો લાગે !

કવિએને કાંઈક ને કાંઈક કકળાટ હોય, હોય ને હોય જ. આજના કવિઓનું તો ઈંધર જાણે પણ મોરડા કવિએને રોજ રોટલાના વાંધા પડે. નાનકડી વાતમાંય વતેસર થઈને જીલું રહે. એક કવિને માત્ર એકસો રૂપિયાના સાંધા પડ્યા ને એણે શામળાને સૂવા ન દીધો. શામળા જેવો દાતાર ખીજો કયાં શોધવા જવો !

અનામી કવિ

બહવ જશળોલા તણી, તું પાડીતલ પીડ;
ભગવત નાંવે ભીડ, તારે સો રૂપેયે સામળા ! ૧
આપે લજ અપલાં તણી, રહેશે બહવરાં,
નર લોભાવું ના, સો રૂપેયે સામળા ! ૨
વિઠલ લજવેલાં તણી, રે' સો રૂપેયે,
કોડું લખ કરતે, સે'લ તારે સામળા ! ૩
સદામાને સાયળી, ઠાકર રીઝે થાય,
લંકા પણ લોભાય, સો રૂપેયે સામળા ! ૪
લાણું વૈકુંઠ લાજશે, સે ભગતાંનો સાથ,
નોખી વારસ નાથ, સો રૂપેયે સામળા ! ૫
પરણ એ પાંતી તણી, ચત્રભૂજ રાખો ચૂક,
આ વેળા અચૂક, સો રૂપેયા સામળા ! ૬

પરમેસર પાથુ તણે, રખીઆ કરીને રાખ,
 નર ખોળામાં નાખ, સો રૂપેયા સામળા ! ૭
 હર અધરમ હામા તણે, નરમર લખીઆ નોય,
 તાલે દેવા તોય, સો રૂપેયા સામળા ! ૮
 તુને ત્રીકમ સમે તણા, હરિ લગતાં હોય,
 કરતાં પાંતર હોય, સો રૂપેયા સામળા ! ૯
 અછત નત અપળાં તણે, ખેડી કરતાં ખેશ,
 દાવા રે'વા દેશ, સો રૂપેયા સામળા ! ૧૦
 ચત્રલજ આવે સમે, નર કાંઈ ઢીલ ન હોય,
 ને હરિ દેવા હોય, સો રૂપેયા સામળા ! ૧૧
 વિઠલ વેદ હરાં તણે, જાણે દીધું જીવનદાન,
 ને ભેળો છો ભગવાન, દે રૂપેયા રોકડા ! ૧૨
 વ્રજાસન વેલા તણું, નોં લાંબે ભગવાન,
 માનવ આપે માન, સારા લગે સામળા ! ૧૩
 અનંત અવતારો તણા, દેવ ન રે'શે દોષ,
 ને મું સામું જો'શ, તું સમીટે સામળા ! ૧૪
 ત્રીકમ કવ નહીઆ તણે, આરો કરવા આવ;
 ચત્રલજ કામ ચઢાવ, તું સરાડે સામળા ! ૧૫
 રાધાવર રૂ'ધાણુ, કસાલે અંધે ધકયું;
 તું એમાં થો આણુ, સખનો મારજ સામળા ! ૧૬
 વિઠલ કોઈ વેળા તણે, નો લાંબે નાકાર;
 આવે ને આધાર, સાચ તાણું સામળા ! ૧૭

નરસિંહ મહેતા ને હાર માગે તો ભગ-
 વાનનાં ગીત ગાનારો રૂપેયા શું કામ ન માગે ? અને
 માગીમાગીને માગ્યા છે તો સો જ રૂપિયાને ? પછી
 ભગવાનને ને નિમિત્તો આપવાના હોય એ નિમિત્તો
 આપે, શામળાને આમ જુદા જુદા બહાને યાદ કરેલ
 છે. દેવાવાળો એ એક જ હેતુ તો માગવાવાળો ખીજો
 જાય ક્યાં ? અવતાર ધરે એટલે જન્મજ વળગે, પછી
 એને નિષ્કામ ભક્તિ પાલવે કેમ ? સુદામાની કે અન્ય
 ભક્તોની જ નહિ પણ તમામ સંસારીઓની એ જ
 હેતુ છે. કોઈ જાતનું કામ ન રહે પછી નિષ્કામ
 ભક્તિ થાય.

આ, દુહાના પાઠ થોડા વિકૃત થઈ ગયેલા છે.

જૂના ચોપડામાંથી જોમના તેમ ઉતારીને શ્રી. બળ-
 દેવભાઈ નરવાએ મોકલ્યા છે. એવા જ પાંચ દુહા
 પિંગળશીભાઈએ થોડાં વર્ષ પહેલાં મોકલેલા. મને
 લાગે છે કે દુકાળનું વરસ હોતું નોંઈએ. ભેંટું નીચું
 વિના ભાંભરતી હશે ને પાણી વરાંદે પરસેવોય ઓછો
 થઈ ગયો હશે ત્યારે કવિરાજે બીસમાં આવીને
 ભગવાનને યાદ કર્યા લાગે છે :

પિંગળશીભાઈ ગઢવી (જામનગર)

પાણીમાંથી થ પાતળ્યો, કે'વું શું હવે કાન;
 ભૂલી ન જ ભગવાન, સંભાળ્ય ખિરદ શામળા ! ૧
 દુખળપણુ ડેકાં દિયે, હેક જ ટંકનું હોય;
 તરસ્યાંવાળે ન તોય, છાંલેલ જૂંપડી શામળા ! ૨
 માવતર ને મુકી દિયે, છોડીની સંભાળ;
 (તો) કી' ઉગે કપાળ, સૂરજ ઉગમણે શામળા ! ૩
 ધરતી ખાધી ધલવલે, આલે માંડી આંખ;
 નારાયણુ તું નાખ, છાંટું અમીની શામળા ! ૪
 તારી તો દાતારી' તણાં, ગાયાં સૌએ ગીત;
 કેહુંકનો તું કાન, (આવો) સમઠ થઈ ગ્યો
 શામળા ! ૫

આનું નામ દુહો, ગમે તેવી લીઠ ટાણું, ટાણું
 કટાણું, આફત કે ઉમંગ વેળાએ તત્કાળ ભાવ વ્યક્ત
 કરવાનું હાજર હથિયાર. શામળો શબ્દ સંભવ છે કે
 નરસિંહ મહેતાના સમયથી વધુ પ્રચલિત થયો હોય.
 આમ તો શામળો એટલે કાળિયો. પણ કાળિયો શબ્દ
 ડંખીલો, કકરશ ને કઠોર લાગે છે, એટલે જ શામળો
 શબ્દ મધુર મરમાળો ને ગૌરવયુક્ત લાગે છે.

શામળાના દુહા કવિ શ્રી. મેકરણભાઈ ગગુ-
 ભાઈ લીલાએ પણ કહ્યા છે. એમની પ્રસાદી નોંઈએ :
 પારાવાર નર પ્રાકૃત તણા, ગાયાં ગુણુ ને જ્ઞાન;
 ભેંદને ભગવાન, તું સાચો ખેલી શામળા ! ૧
 અધરમને ઉથાપવા, ભૂમિને ઉતારવા ભાર;
 આપ ધરી અવતાર, સંતજન કારણ શામળા ! ૨
 હરતાં કરતાં હરધડી, સૂતા ખેડાં શામ;
 નટવર તારું નામ, સપનામાં વાલું શામળા ! ૩

અગમનિગમના ઓળખે, પરણુ પારાવાર;
(તારાં) હરિ રૂપ હજાર, સઘળામાં તું શામળો. ૪
અરજ સુણીને અમતણી, કાયમ લઈ ફરિતાર;
અમ મેકરણુ આધાર, તું સંભાળ લેજે શામળા. ૫

શ્રી. હિંગોળદાન નરેલાએ પણ શામળાના
દુહા કહ્યા છે :
સુખ તણાં સંગાથીઓ, ગુણ હાજી ગાતા;
નવા થ્યા નાતા, સંઘર્ષે ચ જૂનો શામળા. ૧
અવિનાશી આ અવનીમાં, ગાંડો પ્રેમ ગણાય;
લોકો કયે વેવલાય, સનેપાને કયે શામળા. ૨
જૂનાને ભૂલી જવું, નકકી જગત ન્યાય;
આતમની અવળાઈ, સંઘર્ષો ચિત્તમાં શામળા. ૩
મને ભૂલી જા માવજી, નાયજી અચરજ નોય,
કરે ન ધોખો કોય, સમરથોનો શામળા. ૪
ઝાંઝું ડું કડું જગજીવન, તું તો હોય ટકોર;
કંથું હેયું કઠોર, શંખ કુંકાળો શામળા. ૫

૨૧. વખતાભાઈ દેવકાએ ૨૦૦-ઉપર
શામળાના દોહા શામળાને પત્રરૂપે રચ્યા છે. શરૂઆત
શામળાના વગરના સંતાપથી-પ્રભુવિરહથી કરી છે.
પછી પ્રેમભક્તિના ધ્વનમાં ઊંડા ઊતરતા ગયા છે.
એમાંથી પાંચ જ દોહા બોધ્યે :

વખતા ભાઈ દેવકા

પંથડો અટપટ પ્રેમનો, વરણી શકે ન વેદ;
લેહુ બણે લેદ, સાધેલ પ્રેમને શામળા. ૧
વાતડિયું વગતાળિયું, સમજે વિરલા સ્થાન;
નિશ્ચય એક નિશાન, સાધે પ્રેમને શામળા. ૨
માગી બુદ્ધિ ન મળે, હાટે હેત ન હોય;
નીર વલોળે નોય, સાર દધિનો શામળા. ૩
અકલમઠાં અહંકારિયાં, મનમાં ખોટાં માન;
ગૂઢ પ્રેમનું જ્ઞાન સાંપડે ન કદીયે શામળા. ૪
એકરંગાં અંતર તણા, અટંકી મન અહોલ;
માવા મોંઘા મોલ, સમજી લેવા શામળા. ૫

શામળાને સંબોધેલા નામી અને અનામી કવિ-
ઓના હજારો દુહા મળે છે. અલખત, એમાં વસ્તુ-
વૈવિધ્ય ઓછું છે. જીવનનો દુઃખમાર પાછલી અવ-
સ્થામાં ઊપડતો નથી ત્યારે કાકરને કંઈક કપકો દેવા
અને કાંઈક ઊગારી લેવાના મનોભાવ મોટે ભાગે શામળા-
ના દુહામાં વ્યક્ત થયા છે. પણ એમાં દશાવતારની
અને ખાસ કરીને રામ અને કૃષ્ણના અવતારોની
લીલાના વિરોધાલાસો અને માનવીય કૃત્યોની વિષમ-
તાને ઉપાલંબ આપવાનું લક્ષ્ય બનાવેલ છે, નિંદા-
સ્તુતિ અલંકાર છે,

*

ઊંડા સમંદ અનેક, મોતીના ખાવણ મિલે;
હંસને વાહું હેક, માન-સરોવર મોતિયા.
સાજણ આયા હે સખી, તોડો નવસર હાર;
લોક બણે મોતી ચૂગે, ઝુકે ઝુક કરે જુહાર.
સાજણ આયા હે સખી, શેની લેટ કડું;
ગજ મોતીનો થાળ લઈ, ઉપર નેન ધરું.
કાય કટોરો નેનજલ, મોતી દૂધ ને મન;
એતાં ફાટ્યાં નવ મળે, લાખું કરે જતન.

મન મોતી ચખમેર; પાકો ઘટ મૂંગો મુકર;
ફૂટ્યા એતા ફેર, મેળ્યા મળે ન મોતિયા.
મોતી લાંચું વીંધતાં, મન લાંચું કવેણ;
તાજી લાંચો તોળતાં, એને સાંધો ન કે રેણ.
મોતી ફાટ્યું વીંધતા, મન ફાટ્યું એક ખોલ;
મોતી ફેર મગાઈલ્યો, મન તો મિલે ન મોલ.
મોતી કણ મોંઘો કિયો, સોંધો કિયો અનાજ;
તુલસીતખ મેં જાનિયો, હરિ હે ગરીબ નિવાજ.

ગુજરાતના ચારણી સાહિત્યમાં દુહા: પ્રકાર, રસ અને અલંકાર

રતુભાઈ રોહડિયા

દુહાનો પરિચય સૌરાષ્ટ્રમાં તો સૌ કોઈને હોય છે. ચારણોમાં તો દુહો 'ગળથૂ થી'નું પાન છે. ડિંગળી ગીતોમાં અમુક પ્રકારનાં ગીતો ઘણા ચારણ કવિઓએ નહિ રચ્યાં હોય. દા. ત. ઈસરદાસ રચિત 'ગળગત' ગીત હજી પ્રાપ્ત થયું નથી. પણ હજી કોઈ ચારણ કવિ એવો મળ્યો નથી કે તેણે દુહો ન રચ્યો હોય. વસ્તુતઃ દુહો એ ચારણ કવિઓ માટે કાવ્યશિક્ષા અને કાવ્યરચનાનું પ્રથમ પગથિયું છે. ભૂજની વ્રજભાષા પાઠશાળામાં પણ સર્વ પ્રથમ નંદદાસજીની 'નામમાળા' ના દુહાઓ શીખવીને કાવ્યશાસ્ત્રનો એકડો ઘુંટાવવામાં આવતો.

દુહા માટે સંસ્કૃતમાં દોષક કે દોષધક શબ્દ મળે છે. સાથે તેનું દોષક એવું રૂપ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. 'હેમચંદ્રાચાર્યે' પોતાના અપભ્રંશ વ્યાકરણમાં ઉદાહરણરૂપે અનેક લોકપ્રચલિત અને ચારણ કવિઓની રચનાના દુહાઓ મૂક્યા છે. સોલંકી યુગમાં ચારણોની કાવ્યવિદ્યાને 'દુહાવિદ્યા' તરીકે ઓળખાવવામાં આવી છે. એ વસ્તુ જ ચારણો અને દુહાની એક હજાર વર્ષથી ચાલી આવતી અભિન્નતા દર્શાવે છે.

ગુજરાત-રાજસ્થાનના ચારણી સાહિત્યમાં દુહાના પાંચ પ્રકાર પ્રચલિત છે. એ મુખ્ય થયા. તે ઉપરાંત કુંડળિયા, ઝમાળ, છછડિયા અને કવિતમાં પણ દુહો જોડવામાં આવે છે. એ મિશ્ર છંદપ્રકાર થયો.

દુહો; દોહરો, દોહા અથવા લોકભાષામાં તેને દુવો પણ કહે છે.

દુહાના પાંચ પ્રકારો :

હિન્દીમાં એક જ પ્રકારનો દુહો પ્રચલિત છે. પણ ચારણી સાહિત્યમાં એના પાંચ પ્રકારો છે. જેને પોતાની રુચિ પ્રમાણે ચારણો પ્રયોજતા આવ્યા છે.

દુહો : આને પૂર્વછાઈ દુહો પણ કહે છે. તેનું

પહેલું અને ત્રીજું ચરણ ૧૩, ૧૩ માત્રાનું, બીજું અને ચોથું ચરણ ૧૧, ૧૧ માત્રાનું હોય છે. અને બીજા અને ચોથા ચરણનો પ્રાસ મળે છે. દા. ત.

એક બિછરે દુઃખ ઉપજે, એક મિલે સુખ હોઈ;
હુરિજન સજન નાથદાસ, સરસ નરસ નહિ કોઈ.
(નાથા વરસડા)

મેટો દુહો : આને સાંકળિયો પણ કહે છે. તેનાં પ્રથમ અને ચોથા ચરણમાં ૧૧, ૧૧ માત્રાઓ અને બીજા-ત્રીજા ચરણમાં ૧૩, ૧૩ માત્રાઓ હોય છે, અને પહેલા અને ચોથા ચરણનો પ્રાસ મળે છે. દા. ત.
સોજિ તણાં સપ્રે ચ, દાહુવા દુધ વાઈ રિયા;
ધન દેયુ ધીણજ હી, ગળિયું ગુદ્ર લગેય.
(દાદવાના દુહા)

(હે દાદુ, એને ધન્ય છે કે જેણે પોતાની આજીવિકામાંથી પણ ગુણીજનો(સપ્રે)ને સોજી એવું દુઝાણું આપ્યું.)

તુવેરી દુહો : એના પહેલા અને ચોથા ચરણમાં ૧૩, ૧૩ માત્રાઓ અને બીજા અને ત્રીજા ચરણમાં ૧૧, ૧૧ માત્રાઓ હોય છે. તેનાં બીજાં અને ત્રીજા ચરણનો પ્રાસ મળે છે. દા. ત.

નગાહર નત્યક તણી, ધાંઉ કાન ધર્યે;
કાઠી કટકે કર્યે, મારવે ટિકર મૂળવા.
(ઈશવ રતન)

(નગા ખોંચરના વંશજોના રાજા, મૂળ ખાચર, મારી યાચકની ધા કાને ધર, ટિકર મારવા સૈન્ય સજ્જ કર.)

એડો દુહો : એટલે લંગડો દુહો. તેનું ચોથું ચરણ ૮ માત્રાનું હોય છે. બીજા-ચોથા ચરણના પ્રાસ મળે છે. દા. ત.

કંતેા કંતણ હારિયાં, હલી વહંદુ હટ,
જની જેડો કંતેઓ, તની તેડો મટ.

(અનામી)

(ઓ કાંતનારીઓ, તમે કાંત્યા જ કરો. આં
સંસારપી હાટ ઊડી ગયું છે. હવે તો જાણે જે
કાંત્યું તે તેના ખાંપણ માટે જ છે.)

સોરઠો: આ દુહો લોકપ્રિય અને કવિઓની
પ્રશંસાને પાત્ર થયેલ છે. તેનાં પહેલા અને ત્રીજાં
ચરણમાં ૧૧,૧૧ માત્રાઓ અને બીજા અને ચોથા
ચરણમાં ૧૩,૧૩ માત્રાઓ હોય છે. સોરઠાના પણ
બે લેદો જેવા મળ્યા છે. એક સાદો, જેમાં પ્રાસનો
કોઈ આગ્રહ નથી. બીજો મધ્યમેળ જેમાં પહેલા
અને અને ત્રીજા ચરણના પ્રાસ મળે છે. દા. ત.

જ તુ કળાઓ નાણુ, ખુતરિ કિલ બગલ;
લોમી ન ઊઠ લાણુ, કેઓ અણુદીઠી આસાઉત.
(અનામી)

(હે આંસાના પુત્ર ભોજ, હે બધી ચતુરાઈ-
(કળાઓ)ના જાણુકાર, તે બહુતર ફુલાળને પકડીને
તારી બગલમાં એવો તો દખાવી દીધો કે એની શોધ
કરતાં સૂરે કોઈ પ્રદેશ અણુદીઠો મૂક્યો જ નહિ:
અર્થાત્, સૂરને તે ક્યાંય દેખાયો નહિ.

સાદો સોરઠો:

ગર તિ ગજર થિએ, વરતિ ખાગે વાર્ધઆ;
રધઉં રંગમુલે, વલખી હરમો વેળાઉત.

(વેળા ખાયરના પુત્ર એવા હાથિયા ખાયર,
તેં તરવાર ચલાવીને અનેક શાહી સૂબાઓને મોતને
મારગડે વહેતા કર્યા. એ કારણે રંગમહેલોમાં સંસાર-
સુખ માટે વલખાં નાખતી બેગમો માટે પહોડો સમયનું
રૂપ લઈ આવ્યા.)

તે ઉપરાંત ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના ચારણોમાં
દોઢિયા અને હકુવા દુહાના બે વિશિષ્ટ પ્રકારો પ્રચલિત
છે. એમાં દોઢિયા દુહાઓનો પ્રયોગ હાસ્યકવન માટે
થયો છે. હકુવાઓ ઊમત્ય(નિંદાકાવ્ય)માં વપરાયા
છે. અને એમાંય અશ્લીલતાની કોઈક કોઈક કવિએ

છાંટ નાખીને સરખતી અલકારી છે. એટલે હકુવાને
પડતા મૂકીને આપણે દોઢિયા દુહાઓ જોઈ લઈએ.

દોઢિયા દુહા :

ચારને બદલે છ ચારણો હોવાને કારણે દુહાનું
આ નામ પડ્યું છે. એમાં પ્રથમનાં ચાર ચરણો
વસ્તુકથન કરે છે અને પાંચમું અને છઠ્ઠું ચરણ
ધ્રુવકડી રૂપે આવે છે. આ પ્રકારના દુહાઓ સરલી-
(કચ)ના રણમલ્લ શામળે, મેઘળીના કાના લાંગાવદરાએ
અને વીરવદરાના માવલજી ખારહટ્ટ રચ્યા છે. દા. ત.

રણમલ્લજી શામળ :

આસંખિયાના આબેરમાંસુ, લધો લ્યાયો લાડી.
સારા ગામથી સવળી હાલે, એક લધાથી આડી.
રણમલ દેખે તેવું દાખે, રણમલ છંદો કેનો ન રાખે.
પુન:

તલવાણામાં દીઠો તમાસો, કુંવર રહ્યા કુંવારા;
સર્વે મળી એક કુતી સાંધી, વરને છે બિચારા
રણમલ દેખે ..

માવલજી ખારહટ્ટ :

પીપરડીમાં કાંઈ ન પાયા, લીખડે લેડું કીધી,
ગઢાળીમાં ગોટો મૂકી, છાશું ગઢડે પીધી;
કવજનદેખે એસા ભાખે, રામઅમને સલામત રાખે.

હવે દુહાના મિશ્ર છંદપ્રકારો જોઈએ. આમાં
અમાળ કુંડાળિયા, છક્કડિયા અને શુદ્ધ કવિતનો સમાવેશ
થાય છે. પણ શુદ્ધ કવિતમાં દુહો પાંચમી અને છઠી
પંક્તિરૂપે ગૌણ હોવાથી તેની ચર્ચા ટાળું છું.

દુહા પછી ચંદ્રાયણો હોય, અને દુહાના ચોથા
ચરણનું ચંદ્રાયણાના પ્રથમ ચરણમાં સિંહાવલોકન
થતું હોય તે અમાળ છંદ થયો. દા. ત.

પછમ દેશકા પવનસે, મોર કરત હે મોજ;
નરમળ મોતી નીપજે, સ્વાંતખુંદ આસો જ.
સ્વાંતખુંદ આસો જ છીપ નંગ નીપજે;
ફળકૂલ વનરાય મહાસુખ ઊપજે;

ભમર રિયો વળંભાય ચમેલી યો ઘણી;
અખ ધર આવો શાંમ સરસ રાધા યણી.
(ઉદા રોહડિયો)

(પશ્ચિમના વાયુથી મયૂરો મસ્તી કરે છે.
આસોમાસના સ્વાતિ નક્ષત્રનાં મેઘબિંદુઓથી નિર્મળ
મોતીઓ ધીપ્રમાનીપન્ને છે. વનમાં ફળફૂલને કારણ
મહાસુખ પમાય છે. ચમેલીની વેલો ઘણી વૃદ્ધિ પામી
છે અને ભમરો તેના પર ઝળૂંબે છે. હે કૃષ્ણ, હવે
પાછા ધર-ગોકુળમાં-આવો. રાધા પણ યૌવન વડે
સરસ થઈ રહી છે.)

કુંડળિયા :

ચારણી સાહિત્યમાં ચાર પ્રકારના કુંડળિયા
મળે છે. ઝડ ઉલટ, રાજવટ, શુદ્ધ અને દોહામાં. પણ
સર્વોધિક પ્રચલન તો ઝડ ઉલટ પ્રકારના કુંડળિયાનું છે.
તેમાં પ્રથમ એક દોહો અને પછી વીસ વીસ માત્રાનાં
ચાર ચરણો હોય છે. એ દુહાના ચોથા ચરણનું વીસ
માત્રાના રાજાના પ્રથમ ચરણમાં સિંહોવલોકન થાય
છે. દા. ત.

કલા સમરો રઘુવીર કું, પોંચે ખેડો પાર;
નારાયણ રા નામ વણુ, સળ જુઠો સંસાર;
સંસાર જુઠો મનમાં સમજો,
ભવકામ પરાં કરી રામ ભજો,
દધિ પાર ઉતારે તું એક દતા
કલા સમરો રઘુવીર કું.

(કલા ઉછાશ-ઢાંક)

છક્કડિયા :

કુંડળિયાનો જ આ લોકિયો પ્રકાર છે.
ચારણોમાં આ પ્રકાર પ્રચલિત નથી. કેવળ સમ ખાવા
પૂરતા જ અધેળીના સામતસંગ રતનુએ કેટલાક
છક્કડિયા રચ્યા છે. દા. ત.

મા' મેઘને માનવી નાય, સોળ સજી શણગાર;
સરખી સાહેલિઉં સરોવર ચાલી, સરોવર ઝીલવા જાય.
સરોવર ઝીલવા જાય કે વાંસે;
માંજર મેલીને જીવતા જશે;

એક દિ સો વરસ બની જાય;
મા' મેઘને માનવી નાય.

પુન :

આવ્યા કારતક ને ટાઢી ચમકી,
પિઉડે માંડયાં પરિયાણુ;
હાલકલોલ હઈડામાં ઘાલી, વાલમે પૂર્યાં વા'ણુ;
વાલમે પૂર્યાં વાણુ તે વાણી;
નીચાં નેણુ ને ઝરે છે પાણી;
સેજ સંભારી સુંદરી સૂતી;
આવ્યો કારતક ને ટાઢી ચમકી.

કર્તાએ છક્કડિયાને 'સુંદરીના ખાર માસ' નામ
આપેલ છે.

દુહા કૃતિઓમાં અભિધાનવૈવિધ્ય :

જેમ દુહામાં પ્રકારવૈવિધ્ય છે, એ જ પ્રમાણે
દુહાઓમાં રચાયેલી કૃતિઓમાં નામવૈવિધ્ય પણ
સાંપડે છે.

એ નામોમાં (૧) વિષયવાચક (૨) સંખ્યા-
વાચક અને (૩) છંદવાચક નામો મળે છે.

વિષયવાચક નામોમાં આ પ્રમાણે ગણાવી
શકાય :

(૧) જવાનીના દુહા (૨) પહોરના દુહા
(૩) વારના દુહા (૪) તિથિના દુહા (૫) ખારમાસા
(૬) સંવાદ (૭) વારતા. દા. ત. મોજાદીન
મહેતાળની વાત, વીરમદે પન્નાં રી વાત વગેરે.
વાત એ વિષયવાચક નામોનો પેટાપ્રકાર છે.

સંખ્યાવાચક નામો : આમાં દુહાની સંખ્યા
પરથી કૃતિનું નામ પાડવામાં આવે છે. (૧) વીસી,
દા. ત. અધેળીના મૂળ રતનું કૃત દૂધરેજના જેઠીજી
ઝાલાની વીસી. મૂળીના કવિ ખોડાભાઈ (ગ ગ કવિ)
કૃત ભીમોરાના જીવા ખાચરની વીસી. અને સરમડાના
દાજીભાઈ રોહડિયા કૃત સડોદરના જાડેજી જલમસંગની
વીસી. (૨) બત્રીસી. દા. ત. 'કંજોડાંબત્રીસી'ના બત્રીસ
દુહાવાળો મારો લેખ 'ભૂમિ-નવરચના'માં આવી ગયો

છે. (૩) સતક અથવા સતઃ આ રચનામાં સો દુહાઓ હોવાથી 'સતક'-'સત' (શતકનું ડિંગળી રૂપ) નામ પડ્યું છે. આ પ્રકારમાં પરમાણુદંજી કૃત 'પ્રીતસત' અને લાંગીદાસ મહેડુ કૃત 'સતસમરણ'ને મૂકી શકાય. સંખ્યાવાચક કૃતિમાં સૌથી મોટી કૃતિ 'સતસર્ધ' છે. પણ ગુજરાતના ચારણી સાહિત્યમાં કોઈ ચારણ કવિએ રચેલ 'સતસર્ધ' પ્રાપ્ત થતી નથી. સાતસો દુહા પરથી આ સંખ્યાવાચક નામ પડ્યું છે. ઈસરદાસે 'સૂર સતસર્ધ' રચ્યાની એક માન્યતા છે. પણ એ કૃતિ હજી કયાંય પ્રાપ્ત થઈ નથી. ધ્રોણ ઠા. જસાજી અને હળવદ રાજ રાયસિંહજી વચ્ચે નગારાં વગાડવા બાબત થયેલ યુદ્ધ પરત્વે એ કૃતિ રચાયાનું મનાય છે. પણ 'સૂર'નો અર્થ વીર, વારાહ અને સૂર્ય પણ થાય છે. આ કારણે ઈસરદાસે આ કૃતિ રચી હોય તો તે કયા વિષય પર રચાઈ હશે તે પણ એક પ્રશ્ન છે.

સંવાદપ્રકારની રચનામાં પરમાણુદંજી કૃત 'ચિત્રશીપદમણી-સંવાદ' ગણાવી શકાય.

છંદવાચક નામોમાં સાજણશી સુરકૃત 'રા' મંડળિકના દુહા, માલા નરેલા કૃત 'ચાંપરાજ વાળાના દુહા', 'ઈસરદાસજી કૃત 'સૂરજ રા દુહા', હરદાસ મિશણ કૃત 'શંકર રા દુહા', કૃષ્ણાજી હાહણિયા (રિહડિયા) કૃત 'કુંડળિયા ભાયા માધાણી રા', ઈસરદાસજી કૃત 'હાલાં ઝાલાં રા કુંડળિયા', રણમદ્દ મોતીસર કૃત 'લીંબડીની ઝમાળ' ઇત્યાદિને ગણાવી શકાય.

ચારણોમાં દુહાપ્રિયતાનું કારણ :

આમ જોઈએ તો નાતજાતને કોમના ભેદ વગર લગભગ સૌ કવિઓએ થોડાધણા દુહાઓ રચ્યા હશે. પણ સર્વોચ્ચ રીતે તો ચારણોએ જ આત્મસાત્ કયાં છે. આનું કારણ શું એ પ્રશ્ન રહે છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં દુહો કહેવતો રૂપે, સુભાષિત રૂપે કે પછી ભિર્મિના વાહન રૂપે જનદૃષ્ટ્યમાં ભૂતકાળમાં અટળ સ્થાન પામેલો હતો. રાજદરબારે ચારણો દ્વારા ગાજતો દુહો લોકડાયરે પણ ચારણુ, ખારોટ અને ઈતર યજમાનવૃત્તિ કરનારી કેટલીક કોમો દ્વારા ગુંજતો હતો. એ જ રીતે 'રાફડિયા દુહા'નું ઉપનામ

ધારીને દુહો જંગલમાં જિંદગી વિતાવતા ભરવાડ-રખારી જેવા લલાભોળા માલધારીઓને કંટે પણ ગડેડોતો રહેતો હતો.

દુહાની આ લોકપ્રિયતાનું કારણ છે તેનું નાનું કલેવર, વિચારકણિકા માટે વાહન થવા યોગ્ય તેનું રૂપ, અને સવિશેષ તો જલદીથી કંટે ચડી જાય તેવી સરળતા અને જનસામાન્ય સમજી શકે તેવા સાહિત્યનું દુહો વાહન બન્યો તે.

હવે ચારણો વિષે જોઈએ. ચારણોએ મધ્યકાળને પોતાનો કરી લીધેલો. મધ્યકાળે ચારણ રાજદરબારે બિપડયો બિપડતો નાંતો. તો લોકડાયરે પણ ચારણનાં ઝાઝાં આદરમાન થતાં. માલધારીપણું તો ચારણને વહાલું જ રહ્યું છે. ડોળાં વગરના 'દેવપુત્ર'ની ભૂતકાળમાં કલ્પના જ નથી થઈ શકતી. ગાયો-ભેંસો સાથે ચારણ જંગલમાં પણ રખડતો હોય, આ રીતે પહોડોની ગોદમાં, નદીને કાંઠે, તળાવની પાળે, જંગલમાં ચારણના ડાયરા ખીજ માલધારીઓ સાથે મંડાતા જ હોય. એ સર્વ ડાયરાઓ માટે ચારણે અનિવાર્ય પણું લોકદૃષ્ટ્યમાં વસેલા દુહાને ઉપાસવો જ પડે તે સમજી શકાય તેવી વાત છે. આ રીતે દુહા દ્વારા ચારણ મધ્યકાળમાં જનદૃષ્ટ્યમાં પોતાનું સ્થાન ટકાવી શક્યો. 'જંગલને સિંહની ઓથ અને ભેંસને જંગલની ઓથ' એ કહેવત પ્રમાણે દુહો ચારણની ઓથ બન્યો, ચારણ દુહાની ઓથ બન્યો.

દુહાના સાચા આરાધકો સોરઠિયા ચારણો.

ચારણુ, ખારોટ, તૂરી, મીર, રાવળ, મોતીસર, ઢાઢી, અને લંધા એ સૌ દુહાના ઉપાસકો. તેમાં નાર ચારણોએ તો દુહા સાથે ચોરાશી ડિંગળી ગીતોને ગળે ખાંધ્યાં. આ કારણે તેઓ વિવિધ છંદના ઉપાસકો રહ્યા. એ જ પ્રમાણે ખારોટ કવિઓએ ડિંગળ અને પિંગળ(વજ્રલાપા)ના બન્ને ઘોડે પલાણુ મારેલાં. રાવળ, મોતીસરો, મીર અને ઢાઢીઓનું પણ એવું જ રહ્યું છે. લંધાઓએ કવિ કરતાં ગાયકો અને બજવૈયાઓ વરીકે વધુ નામના મેળવી છે.

પણ, સતીની નિહાથી જો દાંઈએ એકમાત્ર

દુહાને જ આરાધ્યો હોય તો તે એકમાત્ર સોરઠિયા ચારણોએ. ૧૮મી સદી પહેલાંના બધા, જ સોરઠિયા ચારણ કવિઓએ પોતાની કાવ્યરચના કેવળ દુહા-ઓમાં જ કરી છે. છંદવૈવિધ્યમાં રમવાનું તો કેવળ અઢારમી સદીના અંતભાગમાંથી જ સોરઠિયા ચારણો માં પ્રવેશ્યું છે. આ જ સ્થિતિ પરજિયા અને તુખેલ ચારણોની છે. જ્યારે નેસાઈ-અગર વંચા ચારણોમાં માલધારીપણના અતિરેકમાં કવિપણું જ વીસરાઈ ગયું છે. પરજિયા અને તુખેલ ચારણો માટે કાવ્યકવિતા એ જીવનનિર્વાહનું સાધન નથી રહ્યું. એમને માટે એ શોખનો વિષય હતો. જ્યારે મારૂ અને સોરઠિયા ચારણો માટે તો કાવ્યોપાસના એ શોખ અને ઉદરપોષણ બન્ને માટે આવશ્યક હતું. અને ચારણી સાહિત્યમાં સર્વોચ્ચ ક્ષણો પણ એમનો જ છે. તોપણ ઉપરના કારણે ૩૫૦ જેટલા મધ્ય-કાલીન ચારણ કવિઓની નામાવળીમાં છંદવૈવિધ્યમાં રમનારા સોરઠિયા ચારણ કવિઓનાં નામ કેવળ આંગળીને વેઢે ગણાય એટલાં જ મળે છે, જેકાલાઈ બીડાશ અને કસિયાલાઈ લીલા જેવા; બાકી સોરઠિયા ચારણ કવિઓએ સતીની નિષ્ઠાથી કેવળ જિંદગીભર કેવળ દુહાઓમાં જ રચના કરીને દુહાને જ આરાધ્યો છે, અને તે પણ સર્વિશેષ તો સોરઠિયા દુહાને જ.

આ એકનિષ્ઠાને કારણે જ સોરઠિયા ચારણોના રચેલા દુહાઓમાં જે કાવ્યમયતા આવી તે અન્યોના રચેલાં દુહાઓમાં મળવી દુર્લભ છે. આમ સોરઠિયા ચારણો, સોરઠિયો દુહો અને સોરઠ પ્રદેશ અભિન્ન થઈ રહ્યાં છે. આ કારણે જ કહેવાયું હશે ને કે -

સોરઠિયો દુહો ભલો, ભલી 'મરવણુ' રી વાત;
જોખન છાઈ ધણુ ભલી; તારા છાઈ રાત.

આમાં સોરઠિયો દુહો ઉપરના જ અભિપ્રાયમાં આવ્યો લાગે છે. વાતમાં 'મરવણુ'ની વાતને શ્રોષ્ઠ કહી છે. કેટલાક 'મરવણુ'નો અર્થ મારવાડ કરે છે. પણ વાર્તાઓ તો આપણા સૌરાષ્ટ્રમાંથી રચાણી છે. અને તે પણ એાછી મનમોહક નથી હોતી. સૌરાષ્ટ્રની લોકવાર્તાઓ જેવાં સંઘટ્ટ, અને સરસ વાર્તારૂપો બીજે

દુર્લભ છે. પણ 'મરવણુ' નો અર્થ મારુઈ એટલે કે ઢોલા-મારુની વાર્તા નાયિકાના નામ પરથી તેને 'મારુની વાર્તા' પણ કહે છે. 'મરવણુ' શબ્દ પણ સ્ત્રીવાચક અને સ્ત્રીલિંગી છે. એટલે દુહાના બીજા ચરણનો અર્થ વાર્તાઓમાં 'ઢોલા-મારુની વાર્તા' શ્રોષ્ઠ છે, એમ થતો હોવાનું લાગે છે.

સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ દુહા જેવા એક જ કાવ્યપ્રકારને સતીની નિષ્ઠાથી સૈકાઓ સુધી આરાધનારી સોરઠિયા ચારણો જેવી કોમ પણ એક વિશિષ્ટતા જ ગણાવી જોઈએ.

દુહામાં રસવૈવિધ્ય :

કાવ્યાચાર્યોએ કાવ્યમાં મુખ્ય એવા નવ રસ માન્યા છે અને એમાં શૃંગારને રસરાજ ગણ્યો છે. પણ, ચારણી સાહિત્યમાં વીરરસ એ રસાધિપ રહ્યો છે. આ કારણે દુહા સાહિત્યમાં પણ વીરરસનો પ્રભાવ મુખ્યપણે રહ્યો છે. બાકી દુહો સમાન સફળતાથી નવે રસોતું વહન કરે છે. આપણે દુહામાં નવેય રસોનાં ઉદાહરણો જોઈએ.

વીર :

સિંહ સિંચાણો સા પરસ, બિલાં કશાં અનાથ;
ધડ ઉપર માથું જ કે, હામ હિયા ખગ હાથ.
(સૂર સાવજની વાત)

(જ્યાં લગી ધડ ઉપર શિર હોય, હૈયામાં હિંમત હોય અને હાથમાં તરવાર હોય ત્યાં લગી સિંહ, બાજ અને શરનર અનાથ શાના ?)

સૌલ ધમંકા કિમ સહિયા, કિમ સહિયા ગજદંત;
કઠણ પયોધર લાગતાં, કસમસતો તૂં કંત.
(ઈસરદાસ)

(હો સ્વામી ! મને આશ્ચર્ય છે કે તમે લાલાના ધાવો અને ગજદંતોના પ્રહારો કઈ રીતે સહ્યા ! કેમકે અલિંગન વેળા મારાં કઠોર સ્તનો ભીંસાતાં તમે વ્યાકુળ થઈ બેઠતા હતા !!)

હો ઠાકર, વિત આપણો, દેનો રજપુતોંહ;
ધડ ધરતી પગ પાગડો, અંત્રાવળિ ગીધોંહ.
(ઈસરદાસ)

(હો ઠાકર, તમે ક્ષત્રિયોને વેતન આપતા હતા તેનો ખદલો લ્યો, જુઓ એ નિમકહલાલ વીરોનાં ધડ ધરતી પર પડ્યાં છે. પગો કપાઈને ઘોડાના પેગડે લટકે છે અને તેમનાં આંતરડાંઓને ગીધો લઈ ગયાં છે.)

શંગાર :

ઘટા ગરજત આવત ઘણું, ખીજ કરત મખખાત;
સેજ પલંગ સૂનો પડ્યો, પ્રભુ, ભાદ્રવ કી રાત.
(ઉદા રાહડિયા)

(મજનાના આડખર સાથે આ મેઘકટક ચડ્યું છે. અને વીજળી મેઘ સાથે મોઢામોઢ સ્નેહાલાપ કરે છે. એવી આ ભાદરવાની રાત્રીએ કાન ! મારો પલંગ સૂનો પડ્યો છે.)

શાન્ત :

જુ લાંગા હરિ હરિ જાપી, તું રસણા હીસાર;
નહિ તું દાદુર જુ ભહુ, સુડસણા વચ ભાર.
(લાંગીદાસ મહેડુ)

(હો લાંગીદાસ ! જો તું હરિનામ જપે તો જ જીભનું ડોલું સાર્યક છે. નહિ તો દાંત પ્રચ્છે જીભનો ભાર લઈને વ્યર્થ ડૂંઢિ ડૂંઢિ કરતાં દેડકાઓ જ સારાં છે.)

ખિભત્સ :

અસપતિ આવડિયા, ખાચર ખાગી તાહજિ;
કરકે કાઠી રા, વાડો વડિઓ વેળાઉત.
(કાંચડ લાંગાવદરા)

(હો વેળા ખાચરના પુત્ર હાથિયા ખાચર, તે એટલા બધા મલેચ્છ સૂખાઓને તલવારતી ધારે ઉતાર્યા કે એ સૌનાં નરકકલોનો જ એક મોટો વાડો ભરાઈ ગયો છે.) (હાડપિંગળોનો વાડો એ જ્વાનિ ઉત્પાદક શબ્દ છે. એ કારણે ખીભત્સરસ પ્રગટે છે.)

કરુણ :

રાવો રાવણુહાર, મન મૂકીને મોઢળો;
કિસે બાંધુ પાળ, (મારે) સાચર ફાટયો સાંખડા.
(હોલખાઈ ભાશ)

(હો સાંખડા, સૌ રાવાણાનાં મન મૂકીને તોષ લ્યો, કેમકે હવે તો દુઃખનો સાગર જ ફાટ્યો છે, ત્યાં હું ક્યાં પાળ બાંધુ ?)

અદ્ભુત :

કે દી કમિણુ કે, અંગ તૂ આભડતો નધ;
રથિ કિ રંભ તણે, ખિડુ બાખલ રાઉત.
(અનામી)

(હો બાખલજીના પુત્રનાં મને નવાઈ તો એ પાતની છે કે આ સ્તુલોકમાં તો તું કયારેય અણુનારીના અંગના સ્પર્શ કરતો નહિ. તો પછી અપ્સરાઓ સાથે રથારૂઢ (વિમાનારૂઢ) થઈને કઈ રીતે બેઠો !)

રોદ્ર :

ધડ ધરતી પગ પાગડો, આંખુ તણો મરટ;
અજી ન છંડે ઠાકરો, મૂંછા તણો મરટ.
(અનામી)

(હો ઠાકરો ! આ મારા સ્વામીનું ધડ પૃથ્વી પર પડ્યું છે. પગો કપાઈને અજીને પેગડે લટકે છે. તો પણ જુઓ, એ આંખોની કરડાઈ અને મૂંછાની વંકાઈ તજતો નથી !)

ભયાનક :

એ નાહર બટકાં ભરે, એ સુઅર ડિગાડ;
ફેફર કાળજ, ફેફડે, પોહો જુટિયા પહોડ.
(સર-સાવજરી વાત)

(આ સિંહ બટકાં ભરે છે અને આ સૂવર દાતરડી વડે શત્રુની કાયાને ચીરીને ફાડી નાંખે છે. ફેફરાં, કાળજમાંથી ફેફડાં અવાજ થાય છે. આમ પહોડોના બંને રાજવીઓ ભિડાઈ ગયા.)

દુહામાં અલંકારો :

ડિંગળી સાહિત્ય એ સીધું અને સાદું સાહિત્ય મનાયું છે. તેમાં અલંકારપ્રાચુર્ય ન હોવાનો વિદ્વાનોનો મત છે. સામે એ પણ હકીકત છે કે ડિંગળી સાહિત્યને મધ્યકાળમાં રાજદરબારે સર્વેચ્છ આદરમાન મળ્યાં છે. ડિંગળી સાહિત્યમાં દુહાનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. ચારણી સાહિત્યમાં ભાવની પ્રધાનતા રહી છે, અલંકારો ગૌણ સ્થાને છે. આ કારણે ચારણ કવિઓએ ખુબ થોડા અલંકારોનો ઉપયોગ કર્યો છે. ‘રાજસ્થાની ભાષા જૈર સાહિત્ય’માં મૂર્ધન્ય વિદ્વાન શ્રી. મોતીલાલ મેનારિયા લખે છે કે : “અલંકાર જ્ઞાન પ્રદર્શન કે હેતુ ભાવકો બ્રહ્મ કરને કી પ્રશંતિ ઈનમે કહી દિખાઈ નહીં દેતી.”

જે થોડા અલંકારોનો ઉપયોગ ચારણી સાહિત્યમાં થયો છે. તેમાં રૂપક, ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષા જેવા સમાનતામૂલક અલંકારો જ વિશેષ પ્રયોજાયા છે.

સૌરાષ્ટ્રનું ચારણોનું દુહા સાહિત્ય લોકાભિમુખ અને જીવનનિષ્ઠ રહ્યું છે. પરિણામે એનાં રૂપકો, ઉપમાઓ અને ઉત્પ્રેક્ષાઓમાં લોકતત્ત્વ ભરપૂર પડ્યું છે. લોકજીવનમાંથી જ લખતે ચારણે અલંકારોને દુહામાં મૂક્યા છે. પરિણામે અલંકારોમાં મૌલિકતા અને જીવનનિષ્ઠા આવી ગયાં છે. અને થોડાં ઉદાહરણો નોંધ્યે.

રૂપકાલંકાર : ખેતર : ટાંચો : અને રોઝડાં :

ખેતર- પાક્યું કણસલે, (મન) ખેડું માળે;
વળને વિઝાણુંદા, મને રોઝડાં રંઝાડે.
(શેણી વિઝાણુંદની વાત)

(હિ વિઝાણુંદ, તું પાછો વળી આવ, કેમકે મારા યૌવનરૂપી ખેતર પાક્યું છે. મારું મન માળે ખેડીને તેનું ટાંચાપણું કરે છે. તોયે મને નાદાન ચારણોરૂપી રોઝડાં રંઝાડે છે.)

દેવળના દીવડાઓ :

કાજું તું કામની તાણુ, તલિયે તરસે ના;
દીપગ દેવળ ઘણા, ખુચે બાબલ રાઉત.
(અનામી)

(હિ બાબલજના પુત્ર, સુંદરીઓને પામવા માટે તે તલમાઝ પણ તલસાટ બતાવ્યો નહિ, ન્યારે બીજા ઘણા પુરુષો દેવળના દીપરો રૂપે નારીઓને પામવાની રખવા ટળવળતા રહ્યા.)

ડાકણ અને નાગણી :

કટારી અમરેશ રી, ડાકણ ઠઠારી,
બણ ટપોરે ગારડી, નાગણ કુંકારી
(અનામી)

(અમરસિંહ રોઝડાની કટારી ઠાઠદાર અથવા મસ્કરીની આદતવાળી ડાકણ રૂપ છે. બણે શત્રુરૂપી ગારડીના ટપારવાથી તે કટારી (કાપાયમાન) નાગણરૂપે કુંકાડા દઈ ભઠી.)

ઉપમા : જૂની વાડ

સિંગાળુ અરિ સલાણું, જિ કળ એક ન થાઈ,
તાસ પરાણી વાડ જિ

દંન દંન માથે પાઈ. (ઇસરદાસ)

(જે કુળમાં કરડો અને શત્રુઓને હૈયે સાલનારો એકાદ વીરનર પણ નથી થતો તે કુળ જૂની વાડની જેમ દિનપ્રતિદિન શત્રુઓના પદાધારે વલોવાતું જાય છે.)

અર્જુન :

અરજણુ જી ગોપી અગે, બિલો આલમ શા,
કમિયુ કાઠી રા, હરમે લુસિ હાથિઓ.
(કાંથડ લાંગાવદરા)

(જેમ ગોપીઓ આડો અર્જુન બિલો હતો, તેમ હરમે આડો શાહ બિલો હોવા છતાંયે કાપાયમાન થયેલ હાથિયા ખાચરે (ચોટીલા) ખેગમોને છૂટી.)

અપ્સરા (ખેળા) :

ખડપત નક ખેળાં જી, સાઠિ આપ સધિર,
વાડમ કપકો વીર, તુ કુઈ દાખિ નાજીત.
(જીવણુ સુર)

(ભવાઈના અપ્સરા (ખેળા) વેશ માફક રાજાઓ નિશ્ચયે ખેતાને સમજવતા રહેશે. પણ હે નાજના પુત્ર વીરાવાળા (જેતપુર), એમાંથી કોઈ મહત્તા-દાતારીનો કમકા તો દાખવી શકતો નથી !)

દુષ્કાળનાં વાદળ :

કાઠી કાળ તણાં, વાદળ છ વીરકા
સં મઠા નુ આપે સંગે, નધ જળ નાનાણા.
(જવણ સુર)

(હે કાઠીરાજ એવા નાનાનાં પુત્ર વીરાવાળા !
કેટલાંયે સારી પેઠે મોઢા એવા દુષ્કાળનાં વાદળો જેવા
રાજવીઓ સગાંઓને પણ ધન રૂપી જળ આપતા
નથી.)

ઉત્પ્રેક્ષા : નેત્રો અને કાજળ :

મણુ તરસે માગણુ તણાં, મોઢલ તું મળિઆં,
સારંગ સરગોયા, કાજળ કાજી કાનુઆ.
(કાંચડ લાંગાવદરા)

(હે સરવૈયા રા' કાન (બડકી), ગિરનારના ધણી,
જેમ નેત્રો કાજળ માટે ખૂરે તેમ યાચકો તને મળવા તલસે
છે.)

ત્રાંસજિયું વીરા તણાં, આંગણુ ઉગટતાં;
ધરપત ઢાંકાણાં, રજીએ રામનરંદા ઉત.
(અનામી)

(હે રામવાળાના પુત્ર એવા સામતવાળા
(બગસરા), તારા આંગણુ વિપુલ અતિથિઓને કારણે
ત્રાંસજીઓ ઊટકતાં એટલી વિપુલ રજ બીડે કે તેના
વડે કંઈક રાજવીઓ ઢંકાઈ ગયા.)
હરિસ્મરણુ પણ તન્નવ્યુ :

તું વિક્રમ વેળિ, વણુ મળિએ વાખાણિઉ,
સમરણુ તજે સપ્રે, કેશવ તણાં કલાણમલ.
(અનામી)

(હે કલ્યાણમલ (ધર), તારી વીર વિક્રમ
સરખી વારને કવિજનોએ તને મળ્યા વગર જ વખાણી.
આ રીતે તારી પ્રશંસામાં ગુણજનોએ હરિભજન
પણ વિસારે પાડ્યું.)

શબ્દાલંકાર :

શબ્દાલંકારોમાં 'વયલુસગાઈ' ચારણી સાહિત્યનો
પ્રિય અલંકાર રહ્યો છે; જે એક પ્રકારનો શબ્દાનુ-

પ્રાસ છે. પણ સંસ્કૃત-હિન્દીના અલંકાર ગ્રંથોમાં એનું
નામ નથી મળતું. એ ચારણી સાહિત્યનો આવગો
અલંકાર છે.

'વયલુસગાઈ' અલંકારનો સાધારણ નિયમ એ
છે કે છંદના હરેકોઈ ચરણના પ્રથમ શબ્દની જે
અક્ષર વડે શરૂઆત થઈ હોય તેજ અક્ષર એ ચરણના
અંતિમ શબ્દમાં પણ આવવો જોઈએ. દા. ત.
ભીતર થયા લગમાં, કે લગમાં બાહર કરાં,
બલોરો જગમાં, કર્મો મળે ન કવિ જણાં.
(અનામી)

(કંઈક મરોને પાછા ગર્ભસ્થ થયા, અને
કંઈક માનવો માતાના ઉદરથી બહાર આવ્યા એ
આવવા કે જન્મવાળામાં કોઈ પાલનપુરપતિ કમાલદીન
જેવો કવિજનોને ફરીથી જગતમાં મળ્યો જ નહિ.)
બપઈઆ મખ બોલિઆ, પિઉ પિઉ પરવેશ;
એણી રત કુંવર અજમલદો, સંભરિયો સવણેશ.
(અનામી)

(બાપૈયાઓ આ વર્ષાઋતુમાં મુખે પિયુ પિયુ
પોકારી બીક્યા. એ મારે કાને પડતાં જ આ મોસમમાં
મને અજીભાઈનો પુગ સાંભર્યો, જેનો વિયોગ હું
(આ ઋતુગીત દ્વારા) વણું વું છું.)

એક વાત નોંધપાત્ર છે કે રાજસ્થાની ચારણ
કવિઓ જેટલો ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના ચારણ કવિઓમાં
'વયલુસગાઈ'નો આગ્રહ નથી રહ્યો. જો કે મારુ ચારણો-
માં 'વયલુસગાઈ'ની ભકિત રહી છે. પણ સૌર-
ઠિયા, પરજિયા અને તુમેલોમાં 'વયલુસગાઈ'ના
નિયમનું પાલન કરવામાં શિથિલતા રહી છે. ખુદ ઈસર-
દાસજી પર પણ આ શિથિલતાની અસર થઈ હોવાનું
જણાઈ આવે છે, કેમકે એમની સર્વ પ્રથમની રચના
મનયેલ 'હરિસ' કરતાં પાછલી અવસ્થામાં રચાયેલ
'હાલાં જાલાં રા કુંડળિયા'માં ધણાં દુહાઓ 'વયલુ-
સગાઈ' વગરનાં મળે છે. દા. ત.

સખી, અખીણા કંથરો, ઈક વડો સુલાવ,
ગળિયારાં ઢીલો ફિરે, હાકાં વાગો રાવ.
(ઈસરદાસ)

(હે સખિ ! મારા સ્વામીનો એ મોટી કુટેવ છે કે તે આલિંગનમાં તો હીલોપોચો રહે છે પણ જ્યાં રજુહાક પડી કે તે તરત જ રાજ્ય થઈ જાય છે.) મતિવાળાં ધુમ્મૈ 'નહી', નહીં ધાયલ ખરડાય; ખાળિ સખી જી દ્રંગડો, લડ ખાપડા કહાય.

(ઈસરદાસ)

(હે સખિ ! એ ગામને આગ લાગાવી દે કે જેમાં ખુમારીવાળા નરો ધૂમતા નથી કે નથી ધાયલ નરો કણસંતા, અને બિચારા ખાપડા જ જ્યાં શરવીર કહેવાય છે !)

'વયલુસગાઈ'ને બદલે સૌરાષ્ટ્રના મધ્યકાલીન ચારણ કવિઓએ અનુપ્રાસ અલંકારને દુહામાં પ્રમુખતા આપ્યાનું જણાય છે, જેમાં ચરણના પ્રથમાક્ષરનું સમગ્ર ચરણમાં ખાલુલ્ય હોય છે. આમાં અને 'વયલુસગાઈ'માં એ ફેર છે કે 'વયલુસગાઈ'માં ચરણના પ્રથમ શબ્દનો પ્રથમાક્ષર ચરણના અંતિમ શબ્દમાં આવેલો જોઈએ, જ્યારે અનુપ્રાસ અલંકારમાં ચરણના પ્રથમ શબ્દના પ્રથમાક્ષરવાળા શબ્દોનું જ ચરણમાં ખાલુલ્ય હોય છે. દા. ત.

સદન-સવા તાહળા, કીરતિ કણુ મ ચિઆ,
ભરડે લેળ ચિઆં, ખેત્ર નકારાં ખેંગ-ઉત.
(અનામી)

(હે ખેંગારજીના પુત્ર ભારમલ (કચ્છ), તારા જીવનરૂપી ખેતરમાં સારાં દાન રૂપ સવળા વાથી યશરૂપી વિપુલ ધાન્ય પાક્યું. જ્યારે કંજૂસ રાજવી-ઓનાં જીવતર રૂપી ખેતરોને નિંદામણુ-ચિઆ નામે ધાસે જ ભરડો લઈને લેળી દીધાં છે.)

આંખીઓ અમીએ, ભરિઓ લીમાડર ધણી;
રુરવિ રોસ ધણે, કવિ કમ ને કાનુઆ
(કાંચ લાંગાવદરા)

(હે ભીમજીના વંશજ એવા સરવૈયા કુળના રાજા રા'દાન ભડલી તારાં નેત્રો કવિઓ પર તો અમી ભર્યાં જ હોય છે. પણ કવિકુળ પર જવાયેલ નિર્ધનતા પર તો તારાં નેત્રોમાં વિપુલ કોપ હોય છે. આમ તું એકીસાથે રોપ-રીઝ દર્શાવે છે.)

શોધવા જઈએ તો ચારણોના દુહા સાહિત્યનું પગેરું હજારેક વર્ષ લાંબાય છે. સિંધના જન્મ ઉત્તરના રાજકવિ સિદ્ધમાલ શામળથી દુહાની સરવાણી વહેતી આવે છે, પણ આપણે રા' લાખા કુલાણીના કવિ માવલ વરસડાથી શરૂ કરીશું. મૂર્ધન્ય વિદ્વાન શ્રી. મોહનલાલ જિજ્ઞાસુએ પોતાના ચારણ સાહિત્યકા ઇતિહાસ ગ્રંથમાં ચારણી સાહિત્યની પરંપરા માવલ વરસડાથી શરૂ થતી હોવાનો નિર્દેશ કર્યો છે. આપણે કાળક્રમ અનુસાર ચાર ભાગોમાં વિભાજન કરીને ચારણોના સાહિત્યને જોઈએ...

*

દોહડા

દાતણે વખાણીયે મીતરું, સગો વખાણીયે સઈ,
ઘરની અસતરી કયારે વખા લીયે, ઘરમાં નો
હોય કંઈ-૧

કરનારો શું કરે, કરે આપડાં કરમ,
માંડયા વિના નો મળે, ધન છોડે ને ધરમ-૨

જાણુ માણહને નત મરતાં અબાણ્યાને પૂરા રાજ,
નકૂકરા સૂવે નિંદર ભર્યાં (એને) પેટ ભર્યાં
સું કાજ-૩

જાણુ માણહને નત મરણાં નગણાં નાવે ચંત,
કાળી જીન ને કમાણહ (એને) ચડે ન દૂલે રંગ-૪

સં. કરસન પઢિયાર

કુવારાં વેણુનેા કવિ

સં. જયમદલ પરમાર

કાઠિયાવાડ મેં કેક દી, ભૂલો પડ ભગવાન,
(નેા) મોળો કરાં મેમાન, સરગ ભુલાવાં શામળા.

સૌરાષ્ટ્રમાં કર્યો એવો લોકગાયક, દુહાગીર,
રાસ-ગાયક કે ભજનિક હશે કે ને આ દુહો નહિ
ગાતો હોય? અરે રસ્તે ચાલતાં બાળકો પણ આ દુહો
લલકારતાં જતાં હોય છે. પણ એમાંથી ભાગ્યે જ
કોઈને ખબર હશે કે આ દુહાનો કહેનાર (રચનાર)
દેવકા પાંચાળનો લોકસમાજનો જાણીતો અને શિષ્ટ
સમાજનો અણખણીતો પાલરવ પાલિયા નામનો કવિ
હતો!

દુહો તો કાઠિયાવાડમાં ભગવાનની પણ ભલી
ભાતે ને ખાતે ખાતે મહેમાનગતિ કરવાની ભાવનાને
કારણે જ પ્રસિદ્ધિ પામી ગયો છે, જેમ કાઠિયાવાડનાં
આદર-આતિથ્ય એક કાળે જગપ્રસિદ્ધિ પામી ગયેલાં તેમ,
પણ ચોટ મારી ગયો છે.

મૂળ દુહાનો પાઠ ઉપર પ્રમાણે છે, ચારણી
બોલીમાં છે. પણ લોકપ્રચલિત પાઠ નીચે મુજબ
બોલાય છે:

કાઠિયાવાડમાં કેક દી, ભૂલો પડ ભગવાન,
થાળે માણે મેમાન, તને સરગ ભુલાવું શામળા.

દુહા-સૌરઠાનો ભાથી કવિ, એણે કહેલા શામળા-
ના અને પીઞ દુહા-સૌરઠા સોમાંથી સોસરવા તરી
વળે એવા. એનો વળોટ, એની જુક્તિ, એનું લાઘવ,
એનાં વેણુ અને એનો મરમ દુહાગીરોમાં એને અનોખું
સ્થાન અપાવે છે. સ્વતંત્ર મુક્તક તરીકે મૂલવી શકાય
એવા.

છે ત્રે વીસું ખરડવાં, માંહી સો જસો સાંધા,
માંહી પટેલ માધા, એમાં સાસ ક્યાં રે' શામળા.

હે માધવ! આ શરીરમાં ૪૦ કે ૬૦ ખરડવાં
નકુયા છે. મો-જસો સાંધા છે. અંદર બધું પોણું

છે. તો એમાં શ્વાસ (જીવ) ક્યાં રહેતો હશે? (આ
દુહો સ્વ. માણસુરભાઈનો પણ કહેવાય છે.)

દુહો કહેવાનો એનો આવો તળપદો ઢંગ પીળો
જવલ્લે જ મળે. એનું લાઘવ જુઓ :

મેં મેલેલ મરુએ, પરમેસર પાણી;
તે હુનો રાણો, નથી વીસરનો વીઠલા!

જરા હાંસી-મશ્કરીમાં મેં તારા નામનો
પાણો મૂકેલો તે દીની વાત તું બૂલતો નથી ને
મનમાં ગાંઠ વાળીને બેસી ગ્યો છો? તને શું કંઈ
નથી સમજતું? નથી સંભળતું?

વાગ્યાની તમને વગત, ઝાંઝર ફીડીનાં જે;
દૈવ! ધાઉં દેને, સુણતા નથી. -શામળા? ફીડીનાં
પગનાં ઝાંઝર વગડે એય તું સાંભળશ, એની-
ય તને ખબર પડે છે ને આ હું ધાઉં પોઠારી પોઠારી
કહું છું એય તને નથી સંભળતું?

આમ કુવારાં વેણુની જુક્તિદાર ગાંઠવણી ચાલી
આવે, એની ઉપમા જુઓ.

ભીમોરાના ઝોઢા ખાચર શીલવંત પુરુષ,
એની નાડી ધોઈને પીતાં પ્રસૂતાનાં આડાં ભાંગે. એને
બિરદાવતાં કહે છે :

એજાને બેસારે ખલક, મેપત બોળામાંય;
ખડપત ખુશી થાય, અણસારેથી ઝોઢીઆ.

સ્ત્રીના વેશધારી એજા-ભવાયો રમતો રમતો
મહીપતિઓના બોળામાં બેસીને નખરાં કરે ને ખડ-
પતિઓ એના ઈશારાથી ખુશખુશ થઈ જાય, પણ
હે ઝોઢા, આ કળિકાળમાં તું તો :

પદમણીએ પાપરના ધણી, રીઝ્યો નહિ કળકપ,
ભોળવાઈ ગ્યો'તો ભૂપ, એકલશીંગી ઝોઢીઆ.

ઋષિઓમાં ભૂપ એવો અડોલ એકલશીંગી નારીનાં રૂપ ઉપર લટું બતી ગયેલો, પણ તું તો પદમણીઓનાં રૂપ ઉપર પણ કદી ન મોહાયો.

જુઓ એની જુકિત ને વળાટ :

હે નાડી હમીરરા, વૈદક હોડ વદાં; પીધે પાવરરા, આડાં લાગે ઓઢીઆ.

કાઠીઓ પાવરગદથી ઊતરી આવ્યા ગણાય છે, એટલે એને પાવરરા કહ્યા. હે હમીરના પુત્ર ! તારી નાડીની પવિત્રતાની તાકાત વૈદનાં ઔષધો સામે હોડ બધા રહી છે. વૈદનાં ઔષધોથી જે આડા ગભ સવળા ન થાય એ તારી નાડી ધોઈને પીવાથી થાય છે. એના તળપદા શબ્દોની વીચણી અને ચોટ ફેલી ચાલી આવે છે !

સુંદરને ખાળક સમે; કસર દિયે કરતાર; એનો લેઉગાર, આવત નાડી ઓઢીઆ.

સુંદર-સુંદરી-સ્ત્રીને પ્રસૂતિ ટાણે ખાળક આડું આવવાથી જે પીડા થાય છે એને તારી નાડી આવતાં ઉગારી લ્યે છે. આવી શક્તિ ઓઢા ખાંચરમાં ક્યાંથી આવી ? તો કહે :

તરિયા અન્ન નીંદર તજણુ, જગભલ એ ખટ જુગ, ભમરો વિંધણુ ભૂપ ! તો ઓગળીઓ ઓઢીઆ.

આ અમણુ કેવો શીલવંત ઓઢા ખાચરને ફેલી ઉપમા આપી ? ભમરા વિંધણુ ભૂપની. એટલે કે રાવણુ ભમરો થઈને ઈંદ્રના વિમાનમાં સંતાયો હતો એને પોતાના અણીશુદ્ધ શીલને કારણે જ વીંધી નાખનારે લક્ષ્મણની, કારણ કે લક્ષ્મણનાં જે બિરુદ હતાં તે જ આ ઓઢા ખાચરનાં હતાં. સ્ત્રીને તણ દીધી, અન્ન જીવવા પૂરતા આહાર. જેટલું જ અને જિંધ પણ તણ દીધી, જેથી જિંધને કારણે પણ શીલ ભંગ ન થવાય. એક પ્રભાતીમાં લોકોકિત તો એમ કહે છે કે :

એક સમે વાલો વનમાં ગ્યાતા લક્ષ્મણને નીંદરા આવી રે,

સંતી રે સીતાને જે દી કલંક ચડાવ્યાં લાયુમાં બ્રાંત પડાવી રે.....
જાઓ ! જાઓ રે નીંદરા.

આવાં શીલ એમાં પછી વ્યક્તિ નિમિત્ત બને છે. એવાં શીલને પાલરવભાઈએ અપરૂપ ગિરદાવ્યાં છે.

એવા પાલરવભાઈને મળવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયેલો રાણપુર ગામે 'ફૂલછાપ' સપ્તાહિકના કાર્યાલયમાં સને ૧૯૪૦-૪૧માં. મેઘાણીભાઈને ટહુકો કરવા આવેલા તે 'મારો બાપલિયો છે ?' એટલો જ ટહુકો કરી ડેલીના ખાંકડે ખેંસી પડેલા. ૮૦-૮૫ વરસની જીદ અવસ્થા. શીજી ઘાટે ને દૂબળાપાતળા, રૂડપ નહિ. મેલાંધેલાં લૂગડાં ને શુંદ ઝરે એમ આંખમાંથી પાણી ઝરે. છાંયામાં પણ હાથનું નેજનું કરીને માંડ લાળતા.

પાલરવ પાલિયા મૂળ જસદણ પાસેના લાલકા ગામના. ખવડ કાઠીઓના વિશેષ આશ્રિત. એટલે પાંચાળનાં ગામડાંઓમાં વધુ રહેના. માલદોરની ધણી મમતા. લેંચું પણ પાલરવભાના વેણે વેણે વળતી આવે એવી હળી ગયેલી. પાલરવભા માનવીની ખોલીમાં વાતું કરે ને જેને ડોળાં કહેવામાં આવ્યાં છે. તે પાલરવભાની બોલી પ્રમાણે હાલે-ચાલે, ખેંસે-જીંઠે ને અસૂરસવાર દેવા દો.

પાલરવભા પાછલી આવસ્થામાં સારી પેટે દુઃખી થયેલા. છેલ્લે મળ્યા ત્યારે કહેતા હતા કે આ હાંથે ભાઈ ભત્રીજા લાજુન એવા ૧૩-૧૩ ને વળાવ્યા છે. ઘર ઘસાઈ ગયેલું. શામળાના એમણે સંખ્યાખંધ દુહા લખ્યા છે. એ જ રીતે જેના પોતે આશ્રિત હતા તેના પણ લખ્યા છે. બહારવટિયા એભલ પટગીરના સોએક દુહા લખ્યા છે. ચારણ બહારવટિયા પુનરવ એકલિયાના તો અદ્ભુત દુહા લખ્યા છે. જેમ ઓઢા ખાચરના તેમ એવા ખીજા અસંખ્ય દુહા રચ્યા છે. પણ ભણેલા નહિ એટલે ખીજાને કંઠે રહ્યા એટલા બચ્યા. બાકીના એમની જોડે ગયા. 'ફૂલછાપ'ને આંગણે આવતા તે દી અમે ટપકાવી લેતા.

૧૯૬૮ માં 'ભિમિ-નવરચના'માં એમના ૭૨ જેટલા દુહાનો પરિચય આપેલો. ત્યારબાદ શ્રી. કાનજીભાઈ ખારોડે ૧૦૪ દુહા શામળાને સંબોધેલા અને ૯૦ દુહા એભલ પટગીરને સંબોધેલા મોકલ્યા આપેલા. એ દરમિયાન શ્રી. દાદુભાઈ. પુ. ગઢવીએ પાલરવલાના દુહાઓનું એક રૂપક યોજીને મોકલેલું. એવું જ રૂપક શ્રી. તખ્તદાન રોહડિયાએ લખી મોકલેલું. બન્ને રૂપક 'ભિમિ' માં પ્રગટ થઈ ગયેલાં. વૈદ્ય મોટાભાઈ ગઢડાવાળાએ પણ એમના જીવનના એક પ્રસંગને અનુરૂપ રૂપક જેવું યોજીને મોકલેલું છે. વળી શ્રી કાનજીભાઈ ખારોડેના મોકલેલા પાલરવલાના શામળાને સંબોધેલા દુહા પણ લીધા છે. પણ જ્યાં એકના એક આવ્યા છે તેને કાંઈ એક સંગ્રહમાં રાખ્યા છે ને ખીન્નમાંથી કાઢી નાખ્યા છે. અહીં મારા સંગ્રહમાંથી પાલરવલાના દુહા વૈદ્ય મોટાભાઈ ગઢડાવાળાએ મોકલેલા દુહા બાદ કરીને આપ્યા છે :

કંથા પહેલાં 'કામની, સાંચાં મ માથે',
રાવણ સીતાને હરી ગયો, ઇ દન સંભાર્યે. ૧
ત્રાંખાની ભોં તપેલ, મું નહીં પગરખાં પાણે;
લો (લૂ) ના ગોખરૂ લાગે, શૂળી જેવા શામળા. ૨
હેલી, હોલી ને ખગલા, ભડા ભેડ કમાડ;
આપજે ઉતારા, સારે ઓરડે શામળા. ૩
અસુરીનો આતમા, રે'શે ક્યાં જઈ રાત;
સગું નથી કોઈ સાથ, સાંજ પડી ગઈ શામળા. ૪
દામેણી દાગવી નહીં, મેં ઓધા માધા;
શા સારુ સગા, સાસું ન ભે શામળા. ૫
મારી ભીડ મટી નહીં, રાખ્યા અમને રંકે;
અનીત અતપાત, સાસું ન ભે શામળા. ૬
પ્રભુ લૂંટયું પળમાં, રાવણવાળું રાજ;
મે ન દેભે મહારાજ, સોનું લંકાનું શામળા. ૭
કરમાખાઈનો ખીચડો, કોડે ખાધો કાન,
મોળો થા મે'માન, સેવ જમાડું શામળા. ૮
હાર્યે કોઈ હાલે નહીં, ભગવો પે'રલ ભેખ,
આહીંથી એકાએક, સરગે જાવું શામળા. ૯

કે' છે ત્યાં કોકો નહીં, મા ન મળે માધા;
સગપણના સાંધા, સરગાપરમાં શામળા. ૧૦
અસુરાનો આતમા, રે'શે ક્યાં જઈ રાત,
ન મળે મારે નાત, સગું એકેય શામળા. ૧૧
ભેળો કોઈ ભોમિયો નહીં, ન જતાવે તલવાટ;
પાલખી પુના પાટ, સ્વર્ગે આવે શામળા. ૧૨
વખ પૈ પીધાં વિઠલા, મીરાંના મહારાજ;
લાભળા મું લાજ, સોંપી તું ને શામળા. ૧૩
મથુરા જઈને મા'લતાં, કુળજ વશ થયો કાન;
બૂલી ગ્યો ભગવાન, સંબંધ માસીનો શામળા. ૧૪
કરજે મન કાળે નહીં, સુખે ન આવે નીંદ;
એને ગોળ ક્યાંથી, શેત્રુંજીના શામળા. ૧૫
કડીએ નાથીએ નાગણી, હાથી હેડમાં હોય;
પણ કીડી પીંજર પડી, સાંભળી નથી શામળા. ૧૬
ખીલો ખોદતાં ખાણ, ભે જડે ઝવેરાતની;
તો નિરાંતે નારાયણ, ભગતી સૂઝે શામળા. ૧૭
હલકારો હાકેમનો, અસુરો આવે,
માથે મંઠાણો મે, તો ય સામદું થાવું શામળા. ૧૮
હરખ નથી પણ હાલવું, હરમત નહીં તો યહા;
ના કેવાયે ના, તારા સંદેશાને શામળા. ૧૯
અંધારાનો એકેલો, કાં અસૂરો કાઢ્ય,
તડકો ઝિલે ટાઢ, પેઠી નથી વિઠલા. ૨૦
બ્યાસ બગાડ્યો વંશ, કૌરવ નીપળ્યાં જિણ કુળ;
અંસલી હોતા અંશ, શરત ન લેતા શામળા. ૨૧
સાસુ મંત્ર જ સાંજ, પુત્ર જણા જે પારકા,
ન્યાંરી પારખ આજ, સાચી થઈ ગઈ શામળા. ૨૨
પૂત સાંસરે પાંચ, પાંચું ઇ મું ને સોંપિયા;
જિણ કુળ રી આ જાંચ, શરમ કેવાની શામળા. ૨૩
ગંગા મેછગંધાહ, કુણ જાંચ ખ્યાંહી કેઠે;
ઘર કુળ એ ધંધાહ, શરમ કેવાની શામળા. ૨૪
કહો પિતાં હો કોણ, માત ગરબ કુણ મેતિયો;
દેખે બેઠો દ્રોણ, ચો કિં અચરજ શામળા. ૨૫

ભીષમ માત અભાવ, માન ગંગ કિંકર મને;
 સો પખહીણ સલાવ, સેવટ સિટગ્યો શામળા-૨૬
 ભગવંત લલા ભેગ, ભૂરામાં ભગવંત નહીં,
 સકરતાનો સંભેગ, પ્રાપેલું વાલો ભણે. ૨૭
 મોઢે માનવિયું તણા, ગાયા મેં તો ગણુ,
 પરણુ કરશે પણુ, શી ગત મારી શામળા. ૨૮
 વેલે કેળાં વળગાડિયાં, વડને રાખ્યો વાંઝ,
 તારી પાસે નહીં પરધાન, તને કેણુ સમંજલે
 શામળા. ૨૯

મોર્યે ન કીધી માધા, કાંઈયે મેં કમાઈ;
 લલો થઈને લાઈ, સામું ભેને શામળા. ૩૦
 ક્યાં હોય તો કે'ને, ગોપીવર ગના;
 મારી લે માધા, સો સો જૂતી શામળા. ૩૧
 અનીતિ અતપાત, એવડી શું કીધેલ અમે,
 કે મટે ને મા-આપ, સંતાપ દલનો શામળા. ૩૨
 ગાતા આવે ગાંધ્રવ, ટપ્પા અપસરનાં તાન;
 વીસ ધનળું વેમાન, સામું મૂકે શામળા. ૩૩
 ભૂધર જનો ભણુવા, ઠાકર તું બહુ ઠોઠ;
 નટવર લખનો નોટ, ઈ સુદામો હું શામળા. ૩૪
 સુદામાને છાપરે, અળ નહોતી એક;
 કુંજર બાંધ્યા કૈંક, સૂંઢવાળા શામળા. ૩૫
 સુદામાને છાપરી, નો'તી રે'વા નાથ;
 અણાવ્યાં સમરાથ, સોને બંગલો શામળા. ૩૬

સુદામાની સુંદરી, કાળી હતી કુરૂપ;
 સંધિયુંથી સરૂપ, સૂરત કીધી શામળા. ૩૬
 સુદામાનાં છોકરાં, બધાય ખાતાં ખીડ;
 સાને રસની સીર, સખળી પૂરી શામળા. ૩૭
 બ્રાહ્મણ હતો ભાઈબંધ, વડ નિશાળિયો વીર;
 એથી કર્યો અમીર, પરથમ ગુણુ ભેઈ પાલરવ-૩૮

પોકારીને પાલો ભણે

ઉપર વાડયેથા આપીએ, ખીર સાકર ખાવા;
 ખેશુદ્ધ કરે ખાવા, પટાવીને પાલો ભણે. ૧
 પરણેલાને દુવે પતિ, લલુ ન લણાય;
 ગામે અનિયા ગણાય, પંચામાંય પાલો ભણે. ૨
 પરણેલાને મેલે પતિ, રાખે જઈ રખાત;
 ભૂંડી થાશે ભાત, પોકારીને પાલો ભણે. ૩
 પાસેવાન ભલી પરી, ઘરતું એવું જ ધરમ;
 કરે ચુડલા કરમ, પરણેલી પાલો ભણે. ૪
 રાનો મરતાં રતીક, નો'ય આથે અફસોસ,
 સાચનો પે'રે શોગ, પરણેલી પાલો ભણે. ૫
 શૂરો મરતાં જીવનો, સુમ મરે સો વાર;
 હાથે મુઠી જર, પંખી ન પામે પાલરા-૭
 ભીલડીના જમ્યા લાજ્યું, જુઠાં ખોર જકે;
 ઈ લટકું આણ્યે, સેવક માથે શામળા. ૮

*

વિશેષ દુહા પાલરવના

પેલી પરમેસર તણી, તનમાં કરીએ તાથ;
 દિયાડી હોલત વધે, રંગે વીને ઈ રાત.
 પરમેસર ને પારાથ; બીજું વેણુ બોલમાં;
 અબળા દીએ આથ, ખાતાં ધન ખૂટે નઈ,
 પાલા પરમેસર તણું, વીકા ખેતર વાવ્ય;
 એમાં ખરકત આવશે, જેમ ફૂવામાં આવ્ય.
 જેમ ફૂવામાં આવ્ય, ઉલેએ વધુ આવે;
 મે'ર કરે મા'રાજ, જનની દુખળાઈ જાવે.
 થય' મન રાખો ઠીક, દવાળ ક્ય'માં ઠાલા;
 સાયબ નામ સંભાર્ય, પ્રભુને લજની પાલા.

વાલા મારી વિનતી, કાને ધય' કિરતાર;
 આખર ટાણું એક, તું સુધાર્યે શામળા.
 આંસુ પાડે અસતરી, કટંગ બીજું કાંઈક;
 આખર ટાણે એક, તું સંગો'છો શામળા.
 ધાયા ગજ સાટે ધણી; મેલી ગરૂડ થ્યા મોર્ય;
 ચકર જૂડને ચોડય, સૌમ ઉગાર્યો શામળા.
 મીરાં બાઈને મોકલ્યાં, જે દી રાણે ઝેર;
 માવા કરીને મે'ર, સાકર બનાવી શામળા.
 મોટાં લાગ્ય મીરાં તણાં, નહિ અવતરવાની આશ;
 ગૈકુઠ દીધો વાસ, સંકરામણે શામળા.

અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં દુહો : શિષ્ય અને સર્જન

પ્રભાશંકર રા. તેરૈયા

છેક અપભ્રંશ સમયથી કવિઓને દુહાનું આકર્ષણ રહેલું છે. ગુજરાતી કવિતામાં પણ દુહાને અનેક દૃષ્ટિએ કલાત્મક રીતે પ્રયોજ્યો છે. નર્મદ-દલપતથી માંડીને આજના કવિઓ માટે પણ તે આકર્ષક રહ્યો છે. અર્વાચીન કવિતામાં દુહાથી જે વિવિધ છટાઓ કે રૂપો પ્રગટ થયાં છે તેની વિચારણા કરવાનો અહીં ઉપક્રમ છે.

દુહો એક કાવ્યસ્વરૂપ પણ છે અને છંદ પણ છે. જ્યારે તેને કાવ્યસ્વરૂપ ગણીએ છીએ ત્યારે તે મુક્તક છે તેમ અભિપ્રેત છે. જે મુક્તકની લાક્ષણિકતા છે તે બધી જ લાક્ષણિકતા દુહો જ્યારે મુક્તક બને છે ત્યારે ધરાવે છે. મુક્તકની વિગતે સ્વરૂપચર્યા અહીં અપ્રસ્તુત છે. પરંતુ દુહો મુક્તક કલાના સ્વરૂપથી માંડીને લાંબા કાવ્યના છંદ બનવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. સૈદ્ધાંતિક રીતે મુક્તક કોઈ પણ છંદમાં રચાતું હોય છે. આમ છતાં ગુજરાતી કાવ્યમાં તેને માટે દુહો અને અનુષ્ટુપ છંદોનો પ્રમાણમાં વિશેષ ઉપયોગ થયેલો જોવા મળે છે.

ગુજરાતી પિંગળમાં દુહાનું બંધારણ નીચે પ્રમાણે છે.

માત્રા-૨૪ : ચરણ-૨ (દ્વિદલ), યતિ ૧૩ માત્રાઓ
તાલ-૧, ૫, ૮મી માત્રાએ બંને દલોમાં
સ્વરૂપ- દાદા દાદા દાલદા, દાદા દાદા ગાલ

દુહો ભલે પિંગળ પ્રમાણે જે ચરણ ગણવામાં હોય પણ વ્યવહારમાં તેનાં ચાર ચરણ ગણી લેવામાં છે. ચરણમાં યતિ એટલી બધી દૃઢ છે (અને લોક-સાહિત્યમાં તેનું સ્વરૂપ ગેય હોવાને લીધે વિશેષ) કે સર્જક પણ મહદંશે પોતાના લાવ-વિચારને ચાર ખંડમાં વિભાજિત કરતો હોય છે, તેથી શબ્દ-વિન્યાસમાં પ્રક્રમબંધ ક્યારેક જ જોવા મળે છે.

ચરણના પૂર્વાંશને (૧૩ માત્રાના યતિખંડને) ઉત્તરાંશ બનાવાય, અર્થે ઉત્તરાંશને (૧૧ માત્રાના યતિખંડને) પૂર્વાંશ બનાવાય ત્યારે જે નવું રૂપ પ્રગટે તેને સોરઠો કહે છે. યતિખંડોની આ હેરફેર પ્રાસસહિતની છે.

જો તેર માત્રાવાળા અંશને A સંજ્ઞા આપીએ અને ૧૧ માત્રાવાળા અંશને B સંજ્ઞા આપીએ તો દુહાના ચરણ-વ્યાસની વ્યવસ્થાને નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય :

૧. દુહો	A	B	B (ગાલ) સપ્રાસ છે.
	A	B	
૨. સોરઠો	B	A	B (ગાલ) સપ્રાસ છે.
	B	A	
૩. તૂંબેરી	A	B	B (ગાલ) સપ્રાસ છે.
	B	A	
૪. મોઠા દુહો	B	A	B (ગાલ) સપ્રાસ છે.
	A	B	

ઉપરોક્ત ત્રણે પ્રકારની ચરણ-વ્યાસવાળી રચનાઓ ગુજરાતી કાવ્યમાં મળે છે, પણ એથી પ્રકારની રચના મારા જોવામાં આવી નથી.

દુહાનાં જો બે જ ચરણ ગણવામાં આવે તો ૧૩ માત્રાવાળા ખંડને વિષમ અને ૧૧ માત્રાવાળા ખંડને સમ કહે છે. પ્રાકૃત-અપભ્રંશ અને અન્ય ભાષાના પિંગળમાં જેની ચર્યા નથી થઈ તે તાલને મહત્ત્વ આપવાનું પ્રથમ માન દલપતરામને જાય છે. તેમણે માત્રા-મેળ છંદમાં તાલનો ખ્યાલ આપી માત્રામેળ છંદનો

સ્વરૂપને વિશદ કર્યું છે. દ્વપતરામ જેવા પિંગળકાર દુહામાં જગદ્ગુને (૦-૦) અમુક સંદર્ભમાં નિર્પિદ્ધ ગણે છે. જગણુ આવે તો તાલ તૂટે છે. આની સવિસ્તર ચર્ચા અહીં અપ્રસ્તુત છે, પણ ઘણા દુહામાં માત્રા પરાપર હોય છતાં પણ પ્રવાહી અને મુદ્રાયમ લાગતા નથી તેનું કારણ એ હોય છે કે ક્યાંક જગણુ આવી ગયો છે. આપણે જેને સંઘેડા-હિતાર દુહા કહીએ છીએ તેમાં જગણુ જ જગણુ હશે.

આ રીતે પિંગળકારોએ દુહાની માત્રા, તાલ અને ચરણ-ચાસની ચર્ચા કરી છે, પરંતુ ડિંગળ ભાષાના પિંગળકાર કવિ મંછે તો (ચુનાથ રૂપક ગીતારો) દરેક ચરણને રમણીયતા આપવા માટે દુહામાં એક વધારાનું લક્ષણ આપ્યું છે. કવિ મંછે પ્રેમાણે દરેક યતિખંડની અંદર આવતા વર્ણોમાં અનુપ્રાસ હોવો જરૂરી છે. આવી પ્રયુક્તિને તે 'વધણ-સગાઈ' એવું નામ આપે છે. જેને અપ્રજ્ઞ સાહિત્યના દુહામાં આ તત્ત્વ જેવા મળતું નથી. ડિંગળી દુહામાં અને લોકસાહિત્યના દુહામાં આનું પ્રાચુર્ય જેવા મળે છે. ગુજરાતી કાવ્યમાં આ પ્રકારની પ્રયુક્તિને નિયમ તરીકે કવિ દ્વપતરામે પડતી મૂકી કવિતાની સેવા કરી છે.

(૨)-

મુક્તક તરીકે આપણા કવિઓને દુહો આકર્ષી ગયો છે.

મિઠિ કવિતા મેં તુજ શું, પૂરણુ બાંધી પ્રીત,
સુખ આપ હુખ આપ વા, હું નહારે વશ નીત. (નર્મદ)

એકલ દેતા દાન જો, એકલ મૂઝતા જંગ,
એકલ જગનિન્દા સહે, એ મરદોને રંગ. (શિવ)

નમતાથી સૌ કેા રીએ, નમતાને બહુમાન,
સાગરને નદીઓ ભજે, છોડી ઊંચા સ્થાન. (સ્નેહરશ્મિ)

ઉપરના દુહા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે નર્મદનો દુહો બંધે હજી કાવ્યો હોય તેમ લાગે છે. બીજા દુહા પ્રવાહી અને વિશદ છે. હવે આવા કે

સોરઠા જોઈએ.

મોત, જીવનું મોત, બેમાં વધુ વચ્ચું ક્યું ?
એ જ્ઞાનાગ્નિ જ્યોત થકી ભલે ઉગર્યાં સખી ! (બ. ક. કાકોર)

રસતરસ્યાં જગબ્રાજ, રસની રીત ન મૂલગ્રો,
પ્રભુએ બાંધી પાળ રસસાગરની પુણ્યચી. (નંદાનાલાલ)

પ્રજળે દીપક-જ્યોત, પ્રજળે ઉરમાં અંખના,
દીપક-જ્યોતે અંગ, હોતે પ્રાણ પનાગિયું. (સુદર્મ)

ઊઠે તીણી ચીસ, પંજે પકડ્યું પંખીડું,
હૈયું ચીરી ફર લરખે બીજાંને ગરુડ. (સુદર્મ)

અગી અગારે જ્યોત એકલ આભલ કેાડિયે,
લખલખ એના જોત અગરજ જગની વાડીએ. (સુદર્મ)

નાત, જાત ને દેશ, વેશ બધા વેપારીને,
અંનો, શાયર, પ્રેમીઓ, એ ત્રણ વાડઃ ખદારના. (ઉચ્ચનમ)

ઉપરના સોરઠા મુક્તક રૂપે જોઈએ તો એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આપણા કવિઓએ જરૂર પડી ત્યાં પ્રથમ અને ત્રીજા યતિખંડના પ્રાસનો આગ્રહ રાખ્યો નથી. બ. ક. કાકોરનો સોરઠો જંદ તેમજ કાવ્યની દૃષ્ટિએ દુર્બોધ અને ક્ષિપ્ત લાગે છે. તેમણે પ્રાસ બળવ્યો છે ત્યારે 'ઊઠે તીણી ચીસ'વાળો સુદર્મનો સોરઠો પ્રાસને પડતો મૂકે છે, છતાં સચવાઈ રહ્યું છે. ઉચ્ચનમની રચનાને મેં સોરઠો એટલા માટે કહ્યો છે કે પ્રથમ યતિખંડનો આરંભ સોરઠાનો છે. બાકીના ત્રણેય યતિખંડો દુહાના છે. તેમણે પ્રાસ સાચવ્યો નથી છતાં મુક્તક તરીકે સારી રચના ગતી છે.

શ્રી તનમુખ બદનાં દુહા-મુક્તકો લોકસાહિત્યની પરિપાટીનાં છે. સરળતા, સાદાઈ, ભાષા-ભાવ પ્રવાહી થઈને દુહામાં જોડાઈ બસ છે. જેમકે:
આવળ બાવળ બોરડી, છેવાં નેા છેઢાય,
ગાંઠ હૃદય નીંગઠ પડી, ભેંદી કેમ ભેંદાય ?

ગાજો, ગાળ, પલીત, અળગાને વળગે નહીં,
 બેની પૂરી પ્રીત, ત્રીજું વણસમયું લહું.
 હરતરેખ વિધિલેખ જોશી મર જોયા કરે,
 ખરાખરીને ખેલ હૈયું ને હિકમત રૂળે.
 હેમાળાના હેમ, હૈયાં સાધુ સંતનાં,
 અગન લાગે એમ, ગળશે પણ બળશે નહીં.
 કથણીથી કરણી ભલી, કરણીથી ભલ સૂઝ,
 (પણ)અંતર રહું અબૂઝ,(તો)હેત હરિનું જાચીએ.
 ('કાવ્યલહરી' ૧૮૫૫)

આગળ ચરણ-વ્યવસ્થાની ચર્ચા વખતે આપણે
 જોના ઉદ્દેશ્ય કયો તે ત્રીજા ક્રમના તૂંબરી દુહા ઉપ-
 રોક્ત દુહામાં છેલ્લો દુહો છે. લોકસાહિત્યમાં આ
 પ્રકારના દુહા વિપુલ છે.

ગુજરાતી કાવ્યમાં દુહા-સોરઠાને મુક્તક તરીકે
 કેવા રૂપમાં અને કેવી ક્ષમતાથી પ્રયોજવામાં આવ્યા
 છે તે જ અહીં દર્શાવવાનો આશય છે. ગુજરાતી
 કાવ્યમાં આવી બધી જ રચનાઓનો સંચય કરી વિગત-
 માં જવાનું અપ્રસ્તુત છે, 'પરંતુ જે જે કવિઓએ
 પોતાની રચનાઓ લિન્ન લિન્ન છંદમાં કરી છે
 તેમાંના એક છંદ તરીકે જેમણે દુહા-સોરઠાના પ્રયોગ
 કર્યા છે તેમની નમૂના દાખલ ચર્ચા અહીં કરી છે
 તેટલી સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી છે.

(૩)

ધણીવાર અમુક છંદ અમુક ભાવનો વાહક છે
 એમ કહેવાય છે. ઘટના કે વર્ણન માટે અનુષ્ટુપ,
 કરુણ-વિપ્રયોગ માટે મંદાકાન્તા, માંગલ્ય અને વીર
 માટે શાર્દૂલ, તરલ-મંગલ ભાવ માટે શિખરિણી,
 ત્વરિત ભાવના આરોહ અવરોહ માટે વસંતતિલકા,
 પ્રલંબ વર્ણન-ચિંતન માટે સ્વધરા વપરાય છે.
 છંદ સાથે ભાવનું સાહચર્ય જોવા મળે છે. મંદાકાન્તા
 આવે એટલે સદૃશ્ય ભાવકને કાલિદાસનું મેઘદૂત યાદ
 આવે જ. પણ તાત્ત્વિક રીતે સમર્થ સર્જક કોઈ પણ
 ભાવ કોઈ પણ છંદમાં નિરૂપી શકે પ્રતિભા સર્જન-
 માં હમેશા પ્રયોગ કરતી જ રહેતી હોય છે. આમ
 છનાં કથનમાં-ચિંતનમાં, વર્ણનમાં દુહો વિશેષ પ્રયો-

જ્યો છે. ચિત્તનાં સવેદનો-સંવેગો માટે સોરઠો કવિ-
 ઓને વિશેષ પ્રિય રહ્યો છે, આ બંને વલણો ગુજરાતી
 કવિતામાં જોવા મળે છે.

(૪)

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખંડકાવ્યના અઘ
 સર્જક કવિ કાંત છે. આમ તો સંસ્કૃત-કાવ્યમાં પણ
 ખંડકાવ્યનું સ્વરૂપ છે. પરંતુ તે અર્થમાં ગુજરાતીના
 ખંડકાવ્યનું સ્વરૂપ નથી. કવિ કંતિ સર્વાંગસુંદર
 ખંડકાવ્યો રચ્યાં અને તેમના સમકાલીન અને તેમની
 પછીના કવિઓએ એ પરિપાટીમાં ખંડકાવ્યોની રચના
 કરી છે. આવાં ખંડકાવ્યોનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ
 એવું છે કે ભાવાનુકૂળ છંદવૈવિધ્ય હોય છે. આવી
 રચના-રીતિમાં પણ દુહા-સોરઠાને સ્થાન અપાયું છે.

નરસિંહરાવના 'ઉત્તરા અને અલિમન્યુ' નામક
 ખંડકાવ્યમાં અનુષ્ટુપ, વસંતતિલકા, ઉધોર, શિખરિણી,
 કુતવિલખિત જેવા છંદોની સાથે સોરઠો પણ પ્રયો-
 જ્યો છે. અલિમન્યુ યુદ્ધ ચક્રે તેની આગલી રાતે
 ઉત્તરાને સ્વપ્ન આવે છે. તેમાં તે કપોતપ્રેમીને
 હણે છે. આવા ઓચારથી ચમકીને ઉત્તરા જાગી
 જાય છે. પ્રિયતમને એ અમંગલના ઓંધાણુ જેવા
 સપનાની વાત કરે છે.

એમ વદીને નાર, સહસા આંસુ રેડતી,
 “સ્વપ્નનાનો શો સાર, હશે કારમો નાથ ઓ ?
 અભાગણી હું મોઘ, ઊંધી મતિ શાણે સૂઝી ?
 ખીજું જડયું નહિ કોઈ ? કપોત પ્રેમી શો હણ્યો ?”

પોતે કપોતપ્રેમી હણ્યો તથા પોતાનો પ્રેમી
 હણ્યો તેવું સૂચન છે. નારીદૃષ્ટ્યના પાપભીરુ સવેદન
 માટે સોરઠાનો કલાત્મક પ્રયોગ જોવા મળે છે. ચિત્તના
 સુકુમાર ભાવનો પ્રબળ વેગ સોરઠાના પ્રાસ અને
 યતિ સાથે કુસકાય છે.

નરસિંહરાવે ખીજા એક ખંડકાવ્ય 'મહા-
 લિનિષ્કમણ્ય'માં દુહાનો પ્રયોગ કેવી રીતે કર્યો છે તે
 જોઈએ.

(દિહરો)

નાથ સમીપ સૂતી હતી, મૃદુ શબ્દોમાં બેહ,
અર્ધ ઊઠી ત્યાં રાણીએ, તણ પ્રાવરણે દેહ.
કરતલ ખે ભાલે ધર્યા, ઉર ઉછળે અવિરામ,
કરગર અશ્રુ ઢાળતી, સુંદરી એ ગુણધામ;
સિદ્ધાર્થ તણે કર પછી, ચુમ્બે કંઈ ત્રણ વાર,
ત્રીજે ચુમ્બને કરુણ રવ, કીધો મૃદુ ઉચ્ચાર.

સિદ્ધાર્થના મહાભિનિષ્ક્રમ પહેલાં યશોધરાને
પણ દુઃખવન આવે છે, તે સપનામાંથી જાગી જાય છે.
આધારથી ત્રસ્ત થયેલી યશોધરા જાગત તો થાય છે,
પણ તેનો ગભરાટ તેના વર્તનમાં સુંદર રીતે આલે-
ખાયો છે. જાગૃતિ પછીની સખાનતા અને સપનાની
દુઃખદ અનુભૂતિના સંધિસ્થાને રહેલા વર્તનનું આલે-
ખન કાવ્યમય બન્યું છે. અહીં યશોધરાની અખોલ
વ્યથાનું ચિત્રણ છે, તો આગળ સોરઠામાં ઉત્તરાની
ભાતિ મુખરિત બની છે. દુહાનો પ્રયોગ પરલક્ષી રૂપનો
છે, ત્યારે સોરઠાનો પ્રયોગ આત્મલક્ષી ભાવના આલે-
ખન માટે કરવામાં આવ્યો છે.

કલાપીએ તેમના ‘હમીરજી ગાહેલ’માં માન-
પ્રેમને આલેખતા સોરઠાને પ્રયોજ્યો છે.

(સોરઠા)

પણ માતાનો પ્રેમ, જાણે એક જ માંવડી,
બીજાં બીનાં નેણું, દુનિયાની માયા ખરી.
બચલાં વીંછણ ખાય, વીંછણ ડંખન આપતી;
માનો મર જીવ જાય, બીની આંગ દીએ નહીં.
મા! ચડનો સંગ્રામ, અમર બાલ તુજ આ હજો,
એનો રક્ષણહાર ચૌદ લોકનો નાથ હો.

બીજે સોરઠો વિશેષ કલાત્મક બન્યો છે. માતા
પ્રેમ દર્શાવતું વીંછણનું દૃષ્ટાંત હૃદય છે અને પ્રાસરંચના
તેમાં catalytic agent તરીકે વિશેષ રમણીયતા
લાવે છે.

(૫)

પરલક્ષી કાવ્યોમાં સોરઠાના પ્રયોગ ઉપરાંત
આત્મલક્ષી કાવ્યમાં પણ કવિ પોતાની જિમ્મીઓ,

સંવેદનાઓ સોરઠામાં પ્રગટ કરે છે. કલાપીએ ‘મિત્ર
વાજસુરને’, મનસુખલાલ ઝવેરીએ ‘લભૂતને’ અને
સુંદરમે ‘ચક્રવાને’ સંબોધીને કરેલી રચનાઓ નોંધપાત્ર છે.

મિત્ર વાજસુરને

મેની જોતાં વાટ, ઉનાળો ઉડી ગયો,
પણ ના લીલી ભાત, તહારી દેખું-વાજસુર!

x x

બીજાંને મે આજ સચરાચર જામી પડ્યો,
પણ ચાતકની જાત, તરમી મેઘલ-વાજસુર!

x x

અણખપીઆની જાત, ઝાઝી જગમાં સામટી
જેથી ઠરતી આંખ ને મે આધો-વાજસુર!

x x

ના છે કાંઈ ખેડ, મેઘલજી! અમ લોકની!
તહેયે તહારી મહેર લીલા લહેર જ-વાજસુર!
અબધડીએ તું આવ, આજકાલ કર મા હવે,
મન-ખેતર સોસાય તું વિણ મેઘલ-વાજસુર!

મિત્રને મળવાની ઉત્સુકતા સુંદર રીતે નિરૂપિત
થઈ છે. મિત્રને મેઘનું રૂપક આપી તલસાટની તીવ્રતાને
નિષ્પન્ન કરવામાં સોરઠા સહાયબૂત થયા છે.

મનસુખલાલ ઝવેરી ‘લભૂતને’ કાવ્યમાં સોરઠા-
નો પ્રયોગ સંવેદનાના આલેખન માટે પ્રયોગ કરે છે.
પોતાના અવિદ્યમાન મિત્રને જિમ્મીન અંજલિ આપી
છે. તેમાં મિત્રનો વિયોગ, પૂર્વસ્મૃતિઓ, વર્તમાન
ખાલીપો, વગેરે ઘેરા કરુણનું સર્જન કરે છે.

સુંદરમનું ‘ચક્રવાને’-કાવ્ય જિમ્મીને ચિંતનની
ભૂમિકાએ મૂકી દે છે. ચક્રવાને વિરહ થોડા જ
સમયનો છે. કવિ કહે છે કે મારે અને ઇષ્ટ તત્ત્વ વચ્ચે
‘જુગજુગની લંધાર’ રહેલી છે. વિરહજન્ય શોક કરતાં
વિરહ મટે એવી શોધપ્રાપ્તિનું ચિંતન અહીં કેન્દ્ર-
સ્થાને છે. મધ્યકાલીન સંતપરંપરાની આરજુભરી
વાણી અહીં સોરઠામાં પડઘાતી હોય તેમ લાગે છે.
આ સોરઠામાં ‘જગજુ’નું વ્યવધાન ક્યારેક અનુવાય
છે. પરંતુ ભાવપ્રસાદના વેગમાં તેનું બાન રહેતું નથી.

ચકવાને

હે ચકવા, મત રોય, તુંથી હું દુખિયો ઘણો,
પણ આંસુ આંખ ન ભેય, મર ફાટે આખું હૃદય.
રાત પ્રહરની ચાર કેવળ આડી તાહરે,
જુગજુગની લંઘાર હું ને પિય બિચ, બંધવા !
રુવે ન વહાણું વાય, ચકવા, સાદી વાત એ,
સૂર ઊગે નિશ જાય, એ કળ હાથ કશે બને ?
એ કળ આવે હાથ, તે તટ આ તટ જો મટે;
કે જો આવે બાથ સૂરજ, રેણુ નહીં પડે.
સૂરજ સહે ન રેણુ, હોય ન તટ આકાશને,
ચકવા ઉરનાં વહેણુ મળતાં દધિ, વહેણું પડે.
વહેણુ નહીં, નહીં પૂર, આસરણું વધણું નહીં,
જલસાગર ચકચૂર, કેવળ લહેર છલી રહી.
(યાત્રા, પૃ. ૧૧૪)

રામનારાયણ વિ. પાઠકે અને સુંદરમે હાસ્ય-
રસની કૃતિઓમાં દુહાનો ઉપયોગ કર્યો છે. ‘એક રાજપૂત
ટેકના મધ્યકાલીન કિસ્સાના દુહા’ (શિષનાં કાવ્યો)માં
રા. વિ. પાઠકે ટેકની આભાસી ભાવનાની વિડંબના
કરી છે. ત્યારે સુંદરમે ‘પંચ સુહદ’માં (યાત્રા)
તુલસી ચહ સંસારમેં માત માતકે લોગ ની પ્રસિદ્ધ
પંક્તિમાંથી તંતુ તાણી લોકનું હાસ્યરસિક વૈવિધ્ય
દર્શાવ્યું છે. આ બંને કવિઓને હાસ્યની નિષ્પત્તિ
માટે વાતાવરણ સર્જવામાં દુહા બરાબર સહયોગ
આપે છે.

‘એક રાજપૂત ટેકના મધ્યકાલીન કિસ્સાના દુહા’

‘સાંભળો છો કે શાયબા, મારી કાયા કુરમાણી,
એક માખીને કારણે, મારી જાંઘુ વીંખાણી. ૧
પોલી હતી પલંગમાં, વસમા દી વૈશાખ,
વાયરો રહ્યો વાલમા, મારે મોઢે જોડી માખ. ૨
ઉઠાડું તો જાંઘ જોડે, ને ચોહું તો ચકળાઉં,
ધાડ પડે ઘોળે દિયે, હું લાખેણી લૂંટાઉં. ૩
રેણું ન તારા રાજમાં, મર કાળા કળેળે કાગ,
નીંદર નાવે નેનમાં, મારે અંગ જોડે આગ. ૪

કાળો મેલ્યો કાયરો, ને જમણી જળની વાટ,
પરણી પીયર સંચરી, અરે દૈવે વાળ્યો દાટ. ૫
હાલકંદૂલક થો રહ્યું, જાણે ચોટે પેઠા ચોર,
ગરબ્યો ગઢવી ચોટલે, જયમ ગરકે ગિરમાં મોર. ૬
‘કાળી ટીલી’ કનકની, ખોટ ખતરિયાં વદ,
ધિંગાણું ઘોળે દિયે, તેને જીંકે નહિ આપદ. ૭
ધીક હજો ધરણીપતિ, તું મૂંછો શેની મરડ,
પરણી પોસાણી નહિ, તારો ઠાલો મેલ્યને ઠરડ. ૮
“વેલો આવે વીઠલા, મારે હાથ નથી હથિયાર,
આ મેણાથી મુકાવવા, તું ચડજે મારી વાર.” ૯
વેગે ધાયો વીઠલો, કરતો કપરી કૂચ,
મેણિયતે માથું ધચું, તેની મૂંડી નાખી મૂંછ. ૧૦
ધન રાણી, ધન ચારણા, ધન રાજ ભરથાર !
ધન વાળંદા વીઠલા, મેણું ફેડણુહારા. ૧૧

રાણીને માખી ફેરાન કરે, રોષમાં પરણ્યાનો
અને એના દેશનો ત્યાગ કરે તો રાજપૂતની મૂંછ શા
કામની ? સાચી ટેક તો રાણીને સુરક્ષિત કરવાની હતી,
પણ પેલી લાખેણીને લૂંટનાર દુષ્ટ માખીનો ધ્વંસ
ન થયો તેથી ટેકનું પ્રતીક એવી મૂંછ બિચારી બની
મૂંડાઈ ગઈ. કાયા કરમાણી, લાખેણી લૂંટાઉં, હાલક-
હલક, વીઠલાની વાર, તેની કપરી કૂચ જેવા ગંભીર
અને દ્વિધકક પ્રયોગો સંદર્ભ બદલાતાં હાસ્ય પ્રેરે
છે. ગઢવીનો હુલો-તેની લાખાની ‘ઠરડમરડ’ સૂચવે છે.
પંક્તિને અંતે ગાલને દાલ રૂપ આપી કવિ ધણું
સૂચવી જાય છે.

પંચ સુહદ

તુલસી ! આ સંસારમાં ભાતભાતનાં લોક,
કો જાડા કો પાતળા ઘટે, ન તેનો શોક.
ઘટે ન એનો શોક, કોઈ જાંઘુ કો નીચું;
કોનું શુક સમ નાક, કોંકનું તદ્દન ચીખું.
કો લાંબા કો ઠીંગ, કોઈ કાળા કોઈ ગોરા,
કો ખાલણુ કો ઢેઠ, કોઈ મોમીન કો વોરા.
કો રાગી કો મદલ, કોઈ ભોગી કો તપસી,
સહુ સમતાથી માણુ, થયા વડ કે જો તુલસી.

હેલ્લી પંક્તિમાં હળવાશભર્યાં આલેખનમાંથી કવિતા ચિંતનમાં સરી જાય છે. જોકે સમગ્ર ગાંધી-યુગની કવિતામાં કાવ્યને અંતે સારભૂત ચિંતન તરફ ગતિ કરવાનું પ્રયત્ન વલણ રહ્યું છે. તુલસી પરનો શ્લેષ સ્પષ્ટ છે.

(૭)

લાંબાં કાવ્યોની ગતિમાં વેગ આપવા, તેના ભિન્ન ભિન્ન અંશોને સાંકળવા કે સમગ્ર કાવ્યનું ધનીભૂત સમાપન કરવા માટે દુહા-સોરઠાના કલાત્મક પ્રયોગો આપણી કવિતામાં થયા છે. આમાં ઉમાશંકરનું 'વસંતમંજરી' ('વસંતવર્ષા'), રમેશ પારેખનું 'લાખા સરખી વારતા' ('કવિતા'-સામયિક અંક ૩૦ અને અંક ૬૧ એપ્રિલ, ૭૭), મનોહર ત્રિવેદીનું 'ગામમુખી આવે છે ઝોયડે' ('ઉદ્ગાર'-સામયિક, જુલાઈ, ૭૮) નોંધપાત્ર છે.

'વસંતમંજરી'માં વસંતનો વૈભવ, સૌંદર્ય, પ્રકૃતિની માનવમન પર થતી અસર આદિનું આલેખન છે. ગીતરચનાઓ વચ્ચે કવિએ દુહા મૂક્યા છે. એક અંશમાંથી બીજા અંશમાં સંક્રાન્ત થવા દુહાનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. અથવા બે અંશના સંકલન માટે કે પુરોગામી કે અનુગામી અંશના ભાવની પુષ્ટિ માટે પણ દુહા પાસેથી કામ લીધું છે. તેમાંના થોડા દુહા નીચે પ્રમાણે છે.

મર્મર ધ્વનિ જાગે મીઠો, તોડે ઉરનો તોર,
સારસ શબ્દ સુહામણી, કોકિલના કલશોર.

*

પલાશ પુષ્પિત શોભતો, જાણે દેવની આજ,
વનવન આંચ લગાડતો ફાગણ ભરતો ફાગ.

*

ચંદ્ર ચડ્યો આકાશમાં, જૂમે માઝમરાત,
રસના ઝોલ ઉછાળતી ધરતી થઈ રળિયાત.

ઉમાશંકરના આ દુહાઓનો વળાંક જ અનોખો છે. ઉન્મત્ત અને ઉદ્ગાર પેટાવી શકતા દુહા અહીં ઉચ્ચ અભીરી રસવૃત્તિ ધારણ કરે છે. કવિનો

સંસ્કારી સંયમ અને શિષ્ટતાનું ખરાબર વહેન કરી શક્યા છે. ભાષાની તરાર પણ શીલવતી અને પ્રગલ્ભ છે.

રમેશ પારેખની 'લાખા સરખી વારતા'માં વર્તમાનથી આરંભ થઈ, અતીતમાં નિમજ્જન સાધી, કાવ્યનો અંત વર્તમાનમાં આવે છે. પરંતુ આરંભના વર્તમાનમાં કવિની જે ચિત્રસ્થિતિ હતી તે અંતના વર્તમાનમાં રહેતી નથી. લાખાની સાથે કવિ કલ્પનાત્મક અને ભાવનાત્મક તર્કપ્રતા અનુભવે છે. લાખાની સાહસિકતા, લાખા વણજરાનું યુદ્ધ, લાખાનો કરુણ અંત, પદમણી અને સમળીનાં પ્રતીકા અને તેમના પ્રત્યેનો રાગ-દ્રોષ, વિવિધ કલ્પના કેદી લય-હિલ્લોળમાં અંકિત થયાં છે. અંતે અતીતનાં ચલચિત્રો હુપ્ત થઈ જાય છે અને કવિ વાસ્તવની ભૂમિ પર સ્થિત થાય છે. પણ તેમણે અનુભવેલાં સ્પંદન-ભાવની મુદ્રા તેમના ચિત્તમાં સજીવ અને ક્રિયાશીલ છે. આખું કાવ્ય વાગાડંબરી પણ લાગે છે. અર્થની અતિ સંકુલતા કાવ્યને દુર્બોધ બનાવે છે. કાવ્યની પરિણુતિ સોરઠામાં વ્યક્ત થાય છે. સમગ્ર કાવ્યની કલ્પના-સંવેગ-સંવેદના ધનીભૂત બની સોરઠામાં પારદર્શી આકાર ધારણ કરે છે. સંવેદનાની તીવ્રતાનો ઉતાર સોરઠામાં-તૂંખેરીમાં આ પ્રમાણે થાય છે -

વીંછી ચડિયો હોય તો એનો થાય ઉતાર,
આ તો વણજારુનો ભાર, એને કેમ ઉતારું
કાંધથી ?

પાંપણ તો લયકેડા થઈ ને હાથ બન્યો ખંડેર,
તલવાયુની પેર, હવે ઝાંઝર વાગે ઝાટકા.
લાખા સરખી વારતા ને રૂંવે રૂંવે મોર,
ફાગણ આઠે પહોર, તમે જીવમાં રાખ્યો,
જીતવા....

કોણ વછોડું કોણથી ને વચમાં ઊલું વન,
છેતરતાં લોચન, હવે એકબીજાને એકલા.

મનોહર ત્રિવેદીનું 'ગામમુખી આવે છે ઝોયડે' એ ગીત-કાવ્ય છે. છતાં તેમાં ઊર્મિનું આલેખન નથી. ગીતનું સ્વરૂપ હોવા છતાં એકંદરે તે પરલક્ષી કાવ્ય છે. ગામમુખી ઝોયડે આવે, ગામમુખી ડાયરે આવે

અને ગામમુખી ઝાંપે જાય તેવી ત્રણ ભૂમિકાની અંતરાવાગા ગીતની વચ્ચે દુહાઓ મૂકવામાં આવ્યા છે. કવિના કથયિતવ્યને દુહા ક્રમશઃ ગતિ આપે છે. ગામ-મુખી માનવ-જીવનની યુવાન, પ્રૌઢ અને અંતઃકાળની ભૂમિકાને સૂચવતું પ્રતીક બની જાય છે. ગામમુખી કાવ્યને Hero છે અને અંતે કરુણ છે.

ગામ-મુખી આવે છે ઝોયડે...
 ઊંઘણુશી જીવતરને જડખેસલાક એણે, ખાંધ્યું
 છે શમણાંને દોયડે...

ખેંક બગાસાં ખાઇને કીંધી નીંદર કેદ,
 મરમી, ઇનો ભેદ મીં દીકરો છે આંખમાં,
 ડેલી દીધાં બાયણાં ઊળી માઝમ રાત.
 મોંઘી સુણતો વાત દીવો ઊભો ગોખમાં,
 ઊંઘે છે આજખું'યે ગામ છતાં ઊગ્યો છે, સૂરજ
 ત્યાં મુખીને ખોયડે...
 ગામ - મુખી આવે છે ઝોયડે.

*

ગામ - મુખી આવે છે ડેલીએ....
 મુખીની ભાળતાં શું હુકકો કુંકાય? એને
 ભાળીને આધેરા મેલીએ...

પગલાં સાંભળ્ય ઉમ્મરે આમ ન કૂંક મરાય
 ઠોંઠો છાતી થાય ખખડી ઊઠે એસરી
 તેં આ કેવી ધારણા ખાંધી કરસન રાત
 દઇને મોંઘા સાથ અંતે મારી કૂકરી.

મુખીને દીધાં નતોડ એલા બુધિયાળ, આલું ના
 સાચુકલું ખેલીએ....

ગામમુખી આવે છે ડેલીએ.

ગામમુખી જાય હવે ઝાંપે...

પાદરમાં આંખાના છાંયડાની જેમ એની,
 છાતીના શ્વાસ નર્યાં કાંપે...

ખરખર પીળે પાંદડે ચકરાતું અંકાશ
 પળપળ ઝરતાં શ્વાસ ઊડી જશે વાયરે
 હુકકે ઠરતી રાખમાં તૂટી પડશે, ઘૂંટ

ક્યાં ગઈ ઝૂંટાઝૂંટ ભરચક ડેલી-કાયરે ?
 કોની આ પ્રાણપોક છૂટી ? તેા આંસુમાં,
 ગામમુખી દૂર દૂર ટાંપે...
 ગામમુખી જાય હવે ઝાંપે

કરસન રાત(વાળંદ)માં પ્રલેષ લાગે છે.
 દુહાઓની પંક્તિઓનો ન્યાસ તૂંબેરી છે. યૌવનથી
 અંત સુધીનો ક્રમશઃ ક્ષય સોરઠા આપાદ રીતે
 આલેખે છે.

જેને દોઢિયો દુહો કહે છે તેમાં પ્રથમ ખે
 ચરણ દુહાના હોય છે અને ત્રીજું ચરણ સોરઠાનું
 હોય છે. પ્રાસવ્યવસ્થા ગાલમાં જ મળતી હોય છે.
 એટલે કે પ્રથમ પંક્તિ, બીજી પંક્તિને છેડે અને
 ત્રીજી પંક્તિની વચ્ચે પ્રાસ મળે છે. યુજ્જરાતી કવિ-
 ઓએ દુહાના આ રૂપનો પ્રમાણમાં ઘણો જ ઓછો
 ઉપયોગ કર્યો છે. સ્વ. કરસનદાસ માણેક અને
 શ્રી મકરંદ દવેની આ પ્રકારની રચનાઓ મારા
 જોવામાં આવી છે.

શ્રી કરસનદાસ માણેકની રચના નીચે પ્રમાણે છે:
 ધીંગા ગઢ ધીરજતણા, ડગમગ ફૂલે અસાર,
 અખોલ અંતર કળકળે, 'પિયુ પિયુ' કરે પુકાર;
 વરસે વનજરધાર, વિજ ઝભૂકે ધન ગડગડે.
 (આલખેલ, પ. ૫૩)

આ દોઢિયાની અવસ્થા હજી પ્રાયોગિક દશાની
 હોય તેમ લાગે છે. ખાસ વિશેષ સૌંદર્ય શિદ્ધ થતું
 હોય તેમ પ્રતીતિ થતી નથી.

'કેણે તંબૂ તાણિયા?' ('સંગતિ', ૧૯૬૮,
 પ. ૯) અને 'વહાલમની વાટે' ('સંગતિ', ૧૯૬૪, પ.
 ૮૬-૮૭) એ બે કૃતિઓમાં શ્રી મકરંદ દવેએ કલા-
 ત્મકતાથી અને કૌશલપૂર્વક દોઢિયા દુહાનો પ્રયોગ
 કર્યો છે.

કેણે તંબૂ તાણિયા.

કેણે તંબૂ તાણિયા આ મહોબતને મેદાન ?
 લાલ્ય બળે ન્યાં હહેરતાં, કાંઈ લીલમલીલાં પાન,
 નેજા ને નિશાન, આલ લગિ આંખી ગિયાં.

મહેબતમાં માન્યું હતું, કે ઢળશે અમણું ઢીમ, પાળ્યાં મોત પથારીએ, અમે નેનઉળગર નીમ, હૈયાનો હડીમ, ન્યાં ઓખધ લો આવી પુગ્યો. સામેથી આવી મળે, કોઈ દરદ દીવાણા દેખ, સાંચા, નિરદય નેહના, આ કેવા અવળા લેખ ? મહેબત કેરી મેખ, સારીને મલમું કરે. સાંચા, આ સંસારમાં, જેની દાજેલ દેયું હોય, વહાલા પણ વહેતો કરે, જેને આવ્યે આડું જોય, ટીકી ન લાગે કોય, એની નાહ લિયે તું હાથમાં. આખરને એણીકડે, મુને મળિયા અમિયલ સેણ, નખમાં રોગ નથી રિયો, સઘ, સાંભળ માડું વેણ, મોત વહું મધવહેણ, હવે ન્યાં જોઉં જીવણ હસે.

પ્રેમલક્ષણા સ્વરૂપની લક્ષિત, પરમ તત્ત્વની પ્રતીક્ષા અને આરાધના રમણીય સ્વરૂપ ધારણ કરીને દુહામાં મૂર્ત થાય છે. અમણું ઢીમ, ઓખધ, દિવાણા, સાંચા, દેયું, સેણ, સઘ, જીવણ, અમિયલ જેવા પ્રયોગો મધ્યકાલીન ભજનપરંપરાની સૌરભ ઊભી કરે છે. પરમ તત્ત્વ માટેની સુરતા, તત્ત્વનીતા, સમર્પણ આદિ ભાવો દુહામાં રમણીય રૂપ ધારણ કરે છે. આકૃતિની દૃષ્ટિએ પણ દુહા ચિત્રાકર્ષક બન્યા છે.

મૌલિક કાવ્યરચના ઉપરાંત શ્રી મકરંદ દર્વેએ પરભાષા(યુરોપની)ના કાવ્યોના અનુવાદમાં પણ આ જ દુહારૂપનો પ્રયોગ કર્યો છે. સ્પેનીશ ભરમી સંત જોહાન એસ્કોધી કોસનાં ચાર કાવ્યોના ‘વહાલમની વાટ’ એ શીર્ષક નીચે અનુવાદ-ગુચ્છ અપાયો છે. ‘કેણે તંખે તાણિયા’-કાવ્યની જેવી જ લક્ષિતની ખુમારી, પ્રિયતમની પ્રતીક્ષા, ભાવની સુકુમારતા એવા કલાત્મક બન્યાં છે કે જે કવિએ અનુવાદ છે એવી સ્પષ્ટતા કરી ન હોત તો સુંદર મૌલિક કૃતિઓ જ લાગે. તેમાંથી થોડાં અંશો નીચે ઉદ્ધૃત કર્યા છે.

પ્રાગડથી વહાલી મુને, આ કાળમકાળી રાત, ચોરપગે ચીંધી ગઈ, મુને મેરમની મો’લાત, ન્યાં ખીએ ખીજ ભાત, અરસપરસ અળખાઈ ગઈ.

લેહુ, લાલાં મારિયાં, કે સૂઈ, ઇ મારી જ ભૂલ, ઘાવેડીનો ઘા પડે, ને હૈયે કૂટે કૂલ. સો સો માથાં ફૂલ, તારી વાટે વાટે વહાલમા.

ભૂંડું લખ ને લેજિયું, હેતું અમાણું ઘર, ક્યાંથી આ દીવા થિયા ? આ કોણ હસે હાજર ? શું ઘૂંટી લીલાગર ! દંગ બની દેખ્યા કરું.

ચકરાની આલે ચડી, હું એવી ચાકમચૂર, પંથ ભૂલી જઈ પાધરી, તે અંધી ભાણું નર, જાહું કાંક જરૂર, (મે) હરિને હાથ કરી લીધા.

સુરતામાં સામી મળે, જો સાજણની સોગાદ, સોદ કરી તો જો, સખી ! તુને પ્રીતમ દેશે સાદ; મૂકી જો મરજદ, (મે) હરિને હાથ કરી લીધા.

ઈશુભક્તની લક્ષિત-કવિતા ગુજરાતની તળપદ લક્ષિતના સ્વાંગ સજ્જને આખાદ પ્રગટ થઈ છે. ‘ન્યાં ખીએ ખીજ ભાત’માં ગંગા સતીની પદાવલી પડ્યાય છે- અલગત ભિન્ન સંદર્ભમાં લાપા અને ધર્મની ભિન્નતાને કાવ્ય સમરસ બનાવી દે છે.

દુહાની અનુવાદ-ક્ષમતાના સંદર્ભમાં ડો. હરિવલ્લભ ભાયાણીના એક અનુવાદ યાદ કરતાં જેવો છે. ‘સરસ્વતીકંઠાભરણ’ના એક સુભાષિતનો અનુવાદ ડો. ભાયાણીએ સોરઠામાં કર્યો છે.

સૃષ્ટિ અળખામણી

પંકજ ધરણ્યા પંક, ફૂવલય ફગાવી ધરે બિંબ ઉશેટયા વાડ, ફગોળ્યો ચંદ્ર નભે ન્યાળી. સુંદરી-કર-દગ - અધર-વદન-રૂપશ્રી વિધિને મન નિજ સૃષ્ટિ બની અળખામણી શી !

[‘પ્રિપા’, ૧૯૬૬, પૃ. ૨૧૧]

આ સોરઠાનું ગોત્ર હેમચંદ્રે આપેલા દુહાઓનું છે.

(૯)

અનિલ જોશીની રચના ‘વારતા’ (‘કદાચ’,

૧૯૭૦, પૃ. ૧૯) અને હરીશ 'મીનાશ્રુની રચના 'મન, મનુ અને હસ્વ હુ' (સામયિક એપ્રિલ-૧, ૨૦૧૬, એપ્રિલ, ૭૮)માં દુહાનો ઉપયોગ થયો છે. બંને રચનાઓમાં કાવ્યનો અભિગમ જે ભાવની અપેક્ષા જગાડે છે તેના કરતાં કવિને અભિપ્રેત કંઈક ભિન્ન જ છે. 'વારતા' હળવાશથી સામાન્ય વારતા કહેવાની હોય આરંભ પામે છે પરંતુ કાવ્યની પરિણતિ ગંભીર તત્ત્વદર્શન જેવી થાય છે. 'મન, મનુ અને હસ્વ હુ'નો સંનિવેશ શાસ્ત્રના પવિત્ર વાતાવરણનો છે, પરંતુ કવિને ઈષ્ટ તો આદિમ-ઝાતીય વૃત્તિનું આલેખન જ છે. આ બંને ઉદાહરણો દુહાની સ્થિતિસ્થાપકતા અને તરલતાના ધોતક છે.

વારતા

ટાવરમાં ડંકાઈ' ગૈ સમી સાંજની વેળ
'હોવા'ની આ વારતા થઈને જિલી કેળ.
છે-નથીની ખીણમાં માધવ નામે ગામ,
જીવતો રહેને। ખંતથી માણસ એનું નામ.
એક દિવસ એવું થયું કે ગામ પડ્યો દુષ્કાળ
રઘવાયો થી હાંફતો ગાંધી જિંદગી તત્કાળ.
મોહન! તોરી પ્રીતનો કિયો ન જાયે મોલ
આગે તો મેં કયા કહું? કોઈ ન આવે તોલ.
રોજ બિયારો ગાંધીને જોયા કરતો વાટ
સાજન તો આવ્યા નહીં લોકનદીને ઘાટ.
દિવસો તો વહેતા ગયા, ને રણમાં વરસી લૂ
માણસ - મીણનું પૂતળું થઈ ગયું બી છૂ.
જીવન તો કુગામહીં સ્થિર થયેલી કૂંકે
કુગો કૂટતા વાયરે લગી જાય થી મૂકે.
ધૂમ્મસ જેવી વારતા ને ધૂમ્મસ જેવા લોક
આગળપાછળ કૈ' નથી આ સૂના ઘરને ચોક.

કોઈ મધ્યકાલીન પદ્યવાર્તાકારની સરળ રચના જેવા ઉધાડ થાય છે. 'ખેતી કરતા ખંતથી પટેલ પાંચો નામ'ની યાદ અપાવી ઘટનાસભર વાર્તાની અપેક્ષા જિલી કરીને કવિ હાથતાળી આપી જીવનની અસારતામાં, નિષ્ફળતામાં, વંધ્યતામાં સરી જાય છે. સ્થૂળ,

સપાટીની કે ઘટનાતત્ત્વથી સંકુલ વારતા દુહામાં રચાઈ છે. પૂણ્ય અહીં અમૂર્ત ભાવને મૂર્ત પરિભાષામાં મૂક્યા છે. 'હોવાનો વારતા', 'છે-નથીની ખીણ,' 'માધવ નામે ગામ,' 'ટાવરમાં ડંકાઈ' જેવા પ્રયોગો સામ્પ્રત કવિતાની ભાતના છે.

'મન, મનુ અને હસ્વ હુ' (એક નવંશકથા

દર્પણ અન્યમનસ્કે તું દાખવતું વ્યતિરેક
હસ્વ-ઉ ંહેરી મન ધરે રૂપ મનુતું છેક
વૃત્તિ કરી વિરંચિએ, ફૂત વહે પ્રસ્વેદ
એમાં જોળી તજની, રચું હવે ઋગ્વેદ
પ્રગટ થવું તે પુણ્ય છે વય વાયું ને વીજ
એ ત્રણનો લેટો થતાં ખીજ હવે ઉદ્દલીજ
વજન વિસારે આલતું તૃણની ટોચ ટટાર
માટીનાં સ્તન ચૂસેને। પરથમ જીવસંચાર
જળના સ્નાયુ ઉપસ્યા, પ્રકટયા પ્રાસ
પડછાયા જે પાથરે સૃષ્ટિને અધ્યાસ
વાસકેસજળ સ્વપ્નમાં તત્પર રચે ભૂસંગ
સાથળગામી જિડતા તન્મય તંગ તુરંગ
મત્ત બનું, મર્દન કરું, ખોદું લેજ અપાર
સ્ખલન પામો સૂર્ય તે આદિમતાની ધાર
ફૂંડોળાયાં જળ ગર્ભનાં, તરતું પુદ્ગળ સ્થિર
સમથળ પળ, તળિયે શશુ, ગર્ભિત ને ગભીર
તરડ ત્યજીને નીપજ્યું કેવળ તદ્દલવ ચિત્ત
મન માયા ને મૃતિકા સઘળું જ્યાં સંચિત
પિતૃને અર્પણ કરું મર્ત્યલોકની ટેવ
મન દીધાર્યું લોગવે હસ્વ-ઉ ધરી સદૈવ
રજ્જુ કેવળ-સર્પ છે કથું કથાનો લેદ
કરું કવિતા, આખરે કાગળ રહે સફેદ.

શાસ્ત્રકાર મનુ કોઈ ગંભીર સ્મૃતિ રચતા હોય તેવો આભાસ જિલો કરવામાં આવ્યો છે. વિરંચિ, ઋગ્વેદ, પુણ્ય, ઉદ્દલીજ, પુદ્ગલ, રજ્જુ કેવળ-સર્પ, અધ્યાસ જેવી પદ્યવલિ ગંભીર શાસ્ત્રોક્ત પવિત્રતાનું આભાસી વાતાવરણ જિણું કરે છે, પૂણ્ય કાવ્યમાં આવતી ખીજ

સમાન્તર પદાવલિ-બોળી તળની, વધ વાયુ ને વીજ, ટાય ટટાર, બ્રહ્મંગ, સાથળગામી, તંગ તુરંગ, મત્ત-લોકની ટેવ આદિમ જાતીય વૃત્તિની સૂચક છે. પ્રથમ પદાવલિનો નાયક મનુ અને બીજી પદાવલિનો નાયક મન છે. બંને હસ્ત-ઉત્તું સંધાન મળતાં ગમે ત્યારે એક થઈ જાય છે. દુહા-છંદ તટસ્થભાવે બંનેનું વહેન કરે છે તે નોંધપાત્ર છે.

(૧૦)

અઘતન કવિઓમાં દુહાઓનું આકર્ષણ વધતું જાય છે. સ્વ. રામનારાયણ વિ. પાઠકનું કાવ્ય 'એક રાજપૂત ટેકના મધ્યકાલીન કિસ્સાના દુહા'ની જેમ આત્યારના કવિઓ શીર્ષક આપે છે, જેમકે રમેશ પારેખની રચના 'દિવાસ્વપ્નના દુહા' (સામયિક-‘મર્મર’, અંક ૨-૩, નવે., ૭૬), મનહર જાનીકૃત 'ત્યકતાના દુહા' ('કવિતા', અંક ૬૦, ઓગસ્ટ, ૭૭), રમેશ આચાર્યની રચના 'નિષ્ફળતાના દુહા' (સામયિક-‘સંશય’, અંક-૪, માર્ચ-૭૮)

દિવાસ્વપ્નના દુહા

મારે ક્રાંતિ પાંગર્યો તમે નામનો છોડ, પહેર્યો લીલો મોડ' મારી ખંડેરવંતી મેડીએ. કેઈ રંગોળી પૂરે તોરણ બાંધે કેઈ, ઘેઘૂર તમને નેઈ હું શણગારું છું આંખને. ખાલી ઘમ્મર શ્વાસમાં સાત પગથિયે જળ; થયાં થયાં ઝળહળ કંઈ બત્રીસ કોઠા વાવના. હે રસ્તા આલ્યા જલે મારા ઘરથી દૂર ઘરમાં આવ્યાં પૂર એને પાછાં વળવા નહીં દઉં. ચશ્માવંતી આંખને કાચ વગરનું સુખ, સ્પર્શું છું સન્સુખ એક ઝાંઝર-લીના દૃશ્યને, હું જો લીમડા હોત તો આજે કંઈ એર, બની જઈ ગુલમોહર હું ઢાંકત આખા શહેરને, કેઈ વગાડે ટેરવાં કેઈ રમાડે કૂંક, હું તો કવરવવુંદ એક પંખી થઈ ઊડયા કરું. બરછટ રૂખામાં વસ્યું પુકેસરનું શહેર, હથેળીઓમાં નહેર કાંઈ વહેતી જાય વસંતની.

મેડી પર દીવો બળે એનું નામ જ કાલ હું પેટાવું બહાલ અને અટકાવી દઉં સૂર્યને.

નવીનતર કવિતાનાં બધાં લક્ષણો અહીં જોવા મળે છે. દિવા-સ્વપ્નની કલ્પનાની ઝાંખી થાય, પણ તેનો તર્ક વ્યવહારબુદ્ધિથી ન પકડાય તેવું વાયવ્ય આલેખન થયું છે. 'તમે' નામનો છોડ કાવ્યનાથકને આંગણે પાંગરે ત્યાંથી કલ્પનાતંતુ શરૂ થાય છે.

આધુનિક સામાજિક જીવનનાં જે અનિષ્ટો ઊભાં થયાં છે તેમાં સ્ત્રીવિપયક ત્યકતા મુખ્ય છે. બંને વચ્ચે મનમેળ નથી. નવા યુગની ગંવેદનાને નિરૂપિત કરવા માટે પણ દુહો સક્ષમ છે. 'ત્યકતાના દુહા'માં ત્યકતાના જીવનના ખાલીપાને, પાતનાને, કરુણતાને વિવિધ કલ્પનોથી આલેખવામાં આવ્યાં છે.

ત્યકતાના દુહા

તું દરિયો દુર્ભાગ્યનો ને હું બળબળતી રેત, તરસ્યું કેરા પ્રેત આપણુ વચ્ચે અડવડે. તું નામે બાવળતણી અમને વાગી શૂળ, નહીંતર એવાં મૂળ ખોદી કાઢત ખંતથી. ઠાલો ફૂવો થી વચ્ચે મારે ખેળર તું, નહીંતર સિંચત હું કેસરલીના કેડને. તું થાકોડો થઈ કળે મારે રામેરામ જીવતર કાળો ધોમ ઉનાળો થી એ ખયું. ભાગ્યમતી અવળી થઈ ને મારું ધરખમ શહેર બની ગયું ખંડેર એને અદૃષ્ટા કયમ કહું?

પોતાના પતિ માટે બાવળની શૂળ, ઠાલો ફૂવો, થાંકોડો, દુર્ભાગ્યનો દરિયો જેવાં રૂપક વપરાયાં છે. છેલ્લા દુહામાં (આમ તો તૂંબેરી) પ્રથમ ચરણના અંતભાગનું અર્થાનુસારી અનુસંધાન ખીલ ચરણના આરંભ સુધી લંબાયું છે તે વિશેષતા ધ્યાન ખેંચે છે. 'મારું ધરખમ શહેર બની ગયું ખંડેર'

'નિષ્ફળતાના દુહા' આમ તો કવિની સર્જક તરીકેની નિષ્ફળતાના દુહા બન્યા છે. જેમકે જિંદગી નળળી નોટ વટાવી શક્યા કેડ, બીજા રાખી હાથમાં, દૂરતાં ચોટા-ચોટ

ઉંભર વટતાં વાગતું ગિરિ વટયો. નય કેમ? કેમમાં ક્યાં કરીશ, ખનીશ ટેબલ ફેન.

રચના ઘણી શિથિલ અને નળળી છે. પરંતુ આધુનિક જીવનની યાંત્રિકતા નિર્દોષ કરવાનો પ્રયાસ અને અચેત્ન શબ્દ-પ્રયોગો ધ્યાન ખેંચે છે. કદાચ દુહા પાસેથી આપું વિશેષ કામ કઠાવવાની શક્યતા કોઈ કવિના ધ્યાનમાં આવે.

(૧૧)

લોકજીવનમાં મેળા અને અનેક એવા લોકોત્સવ પ્રસંગ દુહાની રમઝટ ખોલતી હોય છે. મેળાઓમાં સામસામા દુહા ખોલવાની કેવી સ્પર્ધાઓ ચાલે છે તે વિશે સ્વ. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ લખ્યું છે એક દુહાનો ખીન્ને જવાબ આપે. દુહામાં પ્રશ્નોત્તર હોય, નહિ તો દુહાની સામે દુહો આપવો એવો વ્યવહાર હોતો. આવો જ કંઈક વ્યવહાર વિનોદ જોશી અને મનોહર ત્રિવેદી વચ્ચે થયો છે. વિનોદ જોશીએ પત્રમાં દુહા લખ્યા, તો તેના ઉત્તર રૂપે મનોહર ત્રિવેદીએ દુહા લખ્યા. દુહાસુક્ત પત્રો-“મરતાં મરતાં આટલું”-વિનોદ જોશી, ‘વિનિયા, સાંભળ આટલું’-મનોહર ત્રિવેદી-સામયિક-“સંશય”, સળંગ અઠ-૫, ૪૮-૭૮ માં પ્રગટ થયા છે. ખતેએ પત્રમાં ૭ ૭ દુહા લખ્યા છે. તેમાંથી નોંધપાત્ર દુહાઓ આ પ્રમાણે છે:

તે તસતસતા કાપડે, ટાંકી રાત અમાસ મારો વજ્રજર હાથ ચાંદો ગોતે ચેહમાં. હું તો તારે સળ, છાણું લઇને સચર્યો પ્રજળે ચિતા માંદા તારાં દસ દસ ટેરવાં. વિનિયા વિનિયા ઝળ મા, વિનિયા છાનો દાંડ અમરત આઘા રાખ્ય ભડકો લીનો લાગ્યો. (વિનોદ જોશી)

ફણી તારી ઓખમાં ઝલમલ સોણા હોય ઝરમર ઝરમર રોય પાદર લીનો ખોરડાં. લોચન-ઝરતા જીળરે ઝૂંડે પગલાં સાત ફળિયે પારિજાત ગોતે ફારમ ફૂલની.

હૈયા સોંસરવી તને વાગી ઝીણી ફાંસ, વીધ્યા દૂધમલ સ્વાસ કોણે તારા વિનિયા! (મનોહર ત્રિવેદી)

આજકાલની કવિતાની તાસીર વિનોદના દુહામાં જોવા મળે છે. જેમ ડિંગળી અને ચારણી કવિતામાં શબ્દનો નાદાડદર દૂધજુની હદ સુધી વિકસ્યો તેમ સામ્રાટ ગુજરાતી કવિતામાં શબ્દનો અર્થાડિખર (ક્યા-રેક અનર્થાડિખર) ભયસ્થાન બને છે. વિનોદના દુહાનું શિલ્પ અદોદાનું છે, મનોહરના દુહામાં શિલ્પનું સાંકડું જળવાઈ રહ્યું છે.

વિનોદ જોશીનું ખીલું એક કાવ્ય ‘ત્રેયસીનું vision અનુભવ્યાનો સાર’ દુહામાં રચાયું છે. (‘કવિતા’, અઠ પર, એપ્રિલ, ૭૬) ત્રેયસીનું નામ ત્રિમલ-વિમલી છે.

મારગ કેરાં ચીથરાં સળવળ દોડયાં નય, વિમલી તારે દેશ તાકો થઇને ઉખળે, હું ચંદનના લાકડા હું વિનિયાની લાશ મસાણુ જોનો. રાહ આધેનો તું દેતવા. હડદો તારો સામટો ને અવડી ઇંડોપેન અખશર સૂતા આજ મડદા થઇને ચાદના.

ત્રેયસીના વિરહ અને પ્રણયને મૃત્યુની પરિભાષામાં ધારદાર બનાવવાની કવિએ કરામત કરી છે. ભાવાવેશ પ્રબળ છે અને ભાષા પણ ભિન્નિવેગી (Affective) છે. પરંતુ તેમાં દુહાનું શિલ્પ ઝાંખું પડ્યું છે, દુહાને પાછળ મૂકી કવિતા આગળ નીકળી નય છે. (૧૨)

દુહાના શિલ્પના અને સર્જનના ત્રિવિધપૂર્ણ ઉન્મેષો આપણે અન્યાર સુધી જોયા, પરંતુ દુહાના મુક્તક સ્વરૂપનો ગઝલના કવ્યસ્વરૂપ સાથે વિનિયોગ કરવાનો અત્યંત નોંધપાત્ર પ્રયોગ મનોહર ત્રિવેદીએ કર્યો છે.

આવા પ્રયોગની પાછળ સૈદ્ધાન્તિક ભૂમિકા પણ રહેલી છે. ગઝલનો એક શેર આમ તો મુક્તક સ્વરૂપનો હોય છે તે સ્વાયત્ત અને પૂર્વા-

પરના સંદર્ભથી નિરપેક્ષ હોય છે. પરંતુ એક વિષય કે ભાવ કે વિચારનો તંત્ર આવા દૃષ્ટિ શેરને સાંકળતો જતો હોય છે, અને ગજલનો આકાર રચાતો જાય છે, જેમ ભાવ-વિચારનો તંત્ર સમગ્ર ગજલને એકતા આપે છે તેમ તેમાં આવતી પ્રાસ-રચના/કાફિયા ભિન્ન ભિન્ન શેરોને આકૃતિગત સુગ્રથિતતા અર્પે છે. દુહો પણ એક સ્વાયત્ત-સ્વતંત્ર મુક્તક રૂપ ધારણ કરે છે. તેમાં દુહો-મુક્તકો ભાવ-વિચાર તંત્રએ અને પ્રાસ-રચનાએ સંધાયેલાં ગજલ અને, મને હર ત્રિવેદી તરફથી જાણવા મળે છે કે તેમની આ રચના 'કવિલોક' મટે સ્વીકૃત થઈ છે.

દુહો/ગજલ

લોળી લોળી ચાતના રઝળે અંતરિયાળ
ક્યાં છે એવી ડાળ તસુય છાંયે પાથરે ?
હરણી, તારી ઠેકમાં હાંફે આખું રાત
પડળે એક નવાણુ લોચન જેવું નીતરે.
વનઝાઝેરો વાયરો જળઝાઝેરી લૂ
ઝરમરલીની તું ભર બાપોરે સાંભરે.
આંખવગા આ આલમાં ફટાફૂ ખુદલી સીમ
પણ જાતું કઈ દીમ ? તડકા અધવચ આંતરે.
પળ કરતાંયે પાતળી પીડા બારે માસ
લવકે મારે શ્વાસ ક્યાં પોહું જઈ આખરે ?

લોચન જેવું નવાણુ, રાતની હાંફ, જળઝાઝેરી લૂ જેવા પ્રયોગો અમૂર્તતા તરફ લઈ જાય છે. આ દિશામાં જે વિશેષ ગજલો લખાશે તો દુહોની ક્ષમતા વિશે પણ ચોક્કસ ખ્યાલ આવશે. દેડ અપભ્રંશકાલથી જર્મિના આલેખન માટે કવિઓને દુહો ગમ્યો છે. ગજલને પોતાનું ભાવવિશ્વ અને જાની હોય છે. જે દુહામાં પ્રયોગ વિપુલ થશે તો ગજલની જાનીમાં પણ નવી તરાહ ઉત્પન્ન થવાની સંભાવના છે.

દુહામાં વિવિધ સ્તરની ભાષા માટે અવકાશ રહે છે. આગળ આપણે જોયેલાં ઉદાહરણો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે દુહામાં સોરઠી ભાષા કલાત્મક રીતે ઝિલાઈ શકે છે. તેમજ શિષ્ટ ગુજરાતી ભાષાનું વહન

પણ દુહો એવી જ ક્ષમતાથી કરી શકે છે. દુહો માત્રામેળ હંદ હોઈ આમ બને તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ સંસ્કૃત-નિષ્ઠ કે સંસ્કૃતપ્રચુર ભાષાને પણ આરો સર્જક દુહામાં રમાડી શકે છે. આપણા કવિ ઉશનસૂની નીચેની રચનાઓ જોતાં આ વાત વધુ વિશદ થશે.

અંતતણો શો શોગ્ર, આરંભે કરવો ભક્ષા ?
અંત થકી અનપેક્ષ નથી આરંભની શ્રીકલા ?
સિંધુસંગમ કારણે સોડે ના નદીમૂલ
પદપદ શણગારી જવું શું અનુકૂલ પ્રતિકૂલ.
શ્રમ, નદી, ફૂલ, ઇન્દુકલા, સહુને પ્રભુવરદાન
શોભે સુંદર સહુ કંમે, પરિણુત સમ ઉત્થાન.
(‘પ્રસૂન’ પૃ. ૯૦)

અનુષ્ટુપ અને દુહો વચ્ચે અમુક સંદર્ભમાં ઘણી જ પાતળી ભેદરેખા સંભરી શકે છે. આ ઉશનસૂની એક રચના પરથી જાણાય છે. તેમની અનુષ્ટુપમાં એક રચના આમ છે :

આવ તો આપણે બંને લેટીએ, આવ ને, પ્રિયે !
વસંત નામનો પ્રેમ, આશ્લેષે પ્રગટાવિયે.

‘આશ્લેષે પ્રગટાવિયે’ એ ચરણમાં ગ જે સ્વરિત બને તો તે અનુષ્ટુપ તો છે જ પણ જે ફૂતે થોડોક પદ અસ્વરિત થાય તો દુહો-તૂબેરીમાં આવતા હેત્તા ૧૩ માત્રાવાળા ચરણનો વળોટ ધારણ કરે છે.

(૧૪)

અનુષ્ટુપમાં અર્થાનુસારી પ્રવાહી પંક્તિઓ આવે છે પરંતુ તેવી અર્થાનુસારી પ્રવાહી પંક્તિઓ દુહામાં (તેનાં બધાં સ્વરૂપમાં) સુખદ લાગતી નથી. દુહાનું તરલ સ્વરૂપ તેવી વ્યવસ્થાને વહી શકતું નથી. દુહામાં આવતો દૃઢ યતિ તેના શિષ્ટપમાં અવિનાશની બન્યો છે. તેથી તે દૃઢ યતિને વળોટીને જે અર્થાનુસારી સળંગ વાક્યરચના ચાલી આવે તો પ્રક્રમબંધ થઈ કાવ્યના આસ્વાદમાં વ્યવધાન જામી જાય છે.

તેથી પ્રત્યેક યતિખંડમાં અર્થનું એકમ પૂરું થાય. તે ઇષ્ટ છે. જ્યાં જ્યાં એમ નથી થતું ત્યાં દુહો કથળે છે. દુહાની આ તારીરનું કદાચ એ કારણ હશે કે પ્રધાનતયા દુહો પાઠ્ય કરતાં ગેય સ્વરૂપનો રહ્યો છે-કાવ્ય સ્વરૂપનો રહ્યો છે, શ્રવણ દ્વારા વિશિષ્ટ અર્થબોધ થાય છે.

એ કળ આવે હાથ, તે તટ આ તટ જો મટે કે જો આવે બાથ સૂરજ રેણુ, નહીં પડે. (સુંદરમ)

અહીં છાંદસ યતિ બાથ પછી છે તો આર્થિક યતિ સૂરજ પછી મૂકવી પડે છે, તેમજ

સૂરજ સહે ન રેણુ, હોય ન તટ આકાશને, ચકવા, ઉરનાં બહેણુ મળતાં દધિ,

બહેણુ ઘટે. (સુંદરમ)

મોત, જીવતું મોત, જેમાં વધુ વસમું કયું? એ જ્ઞાનાગ્નિજ્યોત થકી ભલે ઉગર્યાં સખી ।
(ખ. ક. કોકાર)

ખીજ સરણુમાં શબ્દની પ્રકૃતિનો પ્રાસ મળે છે, પરંતુ તેનો પ્રત્યય પછીના ખંડમાં લખાડે છે તે બલવંતરાયનો પાર્થિવ સ્પર્શ લાગે છે.

શ્રી ભૂધરજી લાલજી બેધીકૃત 'ગાંધી-દર્શન' (૧૯૬૫) ગ્રંથમાં ગાંધીજીના જીવન અને કાર્ય અંગે ૬૮૮થી વધુ દુહા આપ્યા છે. ગાંધીજીને કબાઠિત તરીકે સંબોધી દરેક દુહામાં એ શબ્દ આવે છે, આ ગ્રંથને અંતે 'નહિ ગાણું', નહિ ગીત' નામનું અનુવચન શ્રી દેવજીભાઈ મોદાએ લખ્યું છે. તેમાં તેઓ લખે છે, "દુહાનાં ચારે સરણુમાં ઓછામાં ઓછા બે શબ્દો (અને સરણુમાં બે શબ્દો હોય તો બંને શબ્દો) સમાન વર્ણુથી શરૂ થતા હોય છે. આવો આગ્રહ આપણા કવિએ પણ રાખ્યો છે, અને તેથી જ

દુહાનાં સરણુમાં 'કબાઠિત' શબ્દની સાથે મૂકવા માટે 'ક'થી શરૂ થતાં શબ્દો ખૂટી ગયાની ફરિયાદ આ કવિએ એકવાર કરી હતી." (પૃ. ૨૩૯). આ વચણ-સંગાઈની યોજના કવિની શક્તિને અને કાવ્યને કેટલી હદ સુધી કુઠિત કરે છે અને કૃત્રિમતા આવે છે તે આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

ગુજરાતી સંવેતન રંગભૂમિના નાટ્યકાર કવિશ્રી ત્રાપણકરના 'વાણીના ફૂલ' (૧૯૭૬)માં વિદલાને સંબોધીને કુલ ૫૧૧ દુહા લખાયા છે. લોકસાહિત્યની પરંપરાના આ દુહા છે. થોડા રચેલા દુહા વધારીને ૫૧૧ પૂરા કરવા તેઓ કવિનો સંકલ્પ છે. અહીં કવિ માટે દુહાનું સર્જન સમ્મિ છે, ત્યારે જેમણે કાવ્યના એક સાધન-ઓગર તરીકે દુહાનું સર્જન કયું છે તેઓ કવિઓ પૂરતી જ આ વિચારણા મર્યાદિત રાખી છે.

ઉપરની વિચારણા પરથી બેઈ શકાય છે કે (તેનાં બધાં રૂપાંતરો સહિત) દુહાએ ગુજરાતીના કવિઓને મુગ્ધ કર્યા છે, જેને મોટા દુહા કહે છે તેવી ખાસ રચના મળતી નથી. દુહાનો મુકેતક તરીકે મોટા પાયા પર પ્રયોગ થયો છે. ખંડકાવ્યના છંદ તરીકે, લાંબા કાવ્યમાં અંશતરીકે, કાવ્યના ભાવાત્મક સમાપન માટે, ભૂમિ-સંવેગો-સંવેદનોનાં આલેખન માટે, વર્ણન-કથન માટે, કરુણ અને હાસ્ય માટે, પ્રણય, વિરહ અને ભક્તિના આલેખન માટે, પત્ર-વ્યવહારના રૂપે, અનુરાદ માટે, અમૂર્તનો આલેખન માટે, ગજલ જેવી રચના માટે દુહા-સોરઠાએ વિવિધ રૂપ-છટાઓ દર્શાવી છે.

* મને બેઈતી સામગ્રી હાથવગી કરી આપના બદલ હું શ્રી બલવંત જીની તથા શ્રી મનોહર વિવેકીનો આભાર માનું છું.

બાળદેવસાઈ નરેલા રચિત

નહિ રાજ નહિ રાણિયું, સહુની થઈ સરકાર; કોણુ કરે કવિઓ વિના, દુહાની દરકાર? (નર્મજી હાલ્લી નર્મદા, પુનિત માંડતી પાદ; મારી મારી સૌ કરે, વારિનો વિખ વાદ,

ભાંડુ સહુ લેળાં મળ્યાં, લાંબ્યા કંઈક લવાદ; 'લાગે પડતું લોગવો', સમજુ પાડે સાદ. સાન વિનાની સુંદરી, ગળા વિનાનું ગાન; ફારમ વિનાનું ફૂલડું, માન વિના મિજબાન.

સં. વૈદ્ય મોટાભાઈ ગઢડાવાળા

પાલરવભા પચ્છાયા, ચારણ હતા. એમના દુહા ખીજ જ પ્રચારમાં આવ્યા છે, પણ પોતે હતા શૃંગારના કવિ. એમના એ દુહા દટાઈ રહ્યા છે. કોઈને કંઠે હોય અને કગળની ધરતી ઉપરે બિતરે ત્યારે ખરા. "

દુહામાં એની જોડય ન જડે છતાં પંકાઈ ગયા પાલરવભા પખેડાથી. પાલરવના દુહાને બદલે પાલરવના પખેડા જ કહેવાય. કેટલાક તો મશ્કરીમાં કહેતા કે 'પખેડે દોહા પાલરવ.'

આધેડ ઉંમરે એમને ખીજું ધર કરવાનું મન થયું. એમના ધરેથી ચારણ આઈ જોગમાયા જેવાં હતાં. ભગવાનનું માણસ અને પાલરવભા રમતિયાળ.

એક વખત આઈને પોતે સમજાવે છે કે 'ભણ્યું ચારણ! તોળેથી હવે ભીંડું (ભેંસું)નાં કામ-કાજ, વાસીદાં-પાણી ને ધરકામ નસે બનવું. તો મું ખીજું ધર કરાં તો તમને કામકાજમાં ઠીક રીએ ન પોરો મળે."

આઈ ખૂંતે ભોળાં કે : "ભણ્યું કવિરાજ! તમાણી મરજી ભણ્યું મુને કઉ વાંધો સે?"

એટલે પાલરવભાને મોઢળ મળી ગઈ. આઈને ફેસજાવે તો જ ધર કરાવ. નારાજ કરીને ધર કરે તો આઈનો શરાપ લાગે.

આઈને ફેસલાવીને પાલરવભા બપડયા. એક બાઈ સાથે સંબંધ હશે એને અકવાડિયામાં ધરે ઉપાડી લાવ્યા."

આઈ તો મોતીઆઈને જોઈને ખૂબ રાજી થઈ ગયાં. "ભણ્યું કવિરાજ! કીસેથી ઉપાડી યાવ્યા?"

એટલે પાલરવભા કહે : "આસેથી બપડીને ભણ્યું શમશાનમાં જઈને ખીઠો લાંઘના. તપસરીઆ

આદરી ને ભગવાનનું ઈંદ્રાસન ડોલાવી દીધું. એવી તપસરીઆ આદરી કે ભગવાન પોતે આવીને સામે બિમા રિયા કે : 'કવિરાજ શું દુઃખ છે?'

મેં ભગવાનને કીધું કે 'ભણ્યું મોળે ખીજું કાંઈ દુઃખ નસે પણ મોળી ચારણ દુખી થઈ ગઈ સે. એનાથી ભણ્યું કામ નસે થાતું. આમ મોળી ચારણના દુઃખે ખીઠોસું.'

ભગવાન કહે : 'એવી વાતો કરો માં. તમને સદેહે સરઘમાં લઈ જઈ.'

મેં ના પાડી કે 'મોળે નસે આવવું. તારા સરઘમાં આવવામાં બહુ દુઃખ સે. મારગ કન્નકા અને વહમાણ્ય છે.'

જો ભણ્યું સાંભળ્યું :

વાટ વહમી અને વન વધુ, ચોંટયા રે છેડા; કહોળા કેડા, તારા સરઘાપરના શામળા !

તયે કૃષ્ણ ભગવાન કહે : 'જંગલ આડી કપાવી નાખું, રસ્તા સારા કરાવી દઉં.'

ભગ્નીયત ને બીજો ભંગી, હજરત મેલો હાલ; પાણી છાંટે પખાલ, (એક) સારવે માણસ શામળા! વૈતરણીના વેનમાં, ઇસે કયાં ચારા ? ત્રાપા લઈને તારા, સામા મેલો શામળા !

પણ ત્રાપો અધવચમાં વીંખાણો હોય તો ભણ્યું ગળકાં બાઈને મરી જઈ. માટે સારું વહાણ સામું મેલ્ય !

નાજુક ને કાંટે નવું, અધકચો જેનો આગ; જળકું જોઈને જાજ, સફરામુ મેલો શામળા. પૂન્યધારી પામશે, ખટ ધરખ ખરા; નહ મળે નરા, પાખી નરને પાલરવ.

વીસ પચીસેક વાઢનો, અજિયા કુંવર અખોલ;
 પૂછેલ નહિ પરમોદ, સજન કસાઈને શામળા !
 બધુંય કરે બાપનું એને સાયળ નો'રે સાથ;
 પુનધારી પામશે, ના નહિ પાડે નાથ.
 પુનધારી પામશે, એની નાથ નહિ પાડે ના;
 ગઢવા દીધેલ ગા, કોઈ પરોતાને પાલરવ ?
 ઓલ્યે કાંઠે ઊતર, જોયે ખાંતીલા;
 મળવું મર ચીલા, સામૈયું કરવું શામળા !
 પવન એના ને પાલખી, નેટ લલકે અપાર;
 હાથી મેળ્યે હજાર, સણગારીને શામળા !
 ગાતા આવે ગરબિયું, સાધુ મોટા સમરાથ;
 દંડવટ દીનાનાથ, સામા કરશું શામળા !
 બગિચામાં બેઠે કરે, આવે શેઠ અમીર;
 વાજતેગાજતે વીર, (તારા) શે'રમાં લઈ જા શામળા!
 ડેલી દરવાજા દોઢિયું, બહુ ભારે બંગલા;
 ઇસે ઉતારા, સારા ઓરડા શામળા.
 પથું પટારા પીંગળા, જોતી વહેત જો;
 દીવો જમરખ દે, સાંગામાચી શામળા.
 ધણી સુતાનો દોલિયો, તળાઈ ઓછાડ તમામ;
 લેગાલેગી ભગવાન, એકે શીખ્ય દેજે શામળા !

ભગવાને તો આમ મોં-માગ્યું આપ્યું. પછી
 ભગવાને વિવેક કર્યો કે :

“કવિરાજ ! હવે કાંઈ તકલીફ છે ?”

ત્યારે મેં કીધું કે : “હા એક મોટી તકલીફ
 છે. આવા રૂડા ઓરડા અને આવી રૂડી સગવડ મારે
 ક્યાંથી ? આ બધું આપીને તો ભગવાન ! તમે મારી
 તકલીફ વધારી દીધી :

આત્રા ભારે ઓરડા, વહે (સે) ક્યારે વિહામા;
 ભંડારણ હોય ભા, (તો) સફરું લાગે શામળા !

“આમાં આવી પાતળી ભંડારણ (ત્રી) વગર
 દી કેમ જાય ?”

અને ભગવાન મારા ઉપર ખિન્નથા. “એલા

તને સરઘમાં લઈ આવ્યો અને મોં-માગી સગવડ
 આપી તોય તું આવી હલકી વાતું કરે છે ?” ભગ-
 વાન તો કહે :

માગ્યા જેવું માગીએ, એની નાથ ન પાડે નો;
 હલકી વાતની હા, પાર્ય નઈ પડે પાલરવ !

અને મને ખરાખરીનો ગુસ્સો આવ્યો. હે...એ...
 એ! ભગવાન મારી ભૂલ્યું કાઢે ? તયે હવે કે'વા દે...

પાશુંમાં ખલક પતિ, (તને) જોને બળે છે જાળ;
 ભણવું પડશે ભગવાન ! તું સયમરમાં ગો'તો
 શામળા !

(અહીં કવિ શામળાએ કૃષ્ણને બદલે રામને
 સંબોધીત કહે છે. પછી સગવડ પ્રમાણે રામના કૃષ્ણ
 અને કૃષ્ણના રામ થયે જાય. અતુક્રુણતા પ્રમાણે
 શામળાનો અર્થ કૃષ્ણ કે રામ થાય.)

શામળા-રામને કહે છે કે બાઈશી સારુ તો તું
 જનકરાજને ત્યાં સ્વયંવરમાં નહોતો ગયો ?

પોતે ગ્યા'તા પરણવા, કળ-જનકને કીટ;
 ખંડપત નો'ય પોટય, અમારે સંસારીને
 શામળા ?

ભગવાનને ધરે તો પોટય ન હોય ત્યારે
 અમારે સંસારીને એમાં શરમ ન હોય.

અજોધાથી ઊઘલી, જાડી કાઢેન જાન;
 ભણવું પડશે ભગવાન, શે'બરમાં ગ્યા'તા શામળા.

(‘કાઢેન’નો અર્થ કાઢીને થાય. ચારણી
 દુહામાં આવા પ્રયોગ ખૂબ આવે છે.) ઈત્યાદિ તું
 રામ-કૃષ્ણરૂપે કેવા કેવા કામા કરતોશ ! અમને નઈ
 ખબર હોય ?

સતભામાનાં સૂ(ચૂ)રમાં, કડવાં લાગ્યાં'તાં કાન;
 ભાવતા હતા ભગવાન, સૂકા દુકા શામળા !

સતભામાનાં ચૂરમાં નહોતાં ભાવતાં ને ઓલી કાળી
 કાળી કુખનનાં લૂપાસૂકા દુકડા ક્યે સખે ભાવતા'તા ?

કાળીને પરણે કમણ, વરવી ને દૂંકા વાળ;
 (તું) ખરો ખેતરપાળ, સાચું કહું છું શામળા.

કોઈ સૂઝે નહિ એવી કાળી, વરવી, ટૂંકા
વાળાવાળી કુખજને જઈને પરણ્યો. ખરેખરો ખેતરપાળ
જ ને !

(આપણા સમાજમાં જે કન્યાને કોઈ નથી
પરણવું એને ખેતરપાળ સાથે પરણાવે છે, જેથી
ખીજે ભવ કુંવારી ન રહે. એટલે જ કવિએ કૃષ્ણને
ખેતરપાળ કહેલ છે.)

એહારીને ખંગલે, રૂખમણી રાધા ખે;
કુખજને કુખે, તું સટકે જાતો શામળા !
નાખોરાં પરવાય તણા, સૂંધેવા સરદાર;
કુખજથી કરતાર, (તને) સૂગેય ન ચડી શામળા ?
ગોપ તળાવે ગોપિયું, લેળિયું થયું લગવાન;
સી(ચી)ર હરેન શામ, સંતાઈ જાનો શામળા !
ધણી સુતા નઈ ઢોલિયે, પંડયની રૂવલ પાટ;
કુખજન તૂટલ ખાટ, સખવાયો કાંઈ શામળા ?
પગ ખટુકી, ટૂંકી નળી, લમણે ઝાઝી લીંખ;
ઈ નાર કરતાં તો, ભમીએ માગી ભીખ.
અપળો જીવ, એાછી અકલ, અપરાધી છું આપ;
મારા ગના માફ, આ સંધાય કરજે શામળા !

કવિરાજે તો ખીજું ધર કરવા સારુ લગવાનના
લખાયા ચૂંથવા માંડ્યા. લગવાન રાડય નાખી ગયા કે
આ તો માળાં ચળિતર માંડ્યો ઉમેળવા. મૂંઝાણા. કયે
કે : “જ તને લંડારણુ આપવામાં આવે છે.”

એટલે મેં કાધું કે : “લગવાન ! હવે આછી-
પાતળી નઈ લઉં જો ! સાંભળ્યો !—

વધલેણી અકલે વધુ, ઉજળા હોય આચાર;
દેજે એવું દાતાર, સમજુ માણસ શામળા !

પછી લગવાને એવી રીરૂપાળી આપી અને
એને લખતે હું ધરે આવ્યો. આખતે કહે કે,
“લગવાને પરસન થઈને દીધી છે, પછી શું કામે
મોળી લઉં ?”

આ મોતીબાઈ સાથેના પ્રેમના દુહાં પણ
કવિરાજે કહ્યા છે ને એનાં રૂપનું અછોઅછો
વર્ણન કર્યું છે. એમાંનો એક દુહો ખુબ પ્રચલિત છે કે—
પસતોળિયાં પેરે કરે, જળા ભરવાને જાય;
દેવાળુરા મન ડગે, તો માનવિયાં કોણુ માત્ર ?

સાંકળ મોરના સારખી, હેમ શરણાયું હાથ,
નવરો દીનોનાથ, તે દી મારીજે મોતી ઘડી.

ખીજ ઘણાખધા દુહા છે. હવે પાલરવખાના
ખીજ દુહા જોઈએ :

હવેલીએ હીંચકેનો, (એક દી) હાકેમ હીંડાળે,
(ઈ) કરમી કરગઠીએ, મેં સૂતાં જોયો શામળા !
મંડીલ માથે ખાંધતા, જામા પેરતા જે,
એના અંગથી ઉતારે, સુતરે સરડયા શામળા !
ઉમરમાં ઉપાડેલ નહિ, ભાતાય જેટલો ભાર;
ધીંગા-ખોડ ધરાય, જોને સાખઠ ખડકયા શામળા !
સાટા જલેખી સુખડાં, (ઈ) ખાંધેથી ખાતા;
ઈ ભૂપત વણુ-ભાતા, સરગે ચાલ્યા શામળા !
ચોરાણો હોત તો ચડત, વાંહે કરેન વાર;
એનું પગલું કીસે ન પાર, સગડેય ન મળે શામળા !
આંસે ઉંધા હાલતા, તાતા થઈને તે;
સમશાને સીધા જે, સૂતા જોયા શામળા.
ધણીએ નાખ્યા ધૂસકા, માથાં વીંખે મા;
લોજાયું ને ભા, સો વળાવીને ઊભા શામળા.
મિતરું ને મળે લિયા, પછે અત્રાપી ને અમરી;
વેંલા ઊઠશું વીર, સલળકામાં શામળા !
ભાયું ને ભળાવેં દિયા, એક આશરો ને દૂજ આથ;
રેવા દેને રાત્ર, સાંજ પડેં ગઈ શામળા !

જમના દૂત કહે છે કે એક રાત તો શું પણ
એક પણ પણ હવે રહેવા ન દેવાય. ત્યારે કવિ કહે
છે કે :

કર તારો અને છરો કને, અબરૂપી અમે;
ટૂંકા વાઢો તમે કાં સેલા રાખો શામળા !

હાથ તારો છે. તારા હાથમાં, છરો છે. અમે
અજ-અકરીરૂપ છીએ. તમારે જેમ કાપવા હોય તેમ
કાપો.

ભરવાડ ખડરાંના કાન કાપે છે. કાન કાપીને
પછી ડીઝાર્દન કરે. કામસા, દેરડા, ઘુસા અને એવી
એવી ભાત્યની ડીઝાર્દન કરે. એટલે કવિને હજી મનમાં
જાંઝી જાંઝી આશા રહી જાય છે કે જેમ કાપવા હોય
તેમ કાપો. (ડીઝાર્દન કરીને વખતે જીવતા પણ છોડી
દે. તમે ભરવાડ છો. અમે અજ છીએ.

દુહો એક જાંદ છે, તેમ એક સ્વતંત્ર કાવ્ય-પ્રકાર છે. ખેડે રૂપમાં તેની પ્રતિષ્ઠા છે. હજાર કરતાં વધુ વર્ષથી તે સર્જકો અને ભાવકોનો માનીનો રહ્યો છે. સંસ્કૃત કવિતામાં જેવું મહત્ત્વ અનુષ્ટુપને મળ્યું છે, પ્રાકૃત કવિતામાં જેવું મહત્ત્વ ગાથાને મળ્યું છે, તેવું મહત્ત્વ અપભ્રંશ કવિતામાં અને મધ્યકાલીન ગુજરાતી કંઠસ્થ લોકસાહિત્યમાં 'દુહાને' મળ્યું છે. જાંદ તરીકે દુહાની વિગતે ચર્ચા થઈ છે; કાવ્ય તરીકે દુહો બહેળો પ્રચાર-પ્રસાર પામ્યો છે. '...અપભ્રંશ પિંગલકારોએ તેમના અતિપ્રિય જાંદ દોહરા વિશે 'સંભાળ રાખી' છે. 'દુહો અતિ સુંદર છે, અતિ લોકપ્રિય છે અને અતિ પ્રસિદ્ધ છે તેથી તેને વિષે બહુ ગ્રીણવટથી ચર્ચા થયેલી છે.' (રા. વિ. પાઠક : બૃહત્ પિંગલ, પૃ ૩૭૭-૧ અને ૪૦૯.)

મધ્યકાળ દરમિયાન સ્વતંત્ર કાવ્યરૂપે હજારો દુહા રચાયા છે. કેવળ દુહાથી જ સભર એવી કૃતિઓ 'દોહકોશ'ને નામે પ્રગટ થઈ છે. ઈસવી સનની નવમી સદીથી માંડી અગિયારમી સદી દરમિયાન બંગાળમાં થઈ ગયેલા સરહયા; કણહયા વગેરે બૌદ્ધ સિદ્ધો-સંતોએ અપભ્રંશમાં, આવા દોહકોશો રચ્યા છે. તેમાં ધર્મ નીતિ સદાચાર બોધ અંગેનું દર્શન નિરૂપાયું છે. હેમચંદ્રાચાર્યની પૂર્વે ઈસવી સનની દસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં, થયેલા દેવસેને અપભ્રંશમાં 'સાવય-ધમ્મ દોહા' નામની કૃતિ રચી, વિવિધ દુહાઓમાં, ધર્મચિંતન નીતિ અને શુદ્ધચૈત્યિત કર્તવ્યો વિશે ઉપદેશ આપ્યો છે. અગિયારમી સદીના પ્રારંભમાં થયેલા મુનિ રામસિંહે 'પાહુડદુહા'માં, દુહાના આધ્યમ દ્વારા, અધ્યાત્મ અને સદાચરણ વિશેનાં તેમ જ સ્થૂલ કર્મકાંડની નિરર્થકતા વિશેનાં પોતાનાં લાગણી-વિચાર પ્રગટ કર્યાં છે. અન્ય પ્રકારની ઘણી મધ્યકાલીન કાવ્ય-કૃતિઓમાં પણ પ્રસંગોપાત્ત, સ્વતંત્ર મુક્તક લાગે તેવા, દુહો વચ્ચે ગૂંથાયા છે. ગુજરાતી સાહિત્યના

ઇતિહાસનો જેમનાથી આરંભ થાય છે તે, હેમચંદ્રાચાર્યે 'સિદ્ધહેમ' નામના તેમના ગ્રંથમાં, અપભ્રંશ વ્યાકરણના નિયમો સમજાવવા માટે, તત્કાલીન શિષ્ટ અને કંઠસ્થ લોકસાહિત્યમાંથી અનેક દુહા ઉદાહરણાર્થે ચોંટાળ્યા છે. કંઠસ્થ લોકસાહિત્યમાં તે સ્વતંત્ર દુહા-સોરઠા અને દુહાબદ્ધ લોકકથાઓ બહુ મોટી સંખ્યામાં મળે છે. આ બધી વિગતો દુહાની પ્રાચીનતા, પ્રતિષ્ઠા અને પ્રચલનની ઘોતક છે.

દુહો મુક્તક પ્રકારનું લઘુકાવ્ય છે. તેમ છતાં તેની રચનાકળામાં ઠીકઠીક વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. તેનું કારણ તેના દુહા જાંદની અમુક વિશેષતા છે. તે સરળ, સુગેય, અનુતેય ઉપરાંત વેધક, અર્ધ-ભાવ પ્રગટ કરવામાં સક્ષમ છે. તે માત્રામેળ જાંદ છે. તેમાં બે ચરણ અને ચોવીસ માત્રાની એક એવી કુલ બે પંક્તિઓ આવે છે. દરેક પંક્તિમાં પહેલું ચરણ તેર માત્રાનું અને બીજું ચરણ અગિયાર માત્રાનું હોય છે. પરંતુ દુહાનું આવું બંધારણ વર્ણવાયું હોવા છતાં તે અતિ ચૂરતંત્ર યા અપરિવર્તનશીલ નથી. ('પ્રાકૃત પેંગલ'માં 'એણીવત્તી માત્રા અને' પ્રાસનાં વિલિનન સ્થાન અનુવાર દુહાના તેવીસ જેટલા લેટપ્રભેદ વર્ણવાયા છે.) તે ગાવાનો હોવાથી, લઘુ ચુરુ કે પ્લુત ઉચ્ચારણ અનુસાર, તેના માત્રામેળમાં કેટલીક છૂટછાટ નિર્વાહ લાગે છે. પ્રાસ અંગે પણ દુહામાં ઠીકઠીક મોકળાશ છે. તેમાં નિયમતઃ ખેડે પંક્તિઓને અતે-ખીજ અને ચોથા ચરણમાં-પ્રાસ આવે છે; પરંતુ ત્રિષમ (પહેલું-ત્રીજું) અને સમ (બીજું-ચોથું) ચરણ ઉલટાવવાથી થતા મધ્યમેળ, સોરઠિયા - દુહા(સોરઠા)માં પહેલા અને ત્રીજાં તેમ જ બીજા અને ત્રીજા ચરણ વચ્ચે પ્રાસ મેળવાય છે. આ પ્રકારના સોરઠામાં, ઝવેર-ચંદ મેઘાણીએ નોંધ્યું છે તેમ, 'હાવકુ ઘડતર', 'સાદુ' છતાં પાણીદાર...મોતી સમુ' રસસ્વરૂપ, લાઘવને હિસાબે તે કોઈપ્રણ અન્ય કાવ્યપ્રકારને આંટી તેની...બહિર-નંતર નાનુકાઈ જોઈ શકાય છે. (લોકસાહિત્યનું

સમાલોચન-પ્ર. આ. પ. ૨૩૮) અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી અને કંઈક લોકસાહિત્યમાં આવા દુહા અને ખેઉ પ્રકારના સોરઠા મોટી સંખ્યામાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેમનાં કેટલાંક ઉદાહરણ જોઈએ :

મુવઉ મસાડિ ઠવેવિ લહુ, બ'ધવ ણિયધર જ'તિ
વર લકંકડ સુખઉ લાણુધ; જે સરિસા દજજ'તિ.

-સુપ્રભાચાર્ય (૧૧-૧૩મી સદી) : 'વૈરાગ્યસાર'

(મરનારને સ્મશાનમાં છોડી સગાંસંબંધી તુરત જ પોતપોતાને ઘેર જતાં રહે છે. સુપ્રભ કહે છે - તે કરતાં તો લાકડાં ભલાં, જે તેની સાથે જ સળગી જાય છે.)

રણુ ઘોડો ને રાત, ચંધર ચોરઘં, માહજે,
સારા બેલી વે' સ્થાય, ત દજે રુચ-ચું ગાલીઉં.

-કચ્છી લોકકથા: ઓઢા જામ અને હોથલ નિગામરી (રણુ, ઘોડો, રાત, પૂનમનો ચંદ્ર અને સારા દોરત, આટલાં જ સાથે હોય, તો ખરી મઝાની વાત થઈ જાય.)

મરણું અંગે જે મોઆ, સે મરી ન'થી'ધા મહાત;
હૂં'ધા સે હયાત, મરણુ જિનીજી મુકમેં.

-કચ્છી સંત મેકણુ

(મરણુ પહેલાં જ જે મરી ચૂક્યા છે-દેહની વાસના જેની છૂટી ગઈ છે - મોતથી મહાત થતા નથી. મરણુને જે પ્રોતાની મુદ્દીમાં રાખે છે, તે સદા હયાત રહેવાના છે.)

દુહા અને સોરઠાનું એક કચ્છી અને સિંધી સંસ્કરણ ત્રણ પંક્તિઓની 'ખેત' રૂપે મળે છે. વસ્તુતઃ આ ખેત ત્રણ પંક્તિઓના દોઢિયા-દુહા જ છે. કચ્છી અને સિંધી ભાષાઓમાં તે પ્રચલિત છે. કચ્છી સંત મેકરણુ યા મેકણુના અનેક દોઢિયા-દુહા જાણીતા છે. સિંધના સૂફી સંત કવિ શાહ અબ્દુલ લતીફની લોકપ્રિય ગીતકથા 'સોહિણી-મેહાર' મહદંશે ખેતમાં યા દોઢિયા-દુહામાં રચાઈ છે. તેમાંના અનેક દુહા સ્વતંત્ર મુક્તક કાવ્યો તરીકે સિંધી-કચ્છી ગ્રામસમાજમાં પ્રચલિત થયા છે. ત્રણ પંક્તિના આ દોઢિયા-દુહામાં સામાન્ય દુહાની બે પંક્તિઓ પછી ત્રીજી પંક્તિ →

દુહાનાં → ઉલટાવેલાં બે ચરણની (સોરઠાની) બનેલી આવે છે. તે સિવાય 'આપણા ને એના દુહાની રચના લગભગ એક જ છે. બે જ પંક્તિઓમાં આખા ભાવનો સમાવેશ કરવાની મુશ્કેલીનું આ રીતે ઠીક નિવારણ થાય છે; ને વળી રચના બગડતી પણ નથી.' (અવેરચંદ મેઘાણી : સૌરાષ્ટ્રની રસધાર-ભાગ પાંચમો, આશ્રિત સાતમી, પૃ. ૧૮૬) કચ્છીના એક દોઢિયા દુહો જુઓ :

ઉત્તર સેરું કંદિયું, હુંગર હમરેઆ,
હડો ફરકે મચછણું, સગણુ સંભરેઆ,
વડર થઈ વેઆ, સિજ જત ઢકી'ધલ સિપરી.

(ઉત્તરના આકાશમાં વાદળોની કાળી સેરો ચડી, હુંગર કાળા હમર થયા; પ્રિયતમ સાંભર્યા; હૈયું માછલાની જેમ તરફે છે; પણ મારા પ્રિયતમ, સૂરજને ઢાંકી દેનાર, વાદળની જેમ વહી ગયા.)

સોરઠાની ત્રણ પંક્તિઓ ધરાવતા, અટપટા પ્રાસાનુપ્રાસગુક્ત, દોઢિયા દુહા પણ કચ્છીમાં પ્રચલિત છે, જેમ કે-

જોરાણું જુડધાર, નિંઢ-વડાયું નં ન્યારીએ,
મોસર-ફૂટ'ધા સારીએ, ખ્યા પી'ગે લુડ'ધા ખાર,
છડે થુડ ને હાર, ક્યા ફૂંપર કાપીએ.

(હિ જોરાવર કાળદેવ, તું નાના-મોટાને જોતો નથી. મૂછ-ફૂટતા જુવાન અને પારણે જૂલતા ખાળકને તું ઉપાડી લે છે. થડ અને કાળીએને છોડી, તું કાચી ફૂંપળને કાપી નાખે છે.)

શાહ અબ્દુલ લતીફની સિંધી ગીતકથા 'સોહિણી-મેહાર'માં આવા દોઢિયા દુહા (ખેત) મળે છે :

ઘિરી ઘરો હથ કરે, ચેલ બધી ચોતો,
મન મિડયું સ ચર સે, પરલે પાર પોતો,
પો ગોતે મંઝ ગોતો, અરે મ વિઝે અજાણુમેં.

(હાથમાં ઘડો લઈ એ પાણીમાં પેડી ત્યાં તો એનું મન સામે પાર પ્રીતમ પાસે પહોંચી ગયું. પાણીમાં ગોતાં મારતી તે ચાલી-એ રીતે કે એના

આગમનથી એના પિયુ અભણ ન રહી બન્ય.)

દોઢિયા-દુહા ઉપરાંત દુહા જાંઘની છ'પંકિતઓ-ચરણો ધરાવતા કેટલાક છકડિયા-દુટા સ્વતંત્ર કાવ્યકૃતિ રૂપે રચાયા છે. કેટલાક છકડિયા દુહા કોઈ લોકકથાના-દા. ત. ચૂડવિન્નેગણ, તમાચી સુમરો વગેરેના-અંશ રૂપે પણ રચાયા છે, જેકે સ્વતંત્ર કાવ્યકૃતિ તરીકે તે માણી શકાય. તેવા છે. મેળાઓમાં યા હોળી જેવા તહેવારોમાં તેમને ગવાતા સાંભળી શકાય છે. તેમાં દુહાની-ખે આરંભની અને ખે અંતની-પૂરી ચાર પંકિતઓની વચમાં (કોઈવાર અંતે) દુહાનાં દોઢવાણેનાં ચરણોની બનેલી ખે પંકિતઓ આવે છે. છેલ્લી-છટ્ટી-પંકિતમાં પહેલી (કોઈવાર બીજી) પંકિતનું પુનરાવર્તન થાય છે. બીજી પંકિતનું બીજું ચરણ દોઢવાઈને ત્રીજી પંકિત બને છે. એથી પંકિત માત્રામેળ અને પ્રાસમાં ત્રીજી પંકિતને અનુસરે છે. ઉપસબ્ધ છકડિયા દુહાઓમાં આવી લાક્ષણિકતાઓ જોઈ શકાય છે. પરંતુ સામાન્ય દુહા-સોરઠામાં લેવાતી માત્રામેળ અંગેની છૂટ તો તેમાં પણ લેવાય છે :

આષાઠ વરસે એલીએ, ગાજવીજ ધમધાર,
તેજ બાંધ્યા તરુવરે, મધુરા ખોલે મોર.

મધુરા ખોલે મોર તે મીઠા,
ઘણમૂલાં સાજણ સપને હીઠાં.

કે' તમાચી સુમરો રિસાણી ઢેલને મનાવે મોર,
અષાઠ વરસે એલીએ, ગાજવીજ ધમધાર.
સાજણ સપને આવિયાં, ઉરે ભરાવી બાથ;
જાગીને જોઉં ત્યાં જાતાં રિયાં; પલંગે પછાડું હાથ
પલંગે પછાડું હાથ ને નવ કાંઈ ભાળું,
વહાલાં સાજણ કાજ ખોખલે આંસુ ઢાળું.

આદર્યાં કામ તે અધવચ રિયાં,
જાગીને જોઉં ત્યાં સાજણ જાતાં રિયાં.

દુહો, આ રીતે, મુક્તક પ્રકારનું ખે જ પંકિત-ઓનું નાજુક લઘુકાવ્ય હોવા છતાં, રચનાકળામાં સારું વૈવિધ્ય દાખવે છે. તેથી એકવિધતામાંથી તે જાગરી ગયો છે; એટલું જ નહિ, વિવિધ ભાવ કલ્પના વિચારના વેધક વહન માટેનું સખળ સાધન બની શક્યો

છે. તેના લાઘવમાં વેધક ધ્વનિ યા વ્યંજના અનુરૂપ છે. તેમાં શબ્દ અર્થ અને ભાવની ચમત્કૃતિપૂર્ણ અભિ-વ્યક્તિની ક્ષમતા છે. વર્ણ અને શબ્દના વિવિધ પ્રકારના પ્રાસાનુપ્રાસ અને સંયોજન તેમ જ સામસામે પલ્લે મુકાતાં છતાં સમતોલ લાગતાં બે સમ યા વિષમ ભાવ, કલ્પના યા વિચારનું કલાત્મક સંઘટ્ટન તેમાં આવી ચમત્કૃતિ સર્જે છે. તેમાં અતિ સક્ષેપમાં સુચક છતાં મૂર્ત સ્પર્શક્ષમ સુરેખ જીવંત અને હૃદય બની રહે તે રીતે પ્રકૃતિદ્રશ્ય, પ્રસંગ, પરિસ્થિતિ, પાત્ર, મનોભાવ, કલ્પના, વિચારનું નિરૂપણ થાય છે. તેમાં ચોટદાર વર્ણનાત્મકતા અને કથનાત્મકતા ઉપરાંત નાટ્યાત્મકતા અને ચિત્રાત્મકતા લાવી શકાય છે. સર્જકનાં અનુભૂતિ, કલ્પના, ચિંતનનું તેમાં સુભગ સંયોજન થઈ શકે છે. જ્ઞાન અને ખોધને પણ સં-રસ રૂપે પ્રગટ કરવાનું તેમાં સામર્થ્ય છે.

આવાં અનેક કારણસર મધ્યકાળના ધણા શિષ્ટ અને લોકકવિઓ માટે દુહા-સોરઠાનું કાવ્યસ્વરૂપ તેમની આત્માલિવ્યક્તિનું એક પ્રમુખ માધ્યમ બન્યું હતું. બહોળા લોકસમુદાયમાં દુહા-સોરઠા, અન્ય કાવ્યસ્વરૂપોની અપેક્ષાએ, સવિશેષ પ્રિય થયા હતા. દુહા-સોરઠાચુક્ત લોકકથાઓ કૃષક શ્રમિક પશુપાલક જેવા પ્રામજનો ઉમળકાભેર માણતા હતા. સર્જક, ગાનાર, સાંભળનાર સૈને આનંદ આપનાર દુહા-સોરઠાનો સર્વત્ર વ્યાપક પ્રસાર થયો હતો. તેમાંના ધણા આજે - સેંકડો વર્ષ પછી - પણ લોકહૃદયે અને કંઠે જીવંત છે. તેમની નવીનતા અને તાજગી હજી જળવાઈ રહી છે. વર્તમાન-કાલીન નગરવાસી શિક્ષિત વાચકો-શ્રોતાઓના અંતર-મનને પણ સ્પર્શી જવાની તેમનામાં ક્ષમતા છે. કવિપક્ષે પણ દુહા-સોરઠા સરહપાથી માંડી 'શેપ' અને રાજેન્દ્ર શુક્લ સુધીના કવિઓ દ્વારા વરોઓછે અંશે સતત લખાતા રહ્યા છે.

દુહાનાં આવાં સામર્થ્ય અને મહત્વનું નિરૂપણ સ્વયં દુહાઓમાં સચોટ રીતે થયું છે. દુહામાં સોરઠો ઉત્તમ છે, દુહાનો મર્મ તો તેનો અનુભવી જ બાણી શકે, દુહો ખોડેલી ખાંભીનેય ખળભળાવી મૂકે અને પથ્થરનેય પ્રેમાળ કરી દે, દુહો માનવીને મરત બનાવી

દે-એવા ભાવની તેમાં સૂચક શબ્દ, ઉચિત અલંકાર, સુરેખ વર્ણન અને સચોટ દૃષ્ટાંત દ્વારા અભિવ્યક્ત થઈ છે; જેમ કે-

દુહો દસમો. વેદ, સમજે તેને સાલે;
વિયાતલની વેણ, વાંઝણી શું જાણે ?
સોરઠિયો દુહો ભલો, ભલી મરવણુરી ખાત,
જોખનછાઈ ધણુ ભલી, તારા-છાઈ રાત.
કામણુ કર્યાં કંમાલ, ખાંભી ખોડી ખળભળે;
પાંણુ કરે પ્રીતાળ, દુહો અમારા દેશનો.
કાળોતરો કરડેલ, અવળી રુંવાડી અંગશું;
દુહાના ડંખેલ, ઘેને ઘેઘૂર આંખડી.

દુહો કેટલીક વાર તેની વિલક્ષણ વર્ણ-શબ્દ-પ્રાસ-સંયોજનાથી, સૂચક રવાનુકારી પદાવલિથી, તેમાં નિર્ણિત ભાવ વિચાર દૃશ્ય યા ધ્વનિને પ્રત્યક્ષ કરી દે છે. તેનું શ્રુતિ-દૃષ્ટિગોચર નિરૂપણ સદ્ય ધંદિયસંવેદ ખની રહે છે. દા. ત.-

ઝરેર ઝરર ખાદલ ઝરે, ઘનન ઘનન અતિ ઘોર;
ધંદ્ર પધાર્યો ધરણુ પરે, મંગલ ગાવે મોર.
આભાં ગડે વીખાં ઝખે, મોરાં ગાય મલ્હાર;
જગ ખધાને જિવાડવા, આઁવો મેહુ ઉદાર.
પાંચમો પહોરો દિવસરો, ધણુ જીભી ધરખાર;
રૂમઝૂમ રૂમઝૂમ હો રહી-ચૂડી કંડણુ હાર.

ધણીવારે દુહો, લગણી-કલ્પનારંગ્યાં મૂર્ત સુરેખ રંગીન ગતિશીલ કલ્પનો અને ચિત્રો દ્વારા, વ્યક્તિ મનોભાવ વાતાવરણનો જીવંત અને હ્રદય સાક્ષાત્કાર કરાવે છે :

મચકે પગલાં માંડતી, લચકે પીઠનો લંક;
સલજ હાસ ડર સુંદરી, દાડમકળી દમક.
જાંચે મેહોલ અંજવાસ થિયો, જાણ્યું ખીજલિયા;
છૂટે છેડે માફ કરે, ઝખક્યાં માદળિયાં.
મીઠા વડર વસેં વિઠા, નિતનિત છાંયું કન,
ઉભેં આસાઢ મિંચજી, જુડીઉં કેઆ જુકન;
અસીં ઉનીં મિંજ, ઇંધરલકજીં ઉભરોં.
(મારા પિયુ અષાઢ માસનાં મીઠાં વાંદળોની

જેમ સદાય છાંયો કરી, ઝડીઓ વરસાવતા હતા; અને ઈન્દ્રધનુષની જેમ અમે એમાં શોભતાં હતાં.)

હાથ હિલોળે, પગ ઘસે, ગડેકે ગોરલિયાં;
લાખો કે' મું ખાળજો, (એવી) લીચી છિપરિયાં.

(નદીની ધારે પડેલી જે લીચી શિલા પર કલરવ કરતી હાથ હિલોળતી) ગારીઓ એમના પગ ધોતી હોય, તેના પર મને આગનદાહ દેજો, એવું લાખો કહે છે.)

સોનલાવરણી ચે ખળે. . રૂપલાવરણે। ધૂઅં;
ગોવાળી વીરા વીનવું, કપે ઘેર માહું મુવાં ?

દુહામાં જ્ઞાન ખોધ વ્યવહારદર્શન ચાતુરી ચિંતન પણુ જ્યારે કલ્પના-લાગણીનો સંરૂપશ પામી તેમ જ માર્મિક-ચિત્રાત્મક ખાનીનું રુચિર રૂપ લઈ પ્રગટ થાય છે ત્યારે આસ્વાદ્ય ખની રહે છે :

મોતી ભાંગ્યું વીંધતાં, મન ભાંગ્યું કવેણુ;
તુરી ભાંગ્યો ખેલતાં, એનો નહિ સાંધો કે રેણુ.
ભારે સંધી વખરી. હિકડા ડા ખ્યા ડડ;
ભુંગે વટ ભુંગા અડી, ડીં સડે તેં સડ.

(ભાઈ તો મોટી મૂડી સમાન છે. ભલે કોઈ ડહા હોય અને કોઈ મૂર્ખ હોય ! ભાઈઓ જ નેડા-નેડા ઝૂંપડાં ખાધે છે અને સાદ પાડતાં જ સામેથી સાદ આપે છે.)

ખોય ખેલેજો રંગ, ચઈ ડીયેં ને ચટકે;
તેંજો કેંડો સંગ, ધૂને જે ઘેરો થીએ.

(ધોતાની સાથે જ ધોળા થઈ જાય તેવા ચાર દિવસના ચટકાશા રંગને ધિક્કાર છે. એવા પતંગી રંગનો વળી સંગ કેવો !)

સાજણુ આયા, હે સખિ ! તોડો નવસરો હાર;
લોક જાણે મોતી ચૂગે, ઝૂક ઝૂક કરે। ઝુહાર.
ઢકે ઢકે ને ઢકીજ, નિયાંઈ ઢકજે છું;
ખાંફ નિકરધી ખાર, તથાં પચંધાં કીં ?

(કુંભાર નીંભાડાને ઢાંકી રાખે છે તેમ તું પણુ તારા હૈયાની દશાને ઢાંકી રાખજો. વરાળ ખહાર નીકળી જશે, તો ઠામ પાકશે શી રીતે ?)

કેટલાક દુહામાં સંવાદ અને તે બોલતા પાત્રની કોઈ લક્ષણિક છટા એવી નાટ્યાત્મક રીતે રજૂ થાય છે કે ભાવકનું લક્ષ્ય તે તરફ તુરત દોરાય છે. જેમ કે- આણુંદ કે' કરમાણુંદા, 'માણસે માણસે ફેર.' 'એક લાખોમાં ના મળે, એક ટકાના તેર.' 'નિંદર ના'વે ત્રણ જણાં.' 'કો' સખિ, કિયાં?' 'પ્રીતલછોયાં બહુરણાં ખટકે વેર હિયાં.'

કેટલીકવાર દુહો શુદ્ધિ-ચાતુરીની પરીક્ષા કરતી સમસ્યા યા ઉખાણા રૂપે પણ રજૂ થાય છે. તેમાં અમુક લક્ષણોના સૂચન પરથી કોઈ વસ્તુ યા વ્યક્તિ ઓળખી ખતાવવાની હોય છે. આ લક્ષણો તે વસ્તુને ઓળખવામાં કંઈક સહાય કરે છે; તો ખીજ કોઈ ભળતી જ વસ્તુનું સાથેસાથ સૂચન કરી ભુલાવામાં નાખી દે છે. પરંતુ ખૂબી એ છે કે માગેલી અને ભળતી બેઉ વસ્તુનું સૂચક નિરૂપણ રમ્ય અને હૃદ્ય હોય છે. આવી અનેક સમસ્યાઓ, કેટલીક કચ્છી 'પિરોલીઓ' (ઉખાણાં) પણ, દુહા-સોરઠા રૂપે મળે છે. તેમાં વિચારનું તત્ત્વ મુખ્ય હોય છે, પણ માર્મિક કલ્પનાનો અભાવ નથી હોતો. ઓવા સમસ્યા-ત્મક દુહા-સોરઠા-ખેત સ્વતંત્ર કાવ્યો તરીકે રચાયાં છે, તેમ કોઈ લેણકયાના અંગરૂપે-નાયક યા નાયિકાની વિદ્યવંતની કસોટી કરવા માટે - પણ યોજાયાં છે. કેટલાક ઉદાહરણ જુઓ :

કોણે હિમાળો સેવીઓ, કોણે સેવી આગ ?
કોણે કરવત મેલાવિયાં, કંઈ નાંરીને કાજ ? (પ્રશ્ન)
કાથે હિમાળો સેવીઓ, ચૂને સેવી આગ;
સો પારીએ કરવત મેલાવિયાં, રાણી નાગરવેલને કાજ. (ઉત્તર)

પથર મટી થઈ પ્રેમદા, લોજન કરતાં ગાય;
અરધું અંગ ફેરે ફૂદડી, એનું એકું સહુ કે.
ખ.ય. (ધંટી)

પળે વગર સટું દહે, હથ મેં અચેં ન મૂર;
રમેં ઝમેં તા રાત-ડીં, ડિન્ની થીએં દુઃખ-ફૂર.

(પગ વગર એ દોટા મૂકે છે. એનાં મૂળ હાથમાં આવતાં નથી. રાત-દિવસ એ રમેં છે, ઝમેં છે; એમને બોતાં જ દુઃખ ફૂર થઈ જાય છે. -વાદળ.)

એકલથ લો ખંગલો, જિંધો જોલાં ખાય,
ઈન કારીગરણ કલા, અજખ અનોખી ખાય,
ઇ કસલી પિંઠજો કસખ, કેં કે કી' ન વતાય,
હિકડી બારી ખાય, ખંગલો જ બેકક ભલી.

(એક જ સ્થલ પર બધેલો ખંગલો જિંધો જોલાં ખાય છે. એને બારી તો એક જ છે, પણ એની બેકક મઝની છે. એના કારીગરની કલા અજખ અનોખી છે, પણ એનો દ્રવ્ય એ કોઈને શીખવતો નથી. -સુધરીતો માળો.)

જંગલન જોગી અસીં, જંગલમેં જુલોં;
લુખું લગેં તડકાં તપેં, ડુખમેં કી' ન જુલોં;
ભાવર બેઆ ઉજ વેઆ, અસીં ખિલોં ને ખુલોં.

(અમે જંગલના જોગી છીએ, જંગલમાં ખૂલીએ છીએ; લૂ લાગે, મથે તડકાં તપે, પણ દુખમાં ચળતા નથી. અમારા ભાઈઓ કરમાઈ ગયા, પણ અમે તો હસતા અને ખીલતા રહ્યા. -આવળનાં ફાલ.)

કોઈ દુહામાં મસ્તી, ખુમારી, વ્યંગ્ય, વિનોદ-ની પણ અભિવ્યક્તિ થાય છે. પરંતુ વક્તવ્યમાં સચ્ચાઈ અને રજૂઆતમાં સચોટતા હોવાથી તે આપણને સ્મિત કરાવતાં વિચાર કરતા પણ કરી મૂકે છે :
ધિંગાને - દે ધાન, પડતાને પાટું દિયે;
તારી પાસે નહિ પરધાન, તને કોણ સમજાવે,
શામળા ?

પેટ તો કે પિટિયાં, તું છંડ મુંજે પલો,
ભરે ભરે થકાં, પણ ઠલો - જો ઠલો.

(ઓ પેટ તારે માટે જ હું મથા કરું છું. તું હવે મારો પલો છોડ. તને ભરી ભરી હું થાકી ગયો; પણ તું તો ખાલી ને ખાલી જ રહ્યું.)

જ મિલે વિધાતા, ત રોડે વઢીઆં નકે,
એડા લેખ કી' લિખેં-આંમે ભરા અક ?

(જો મને વિધાતા મળે, તો હું તેનું નાક જ વઢી નાંખું. આંખાની બાજુમાં આકડો - એવા લેખ તેણે કેમ લખ્યા ?)

પિપર મેં પણ પાણ, નાંય, બાવરમેં બેઓ;
નિમમેં જ નારાણ, પોય કંઠમેં કેઓ ?

(પીપળામાં પણ પરમાત્મા છે; તો બાવળમાંય ખીજે કોઈ નથી. લીમડામાં જો નારાયણ છે, તો

ખીજડામાં વળી ખીજે કોણ હોય ?)

દુહામાં જીવનની બધી જ અવસ્થાઓ અને મનુજહ્વલના બધા જ લાવો સ-રસ રૂપમાં આલેખાયા છે. પરંતુ તેમાં કામ-પ્રેમની વિભિન્ન બાજુઓનું નિરૂપણ કરતા દુહા સંખ્યા સત્ત્વ અને વૈવિધ્યમાં સૌથી વધુ સમૃદ્ધ છે. તેમાં કવિહૃદયમાં તીવ્ર સંવેદના, રમણીય કલ્પના અને આર્દ્ર વિચારનું કલાત્મક રસાયણ થયું છે. લાખા અને લાવની મધુરતા અને માર્મિકતાના તેમાં કોઈ અનોખો અનુભવ થાય છે. નીચેના દુહા-સોરઠા જુઓ—

પહેલો પહોરો રેનરો, દીવડા ઝાકમઝોળ,
પિયુ કાંટાળો કેવડો, ધણુ કંકુની લોળ.
થંભ થડકે મેડી હસે, ખેલણુ લગ્ગી ખાટ,
સો સજણાં મર આવિયાં, જેની જોતાં વાટ.
સિજ ઉલથો સાંજ થઈ, વડે વઢા કાંગ,
સુણી સાંજ ખાંગ, પિરિયન થેઆ પંધમે.

(સૂરજ આથમ્યો, સાંજ પડી, વડના વૃક્ષ પર કાગડા એકઠા થયા, સાંજની ખાંગ સંભળાઈ; તે વેળાએ મારા પ્રિયતમ પંથે પડ્યા.)

કિત વિયાં કે' કે ચવાં, આઈયલ સૂર મરાં,
ચિતડે કે ચોરે બેઆ, તે' કે માન મિલાં.

(હે મા, હું ક્યાં જઈ અને કોને કહું ?
દર્દની મારી હું દુઃખી છું. મારું ચિત્ત જે ચોરી
ગયા છે, તેમને મળાય તો કેલું સારું.)

મળશે કોક દિ' માનવી, દેશ-વિદેશ ગિયાં;
વો સજણુ નંદ સોંપડે, જો ધરતીઢંકે થિયાં.

મેકણુ જવા કચ્છી સંતના ચિંતનપ્રધાન દુહા,
ખાસ કરીને મૃત્યુવિષયક દુહા, ઉત્કટ અનુભૂતિ, નવીન
મર્માળી તાજગીભરી કલ્પના અને કલાત્મક અભિવ્ય-
ક્તિએ કરી, ઉત્તમ કવિતાના નમૂના સમા, હૃદયસ્પર્શી
બન્યા છે. જુઓ—

સુંજે મનજીયું ગાલિયું, જેડિયું સમંધર લહરિયું;
હિકડયું પૂગ્યું તડમથે, બઈયું ઊપડિયું.

(મારા મનની વાતો તો સમૃદ્ધની લહરીઓ
જેટલી છે; એક કિનારે પહોંચે છે, ત્યાં તો બીજી
ઊપડે છે.)

ગુબરત જીયું ગાલિયું, વધી વડ થઈયું;

ચંગે માડુ ન પૂછિયું, મનજીયું મનમે' રઈયું.

(અંતરમાંની વાતો બધી વધીને વડ થઈ ગઈ;
પરંતુ કોઈ ભલા માણસે મને કંઈ પૂછ્યું નહિ અને
મનની વાતો મનમાં જ રહી ગઈ.)

જ જનમણું ત મરણું, જ ચોરી ત ચી,
ચોરી તાં ટારઈ ટરે, ટરે ન વેરણુ ચી,

(જે જન્મ છે, તો મૃત્યુ છે; ચોરી છે, તો
ચિતા પણ છે. પરંતુ ચોરી તો ટાળી ટળે છે; વેરણુ
ચિતા કદી ટાળી ટળતી નથી.)

ઊ ભૂંગાં, ઊ લેણિયું, ઊ ભીંતે રંગ પેઆ,
મેકણુ ચેતો માડુઆ, રંગીધલ વેઆ.

(મેકણુ કહે છે — માનવીઓ ચેતો ! એ જ
કૂખા, એ જ હવેલીઓ અને એ જ રંગલી ભીંતો
હજી ઊભાં છે; પણ એમને રંગનાર-રંગાવનાર બધા
જ જતા રહ્યા છે.)

જાં વિંયાં જીરાણુમે', ત લાવરે' મથે ભાર,
ખિલી ન કે' ખીંકરેઓ, કે' ન કેઓ સત્કાર.

(કબ્રસ્તાનમાં ગયો; ત્યાં જોયું તો મારા
ભાઈઓ ભારનીયે દબાયેલા પડ્યા હતા. ન કોઈએ
હસીને મને ખોલાવ્યો, ન કોઈએ મારો સત્કાર કર્યો.)
જાં વિંયાં જીરાણુમે', કરિયાં સેણું કે સડ;
મિટ્ટી ભેરા બ્યા મિલી, ન હૂંકારો ડી' હડ.

(કબ્રસ્તાનમાં જઈ મેં સજણાંને સાદ પાડ્યા;
પરંતુ તે તો માટીમાં મળી ગયાં હતાં. તેમનાં હાડ-
કાંએ કશો હાંકારો ના ભણ્યો.)

દુહાની કવિતા કેવી પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠિત અને
વ્યાપક પ્રચાર-પ્રસાર પામેલી છે; સંખ્યા સત્ત્વ
વૈવિધ્યમાં કેવી સમૃદ્ધ છે, કેવી નિત્યનવીન તાજગીભરી
આહ્વાદ છે — તે આ બધાં ઉદાહરણુ અને તેમના
વિવરણુ-વિવેચન પરથી બરાબર જોઈ શકાશે, સમજી
શકાશે.

નાંધ : સર્વશ્રી જીવરામ અજરામર ગોર,
અવેરચંદ મેઘાણી, દુલેરાય કારાણી આદિ અનેક
લેખકોનાં પુસ્તકો અને લેખોમાં સંગ્રહાયેલ દુહા-
સોરઠાઓનો આ લેખમાં અવતરણુ-ઉદાહરણુ તરીકે ઉપ-
યોગ થયો છે. લેખક તે માટે આ બધા લોકસાહિત્ય-
કારોનો ઋણી છે.

કહે કીં, કહે કીં, કહે મુઘ ન વસેં મીં.
કહે કેરી કકરો, કહે ડોકડો કુંગર સીં.

-ક્યારે કંઈ, અને ક્યારે કંઈ. ક્યારેક મોસમ
માથે પથ્રુ મેહ વરસતા નથી. ક્યારેક કોરી કાંકરા
જેવી લાગે છે, ક્યારેક દોકડો કુંગર જેવડો લાગે છે.
કહે મન માફૂડી, કહે કેસર સીં,
હૈડો રે ન હિકડી ધાણુ, રાત ન કે ડીં.

-ક્યારેક મન એક કીડી જેવું નિર્બળ બની
ભય છે અને ક્યારેક સિંહ જેવું બળવાન બને છે.
માનવીનું હૈયું રાત-દિવસ એકસરખું સમતોલ
રહેતું નથી.

બ ડીં ખારા, બ ડીં ખટ્ટા, બ ડીં મિઠા મિઠં,
સલ સરીખા ડીંચડા, રાજા રામ ન ડિઠં.

-બે દિવસ ખારા, બે દિવસ ખાટા અને બે
દિવસ ખૂબ મીઠા. બધા દિવસ એકસરખા તો રાજા
રામે પથ્રુ દીઠા નથી.

ડિંઠા ડીં લાગે આ, અણુડિઠેં જો ડ્રા,
કેડી પર કુંવાર સેં કંધો મૂંજો રા.

-દીઠા દિવસ તો ઝાળળી ગયા, પથ્રુ અણુ-
દીઠા દિવસોની ધારતી છે. મારો માલિક મારા કૌમાર
સાથે કોણ જાણે કેવું વર્તન કરશે, કેવા દિવસો દેખાડશે ?
સાહેબ તોજી સાહેબી, અજબ જેડી રૂંઠં,
પન બોડીએ પાતાર મેં, પાણુ તારીએ તૂં.

-એ માલિક ! તારી સાહેબી અને તારી શાન
અજબ જેવી છે. હલકાં એવાં પાંદડાંનું પાતાળમાં
કુખાવી દે છે અને પાણાને તારે છે.

જિની તિની ન થીએ, કીરત સંધા કમ,
રાણુ રત તડેં નિકરે, જડેં ચીરાજે અમ.

-કાર્તિનાં કામો જેના-તેનાથી થઈ શકતાં
નથી. જ્યારે ચામકું ચિરાય ત્યારે રાણો રક્ત બહાર
આવે છે.

અસલ ન આયો અકલ મેં, કે નકલ સેં નેહ,
નકલી નેહો નકલ જો, છટકી ડીંધો છેહ.

-અસલ તત્ત્વ તો અક્ષલમાં આવ્યું નહિ
અને નકલથી તેં નેહ બાંધ્યો. પણ નકલનો નેહ તો
નકલી હોય છે. એ તો છટકી જશે અને છેહ આપશે.
પારેવેં જીં રતિયું, સર જીં પાંસરીયું,
ઘાટે કસૂંબે ઘૂંટયું, સાજન જી અખિયું.

-પારેવાંની આંખો જેવી લાલ અને તીર જેવી
પાંસરી, એવી મારા સાજનની આંખો છે. ઘાટા
કસૂંબા જેવી ઘૂંટેલી એ આંખો છે.

જ જનમજીં ત મરજીં, જ ચોરી તં ચી,
ચોરી તાં ટારઠ ટરે, ટરે ન વેરણ ચી.

-જન્મ છે તો મૃત્યુ છે, ચોરી છે તો ચિતા
પથ્રુ છે. પણ ચોરી તો ટાળવી હોય તો ટળી શકે છે
પરંતુ આ વેરણ ચી-ચિતા તો કહી ટળી શકતી નથી.
જોબન સસો, જરા કૂંતી, જમ આયડી જીં,
કુલેણી જા જીંગલા, કુસલ શેંધા કીં ?

જોબન સસલા જેવું છે, ચંચળ છે. તેને ઝડપી
લેવા વૃદ્ધાવસ્થા રૂપી કૂતરી ટાંપીને બેઠી છે અને
તેના પર જમ રાજા શિકારી જેવો તૈયાર છે. આવી
પરિસ્થિતિમાં ખખડેલી ઈમારત સમાન, શરીર રૂપી
આ ઝૂંપડાં કુશળ કેમ રહી શકે ?

હિન સુચંગેં હુથ્યડેં, હાજુ કીં ન હઈયું,
કાં ગોરી ગલ બાંવડિયું, કાં વાણુ ટેકઈયું.

-આ રૂપાળા હાથોએ કંઈ મોટાં કામ કર્યાં
નથી. આ બાહુ કાં તો ગોરીને ગળે વીંટળાયા અથવા
તો ઘોડાની લગામો જ ટેકવી શક્યા.

વેંઝણુ વડી વખરી, વેંઝણુ વડી ગાલ,
સુખ થીએ સરીર કે, વણુ ડોકડે માલ.

-સ્નાન એ મોટી સંપત્તિ છે, સ્નાન મોટી
વાત છે. પૈસાના કશા ખર્ચ વિના એથી શરીરને સુખ-
શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

સખરેં જી સરા ન કરીઆં, આંહિં ગરીબેં ગડ,
કુંગર પાણી ન ઠેરેં, ઠેરેં વિઝી ખડ.

-સખળા સાથે મને સ્નેહ નથી. હું તો ગરીબો

સાથે એકાકાર છું. કુંગર પર પાણી ઠેરતાં નથી. એ તો ખાડામાં જ ઠરે છે.

પેટ તો કે પિટિયાં, તું છડ મૂંજો પલો, ભરે ભરે થકાં, પુણુ ઠલો જ ઠલો.

-પેટ, હું તારા માટે જ મથામણુ ટું છું. તું મારો છોડો છોડી દે! ભરી ભરીને થાકું છું પણ તું તો ઠલો ને ઠલો જ રહે છે.

વઠા અચે' મીંચડા, ડિઠા અચે' ચોર, પામ્યા અચે' પરાણા, નીચાં અચે' ઢોર.

-વરચો મહુલો ફરીને આવે, કંઈક દેખા લે તો ચોર આવે, માન-પાન પામ્યા હોય તો પરાણા આવે, નીરણુ મળ્યું હોય તો ઢોર પણ આવે.

પોખા! ઉથી પોખ, વળતર વિઝેતી વલાર મેં, થીંધી સોઠા સોઠ, તડેં હારી છંદી' ને હથ્થડા.

-વાવણી કરનાર ખેડૂત! તું ઊઠ, વાવણી કરવા મંડી જા! વરસાદની રસાંગ-લીનાશ પાતાળમાં જીતરતી જાય છે. ધરતી સુકાઈ જશે ત્યારે એ હળ હાંકનાર! તને હાથ પછાડવા પડશે.

જિતા શરાફ લડે આ, તિતા લડજા સોન, કધર રડી' ધો કે ન, પાડ પિતર જે પિટલેં.

-સોનાની ટસોટી કરનાર શરાફ ન્યાંથી ચાલ્યા ગયા ત્યાંથી એ સુચર્યું, તું પણ વિદાય થઈ જાશે. તારી કદર કોઈ કરશે નહિ. પિત્તળના ભાવે જ તું પિટોઈશ.

નાંચ સુખ સુમણુ મેં, નાંચ જગણુ મેં જસં, નાંચ ખેર ખિલણુ મેં, નાંચ ટુઅણુ મેં રસ.

-સૂવામાં સુખ નથી, જગવામાં પણ જશ નથી, હસવામાં પણ સલામતી નથી, રોવામાં કંઈ રસ નથી.

વલા! વલું ન તોડજે, વલું વલેં નું વલિયું, ડીં જો ડીએ' છાંયડી, રાત કુલેં સેં કુલ ચું.

-ઓ વહાલા! તું વેલીએને તોડીશ નહિ. એ તો વહાલાંથી પણ વહાલી છે. દિવસે છાંયડો આપે છે, રાતે ફૂલોથી પ્રકુલ જની જાય છે.

સજણુ વટે ગાલડી, ખીં પાસેં જો લાભ, અધૂરા પૂરા કરે, પૂરે ડે છા લાસ.

-સાજન પાસે વાત કરવાથી ખે બાજુનો લાભ છે. કામ અધૂરું રહ્યું હોય તો તે પૂરું કરી આપે છે. અને કામ પૂરું થયું હોય તો શાખાશી આપે છે.

સિજ ઉલથો સાંજ થઈ, પખીએ ખોડયા પખ, કેંક માણુક મેડે આ, કેંક મેડે આ કખ.

-દિવસ આથમી ગયો, સાંજ પડી ગઈ. પખીડાંએ પાંખો ઢાળી દીધી. કોઈકે મોતી મેળવ્યાં અને કોઈએ તણખલાં જ પ્રાપ્ત કર્યાં.

ગોલેં સંધી ગોઠ ડી, કખેં સંધી લાય, ઉડીં ખીર વિલેયો, ત મખણુ ન કાં છાય.

-હલકા માણુસ સાથે ગોઠડી અને તણખલાંની તાપણી સરખાં છે. જોંટડીનું દૂધ વલોવવાથી, નથી માખણુ નીકળતું, નથી છાશ થતી.

મૂંકે મિલે વિધાતા, ત રોડે વઢિયાં નક, એડા લેખ કીં લિખેં, આંમેં ભરા અક.

મને વિધાતા મળી જાય તો એનું નાક જ કાપી નાખું. આંખાની બાજુમાં આકડો, એવા લેખ એણે કેમ લખ્યા?

નાંગ વેઆ નિકરી, જેં કે મથે મણી, ખ-મુઈ સંધા ખચલા, રેઆ કર ખણી.

-જેના મસ્તક પર મથિયું રહેતા એવા નાંગ તો નીકળી ગયા. હવે તો ખે મોઢાંવાળી આંધળી ચાકણુ -ખ-મુઈનાં જરયાં ફેણુ જાંચી કરી રહ્યાં છે.

વડાયો વડે, અણુ વડાયો ફેક, ઇન જ ચમ જા જોડા, ઇન જ ચમ જા જોડ.

-ચલાવીએ તો ચાલે, ન ચલાવીએ તો ન ચાલે. એ જ ચામડાના જોડા અને એ જ ચામડાની પાણી પીવાની ડોલચી.

પકડ પિંઢ જાંવડી, મ કર સડ ખેઆ, રેઆ પરાઈ આસ તેં, ઇ નર ઇં જ રેઆ.

-તું પોતે જ તારો હાથ પકડજે. મદદ માટે કોઈને સાદ કરીશ નહિ, જે પારકી આશા પર રહ્યા છે, તે લોકો તો એમના એમ રહી ગયા છે.

કાતી જો કહર, ખ જેણાં પુજન, હઈ તેં કે ખખર, કાં ગલઈ જેં જાન તેં.

-કટારીના ધાની લયાનકતાથી બે વ્યક્તિ જ વાકેફ હોય છે. જેણે એ ધા કર્યો તેને ખખર હોય છે, અને જેણે એ ધા પોતાની જાન પર ઝીલ્યો તેને ખખર હોય છે.

ધરધ વડો ધરિયા ભર્યો, નાંચ તરણુ જો તાલ, નિપટ નમેરી નાખવો, બેડી થઈ બેહાલ.

-દર્દના મોટા દરિયો ભર્યો છે. તરી જવા માટે પણ કોઈ ઈલાજ નથી. નાખવો નિર્દય બની બેઠો છે, બેડલી બેહાલ બની ગઈ છે.

કૈક રાણા રમી વેચ્યા કૈક વેચ્યા નિરાસ ધરતી બાલ કુંવારી, કે'જી ન પૂરે' આસ.

-ફેટલાયે રાજરાણા વૈભવ માણી ગયા, ફેટલાક નિરાશ ગયા. આ બાલકુમારી ધરતી કોઈની આશા પૂર્ણ કરતી નથી.

ડિનું કિનું ન થીએ, ડિનું થીએ ઘણું, સરે' સ'ધો કણ, લેલાયો' તી' ભલો થીએ.

-દીધેલું કદી નિષ્ફળ જતું નથી. દીધેલું તો વધતું જાય છે. બન્નીના સરમાં ઊગેલા છોડવાને જેમ લેલાવીએ તેમ તે વધુ સારા થાય છે.

પિરિયન તો કે પસણજી, અખિયે' અ'ધર ઉઝ, મેડા ભરેઆ માડુએ', સાજન ધારાં સુઝ.

-ઓ પ્રીતમ! તને જોવા માટે આંખો તૃપ્તિ પુર છે. માણસોથી મોટા મેળા ભર્યા છે પણ સ્નેહી વિના તો શૂન્ય જ છે.

ખે'ધે ખારો, ડિસ'ધે કારો, વિગડે વેરી જી, તે' કે ખે'ધે તોજા, હથડા વરેઆ કી'?

-ખાતાં ખારો-કડવો, દેખતાં-કાળો, અને વેરીની માફક જે વળગી પડે એવા અકીબને ખાતાં તારા હાથ કેમ વળ્યા?

ચુક કર, ચપ મ ચોર, પૂર અખિયું, ઢક કન, ત મૂરત અ'ધર મન, હે'જી મહોળત માણીએ.

-ચૂપ રહે, હોઠ પણ હલાવીશ નહિ, આંખો

ખંધ કર, કાન પણ ઢાંકી દે! તો જે મનમાં રહેલી મૂર્તિની મહોળત તું માણી શકીશ.

ઢકે ઢકે ને ફૂકી જ, નિયાંઈ ઢકજે જી, બાફ નિકર'ધી બાર, ત ઠામ પચ'ધા કી'?

-કુંભાર નોંલાડાને ઢાંકે છે તેમ તું તારા અંતરને ઢાંકી રાખજે! એની બાફ બહાર નીકળશે તો ઠામ પાકશે શી રીતે?

કટર જિની જી અખ મેં પિરિયન કી' પસન? મેલ જિની જે મનમે', જી મન મનુ મેલ હિસન.

-જેની આંખમાં કસ્ટર છે તે પ્રીતમને કેમ જોઈ શકે? જેના મનમાં મેલ છે તે દરેક મનમાં મેલ દેખે છે.

ગજરે' જે ધરકે' કે, મોતી જા તૂં વતાય, જિતે ઝવેરી પારખુ, મોતી ઉતે મટાય.

-ગાજરના ગ્રાહકોને તું મોતી ખતાવીશ નહિ. જ્યાં તેના પારખનાર ઝવેરી હોય ત્યાં જ મોતી મૂલવજે!

બાપા ચોંધે પણ બજે, હથ ધુઈ મથે છણે, જીકારે ઝગડો કરે, ત મો-સપ પણ ફણુ'ખણુ.

-બાપા કહેતાં પણ બાઝી પડે, હાથ ધોઈને માથે પડે અને જી જી કરતાં પણ ઝગડો કરે ત્યારે મૂએલો સાપ પણ ફેણુ જી'ચી કરે.

જલ તારણુ ને કુત્તા મારણુ, અ'ધે જો આધાર, ક'થડા! તૂ કિત બુંલે', હકલ જો હથિયાર?

-પાણીમાંથી પાર કરનાર, કૂતરાને મારી હડાવનાર અને આંધળાના આધાર જેવી, હાકલ જેવી લાઠી, ઓ ક'થડા, તું ક્યાં ભૂલી આવ્યો?

કે'કે વિખ ખારાય ને કે'કે વાય ભરાય, જિયણુ વલો મિણી કે, પણ લજ તી મારાય.

-કોઈને વિખ ખવડાવે છે અને કોઈને કુવો પુરાવે છે. જીવન તો બધાને વહાલું છે પણ લાજ મરાવે છે.

ગુજરાતના પરંપરાગત પ્રદેશો અને પ્રદેશ લક્ષણો અંગેના દુહા-સોરઠા

જોરાવરસિંહ જાદવ

કામણુ કર્યાં કમાલ, ખાંભી ખોડી ખળભળે;
પાણી કચે પ્રીતાળ, દૂહો અમારા દેશનો. (૧)

[ખળુકી ધરતી માથે ખોડેલી ખાંભીઓને
ખળભળાવી અદ્ભુત કામણુ કરી પથ્થરાને પણ પ્રીતાળુ
પ્રેમી બનાવનાર દૂહો તો અમારા દેશનો છે.]

સોરઠિયો દુહો ભલો :

આશરે આઠમી સદીથી લોકજીભે રમતા આવેલા
દુહાના પાંચ પ્રકાર^૧ અને ૨૧ ભેદ છે. જે ચરણના
દુહામાં પ્રથમ ચરણમાં ૧૩ માત્રા. બીજા ચરણમાં
૧૧ માત્રા અને અંતે લઘુ-ગુરુ આવે છે. સંપૂર્ણ
કાવ્યની ક્ષમતા અને કમનીય કલાવિધાન ધરાવતા
પાણીદાર મોતી જેવા દુહામાં અજબગજબની તાકાત
ભરી પડી છે. તેથી જ સદ્ગત મેઘાણીભાઈએ દુહાને
ભિર્મિ-સુકતક કહીને એને આવકારતાં લખ્યું છે કે
'દુહાની દુનિયાની તો છુદ્ધિને, કલ્પનાને અને ભિર્મિને
ત્રણેને એકીસાથે પકડી લઈ ખુદ શ્વાસ જ આપણુ-
ને કવિતાની સુગંધના લેવારે છે. કાવ્યનું સ્ફૂર્તિ-
દાયી પરિશીલન કરાવનાર કોઈ પણ પ્રકાર હોય તો
તે દુહો જ છે. આવું મિતાક્ષરી, આવું સંક્ષિપ્ત
અને સુધૃઢ, આવું સારગર્ભિત અને સચોટ, આવું
સુગેય અને કંઠરમતું બીજું. કોઈ
કાવ્યસ્વરૂપ આપણને સાંપડ્યું નથી, અન્ય
એકેય પ્રકાર આપણા ગળામાં ઘૂંટાયો નથી, ટપકયો-
યૂયો નથી.'^૨ રાજસ્થાનમાં મારવાડ અને ગુજરાતમાં
કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર દુહારૂપી રત્નની ખાણ ગણાય છે.
તેમાંય સોરઠિયો દુહો વિશેષ વખણાય છે :

સોરઠિયો દોહો ભલો, ભલી મરવણુકી ખાત;
જોખન-છાંઈ ધણ્ય ભલી, તારા-છાંઈ રાત. (૨)

દુહા દ્વારા પ્રદેશદર્શન :

સને ૧૯૬૦ થી ગુજરાત રાજ્યની અલગ
રચના થતાં તેના વર્તમાન નકશા પરથી પ્રાચીન
પરંપરાગત વિભાગીય નામો નીકળી ગયાં હોવા છતાં
એ નામો અને એની વિશિષ્ટતાઓ વર્ણવતા દુહા
આજેય લોકજીભે યથાવત્ રચવાઈ રહ્યા છે. એને
લોકસંસ્કૃતિની એક વિશેષતા ગણી શકાય.

ગુજરાતનો પ્રાદેશિક ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ
આ પ્રદેશનું ગુજરાત નામ પ્રયોજ્યું તે પહેલાં ધણું
વહેલાં શરૂ થયાં છે. 'વર્ણકસમુચ્ચય'માં ગુજરાતને
માટે ગુજરાતી, ગોજર, ગુજરી વગેરે શબ્દો સાંપડે
છે. ગુજરાતની સરહદો જુદા જુદા સમયે જુદી જુદી
હતી એ નોંધવા લાયક હકીકત છે. સોલંકીઓના
રાજ્યકાળ પહેલાં આ પ્રદેશ પશ્ચિમે 'સુરાષ્ટ્ર' અને
'કચ્છ' નામે, ક્યારેક ઉત્તરે 'આનર્ત' નામે અને
ક્યારેક દક્ષિણે 'લાટ' નામે જાણીતો હતો. આ પ્રદેશને
માટે 'ગુજરાત' વર્તમાન નામ સોલંકી કાળમાં
પ્રચલિત થયું.^૪

ભૌગોલિક કારણોસર સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક
દૃષ્ટિએ ગુજરાતને બે વિભાગોમાં વહેંચાય છે. સપ્તસિંધુની
દક્ષિણે કચ્છ (પ્રાચીન આહિર) અને સૌરાષ્ટ્ર (પ્રાચીન
સુરાષ્ટ્ર) તથા મરુભૂમિની દક્ષિણે ગુજરાત (આનર્ત)

૨. જુઓ : ચારણો ને ચારણી સાહિત્ય : પૃ. ૧૧૮,
લેખક ઝવેરચંદ મેઘાણી

૩. જુઓ પાન : ૨૮ ભોગીલાલ સાંડેસરા.

૪. ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ.
અંશ-૧, ઇતિહાસની પૂર્વભૂમિકા.

૧. પૂર્ણદોહો (૨) સોરઠો (૩) તુમેરી
(૪) છકેડિયો અથવા દોહિયો (૫) કચ્છી સાખી
અગર ખેત.

અને લાંટ) ખંતે ભાગો વચ્ચે જળપ્રવાહ હતો, જે સુકાઈ જતાં કચ્છનું રણ તે લાલ-નળકાંઠો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. લોકજીવનની તાકીર રજૂ કરતા નીચેના દુહાઓ ગુજરાત, પંજાબ, મારવાડ, જેસલપેર, આગ્રા, બિકાનેર, અને વાગડ જેવા પંથકો અને શહેરોની લાક્ષણિક વિશિષ્ટતાઓ છતી કરે છે :

દરિયાઘેલો કચ્છડો, વેપારે ગુજરાત;
મરોખત-ઘેલા માનવી, એ ધરણી સૌરાષ્ટ્ર (૩)
શિયાળે સોરઠ લલો, ઉનાળે ગુજરાત;
વર્ષામાં વાગડ લલો, કચ્છડો ખારે માસ. (૪)
પંડિતકુ પૂરવ લલી, જ્ઞાનીકુ પંજાબ;
મારવાડ મુખકુ લલી, ઢાંગીકુ ગુજરાત. ૫ (૫)

પૂર્વમાં પંડિતો માટેનો મિથિલદેશ-કાશી વગેરે છે. ત્યાં સંસ્કૃતની વિદ્યા ભણનારા મોટા પંડિતો છે. આથી તે સંસ્કૃતના પંડિતોનું મથક ગણાય છે. માટે પૂર્વદેશ પંડિતોને માટે ભલો કલો છે. જ્ઞાની. માણસો પંજાબમાં આવ-આદર ને માનપાન પામે છે. મારવાડમાં ભણતર બહુ ઓછું છે તેથી નિરક્ષર દેશને મૂર્ખ કલો છે. જ્યારે ગુજરાતની પ્રજા પારેવા જેવી ભોળી છે. આથી જુદાજુદા પંથ, મત, સંપ્રદાયો, દેવદેવીઓ, માતાઓ ભૂવા કાકલાં, ભૂતપ્રેત, પીર-પીરાણાં, દોર-ધાગા ને વહેમોનો પાર નથી. એટલે ઢાંગી, ધૂર્ત અને કપટી માણસો લોકોની અધઃશક્તિના ઠીકઠીક લાભ ઉઠાવે છે; તેથી ઢાંગીઓ માટે ગુજરાત દેશને ભલો કલો છે. રાગદ્રોષને માટે પણ ગુજરાત બણીતું છે એમ દુહામાં કહેવાયું છે :

આધ્યાત્મની આગરા, બારે બિકાનેર;
રાગદ્રોષ, ગુજરાતમાં, નિંદક જેસલમેર (૬)
ખંટી, ચીણો ને ખાજરો, જવ કોદર અન્નબત,
નાર કઢંગી નીપજે, ઇ ધરા ગુજરાત. (૭)
પાંચાળ પ્રદેશ

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં આવેલો થાન અને મૂળીનો

પ. ગુજરાતી કહેવતસંગ્રહ, પૃ. ૧૮૮, આશારામ દલીયદં શાહ.

વિસ્તાર 'પંચાળ'ને નામે બણીતો છે. પંચાળ એ અત્યંત-પ્રાચીન પંથક ગણાય છે. રકંદપુરાણ અને પદ્મપુરાણમાં પંચાળનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. સૂર્ય-દેવજને મધ્ય માનીને તેની પૂર્વે મૂળી-માંડવરાય, પશ્ચિમે મહીકુ, ઉત્તરે સરામાથક અને દક્ષિણમાં ચોટીલા અને આણંદપર એમ ૧૮૬ માઈલના ક્ષેત્રફળમાં પંથકનો વિસ્તાર હતો. આ પંથકને 'દેવકો પંચાળદેશ' પણ કહેવાય છે.

આ દેશનું નામ પંચાળ શાથી પડ્યું હશે તેનું અનુમાન કરતાં શ્રી મયાશંકર પંડ્યા તેંધે છે કે આ ભૂમિનું પંચાળ નામ કણ્વઋષિના વખતમાં બોલાતું હતું તેમ જણાય છે, કેમકે થાનમાહાત્મ્યના ૧૨મા અધ્યાયમાં આવેલ હકીકત મુજબ રામચંદ્રજીએ વશિષ્ઠ ગુરુને પૂછ્યું : 'હે મુનિ ! મેં રાવણાદિક રાક્ષસોને માર્યા અને એ 'પ્રસંગે અગસ્ત્ય ઋષિએ મને કહ્યું કે રાવણુ વિપ્ર હતો. ત્યારે મને બ્રહ્મહત્યાનું પાતક લાગ્યું, માટે પાપનું નિવારણ શી રીતે થાય તે કૃપા કરીને બતાવો; ત્યારે અગસ્ત્ય મુનિએ કહેલું કે 'હિતમ એવો દેવકો પાંચાળ દેશ છે, ત્યાં આશાવલ્કલ્ય એટલે કે કણ્વઋષિ, ગાલવ, ઓતિથ્ય, અંગિરા, બ્રોહ્મપતિ વગેરે ઋષિઓના અશ્રમ છે, ત્યાં જાઓ. એ જગ્યા પવિત્ર છે. એ વખતથી આ દેશ પંચાળ-દેશને નામે બણીતો છે.

પંચાળ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અંગે અનુમાન કરીએ તો પંચ ઋષિ ત્યાં વસતા હોય તે પંચાળય. આમાં 'પ'નો ધસાદને લોપ થયો. પંચઋષિનું નિવાસસ્થાન, આશ્રમ એટલે પંચાળ. જેટલાક માને છે કે પંચાળ નામ પરથી પંચાલદેશ પડ્યું હશે. મૂળ પાંચાલ ઉત્તર ભારતમાં હાલ ખરેલી અલીગઢ છે ત્યાં હતું. દ્રૌપદીના પિતા તેનો રાજા હતો. શ્રી અમૃત પંડ્યા તેંધે છે કે 'પાંચાલ' નામ સૌરાષ્ટ્રમાં શી રીતે આવ્યું તે સમર્જનું નથી. પાંચાલી (દ્રૌપદી) પાંડવોના વખતમાં થઈ ગયાં. જ્યારે રામચંદ્રજી એના પહેલાં ઘણાં વરસે થયાં. એટલે પંચાળ પરથી પાંચાલદેશ થયાની હકીકત ઝાઝી વજૂદ-લાયક જણાતી નથી. આ કંકુરણી ધરતીના પટા-ધર પુરુષો, નમણી નારીઓ, નવરંગ તોરંગ, કિલોલતા

મૃગ અને સારસ વખણાય છે. એના દૂધાં મળે છે :

કંકુવરણી લોમકા, સરવો સાલેમાળ
કોઠે માડુ નીપળે, ભોંય દેવકો પંચાળ. (૮)

કંકુવરણી લોમકાં, સરવો સાલેમાળ;
નર પટાધર નીપળે, ભોંય દેવકો પંચાળ. (૯)

કંકુવરણી લોમકા, ઝાઝાં હરમા ને લાંપાળ,
હર નીરાં હંસલે, ભોંય દેવકો પંચાળ (૧૦)

કુકડકંઘ, મૃગદ્રુણાં. લીલા પીળા લાલ,
નવરંગ તોરંગ નીપળે, પડ જોવો પાંચાળ. (૧૧)

ઓદરથી ઉરે સરસ, નાક નેણ ને તાલ,
ચાર હાથનો ચોટલો, પડ જોવો પાંચાળ. (૧૨)

તાતા તોરિંગ મૃગદ્રુણાં, લીલા પીળા લાલ,
ભલ્લ વછેરાં ઉછરે, પડ જોવો પાંચાળ. (૧૩)

નદી ખળકે નિઝરણાં, મલપતાં પીએ માલ,
ગાળે કસૂંબા ગોવાળિયા, ખડ જોવો પાંચાળ. (૧૪)

ગૃહે વસ્તર ગોરિયાં, પગ પીડીનો તાલ,
પનઘટ ઉપર પરવરે, પડ જોવો પાંચાળ. (૧૫)

નર નારી બંને ભલાં, કદી ન આંગણ કાળ,
આવેલાંને આદર કરે, ખડ જોવો પાંચાળ. (૧૬)

ઠાંગો માંડણ ઠીક છે, કદી ન આંગણ કાળ,
ચાર પગાં ચરતાં કરે, પડ જોવો પાંચાળ. (૧૭)

આછાં પાણી વીરડે, ધરતી લાંપડિયાળ,
સર ભર્યાં સારસ લવે, પડ જોવો પાંચાળ. (૧૮)

સોરઠ પ્રદેશ :

સૌરાષ્ટ્રમના એક વિભાગ તરીકે સોરઠ પ્રદેશ જ્ઞાતીત થતો હોવાનું અનુમાન ઇતિહાસકારો કરે છે. કાઠિયાવાડ સર્વસંપ્રદર્ભમાં કવિ નર્મદાશંકરે નોંધ્યું છે કે 'સોરઠ દક્ષિણમાં છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૨૨૦ ચોરસ માઈલ હતું'. તેમાં જૂનાગઢનું મુસલમાની રાજ્ય, ખાંડવાનું સંસ્થાન, ગાયકવાડી ફાડીનાર પ્રાંત, ફિરંગીના દીવનો ટાપુ જેવાં

દુકો ૧૪-૧૫-૧૬-૧૭ જુઓ ભિમિ-નવરચના
પૃ. ૧૫૦ જૂન ૧૯૭૫. ૬. જુઓ પાન ૫.

ભૂતપૂર્વ રાજ્યોનો સમાવેશ થતો હતો. આ ઉપરાંત ભાદર નદી પર આવેલો ભાદરકાંઠો, દરિયાકિનારા પર નવી બંદર અને માધવપુર એ બેની વચ્ચેનો થોડા નામનો નીચાણનો મુલક, એની દક્ષિણે આવેલ તોળી નદીના કાંઠા પરનો તોળી કાંઠો, કિનારા પર ચોરવાડ અને જફરાબાદની વચ્ચેનો નાલેર નામનો ચિચરવડો અને ગીરનો રાની અને પહાડી મુલક મોરઠમાં ગણાતો. આ સોરઠ પંથકના સંખ્યાબંધ દૂધાં સાંપડે છે.

સોરઠ ધરા ન સંચર્ગો, ન ચડયો ગઢ ગિરનાર,
વણુઝારુનો ખળદિયો, ગિયો જન્મારો હાર. (૧૯)

સોરઠ દેશ ન સંચર્ગો, ન ચડયો ગઢ ગિરનાર,
ન નાહ્યો દામો-રેવતી, અદ્રળ ગિયો અવતાર. (૨૦)

સોરઠ દેશ સોહામણો, ચંગાં નર ને નાર;
જાણે સ્વર્ગથી ઊતર્યો, દેવદેવી અણસાર. (૨૧)

સોરઠ શૂરો ન સરણ્યો, ના ચડયો ગઢ ગિરનાર,
ના નાહ્યો ગંગા-ગોમતી એનો એળે ગયો

અવતાર. (૨૨)

સોરઠ દેશ સોહામણો, મુજને જોયાના કોડ,
રતનાકર સાગર ઘૂઘવે, ત્યાં તો રાજ કરે

રણુછોડ. (૨૩)

બ્યાં મીઠાં આંખા-આંખલી, મીઠાં દાડમ દાક્ષ.
ગરવાગઢ સોહામણા, કામણુગારી નાર. (૨૪)

સરવો સોરઠ દેશ, (બ્યાં) સાવઝડાં સે'જળ પીએ,
ખાળુ પાટણ દેશ, (બ્યાં) પાણી વણુ પોરા

મરે. (૨૫)

સાખ પડે એડો, શેરડી, કાઠા ઘઉં કરઠ
રેંટ ખટ્ટકે વાડીએ, ભોંય ધરા સરઠ. (૨૬)

૭. જૂનાગઢના તીર્થસ્થળે આવેલ કુંડો છે. ૮. હરિ-પ્રસાદ શાસ્ત્રીએ નોંધ્યું છે કે અનુગૈત્રક કાળમાં સૌરાષ્ટ્ર રૂપ વ્યાપક થતું જતું હતું. સુરાષ્ટ્રની જેમ સુરાષ્ટ્રા શબ્દ સૌરાષ્ટ્રના સમગ્ર દ્વીપકલ્પ માટે વપરાતો હતો. કદાચ એના એક વિભાગ માટે એ રૂપ વપરાતું હોય અને તેમાંથી સોરઠ શબ્દ આવ્યો હોય તેવી સંભાવના ખરી.

સરવો સોરઠ દેશ ને ગઠ જૂનો ગિરનાર;
ખળખળ નીર છાઈ સકળ તરવર ભાર અઢાર.(૨૭)
આંખા વન ને આંખલી, મીઠા જરૂર મલાર,
હરિયાળી લરી લોમકા, ને રઠિયાળો
ગિરનાર.(૨૮)

સોરઠ પાકયો આંખલો, સૂડલો રહ્યો લોભાઈ;
ચંચ તો પસારી પીયાં ફરે, રાજરંગ લીનો
ક્યાં બાઈ.(૨૯)

હાલાર પંથક :

હાલાર એ સૌરાષ્ટ્રનો પ્રાચીન પંથક છે. આખા
મંડળની પૂર્વે કચ્છના અખાતને કાંઠે કાંઠે વાંકાનેર
પાસે દેખાતી પર્વતમાળા સુધી તથા બરડાના કુંગરો
સુધી દક્ષિણમાં પથરાયેલો દેશ હાલાર કહેવાય છે.
પોતાના વડવા કચ્છના જન્મ હાલોજીનું (ઈ.સ. ૧૮૫૦)
નામ કાયમ રાખવા જન્મ રાવલે (ઈ.સ. ૧૫૧૯-૬૨)
આ પ્રદેશનું નામ 'હાલોવાડ' પાડ્યું, જે પાછળથી
હાલારને નામે પ્રચલિત થયું.^૯ જમનગર, ખંભાળિયા,
નેડિયા, રાજકોટ, ગોંડળ વગેરે હાલાર પ્રદેશમાં
ગણાતાં. લોકસાહિત્યમાં એને લગતા દૂહા છૂટાછવાયા
સાંપડે છે :

નદી ખળુ કે નીર વહે, મોર કરે મલાર;
ન્યાં સાતે રસ નીપજે, લોંચ ધરા હાલાર.(૩૦)
જંરિયો જંગલમાં વસે, ઘોડાનો દાતાર;
ત્રુઠયો રાવળ જમને, હાંકી દીધો હાલાર.(૩૧)
લાગઠ પાણી, લાંબખડ, હુંગે હુંગે ધાર;
હથ દૂંકા હરમત નહીં, હેમાળો હાલાર.(૩૨)
એ જ દાનવીર અને હિમાલય જેવા હાલાર પંથક પર
કો'ક મારનારી કવિએ દૂહા દ્વારા મહેણાનો ઘા
પણ માર્યો છે :

જૂની જર રા ઢેખરો, માથે કળથી રા વઘાર,
ઊલો ઊલો ધાર ઘો હૂડે દેશ હાલાર.(૩૩)

ખારાડી પંથક :

હાલારની દક્ષિણે ખરડા પર્વતનો વિસ્તાર છે.

૯. જુઓ યદુવંશપ્રકાશ, પ્રથમ ખંડ, પૃ. ૯૨ લેખક:
માવદાનજી રત્ન.

તેને 'ખારાડી'ને નામે ઓળખવામાં આવે છે. પોર
ખંદર અને એનો દરિયાકાંઠો પણ એમાં આવી જાય છે.
જૂના વખતમાં એનું ક્ષેત્રફળ ૫૦૦ ચોરસ માઈલ
હતું.^{૧૦} એ પ્રદેશ જૂના કાળમાં જેઠવા રજપૂતોના
તાબામાં હતો. ત્યારબાદ એ સોરઠમાં ભેળવી દેવાયો
એની ગાયો ભેંસો અને જુવાન નર-નારીઓ વખાણમાં
લાદરકાંઠાની લેંસ લલી, વેણુ વખાણ ગાર
કાઠિયાવાડની કામની, ખરડાચંગો જુવાન.(૩૪)
વસતી ન્યાં બહુ મેરની, નારી પાતળ પેટ
ધી પથ્થર વખાણમાં, લોંચ ખરડો ખેટ.(૩૫)
કાઠિયાણો કડય પાતળી, હલકે માથે હેલ
ખરડાહદી બજારમાં, હળકતી આવે દેલ.(૩૬)
શિયાળે લલો માળવો, ઉનાળે ગુજરાત
ચોમાસે સોરઠ લલો, ખરડો ખારે માસ.(૩૭)

અરેમરિયો આલોવાડ :

કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહમાં આલોવાડ પંથકનું
ક્ષેત્રફળ ૪૩૯૨ ચોરસ માઈલ દર્શાવ્યું છે. એનાં ઘણાં
ખરં સંસ્થાનોના રાજ્યો આલો રજપૂતો હતાં તેથી
એનું નામ આલોવાડ પડ્યું છે. આલોવાડનો ધણુ પેટ
વિલાગો છે. ધાંગધ્રા, વાંકાનેર, લીંમડી, વઢવાણ, લખ
તર, ઝીંજુવાડા અને પોટડી એનાં ભાગ ગણાતાં. રચુંને
કાંઠે બંજણા સુધી આલોવાડ ફેલાયેલું છે. એનાં પૂર્વ-
ભાગની કંઠાળ પટ્ટી 'જતવાડ'નો નામે જાણીતી હતી.
ત્યાંના માનવીની વાણી અને પાણીની એક કહેવત છે
લોટમાં કાંકરી ને લાંભળાં પાણી,

આખાળોલા માનવી, ધ આલોની એ ધાણી.(૩૮)

આલોવાડી નારીઓની ઓળખ આપતી ખીજ
એક કહેવત આ પંથકને માટે જાણીતી છે :

કંકુવરણાં લગડાં, ધોવા લઈ જાય પાણી;
પવાલા જેવડાં ચૂટલાં, એ આલોવાડી બાણી.(૩૯)

આ પ્રદેશની વિશિષ્ટતાઓ વતાડતા દૂહા
પણ મળે છે :

૧૦. જુઓ કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ, પૃ. ૫. લે નર્મદા-
શંકર કવિ.

ઝાઝાં ઝાઝાં ઝાંખરાં, આળિંગારો દેશ;
લોંમાં લાલોં નીપજે, જોયો ઝાંલો દેશ. (૪૦)

પાટણ આંખો વાવિયો, ઊંચો અમઠાવાદ,
કાલ્યો કૂલ્યો માળવે, ને વેડયો ઝાલાવાડ. (૪૧)

કરમી કાઠિયાવાડ :

પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્ર અઠાવાડ, મુશ્કુકાંઠો, હાલાર,
ઓખામંડળ, ખરડો, સોરઠ, આખરિયાવાડ, ગોહિલવાડ,
ઉન્નરવૈયા અને કાઠિયાવાડ એમ દસ ભાગમાં વહે-
ચાયેલો હતો. જે પ્રદેશમાં કાઠી લોકો વસ્યા હતા તે
પ્રદેશ કાઠિયાવાડને નામે ઓળખાતો. એનું ક્ષેત્રફળ
૪૦૦૦ ચોરસ માઈલ ગણાતું. નૈઋત્ય ભાગમાં વાળા
કાઠીનું જોતપુર સંસ્થાન અને પાકીના ભાગમાં ખારો-
પાટ; કુંડલા અને દેસાઈઓના વંશાવડ પરગણાં હતાં.
સંતે ૧૮૮૨માં દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે જૂનાગઢના નવાબે
તથા કાઠી ગરાસિયાઓએ આ મુલક ગાયકવાડને આપતા
પ્રાચીન કાઠિયાવાડ સોરઠ સાથે ભેળવી દેવાયું હતું.
આ કાઠિયાવાડની કામિની, મોજડી, પાઘડી અને
મહેમાનગતિ વખણાતી એટલે જ કહેવાયું છે : -

પાતળી પહેરે મોજડી, ચાલે ચટકતી ચાલ;
વાંકી ખાંધે પાઘડી, લલો ઈ કાઠિયાવાડ. (૪૨)

અમારા કાઠિયાવાડમાં કોંક દિ'તું ભૂલો પડ્યને
લગવાન,
તું થાને મારો મે'માન, તને સરગ લુલાવી દઉં
શામળા. (૪૩)

દેશમ જેવી થોડિયું રાંગમાં શોભે,
ચરખાનો ચાંપરાજ;
જેની નાડી ધોતાં નર નીપજે,
ઈ મુલક કાઠિયાવાડ. (૪૪)

વાવણી વખને ચારણીને, દેપાળદે છોડાવી ને વાર;
નવરંગ ચોતી નિપજળ્યાં,
ઈ મુલક કાઠિયાવાડ. (૪૫)

ઢોલરે રથ શણગારિયાં,
(અને) ફરી આણલને તિયાર;
દીધી દેવરાને પરણેતર નાર,
ઈ મુલક કાઠિયાવાડ. (૪૬)

શેણીએ પાથર્યો પ્રાણ, વહાલા વેળાનું દને કારણે;
જેણે ગાળ્યાં હેમાળે હાડ, ઈ મુલક કાઠિયાવાડ. (૪૭)

ભાતીગળ ભોમકા ભાલ :

ખંભાતનો કંઠોળ્ય ભાગ 'મઠવાડુ' કહેવાય
છે. ભાલ, કનેર, નળકાંઠો ને કાઠિયાવાડના સીમાડા
સામસામે ભેટતા, ગુજરાતમાં સૌરાષ્ટ્રનો થોડ પ્રદેશ
અને ભાલનો પ્રદેશ સમુદ્રમાંથી ખડાર આવેલો પ્રદેશ
છે, જેની ઉપર મીઠો કાંપ જમી જવાથી ખેતી થઈ
શકે છે. પરંતુ થોડા દૂર નીચે જ સમુદ્રના તળિયાની
ખારી ધરતી અને ખારાં પાણી છે. એ ભાલમાં
ઉનાળે ખૂબ ધૂળ ઊડે છે. ત્યાં ઝાડ કે વનરાજિ બહુ
ઓછા હોવાથી કહેવાય છે કે 'કપાળમાં ઊગે વાળ
તો ભાલમાં ઊગે ઝાડ.' આવા અનેક અવગુણ હોવા
છતાં ભાલના કાઠા-ઘઉં દેશભરમાં વખણાય છે. એની
એક ઉક્તિ છે :

નહીં જાશ, છમકો ને છાંયડો
એવા કેતાકે અવગુણ કહું ?
પણ ભૂંડામાં લતું એટલું કે
ભાલ નીપજે ઘઉં. (૪૮)

એટલે જ ત્યાંના માનવીને પોતાનો એ મુલક
હંમેશાં ગમે છે, એટલે કે કહે છે કે :

ધૂળ ગામ થોલેરા ને બંદરગામ ધારા;
કાઠા ઘઉંની રોટલી ને પાણી પીવાં ખારાં.
તોય થોલેરા સારા ભાઈ સારા...

ભાલની ધરતી સુંવાળા લોકો માટે અને સુંવાળી
દીકરિયું માટે નકામી છે. ત્યાંનું જીવન કંઠણ ગણાય
છે, એટલે તો દુહામાં કીધું છે કે :

સાસ, સમપો ન છાંયડો, સૂવાતું બહુ સાલ;
સગું ન કરજો સુકવિ, એ ભૂંડી ધરતી ભાલ. (૪૯)

એમ છતાંય ભાલની ધરતીની ભેંસો વખણાય
છે. ૧૦૧ નવચાંદરી ભેંસો લેવા વિન્નાયુંદ ભાલમાં

૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭ સોરઠાના, રચયિતા છે કવિ
શાંમળભાઈ અ. જેઠા.

જા ગયો હતો તે ભાલ એ ભગરિયું ભેંસોની ભૂમિ ગણાય છે :

ભાલ ભલેરી ભેંસ, દૂધ ભલેલી દાથરી; ૧૧
ઘઉંની ઘાટી ઘેંસ, શેડકઢે શિરાવતા. (૫૦)

ભાલની રસાળ ધરતી પર અઢળક ઘઉં અને પાણીદાર અખ્વો પણ પાકે છે :

ભલ ઘેરા ભલ માનેવી, ભલ ગુજરાતે ભાલ;
કાઠી ધરા કાઠિયાવાડની, ભાલ ધરા રસાળ. (૫૧)

મચ્છુકાંઠો :

હાલારની પૂર્વમાં વાંકાનેર અને મોરબીવાળી મચ્છુ નદીનો પ્રદેશ ‘મચ્છુકાંઠો’ કહેવાય છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૭૮૦ ચોરસ માઈલનું ગણાયું. તેમાં મોરબી ને માળિયા બેઝેલ રાજપૂતોનાં સરથાનો હતાં. આ પ્રદેશને પાછળથી હાલારની સાથે જોડી દેરામાં આવ્યો, એનો એક સરસ મળતો દૂહો શ્રી જયમલ્લભાઈ પરમારે જૂન ‘૭૫ના’ ‘ભિમિ’ના અંકમાં છે ને તેનો અર્થ આપ્યો છે.”

મચ્છુકાંઠો ને મોરબી વચમાં વાંકાનેર; અંગા માડુ નીપજે, પાણી હુંદો ફેર. (૫૨)

(માંડવ ધારની ગાળાઓમાંથી ગળતું પાણી ભારે ગણાય છે. દેહ વળજર જેવા પણ હૈયાં પાણી જેવા મુલાયમ. સૌરાષ્ટ્રમાં જેનો જોટો ન જડે એવા ખડ વડે માલદોરને અમીની શેડયું આપતી ‘મચ્છુ’ માલધારીઓની માતા ગણાય છે. મચ્છુકાંઠાના અઢારેય વરણના વસવાટીઓ પટાધર પાકે છે. એવું એના પાણીનું મહાત્મ્ય છે. માનવીઓના અમુક સ્વભાવ એનાં પાણી, પરિસ્થિતિ ને પ્રાદેશિકતાને કારણે ધડાય છે.

નસણો નાઘેર પ્રદેશ :

ખારાડી પંથકની દક્ષિણપૂર્વે દરિયાકાંઠે માધવપુરથી કોડિનારનો સાગરકાંઠો ‘નાઘેર’ કહેવાય છે. સૌરાષ્ટ્રનો એ સૌથી વધુ ફળદ્રુપ પ્રદેશ ગણાય છે. ત્યાંની ઘણી ચીજો વખણાય છે. એક જ દુહામાં

૧૧. તાંસળી જેવું માટીનું પહેાળું વાસણ.
પરમારે જૂન ૭૫ ના ભિમિના અંકમાં નાંધ્યો છે અને તેનો અર્થ આપ્યો છે :

આખી વાત લોકકવિએ સમજવી ઘીધી છે :

વાળ કાકોર અખવન, નાર પદમણી ઘેર;
રેંટ ખટૂકે વાડીએ, ભોંય લીલી નાઘેર. (૫૩)

જ્યાં વાળ, રાજપૂત, કાકોરોની વસતી છે. જેના આંખાવાડિયાં જેવા જેવાં છે. ઘેર ઘેર પદમણી નારીઓ છે. વાડીએ વાડીએ રેંટ ખટૂકે છે. એવી હરિયાળી નાઘેરની ભૂમિ કાઠિયાવાડનું કાશ્મીર ગણાય છે. આજે તો રેંટ રહ્યા નથી. વાડીઓ પર વીજળીની મોટરો ફરી રહી છે.

ઓખામંડળ :

ઓખામંડળનો પ્રાચીન ઉલ્લેખ વર્ણકેસમુચ્ચયમાંથી મળે છે. ડો. ભોગીલાલ સોડેસરા નોંધે છે કે ઉખામંડળ અથવા ઉમામંડળ એ સૌરાષ્ટ્રના વાયવ્ય ખૂણા પરનું ઓખામંડળ છે. કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહમાં જણાવાયું છે કે ઓખામંડળ એ દ્વિપકલ્પના છોક પશ્ચિમ છેડા ઉપર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૦૦ ચોરસ માઈલ છે. તળ કાઠિયાવાડ અને ઓખામંડળ વચ્ચે નીચી ખારાશવાળી જમીન છે. તેને પણ રણ કહે છે. ઓખામંડળ એ જૂના વખતમાં ગાયકવાડના તાબાનો પ્રદેશ ગણાતો. એ પ્રદેશની લાક્ષણિકતા વર્ણવતા બે દૂહો મળે છે.

જિંટકડો ને આંખલી, ઓખો મેળો એહ;
હડકો નવે દ્વારકાનાથ, નયે જડયો દેહ. (૫૪)

ખડકાળ ને પથરાળ કાવાળો, લાલપીળી પામરી ઓદેલ, ઓખો, કટારા, ખાવળિયા, અરણી, કરમદો, આંખલી અને જિંટકડોના પુષ્પ અલંકારની માળા ગળે ધારણ કરી કંઈ કંઈ કાંજી પુરાણો અને તવારિખોને જનમ દેતો મનખાવતારમાં દેખવા જેવો તો ખરો જ.

સૌરાષ્ટ્રની પશ્ચિમે આવેલ ‘ઓખામંડળ’ જે અગાઉ ખેટ હતું. દારકા ઓખામંડળમાં આવેલું છે. આ નામ ક્યારે મડયું હશે તે જાણી શકાતું નથી. પુરાણોમાં આ નામ મળતું નથી. ઓખામંડળમાં કચ્છી ખોલી પણ ખોલાય છે. રણછોડરાયનો દારકામાં વાસ હોવાથી તે તીર્થધામ જેવા જેવું ગણાય છે

બાણી તો:

આંક અરિઠા આમલી, ઓખા મેળો એહ;
એક નહોત શ્રીનાથજી તો દીઠા જેવો દેહ (૫૫)

કામણુગારો કચ્છડો

કચ્છને વિશે લોકવાર્તામાં કહેવાય છે કે :

ચૌદ આળો કચ્છ, નવ લળો હાલાર;
સાત હજાર ગુજરાત, બાણુલાખ માળવો.'

ગુજરાતના ઉત્તર પશ્ચિમ ભાગે કચ્છ આવેલું છે. આ પ્રદેશ કાંઠા પાસેના લીની અને પોચી જમીન-વાળો હોવાથી એનું નામ કચ્છ પડ્યું છે. કચ્છનો અર્થ કિનારો થાય છે. અમરકોશમાં જણાવ્યું છે કે જલપ્રાયમનૂપં 'ચત્' પુંસિ કચ્છસ્તંથાવિધઃ કચ્છની મુખ્ય ભૂમિમાં ભૂજ તાલુકાની ઉત્તર બંની અને ખાવડાનો બનેલો પશ્ચિમ પ્રદેશ આવેલો છે.

કામણુગારો કચ્છડો :

શ્રી અમૃત પંડ્યા નોંધે છે કે કચ્છ એ પ્રાચીન કાળમાં આલિરદેશને નામે ઓળખાતું. મહાભારતકાળ પૂર્વે જ એમાં આલિર નામે આર્ય પશુપાલક લોકો આવી વસ્યા હતા. કચ્છ નામ ઈસવી સનની ખીજી શતાબ્દીથી મળે છે. એનો અર્થ ભેજવાળી ભૂમિ એવો થાય છે, જેની નોંધ પાણિનિના ગ્રંથોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ મોગલ જમાના સુધી એકખીનથી અલગ હતાં. સિંધને એક ક્ષેત્ર નળસરો-વરમાં થઈને ખંભાતના અખાતમાં વહેતો હતો. આથી કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર બંને ટાપુ હતા. આ ક્ષેત્રના અવશેષરૂપે માત્ર નળસરોવર જ રહેવા પામ્યું છે.

આ પ્રદેશનું નામ કચ્છ કેવી રીતે પડ્યું હશે તેનું અનુમાન કરતાં શ્રી ગિરિજાશંકર વ્યાસ^{૧૨} નોંધે છે કે કચ્છ ભૂમિ એ અતિ પુણ્યશાળી તપોભૂમિ છે. આ અંગે ભાગવતમાં પૂરતા નિર્દેશો મળે છે. નારાયણ-

સરોવરનું પવિત્ર અને અતિ ઉત્તમ તપમય સ્થાન છે. કચ્ચપત્રપિનો આશ્રમ અહીં હતો. કચ્ચપત્રપિએ આ ભૂમિને પોતાની કર્મભૂમિ તથા તપોભૂમિ બનાવી હતી. તેથી કચ્ચપદેશને તે સમયે કચ્ચપભૂમિ કે કચ્ચપ-પ્રદેશ તરીકે ઓળખવા લાગ્યા હશે. કચ્ચપ પરથી કચ્ચપ અને તેમાંથી કચ્છ થયું હોવાનો સંભવ છે. ખીજું અનુમાન એવું છે કે સમુદ્રમંથન વખતે ભગવાને કચ્છપનું રૂપ ધરી સમુદ્રમાં રહી પૃથ્વીને આધાર આપ્યો હતો. જે સમુદ્રમાં આ મંથન થયું તે સિંધુ સમુદ્રનો પટ એટલે કે કચ્છની ધરતી જ હતી. આ કચ્છપ પરથી એ સ્થળ કચ્છ નામે ઓળખાયું હોય.

એક લોકકહેવતમાં કચ્છી ઢગાનો ઉલ્લેખ આવે છે :

મારવાડની મઉ ને કચ્છનો ઢગો,
જેવી ગાંમડાની ઓળખાણ એવો શહેરનો સગો.

આ ડોલરિયા કચ્છદેશ વિશે અસંખ્ય દુહાઓ મળે છે :

લલ ઘોડા કાઠી લલા, ખેતી ઢક પહેરવેશ
રાજા નંદવ વંશરા, ડોલરિયો કચ્છદેશ (૫૬)
તળા ઊંડા જળા છીછરાં, કામન લાંબે કેશ,
નર પટાધર નીપજે, કોડીલો કચ્છ દેશ (૫૭)
વંકા કુંવર વિકટ ભઠ, વંકા વાંડીય વચ્છ,
વંકા કુંવરે તડે થીએ, જ પીએ પાણી કચ્છ. (૫૮)

વંકા, અટકા કુમારો, બાણુકા વાડીના ગોધલા
અને રણુવંકા કુમારો કચ્છનું પાણી પીએ તો જ થાય.
કચ્છડો ખેલે ખલકમે, જ મહાસાગર મચ્છ,
જીત દીકડો કચ્છી વસે, ઉનેડીયાણી કચ્છ (૫૯)

મગરમચ્છ જેમ મહાસાગરના હેરાતા જળમાં રમે છે એમ કચ્છી આખી દુનિયામાં ધૂમી વળે છે. જ્યાં એક કચ્છી વસે છે ત્યાં સદાય કચ્છ જ કચ્છ છે.

કારા કુંગર કચ્છની, ધોરા ધણ ચરે,
સિજ ઉલથે સામાં અથે ડિસંધે દુઃખ ટરે (૬૦)

^{૧૨}. જુઓ : કચ્છનામ કેમ પડ્યું ? 'વીણેલાં મોતી',
પૃ. ૧૪, ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૮

કચ્છના કાળા ડુંગરાઓને માથે ગાયોનાં ધોળાં ધણુ આનંદથી બાંબરડાં નાખતાં ચરે છે. સંધ્યાટાણે સામાં આવતાં ગાયોના ધણુનાં દર્શન કરવાથી સઘળાં દુઃખ દૂર થઈ જાય છે.

કચ્છમાં નાગણુ નીપળે, નગરે નીપળે નાગ; સાંતલપર સિકકા પડે, ભૂજમાં માગે ભાગ. (૬૧)
નગરે નાગણુ નીપળે, નાગ કદી નવ હોય; ભૂજવાળા ભોરિંગથી કદી ન પહોંચે કોઈ. (૬૨)
ઝારો ડુંગર કચ્છમાં આશાવરી ખેંગાર, સોમે દેખ્યા કચ્છમાં, રતન પદારથ ચાર. (૬૩)

કચ્છના અગ્નિકોણમાં મેઆણી પંથકની પૂર્વે ભચાઉથી શરૂ થતાં વાગડ પ્રસરેલું છે. ત્યાંના માણસોની રહેણીકરણીનો વાત પણ દૂરો દઈ જાય છે; દાદીએ ઝાઝા કાતરા, કાખે ઝાઝા કેશ; ચૂંચ્યાં પીંખ્યાં લૂગડાં, કુડે વાગડ દેશ. (૬૪)

કચ્છના મોટા રણના કિનારે પ્રાથક, પરછમ અને ખડીર આવેલાં છે. ખડીર પંથકની વિશેષતા આ દુહામાં વણાઈ છે :

ખાસા માલ ખડીરની, બાજર, બાકર, બોર, ફૂડ, ધૂડ કંથકોટની, ઠાકર ચાકર ચોર. (૬૫)

ખડીરનો બાજરો, બકરાં ને બોર, કંથકોટનાં ફૂડ-કપટ, ઠાકર, ચાકર-ચોર બધાય વખણાય છે.

વઢિયાર પંથક :

કચ્છની યાત્રા કરીને ઉત્તર ગુજરાત તરફ વળીએ તો 'જલવાડા'ની દક્ષિણે રણને કાંઠે કાંઠે બહુ-ચરાણ સુધી 'વઢિયાર' (પ્રાચીન શ્લિષ્ઠપથક) પથરાયેલું છે. વઢિયારી ભેંસો ને વાછડા વખણાય છે. પ્રાચીન પ્રબંધોમાં આ પંથક 'વડિયાર'ને નામે જિલ્લેખ પામ્યો છે 'પ્રબંધ-ચિંતામણિ'માં વનરાજનું ચરિત્ર આપતા પંચાસર ગામને વઢિયાર નામક દેશમાં ગણવામાં આવ્યું છે. પુરાતન પ્રબંધ સંગ્રહમાં એ જ કથાનક ઉતારી દેશનામ વડિયાર કહ્યું છે. એના એક દૂહો છે :

દલ ધીંગા ધીંગી ધરા, હથ ધીંગાં હથિયાર; નર માહુડા નીપળે, દેહ ધીંગો વઢિયાર. (૬૬)

દંડાહી પ્રદેશ :

'પાટણવાડા'ની પૂર્વે માણસા, પેથાપુર, વીજપુર વગેરે સાબરમતીને સ્પર્શીતો વિસ્તાર દંડાહી કહેવાય છે.

ઉત્તર ગુજરાતનો આ પુરાતન પ્રદેશ છે. ત્રિભુવનપાલના ઈ. સ. ૧૨૪૩ ના દાનશાસનમાં 'દંડાહી વિષય'નો નિર્દેશ છે. ઉત્તરે છેક જિંઝા સુધી તેની સીમા હોવાનું એ દાનશાસનથી સમજાય છે. 'પ્રબંધ-ચિંતામણિ'માં બતાવેલો 'દંડાહી દેશ' તે આ જ છે એમ ગુજરાતના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં નોંધાયું છે. લોકજીભે રમતા આ દંડાવ્ય પ્રદેશ વિશે ઠાઈ કવિએ નિસાસો નાખતાં કહ્યું છે :
નઈં કુધા નેઈં ડાયરા, નઈં બપોરા બેસ,
દંડાવ્ય તારું દાટયું રહેજે, ત્રણે ટાણું ઘેંસ
ઘેંસ ને ઘેંસ. (૬૭)

કાંટાળો-કાંકરેજ પંથક :

ઉત્તર ગુજરાતનો કાંકરેજ પંથક ઉત્તમ એલાદની ગાયો માટે જાણીતો છે. એની સુંદરીઓ, બળદો અને ઘોડલાને પણ કોઈ કવિએ દૂહા દારા રંગ દીધા છે :

નર બંકા ધણ્ય સુંદરી, ધીંગા ધોરી, ઘેન,
કાંકરેજ રા ઘોડલા વામે નાંવે કે'ણુ. (૬૮)

ઝાઝા બાવળ બોરડી, ઝાઝા કેર. કથીર;
પણ મરદાહંદી ભોમકા, કાંટાળો કાંકરેજ. (૬૯)

થાગધરી :

આ પ્રદેશ પણ ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલો છે. ત્યાંની નારીનું વર્ણન આ દુહામાં દર્શાવ્યું છે :

ગાગરપેટી ને દૂચકલી, ૧૩ ખીચ ૧૪ અદૂણો ખાય,
નાર હેડંબા નીપળે, એ વાવ થળાધરી વાવ. (૭૦)

૧૩. ટૂંકા ડગલાં દેવાવાળી, ૧૪. ખીચડી

મેવાસ પ્રદેશ :

ઓરસંગ નદીની પૂર્વ દિશાએ નર્મદાને ઉત્તર કાંઠે સંખેડા-મેવાસ પ્રદેશ આવેલો છે. મહીવાસીઓ એટલે મેવાસીઓને નામે પણ ટેટલાક વિસ્તારો જાણીતા બન્યા છે. આ મેવાસ પ્રદેશને માટેનો એક દ્રઢો મળે છે: નહીં બધાં બ્રાહ્મણ વાણિયા, ઘમકે ઘોર મેવાસ; ખેલમાં ખાંડાં ખડેખડે, કુણુ જીવ્યારી આશી!(૭૧)

દૂહામાં દૃષ્ટિગોચર થતું લોકસંસ્કૃતિનું દર્શન :

લોકસાહિત્યના ફૂલપગીયામાં રહેલી રહેલા લેાતીગળ દૂહા-સોરઠાની તો દુનિયા જ નિરાળી છે. તેમાં ગુજરાતનાં પરંપરાગત વિભાગીય નામો, એનાં

પ્રદેશલક્ષણો, એ ધીંગા ધરતીની વૃક્ષ વનરાજિ ને વેલીઓ, અઠારભાર વનસ્પતિ, એના કુંગરા, ફૂલવાડિયું, નદિયું, સરોવરો, રસાળ ધરતીનું ઋતુસૈંદર્ય, પાકતાં ધનધાન્ય અને પટાધર પુરુષો, શીલસૌંદર્યથી ગોલતી પદમણી નારીઓ, એમનાં વસ્ત્રાલંકારો, હથિયારો, રીતરિવાજો, માન્યતાઓ, દેવદેવતાઓ અને દેવસ્થાનો, ખેતીવાડી, પરાક્રમી પશુઓ, ત્યાંની વખણાતી વસ્તુઓ, એ મુલકના માનવીની ભક્તિ, શક્તિ, સૌંદર્ય, નેક, ટેક, દાતારી, વીરતા ને દેગતેગની વાતો, ઉમદા આતિથ્ય-સત્કાર, પ્રદેશનાં ને માનવીનાં લક્ષણોઅપલક્ષણો પર દૂહા અને સોરઠાએ સુંદર પ્રકાશ પાડ્યો છે. લોક-સંસ્કૃતિને સમજવા મથનારે એના જીંડો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

દૂહામાં ઘોડાં

અજમલિયો અલંગે લાયો લાખાહર ધણી; દંતૂશળ પગ દઇ, અંખાડી હણિયા અસર-૧ નેરે ત્રિયા ને કરલિયો પંચોર્યો કેકાણુ; વર પચીવીસે વળુલિયો, એ પરખ પરમાણુ-૨ મોતી ભાંગ્યું વીંધતા, મનકું વેણુ કવેણુ; તૂરી ભાંગ્યો ટેપાવતાં, સાંધો ન લિયે શેણુ.-૩ છત્રપતિ ચૂડી ગયો, ચોરાશી રાશામા; ખોડીદાસને ખેંગ નહીં, ને ગેડીદાસને ગામ-૪ અંચળ-અપચળ અમકયો, ઘણુ આહાર ઘણુ રોપ; એ તૂરંગાં પાંચ ગુણુ, પાંચે તરિયા દોપ.-૫ પાતળ પેરણુ ભલ ચડણુ, લોમ ત્રિયા જરભલ્લ; લાલચ કર્યે ન લિજિયે, લખ્યા વિધિએ લલ્લ.-૬ ઘોડા તુજમેં તીન ગુણુ, અવગુણુ પણ ભરપૂર; છેટેથી લેળાં કરે, પાછા લઇ જા દૂરમ દૂર.-૭ ભલ ઘોડા વલ વંકડા, હલ ખાંધવાં હથિયાર. ઝાઝા ઘોડામાં ઝીંકવાં, મરવું એક જ વાર.-૮ ઘોડો ઘોડાને ઘાટ, અસવારે જીણું નહીં; જેનું ભડું ભરે અંકાશ, મીટે ભાળ્યો માંગડો.-૯ ઘોડાંને ઘી પાને, કામન કર ગ્રહીએ નહીં; અમક દી અડ્યે, પારકાં પોતાનાં કરે. -૧૦ અગન ખટુકાં વા ભરખા, ઘોડાંની મોર જાય; કામન કહે સુણુ કંથડા,

સં. રાજુ દવે

હરણ્યાંને ઘી કેણુ પાય ? -૧૧ અગન ખટુકાં વા ભરખા, ઘોડાંની મોર જાય; કંથ કહે સુણુ કામની, ઇ બેલાડે બે ન જાય.-૧૨ હનાંમે વીરડી, ખડીઆમે ખજાર; કિયા કિરતારે, વડા ઘોડાના સવાર. -૧૩ કોઇ ઘોડો, કોઇ પરખડો, કોઇ શીલવંતી નાર; સરજનહારે સરજિયા, તીનું રતન સંસાર. -૧૪ લોમ પરખ્યો ઠક્કર, ખીજ પરખ્યો અન્ન; ભોં વિણુ ભલા ન નીપજે, નર, તુરી ને અન્ન. ૧૫ ઘર ઘોડાં ઢાલાં પટલ, ભાલાં થંભ બનાય; વો ઠાકુર ભોગે જમીં, એવરાંહી ઘર જાય. -૧૬ આતક ચૂતક ખડ ખવરાવે,

જોગાણુ દેવે અપના હાથકું;

ઘોડા કિસીકું માગ્યા ન દેવે,

તે વરસા શવે એસીકું.-૧૭ કર ડાળો પગ જમણો, મુખ પર પટ્ટો હોય; એહાણુ અસવારને, ગાંજી શકે ન કોઇ. -૧૮ ખેતી પાતી, વિનતી, ઓર ઘોડેકા તંગ; એ તાં આપણા કિજીએ,

ભલે લાખ મનુષ્યનો સંગ. -૧૯ સોરઠિયો દુહો ભલો, કપડો ભલો સદેદ; નારી નવ લક્ષણી ભલી, અશ્વ ભલો કુમેદ.-૨૦

દેશનો દુહો, ઔજની ગાયો, શ્રીમાલથી ગુજરાત— એક તકની તસ્વીર

ખોડીદાસ ભા. પરમાર

ભારતીય આર્થિક સંસ્કૃતિનો પ્રારંભ ઋગ્વેદથી થયો, તેમ ઇતિહાસકારો માને છે, પણ તે પહેલાંય દેશમાં તળપદ દેશજ સાહિત્ય તો પ્રચલિત હતું જ. આ દેશજ સાહિત્યના ધણુ અવશેષો, કંડિકા, સ્વરૂપો અથર્વવેદનાં ધણાં સહકર્તાઓ મળી આવે છે. વળી સમગ્ર દેશમાં કાળે કાળે કંઈક સાહિત્ય ગાથાઓ રૂપે વર્ણવાતું. આવું ગાથા સ્વરૂપનું સાહિત્ય રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોમાં સંકલિત — ગ્રંથિત થઈ જતાં તે શિષ્ટ-માન્ય સ્વરૂપ પામી ચૂક્યું, પણ આ ઉપરાંત તળ દેશજ પ્રજાનું અને પરંપરાત સ્વરૂપનું જે મુખપાટીનું સાહિત્ય હતું તે દેશજ-સાહિત્ય કે લોકસાહિત્ય તરીકે લેખાતું. તળપદ સંસ્કૃતિનું સાચું હાઈ આ સાહિત્યમાં જ જોઈ શકાતું.

ભારતમાં આર્થિકપ્રજાઓ આવી ત્યારે નહીં-કાંઠાની ભારતની વિવિધ ગઢગઢીની સંસ્કૃતિ મોજૂદ હતી. આ સંસ્કૃતિના સંસ્કારદાતા દ્રાવિડો, અને તેથી પણ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ સર્જનાર પ્રજાઓ ભારતમાં હતી. આ બધી મૂળ ભારતીય પ્રજા પાસે ધર્મ-કર્મ, સાહિત્ય, સામાજિક સંસ્કાર, રૂઢિ, ઉદ્યોગ, પરંપરા વગેરે હતાં. તો આર્થિકપ્રજા પણ પોતાના પોતાનાં ધર્મકર્મ, સાહિત્ય અને સમાજવ્યવસ્થાના સંસ્કાર લઈને ભારતમાં આવી હતી. આ બંને પ્રજાઓનું મિલન અનેક આઘાત, પ્રત્યાઘાત અને સંઘાતથી થયું. આમ આવેતું આર્થિક અને તદ્દદેશીય રહેવાસીની સંસ્કૃતિના મિશ્રણથી આજની ભારતીય સંસ્કૃતિનું ધડતર થયું છે.

આર્થિકપ્રજાના આગમનથી શરૂ કરી તે આજ સુધી ભારતમાં અનેક જાતભાતની પ્રજાઓના સમૂહ અવિરત આવ્યા જ કર્યા છે. પુરાણ કાળ અને બીજા-મોર્ચ સમયના ઐતિહાસિક સમય સુધીમાં તો શંખર,

કિરાત, મુરિય, મિહિર. શંગ, કુષાનો વગેરે સતત આવ્યા જ છે. તે ઉપરાંત ઈસુની સદી પછી પણ ક્ષત્રિયો, સાતવાહનો, દૂલ, વગેરે પ્રજાઓ ભારત આવીને ત્યાંના જનસમૂહમાં ભળી ગઈ છે. દરેક આવેતું પ્રજાની વિભિન્ન સંસ્કૃતિ હોવા છતાં, તેઓ દૂધમાં સાકર ભળે તેમ ભારતીય સમાજમાં ભળી જઈ, ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પોતાનું પોત સંજોગો દીધું અને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સૌ એકરસ બની ગયા છે.

વેદકાળે આર્યોની ખોલચાલની ભાષા વૈદિક સંસ્કૃત હતી, જેમાં તળપદ ભૂમિનાં તત્ત્વો પણ ધીમે ધીમે પ્રવેશ્યાં હતાં. તેમના ભાષાવ્યવહાર વૈદિક સંસ્કૃતમાં હશે, તો તે, કાળના મૂળ દેશ્ય લોકો જે અહીંના લોક હતા. તેઓ આ કાળે પોતાની ખોલીમાં ધાતચીત પ્રયોજતા, તેમાં પણ વૈદિક શબ્દસમૂહોની અસર થઈ હશે. દેશમાં ખેતી અને પશુપાલન એ બે મુખ્ય વ્યવસાયો હશે, તેથી માલધારી પ્રજા તો સમગ્ર ચરાણવાળા પ્રદેશોમાં સતત ભગ્યા કરતી હશે. આવી ગતિશીલ અને ભ્રમણ કરનારી પ્રજાને કે, લોકોને અથર્વવેદમાં ‘પ્રાત્ય’ કહ્યા છે.

“પ્રાત્ય આસીદ ઇયમાન ઇવા । પ્રાત્ય સંદા ગતિશીલ હતાં.” જેઓ પોષણ માટે દશે દિશામાં ભગ્યા કરતાં હતાં.

આ કાળે ઉપાસના અને સાહિત્ય માટેની જે ધારાઓ મોજૂદ છે, તેમાં એક ધારા તે શિષ્ટ અને બીજી તે દેશજ લોકિક. શુદ્ધ શિષ્ટ ધારા વૈદિક ઋષિઓએ સંસ્કૃતભાષાની પરંપરામાં સજી, — જ્યારે તળપદ દેશ્ય પ્રજાની પૂજા-અર્ચના, મંત્રતરતર, દેશજ

૧. જેને સંસ્કાર કરવામાં ન આવ્યા હોય તેવાં. સાર્થ જોડણી કોષ, શુજ વિદ્યાપીઠ, પા. ૬૮૨

તળપદ - સાહિત્ય વગેરેમાં તળપદતા ધારાવહિકાએ દેખાય છે. ખેડૂત અને ચણતી ફરતી પ્રજામાં અનેક લોકોના આદાનપ્રદાનથી નાવીન્ય અને પ્રાકૃતપણું આવતું ગયું, તે પછી તે બોલાતી બોલી વધારે સરળતા જતાં જતાં અપભ્રંશ બની ગઈ, આમ સહજ રીતે સમયના વહન સથે અનેક અતિઓના સહવાસમાં આવતાં બોલતી બોલીમાં પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ તત્વ આવ્યું તે ભાષાને વિકાર નહોતો, સમયકક્ષાએ એ ભાષાસ્વરૂપને સહજ વિકાસ થતો જતો હતો.

આમ ભાષાને સહજ વિકાસ સધાઈ રહ્યો હતો તેમાં અનેક પ્રજાના ભાષાકીય શબ્દ, શબ્દસમૂહો, વાક્યસહજોના પ્રયોજનથી કાળે કાળે બોલાતી ભાષામાં જે તે લોકો અને તેના પ્રાદેશિક ઉચ્ચારણનું વૈવિધ્ય, વળી શુદ્ધ સ્વરૂપના જાનના અભાવે કે ઉતાવળે બોલવા જતાં કે ઉચ્ચારણની સરળતા પ્રયોજવા જતાં ઉત્તરોત્તર ભાષામાં ફેરફાર થતો ગયો. આમ વૈદિક જે દેવોની ભાષાં તરીકે ગણાતી તેમાં આમ વિક્રિયા નેઈ પાણિનિએ શિષ્ટ સંસ્કૃતનો બાંધો વ્યવસ્થિત વ્યાકરણ રૂપે તૈયાર કર્યો. તેમાં કોઈ ફેરફારની શક્યતા ન રહી. પણ બોલચાલની ભાષામાંથી પાલિ, માગધી જેવી લોકોત્તર ભાષા પ્રયોજવા માંડી, જેમાંથી સર્વ બધું સમજી શકે, શુદ્ધ અને મહાવીર જેવા સંસ્કાર-સાધુઓએ પોતાના ઉપદેશ માટે લોકો સમજી શકે તેવી લોકબોલીને જ પ્રયોગ કર્યો અને તે પછી શૌર-સેની, મહારાષ્ટ્ર, માગધી, આદિ પ્રાકૃતભાષા ઉદ્ભવી અને ઈ. સ.ના ૭ઠ્ઠા શતકથી તે અપભ્રંશ શરૂ થઈ જે ૧૦મી સદી સુધી જીવંત રૂપે પ્રયોજાતી હતી.

“આ અપભ્રંશમાંથી જ ઉત્તરભારતના આર્યકુળની વર્તમાન ભાષાઓ ઊતરી આવી છે, જેમકે શૌરસેની અપભ્રંશમાંથી હિંદી, રાજસ્થાની અને ગુજરાતી, મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશમાંથી અવધી, છુદેલી, ટાકડીમાંથી પંજાબી, અને વાયસમાંથી સિંધી. આમ અપભ્રંશમાંથી વર્તમાન પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં આવી સંક્રાન્તિની ક્રિયા ઈસવી સનના અગિયારમા શતકથી શરૂ થઈ ગણાય.”^૨

“ગુજરાત” નામ ગૌર્જરા પરથી મળ્યું. ગૌર્જરા જે ભાષા બોલના તે ગુજરાતી : આ ગુજરાતી ભાષા અને ગૌર્જરા બંને ભારતદેશના જ વતની લોકો છે, તેઓ પરદેશી નથી, તે ગુજરાતી ભાષા-પરંપરાની સાંકળ જ કહી દે તેવું છે. કૃષ્ણ કુટુંબકબીલામાંના આ ગૌર્જરાના વડવા શરસેન પ્રદેશ મથુરાની આમપાસના પ્રદેશના વતની હતા, તેઓની ભાષા શૌરસેની, શ્રી કેમચંદ્રાયણે અપભ્રંશને ‘શૌરસેન અપભ્રંશ’ કહી છે, તેનું મૂળ સીંધી શરૂઆતમાં અને પ્રાકૃતમાં છે. આ શૌરસેની પ્રાકૃતનું કેન્દ્ર મથુરા હતું.

ગુજરાતી ભાષાની ઉદ્ભવપ્રક્રિયા ૧ મા શતકથી શરૂ થઈ તેના મૂળમાં તરતા દેશ્ય સાહિત્યના પ્રેમશૌરના દુહા મળે છે, જે ગુજરાતી સાહિત્યનું ઉદ્ભવપ્રેરક બળ છે. આમ ગુજરાતી ભાષાને પરંપરાથી જોતાં અપભ્રંશ, શૌરસેની પ્રાકૃત અને વૈદિક સંસ્કૃત-આ રીતે પાછા પગે સગડ વરતાય છે. હેમચંદ્રચિત ‘સિદ્ધહેમ’ વ્યાકરણના આદંભા અધ્યાય-માં શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી તેમજ પ્રાકૃત અને પરંપરિત અપભ્રંશની દૃષ્ટાંત સાથે ચર્ચા કરી છે. આ અપભ્રંશ-ચર્ચામાં તટ્ટાલીન સમયના દેશ્ય-લોક સાહિત્યમાંથી વીણેલા દુહા તેમજ ૨૦૦ કર્યા છે. આ દુહા ગૌર્જર અપભ્રંશના અને ગૌર્જર પ્રજાના છે, તેના વિષે ભોળે પોતાના ‘સગસ્વતીકંઠાભરણ’ નામના સાહિત્યશાસ્ત્રના ગ્રંથમાં ગૌર્જરાના અપભ્રંશ માટે કહ્યું છે,

શૃણ્વન્તિ લટમં લઘાઃ પ્રાકૃતં સંસ્કૃતદ્વિયઃ ।
અપભ્રંજેન તુષ્યન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગૌર્જરાઃ ॥^૩

આમ હેમચંદ્ર મુનિએ ૧૧ મી સદીમાં અપભ્રંશ દુહા ગૌર્જરાની ભાષાના બતાવ્યા, તે ભોળે ગૌર્જરાને ગૌર્જર ભાષા પ્રેમ ઉપરના શ્લોકમાં વ્યક્ત કર્યો. ૧૧ મી સદીના સિદ્ધહેમના દુહા તે ગૌર્જરાના ગૌર્જરાના છે. તેથી ગૌર્જરાની ભાષાસાંકળી અને ગૌ-પ્રેમ જોતાં અનુમાની શકાય

કે તેઓ શૌરસેની યાદવ-આભીરો હતા, જેઓ પશુ-પાલકો અને તે પછી દેગધી તેજ તરવારે રાજધણી થઈ પડ્યા હતા.

માનવ ઊર્મિશીલ હોવાથી દશ્ય સંવેદના કે આંતર સંવેદનાથી અભિવ્યક્ત કરવા નર્તન, ગીત, યિન્ન, વગેરેને મૂર્ત રૂપ આપવા પ્રેમી છે. ગીત દ્વારા અનંદ-શોકની લાગણી ઝટ વ્યક્ત થાય છે. આમ નાદ-શબ્દથી ભાવની અભિવ્યક્તિમાં જંદ ભાવનો નાદગત આકાર બાંધી આપે છે. આમ જંદ અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ પ્રકારના રૂપે પ્રયોજન્ય છે. જંદો વેદકાળથી પ્રયોજ્યતા આવ્યા છે. તેમાં ગાયત્રી, ત્રિષ્ટુભ, જગતી, અનુષ્ટુપ એ વૈદિક જંદ છે. આ વૈદિક જંદો ધીમે ધીમે હુપ્ત થતા ગયા, પણ અનુષ્ટુપમાં રામાયણ અને મહાભારત સર્જ્યાં. શરૂઆતમાં જંદ બે લીટીના હતા, તેને સંસ્કૃતમાં ‘શ્લોક’ કહેવામાં આવ્યો.

વેદકાલીન પ્રજાના લોકોનો મુખ્ય ધર્મો ખેતી અને પશુપાલનનો હતો. આ કાળે ગૌ-ગાય સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાતું. જેની પાસે વધારે ગાયો-મોટા ‘ગોઠ’ તે સૌથી સુખી માણસ ગણાતો. ગૌ કેન્દ્રસ્થાને હોવાથી તે પૂજનીય અને પોષક ગણાતી કુટુંબકબીલાનો આધાર ગાય હતી, તેથી સર્વ કુટુંબનું સાચું ધન તે “ગૌધન” હતું. આવી ગાયના “ગૌત્વ”ને અમર કરવા, ગાયની આસપાસ કે ગાયના નામ પરથી સાહિત્ય-જંદ વગેરે રચાતાં. દા. ત. વૈદિક “ગાયત્રી જંદ” તેના પુરાવો છે. વળી આ કાળે સાહિત્ય માટે ઉદ્ભવકાળ હતો તેથી તે કાળના શ્લોક બે પંક્તિના હતા, પણ આ બે પંક્તિને ચાર ચરણમાં વહેચવામાં આવતાં—તે ચાર ચરણ એટલે “ગૌપાદ”. આમ ગાયત્રી કે અનુષ્ટુપના ચાર પાદ તે ગાયનું સ્મરણ કરાવે છે.

દેશજીવન અને લૌકિક સાહિત્ય પણ આ કાળે પ્રસારમાં હતું. દેશલોકોમાં પણ ગાય માતા રૂપે વિરાજતી હતી. ગંડેવા અને તેના પંચગવ્ય થી આ દેશજ પ્રજા પોષાતી, તેથી ગાય તેમના જીવનમાં કેન્દ્રસ્થાને હતી આમ દેશજ પ્રજા પણ ગાયને સર્વસ્વ ગણતી હતી. તેથી તરતા લોકજીવનમાં પદ-

બંધનાં જે વેણ ઉચ્ચાર્યાં તે પણ ગા ને કેન્દ્રમાં રાખીને જ શરૂ થયાં. ગાયનું સર્વમાં ઉત્તમ દૂધ હતું, દૂધ ગૌમાંથી મળતું; તેથી ગવાતાં વેણમાં સૌ પ્રથમ જે સાહિત્યપ્રકાર રચાયો તે “દુહો” થયો. દુહો સંસ્કૃત દુહ ઉપરથી દોહવું-દોહરાવું અને તેના પરથી ભાવાર્થ એટલે “સાર ખેંચવો” એવો અર્થ થાય. પણ ભટકતી ફરતી પ્રજાને “દુહો”—તેનાં મૂળ સંસ્કૃત કર્તાં દેશ્ય શબ્દ “દુહ્ય” પરથી સંસ્કૃત “દોષક” શબ્દો પ્રયોજાયો, તેના પરથી પ્રાકૃત “દોષઝ” અને તે પરથી હિંદી-ગુજરાતીમાં દોહા દોહરો શબ્દ ઊતરી આવ્યો છે. ૪

આમ, દોહાનું મૂળ દેશીમાં છે. પણ દેશીમાંથી સંસ્કૃત શબ્દો થયેલા ઘણા શબ્દોનું મૂળ દેશીમાં છે. તે રીતે જેતાં દોષક માં રહેલો “ક” પ્રત્યય તેનું નાનું—લઘુ સ્વરૂપ દર્શાવે છે. અને પરંપરાએ ગુજરાતીમાં તે “દોહરો” થઈ જાય છે. (રાસુ નો કે રાસક નો રાસડો—કે રાહડો થાય તેમ.) આમ દુહો બે લીટી, ચાર ચરણનો જ પ્રયોજન્ય છે. તેનું નામ—સ્વરૂપ ગાય-પાદ, દૂધ અને દોહન કરવું તે રીતે ઊતરી આવ્યું છે. ગાયનાં અંગ અને દૂધના નામાભિધાનવાળો દુહો તેની પ્રાચીન પરંપરાના સગડ દેખાડે છે અને ગૌધનની મહત્તા પણ દેખાડે છે. આમ દુહો વેદકાળ જોટલો પ્રાચીન, રામાયણકાળમાં અને રામાયણમાં પણ પ્રયુક્ત થઈ, સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમાં થઈ અને અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતી લોકસાહિત્ય સુધી આવ્યો છે.

માત્રામેળ જંદની પ્રીતે દુહાને તપાસતાં માત્રા ૨૪, લીટી ૨, પાદ ૪, પંક્તિ ૧૩ મી માત્રાએ અને તાલ ૧, ૫, ૯ માત્રીએ બંને લીટીમાં છે. સ્વરૂપ—દાદા દાદા દાલદા, દાદા દાદા ગાલ.

વેદકાળથી વહી નીકળેલો દુહો લોકજીવન અને દેશ્ય સાહિત્યમાં વધારે માનીતો બન્યો છે. તેનું સ્વરૂપ નાનું અને તેમાંની ચોટ વધારે, તેમજ સારનું દોહન સરળ રીતે થાય છે, તેથી માલધારી જાતિઓમાં તે

૪. જુઓ ‘સર્થ ગુજરાતી નેકણીકાશ’, પાન ૪૪૮

પ્રચલિત અને જીવંત સ્વરૂપે રહ્યો છે. માલધારીનાં માલદોર અને દૂધ જેવો દુધો રાજસ્થાન, માળવા, ગુજરાત, સિંધ, કર્ણ અને દાદિયાવાડ વગેરેમાં વિશેષ પ્રચલિત છે.

દૂધનું જ્યારે શૂરમેન-મથુરા પ્રદેશમાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા ત્યારે તેમની સાથે યાદવો અને માલધારી આલીરો પોતાનો માલદોર લઈને ચાલી નીકળ્યા. જ્યાં જ્યાં ચરાણુ આવતું હતું ત્યાં ત્યાં માલધારીઓ સ્થિર-રોકાતા ગયા. આવા માલધારી યાદવ અને આલીરોને દૂધે વરદાન આપેલું કે તમારી “દેવો અને તેજે જેવારો રહેશે.” વરદાન પામેલા યાદવ-આલીરો ઉત્તરભારત, રાજસ્થાન, માળવા, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, કર્ણ વગેરેમાં પ્રસરી ગયા. યાદવ-આલીર ‘ખન બળુકી’ અને ક્ષાત્રસંસ્કારવાળા હતા, તેથી તે બહાદુરી અને હોશિયારીપૂર્વક રહેતા હતા. તેઓની પાસે ગાય-ધન-ગૌધન હતું તેથી તેઓ ગોપાલ-ગોવાળમાંથી ઈસુની ૪ થી ૬ સદીમાં ગોર્જરો (ગો જેનું જીવન જીવવાનું પોષણ છે તેવા) કહેવાયા. ગોર્જર શબ્દ તે દેશમાંના લોકો પ્રયોજતા તે છે. આ શબ્દ કોઈ કારસી કે અન્ય ભાષાભાષીના નથી. ગૌરખંડર માં જર એ કારસી પ્રત્યય કે શબ્દ નથી. કારસીમાં જર શબ્દ પૈસાના અર્થમાં એટલે ધનરૂપે વપરાય છે, પણ ગો=ગાય એ સંસ્કૃતને કારસી જર લાગીને સંસ્કૃત ગોર્જર થાય તે કરતાં સંસ્કૃત શબ્દ “જર” એટલે માના પેટમાં રહેલા બાળકની નાળ કે એર. આ શબ્દ ગૌતે માટે વધારે સંયુક્તિત છે. ઉદરમાં પોપાતું બાળક આ નાળ-એર દ્વારા જીવન-ખોરાક મેળવે છે. આમ “જર” એ પોષણ આપનાર તરીકે લેતાં ગોર્જર કે ગુર્જર કે ગુજરનો અર્થ ગાય દૂધ-ગાયથી કે ગાયોથી પોષણ મેળવનાર લોકો એવો થાય. અને કારસી પ્રત્યય કરતાં આ વધારે સંયુક્તિત લાગે છે. ગોર્જર પ્રભુ એ માલધારી યાદવ-આલીરો હોઈ શકે.

જર શબ્દ નાળ-એરના અર્થમાં વપરાય છે, તે રીતે ગાજર એક રક્ત રંગનો કંદ છે. તેના આકાર-રંગ ચામની જર અને ખૂંટની જનન - ઈન્દ્રિય જેવો હોવાથી ધણા લોકો તે ખાતા નથી. વળી લગનમંડપ-

માં જ માટીની ચોરી માથે ગુજરો(ટું) મુકાય છે. ગુજરો જીર્ણ થયેલું ખૂંટ-લિંગ અને તેની માથે મૂકી જેની ગાય-ચોનિનું સંયુક્ત રૂપે મિલન-પ્રતીક રૂપે ચોરી માથે મુકાય છે. તેનું લગનગીત ગોર્જરો કૃષ્ણવંશી કે કૃષ્ણ સાથે આવેલા હોય તેની ગવાહી પૂરે છે.

“કાળા ને કરશનજી મથુરાના રહેવાસી, કરશનજી કે’છે જેની ચોરેરા આવે, સંસારી લોક કેમ પરણે ? કરશનજી મથુરાના રહેવાસી.

સોનાની ચોરીયું, સોનાનો ગુજરો, રૂપલાની ચરકલડી ચંપાવો રે, કરશનજી મથુરાના રહેવાસી.”

આ લોકગીત-લગનગીતમાં કૃષ્ણ-આમીર લોકો મથુરાના રહેવાસી છે, તેનું લાગે છે. “ગુજરો” લગન-સાહચર્યના પ્રતીક તરીકે વપરાય છે તે ગોર્જર અને તેની ગોતું પ્રતીક-સંજ્ઞા હજી આજેય લોકજીવનમાં જીવંત છે.

ગોર્જર, ગુર્જર, ગુજર એ કોઈ પરદેસી પ્રભુ નથી, પણ યાદવો-આલીરો જ છે. પ્રાચીન કાળે તે ગાયો રાખતા, ગોપાલ હતા, તે પછી ગોવાળો થયા. આમ ગોર્જર માલધારી આલીરો જ છે. દેવ-દોહાથી આગળ વંધી તેના અમુક વંશજ સામંત દદ-એ તેમથી રાજ્યસ્થાપના કરી. ઈ.સ.ની ૭મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ભરૂચ જિલ્લાના અમુક સ્થળે આ ગોર્જર-માંના દદ શાખાના સામંત ગુર્જરે રાજધાની સ્થાપી. તે દદ કે દુદો પણ દુગ્ધ પરથી અપભ્રંશરૂપ થયેલો શબ્દ છે. આમ દદ વંશનો રાજા માલધારી ગુર્જર હોવાથી તેણે પોતાની નવી નગરીનું નામ પણ પશુપતિ નંદી ઉપરથી નાંદીપુરો-(નાદોદ) રાખ્યું. (આની પૂર્વપરંપરા જેનાં લાગે કે વસંતીના મૈત્રિકા પણ આલીર હોઈ શકે ખરા ? તેઓના રાજવિદ્યમાં

પ-દ. ‘ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’ ખંડ ૩, મૈત્રિકાલ અને અનુમૈત્રિકાલ, પ્રકરણ શ્રી હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી.

“નંદી” પ્રયોજીતો. આ રીતે જોતાં તે માહેશ્વરી નંદી નહિ પણ ગોપાલનો ભાગવતી નંદી હોય.)

ઉત્તરમાં ગૌર્જર હતા તેવી રાજધાની શ્રીમાલ-મિલ્લમાલ કે મીનમાલ હતી. યુઅન ચાંગે ઈ.સ. ૬૪૧માં લિલ્લમાલની મુલાકાત લીધી ત્યારે ત્યાં જુવાન ક્ષત્રિય રાજા હતા. આમ સાતમી સદીમાં શ્રીમાલ-મિલ્લમાલ- (મીનમાલ)ના પ્રદેશમાં મેવાડ, કાન્યકુબ્જ, માલવા વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો.^૭ શ્રીમાલ કે લિલ્લમાલનું શ્રીમાલપુરાણ રચાયું છે. તેમાં આ નગરનું નામ શ્રીમાલ કેમ પડ્યું તેની કથા આપી છે.^૮ જેમાં ત્ર્યંબક સરોવર, સૌગંધિક પવન અને વરુણવનની પાસે પાંચ ગવ્યૂતિમાં ગૌતમે આશ્રમ સ્થાપેલો.^૯ આમ ગો-ઉત્તમ એટલે બધાં ઉત્તમ પ્રકારની ગાયો હતી, અથવા ગૌતમ ઉત્તમ પ્રકારની ગાયોના નાલિક હતા, તેનો આશ્રમ-આમ આ સંબંધ ગાયો સાથે જોડાય છે.

આ ગૌર્જરના શ્રીમાલનો અર્થ આ પ્રમાણે નીકળે છે. શ્રી એટલે લક્ષ્મી અને માલ એટલે પશુ-ઢોર-પશુધન. ગૌર્જર આભીરો માલ શબ્દ પશુધન માટે પ્રયોજતા. આજના માલધારી પણ પશુધન શબ્દ માટે માલ શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે. માલ શબ્દ ગૌર્જરનો છે. જેમકે દક્ષિણનું અગરુ-ચંદન, સિંધીનું વયા-ગયા, તેમજ ગૌર્જરનું માલ-ઢોર કે માલમત્તા શબ્દ સાથે પ્રયોજાય છે. આમ ગૌર્જરનો માલ એટલે ગૌધન-પશુ ગાં જેની માલમત્તા છે તેવા ગૌર્જરનું આ નગર તે શ્રીમાલ-એટલે ગાયો જ જેની શ્રી લક્ષ્મી છે તેવું શ્રીમાલ. આમ શ્રીમાલ તે લક્ષ્મીનું નગર નહિ, પણ માલરૂપી ગાય-ગૌધન લક્ષ્મીનું શ્રીસ્થાન એટલે શ્રીમાલ.

વળી શ્રીમાલનું નામ યુગપરિવર્તન સાથે બદલાતું બળ્ય છે, તે પણ બહુ જ સચુકિત છે. શ્રીમાલ પછી તેનું નામ પુષ્પમાલ છે. અહીં પુષ્પ નહિ પણ પુષ્પ હશે, એટલે કે વધારે પૃષ્ઠ થયેલું નગર, વધારે

વૈભવશાળી અને સમૃદ્ધિવાળું તે પછી મિલ્લમાલ કે મીનમાલ થયું છે, તેનું કારણ તે નગરની અવનતિ ખતાવે છે. તેમાં નગર વિસ્તૃત થવાથી ચરાણો અને નવાણો ઓછાં થયાં, રાજવી નબળા પડતા ગયા, ઢોરમાં રોગ આવ્યો કે કોઈ બળવાન પ્રબળ માલ-ઢોર લૂંટી ગઈ. આમ આ પ્રબળ આ કાળે જોરદાર ધણી કે મખલખ સંખ્યાના ધણુધારી વગરની થઈ, એટલે તેના હાથ હેઠા પડ્યા. તેથી એક વખતમાં ગૌધનરૂપી લક્ષ્મીથી ભિન્નરાતું ગૌર્જર નગર ધણુધારી વગરનું થઈ ગયું, તેથી લિલ્લમાલ કે ભીનમાલ નામ પામી ચૂક્યું. રાણકદેવીનો એક દુકો જોતાં મિલ્લમાલ નામનું સાચું પ્રયોજન જોઈ શકાય તેવું છે :

‘ઓ સાખર શીંગાળા, એક દી અમેય શીંગાળાં હતાં, મરતાં રાખેંગાર, અમે ભવનાં ભિલતાં થઈ ગયા.’

આમ ધણી અને ગૌધનની રોનક જતાં ગૌર્જરો પણ ‘લિલ્લાં’ થઈ ગયા અને લિલ્લમાલ શીંગડાં વગરની ‘લોલી’ થઈ ગઈ. અહીં લિલ્લાં એટલે શૃંગ વગરના, ધણી વગરના. આમ શ્રીમાલ ભીનમાલ બની ગયું તે કાળે સિંધના આક્રમણકારો અહીંની લગભગાયક જુવાન કન્યાઓ લઈ જતા, તેથી ગૌર્જર શ્રીમાલની પડતી થઈ અને ત્યાંના ગૌર્જર લોકો હાલના ગુર્જરદેશની રાજધાની પાટણ આવ્યા.^{૧૦}

બ્રજ ક્ષેત્ર પુષ્કરજીની સ્થાપના માટે બ્રહ્માજીને સ્થાપના કરવા ખેસવાનું હતું. સ્થાપના માટે સ્ત્રી-પુરુષ સન્નેરે ખેસવું જોઈએ. બ્રહ્માપત્ની સાવિત્રીને બ્રહ્માવ્યા છતાં તે આવતાં વાર કરતાં હતાં અને મુહૂર્ત વહી જતું હતું. ત્યાં બાબુમાંથી જ એક ગૌર્જર ગોપકન્યા નીકળી. તે જુવાન હતી. તેને પાંચગવ્યથી પવિત્ર બનાવી બ્રહ્મા સાથે પરણાવી, તેનું નામ ગાયત્રી રાખ્યું. આમ દેવોમાંના સર્વક બ્રહ્મા સાથે આ આભીરો-ગૌર્જરનો સંબંધ થતાં બ્રહ્મા પાસેથી તેઓ સર્જનકળાની વિદ્યા શીખ્યા અને સ્થપતિ

૬. એજન, પૃષ્ઠ ૯૯

૭. એજન, પૃષ્ઠ ૯૨, નકશો નં ૨.

૮-૯. એજન, પૃષ્ઠ ૯૩

૧૦. ‘ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’, ગ્રંથ ૩, ત્રીજાકાલ અને અનુમેત્રક કાલ, શ્રીહરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, પ્ર. ૬, પૃ. ૯૧

બની ચૂક્યા. તેઓએ માલધારીના ધંધા છોડ્યો અને વાસ્તુવિદ્યા શીખ્યા. તેથી ગામેગામ તેને ખોલાવીને વસાવાયા. તેઓ ગોખંડ, ગમ્તર વગેરેનું મશ્હુર ઉપરાંત મહેલ, હવેલી, ઘર બધું જ બાંધતા હતા. તેઓ મૂળે ગોજર્ ર હતા તેથી પોતે કલા-કસબનો જે ધંધો કરતા તેમાં ધંધાકીય નામ સાથે પોતાનું મૂળ બિરુદ તો સાથે રાખ્યું જ. જેમકે ગુજર સુતાર, ગુજર હુદાર, ગુજર કડિયા. આમ ગોજર્ પ્રજા સ્થાપત્યકીય ધંધે પણ લાગી. આજે સમગ્ર ગુજરાતના શિલ્પી-સ્થપતિઓ ખૂબ જ વખણાય છે. આ ગુજર્ કારીગરો જે મંદિર, મકાન, હવેલી બાંધતા તેમાં મથાળે ગોશીંગ, ગોગંગ મૂકતા, તેને લાલ ગેરુથી રંગતા.^{૧૧} આ પરંપરા ગોજર્ની ગોપ્રીતિ-પરથી જિતરી આવી છે. (ગોપુરમ્, ગાયકવાડ અને ગોલવાડ (ગોહિલવાડ) એ શબ્દો પણ ગોરક્ષ-ગોપુર ધણી પ્રાચીનતા સૂચવે છે.)

શ્રીમાલના ગોજર્ આજીર હતા, વળી ગોપાલ હતા, તેના પુરાવા પુરાતન અવશેષ અને રૂઢિપરંપરાના અવશેષ ભિલ્લમાલમાંથી જ મળે છે. જેકસન બોમ્બે ગેલેટરિયર વો. ૧માં ભિલ્લમાલના સરોવરના કાંઠે એક વિશાળકાય શિલ્પનું વર્ણન આપે છે. તેનું ગુજરાતી ડો. શ્રી હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીના શ્રીમાલ-ભિલ્લમાલ પ્રક. ૫માં પાના ૮૯ પરથી લીધું છે:— “આ મહાકાય શિલ્પ ...માથાના વાળ વ્યવસ્થિત અને વાંઢડિયા છે. આ મૂર્તિમાં સપ્રમાણતાની ખામી છે. હાથ, પગ ટૂંકા છે...આ મૂર્તિમાં ખાત ખેંચે તેવાં વક્ષસ્ત્રોમાં માથાના વાળ અને જમણા હાથમાં રહેલો પથ્થરનો ગોળો શ્રીફળ હોય એમ લાગે છે, જાણે રાજા એને

૧૧. ઈ.સ. ૧૨૭૮માં પ્રમાણદ્રુગિરિએ લખેલા ‘પ્રભાવક ચરિત’માં તે શ્રીમાલનું તે ભીનમાલ ધયું ત્યારનું વર્ણન કરે છે. “હવેલીના શિરેણુક (ઉપરનાં શુંગો ઉપર) ઉપર સિંદૂર છંટાતું ને ત્યારે એ આકશમાં રાતાં “ઈન્દ્રગોપ” જેવાં લાગનાં. (સરખાવો દક્ષિણના ગોપુરમૂના દરવાજા.)

હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી કૃત મૈત્રકકાલ, અનુગૈત્રક-કાલ, પ્રકરણ ૫મું, પૃષ્ઠ ૮૬.

સરોવરમાં પધરાવતાં હોય. બ્યારે એક મત તે માન્ય-મસ્તક હોવાનો છે.”

આ વર્ણન જોતાં લાગે છે કે તે મૂર્તિ ગોજર્-ના આરાધ્યદેવ બાલકૃષ્ણ(લાલજી)ની હોય. હાથપગ ટૂંકા તે પ્રમાણમાપ નહિ, પણ બાળમૂર્તિની પુણતા દર્શાવવા જડા અને ટૂંકા કર્યા હોય. હાથમાં રહેલી વસ્તુ તે નાળિયેર કે મસ્તક કે દડો કરતાં માખણનો પિંડો હશે. આજે પણ સૌરાષ્ટ્રના ગોવાલો આક્રમને દિવસે કાનુકાની મૂર્તિ તળાવ કે નદીકાંઠે બનાવે છે, તેને “ગોકુળિયો” કહે છે. તેની પૂજા કરી હલ્લીસક, હમચી અને રાસ વડે તેનું આરાધન કરે છે. તેથી આ દેવ ગોકુળિયો હશે. આમ ગોજર્ પ્રજા ગોપૂજક અને કૃષ્ણપૂજક હતી તે આ પરથી જોઈ શકાય છે.

આ ગોજર્ જે પશ્ચિમ ભારતમાં વસે છે, તે કોઈ આવેતું પ્રજા નથી, પણ ભારતીય પ્રજા છે, સ્થળાંતર કરી અહીં વસી છે. આ પ્રજાની ભૂમિને “ગુજરાત” નામાર્ચિવાન મળ્યું તેની વ્યુત્પત્તિ ધણી ધણી રીતે દર્શાવાય છે. વિદ્વાનોએ તેને માટે ધણું વિચાર્યું છે અને અંતે ગુજ્ઞન્વાન કરી ડં. અહીં “ગુજ્”ને “આત” અરખી બહુવચનનો પ્રત્યય લગાડી તે નામ પ્રયોજ્યું છે. અગિયારમા શતકના અરબ મુસાફર અલ્બેરૂનીએ વાપરેલા “ગુજાત” શબ્દનો ટેકો છે. તેમાં ગુજાત એટલે ગુજ્ઞ- ગુજ્ઞો, તેમનાથી વસાવાયેલી ભૂમિ અથવા તેમની ભૂમિ. આમ ગુજ-રાતની વ્યુત્પત્તિ વિદ્વાનોએ કરી છે. પણ ગોજર્ શબ્દ ફારસી કે અરબી નથી, સંસ્કૃત છે. તેથી તેને અરબી, ફારસી પ્રત્યય કેમ કેમ લાગી શકે? તેની વ્યુત્પત્તિ મુર્જસ્નરાષ્ટ્ર = ગુર્જરાષ્ટ્ર કે ગુજરાત થાય, પણ તે કરતાં ૫ મુર્જસ્ન રક્ષ જે ગોધનથી રક્ત છે, જે ગોધનથી પ્લાવિત છે તેવા પ્રદેશ, અહીં ગોજર્ની પોપલુભૂમિ, ગોધનથી ભરીભાદરી વસાહત છે તેવી “ગુર્જરાત” થાય. (જેમ કાર્વરત, ધર્મરત તેમ ગુર્જરાત.) વળી ગુજરાત-મહલિ મહલિ તરીકે પણ પ્રયોજ્ય છે. અહીં મહલિ શબ્દ માલિ પરથી આવ્યો છે, તે પરથી લાગે છે કે ગોજર્ તે ગાય વડે પોષિત ભૂમિ. આવી

મહલિ-ગાય વડે પ્રયોજતી ભૂમિ તે નારી જાતિ રૂપે જ આવે, કારણ કે ગાય નારી જાતિ છે, અને તેના પરથી આ ગુજરાતને “મહલિ ગુર્જરાત” એવું નામ પ્રયોજાયું છે.

“માગ માગ ઘેલુડી ગુજરાત, બાણુ લાખ માલવો રે લોલ.” અથવા ગુજરાતનો છેલ્લો રાજા “કરણ ગઈલેઉ”-કરણ ગુજરાતી તરીકે ગઈલેઉ વપરાયું હશે. માલવ શબ્દ પણ માલદોર પરથી મંડિત થયો હોય તેવું અનુમાન થઈ શકે. માલદોર ગૌર્જર પ્રજાના લોહીમાંસમાં વણાઈ ગયો હોય તેવું જોઈ શકાય છે. ઘડલિ નાંઘાવર્ત, ગોમૂત્રક, એ ભૂમિશયુગાર અને પૂજ-વ્રત માટેનાં ચિત્રપ્રતીક છે. આ રંગોળી-મંડન માત્ર ચોળાથી જ થાય છે. માલવીય ધર્મ કે મેહુથી તે મંડળ પુરાતાં નથી, કારણ કે ધર્મદાણી રચના ગાયની થોનિ જેની ક્ષતવાળી છે. એટલે વેવિશાળ કે શુભ પ્રસંગે ક્ષતવાળા ધર્મદાણી નહિ, પણ અક્ષત-ચોખા જ વપરાય છે. ગુજરાતીમાં ગાય પરથી પ્રયોજાયેલ ધણી શબ્દો છે, તે શબ્દો ગાયની ઉપયોગિતા અને તેની પ્રાચીનતા સાથે ઉપયોગિતા પુરવાર કરે છે. ગાઉ અને ખૂટા અંતર-માપની નિશાની બતાવે છે. ગજર રાત્રિનાં ચોથડિયાં-કાળ બતાવે છે. ગૌર્જર સ્ત્રી બળ-ચોથે ગોવચ્છ ની પૂજ કરે છે. વળી જર-બાજરી બને ગૌર્જર પ્રજાએ પ્રયોજેલાં ધાન્ય છે. જુવારનો અર્થ પ્રણામ થાય, અને બાજરી પાચન સારું કરે તેવો અર્થ થાય. માલધારીનો જર-બાજરી ખોરાક છે. જર તો માતાજી કહેવાય છે. ગુર્જરના દાગીનામાં ગુજરી, ગાય પગના બાજરિયા, વગેરે ગૌર્જર પ્રજાના શબ્દગારો છે. માલવાની મહેદી ગુજરાતમાં ગૌર્જર લાવ્યા છે. મેદી-મૂળનામ મેદ જેવું લાલ હોવાથી મેદી શબ્દગાર લોકજીવનમાં વર્ત્ય છે.

ગુજરાતમાં સ્થિત થયેલા ગુર્જરની ભાષા નિકાસગ્રીલ અને સરળતા તરફ ખસતી અપભ્રંશ હતી. દસમી-અગિયારમી સદીના પ્રેમશૌર્ય, પશુપ્રેમના દુહા પ્રજાના ગૌર્જરસાહિત્યનો ખ્યાલ આપે છે. ગુર્જર માલદોર-

વાળા અને ચરાલુમા રાચનારા હતા તેથી તેઓ પ્રકૃતિ-પરાયણ હતા. દુહો તેમનો માનીતો સાહિત્યપ્રકાર હતો. દુહો એ પંક્તિનો હતો તે હૈયે-હોરે રહી શકતો. આમ દુહો નાણાકૃપ હતો, તેનાથી જે કંઈ કહેવું હોય તે ચોટદાર રીતે કહેવાતું. દુહા પછી ચાર પંક્તિની ચોપાઈ, તે પછી છપાઈ અને કુંડળિયા, પદ, સળંગ બંધ-આમ ગુજરાતી ભાષાની સાથે સાહિત્યનાં સ્વરૂપો અને પ્રકાર વિકસતાં રહ્યાં.

દેશજ સાહિત્યમાં દુહો દશમ વેદ કહેવાય છે. વેદમાં ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, ચાર ઉપવેદ, ભારતવેદ અને દુહો દશમ વેદ ગણતાં આનંદ થાય, તેનું કારણ તેમાં રજૂ થયેલી ચોટ ચોખ્ય સ્થાને-સ્વરૂપે લાગે છે, પણ પરંપરિત દષ્ટિએ જોતાં તેનું સ્થાન તે “દશમ” નહિ પણ “દેશજ વેદ” રૂપે છે. આમ દુહો એ દેશ ભાષા-બોલીનો વેદ છે, જેમાં બધા જ પ્રકારનું સાહિત્ય પ્રયોજાય છે. દેશજ લોકોની સંસ્કૃતિ, સાહિત્ય અને જીવન-સમાજ-કવનનું સાચું અને સવેદનાભર્યું નિરૂપણ આ દેશજ વેદમાંથી ઉપવબ્ધ થાય છે.

તળ ગુજરાતમાં ‘દેશજ વેદ’ દુહા ૧૦મા સૈકાના ગૌર્જર અપભ્રંશના અને તે પછી પરંપરિત લોકસાહિત્યમાં પ્રયોજતા રહ્યા છે. તેનો રચયિતા સમગ્ર લોકસમાજ છે, છતાં વિશેષતઃ તેનું રચન-અથન વિશેષ માલધારીઓએકર્યું છે. ગૌર્જર પ્રજાથી ગવાતા આ દુહા ગુજરાતના માલધારીઓ જોડો પોતાના માલને તળાવ, ચરાણ અને ખીડના જીલા ઘાસમાં ચરાવે છે, તેઓ દુહાનું વહન કર્યે જાય છે. જે માલધારી છે તેનાં નામ જાત પાટ ચરાણ અને ચારણ માલધારી આલ-જમીન પર જીરનાર આભીર માલધારી, રાહ સતત ચલતાં લલા તે રમારી માલધારી અને ‘ભૂ’માં આદિ તે ભરવાડ માલધારી વગેરે ધંધે તો ગૌર્જર છે, જેઓ દુહાના વાહક છે. આમ દુહા ગાય, ગૌર્જર અને ગુજરાતનો સંબંધ સૈકાઓથી અવિનાલાવી રીતે જોડાયેલો છે.

કુહા : માનડાના, ખીમરાના, લભૂતિયાના, આણુંદ- કરમાણુંદના અને પ્રાસ્તાવિક

સં. મૂળુ લાઇ પાલીયા

કુહા માનડાના

વૃક્ષ એરડ દીસે વરમ, પાન જખ્ખર પોલાડ;
પણુ ઝાલે ત્રિંહલનાં ઝાડ, મેંગળ-ટલ્લા માનડા. ૧
પાડા નો લાદા પરથ, નાકર નથ નાડી;
એવે અંખાડી, મેંગળ માથે માનડા. ૨
છાન હુંદા છોડ, પલમાં જાવે પડી;
કિલ્લે ખંદી કાટ, ઝીલે મેની અપટું માનડા. ૩
સોળવલું સામતના, સો સો વાર તવાય;
જાડા તેજ ન જાય, મગરૂખી ન મૂકે માનડા. ૪
નાંદ્યું હાલી કરી, સમદરમાં સમાય;
સાગર ક્યાં સમાય, મોટપ મૂકી માનડા? ૫
સાંઠા જે શેરડ તણા, ભર ખાથે ભરડાય;
તે રસ કડે તવાય, મીઠપ ન મેલે માનડા. ૬
માનવડો મેનત કરે, પોરે ક્યારો પાય;
નવખંડ નીલો થાય, મેની ધારે માનડા. ૭
કેવાય પંખી ફૂકડો, તે પણ જાણે ટેમ;
પણુ કળે નહિ કટેમ, મૂરખ નર કોઈ માનડા. ૮
ઉપયોગમાં આવે નહિ, અગવડતા અપાર;
લેળો મૂરખનો ભાર, મુસાફરીમાં માનડા. ૯
ખેડુ પગ ખૂંદે કરી, જે વાવે જાડા;
સાંઠા શેરડ તણા, મીઠપ મૂકે ન માનડા. ૧૦
કર આંખો વેડે કરે, ઘણુ શાખે ઘોળાય;
જાડા લિજ્જત ન જાય, મીઠપવાળી માનડા. ૧૧
પીઠા રણ જાશે પડી, છાજા ને વંડી સોંત;
ચૂનો ઝાલે ચોટ, મેની અપટું માનડા. ૧૨
કોઈ ઇલમેથી આવે નહિ, કરડે કાંડીડા;
જશ મ વરે જાડા, મણધર રીઝે માનડા. ૧૩

નર હેંડાં પકડું નહિ, કવ વાદી કુળ ભાણ;
રીઝવીએ જદુરાણુ, મહીપત ન ખીજ માનડા. ૧૪
લાખું લંગોટી તણાં, દ્રાગિયાના ફેરા;
દળ વાદળ ડેરા, મેં લાજ્યાં નહિ માનડા. ૧૫
ટોપી લંગોટ લેળી કરે, ખીલવે હાદોહાર;
તોય બને નહીં સરદાર, મોટા તંબુ માનડા. ૧૬
ભારયા કપાય લભૂતના, લંગરી લાડુ થાય,
તો નો ખાંડુ આણુમાંય, કોણુ મોંઘિયું વોરે
માનડા. ૧૭

રાંકાઉ જે રીઝયા તણા, હેય ન કદી હેવા,
કરીએ સમરથની સેવા, (નો) મોળું દીએ
માનડા. ૧૮

જો ઝાંઝું ધન સંચરે, જો ઝાંઝું શવાન;
તો નો નંદ તણા ન થાત, મસાણુ ડેરા
માનડા. ૧૯

જળ માછલિયું જાળવે, એમાં અવગણુ કરે અપાર,
તોય વડાને ન હોય વકાર, મહા સમદરને
માનડા. ૨૦

નવસેં નવાણું તણાં, જળ ઊછળતાં જાય,
(ઇ)સમદર જઈ સમાય, મોટા પેટમાં માનડા. ૨૧
પંખી પ્રાગવડ તણાં, સુને નવ મુંહાય,
આવે ઉમા માંય, મળવા તમને માનડા. ૨૨
નાગ મવર ને નેહડો, એમ દાતા કવિજન દેખ,
લખિયા વિધિએ લેખ, મંડાણુ ઘી આથી
માનડા. ૨૩

જળમાં તરતા જહાજ, માખણુ મીઠ ના ઉપર;
(ઇ) મથ્યા પછી મહારાજ, (થાય) મોટી
કિંમતનું માનડા. ૨૪

સુકવિયા મુખ કીરત સુણી, (જેને) મનમાં ન
આવે માંજ:
એને ગણવા રણના રોઝ, મહિપત હંજ
માનડા. ૨૭

દુહા ખીમરાના

અરિ કોપ્રીલો આવતાં, પોંખાય ધાવ, જેલે;
મદધ ન મેલે, ખોળા પાથરે ખીમરા. ૧
અરથી સૂરો આફળે, રસને સિંધુ રાગ;
પાછા ન ભરે પાગ, ખળખડ થાતાં ખીમરા. ૨
સતીશૂરાને સાપરસ, ટેકીલો દાતાર;
એટલાંને આધાર, ખાંડા ધારનો ખીમરા. ૩
બહુરંગાં ને આવરાં, લગતાં ન ભિખારી;
એટલાંની યારી, ખુવારી મેળવે ખીમરા. ૪
જિંચા કુળને આદરી, કરે ન નીચાં કામ;
ગઢપત ઝોટે ગામ, (પણ)ખાતર ન દિયે ખીમરા. ૫
જિંચી ચણાવે મેડિયું, ન દે અન્નનાં દાન;
એતાં માઠાનાં મકાન, ખોળખાનાં ખીમરા. ૬
જિંચો દરબજો આપતાં, નો થાય સારાં નીચ;
આક ચડાવો ઇશ, ખુશખો ના'વે ખીમરા. ૭
મોતીડાં મળે નહિ, હંસલો થાય હેરાન;
વિપતમાં કુળવાન, ખાય નહિ અખજ ખીમરા. ૮
કરે કુંભાચળ કેહરી. ઘણ બળ પંજ ધાવ;
પણ હેડાં ઉપર દાવ, જેલે ન સાવજ ખીમરા. ૯
મેરનો રવાયો કર્યો, એ તો બધું અડુક;
પણ કવિ જોલે જો કુક,

એમાં ખૂટી ન હોય ખીમરા. ૧૦

સારાંને દાદા સતણ, સૌ ઝોટે સોળો;
પ્રભુચ જે પોળો, ખીરસાગરમાં ખીમરા. ૧૧
વિકટ જગત વહેવારની, રમત્ય રાખા રાણ;
ભજવે જેલ કળભાણ, ખેળો હોય ને ખીમરા. ૧૨
માન દેતાં મેલે નહિ, કુળસ્વભાવ કુસંગ;
ગર્ધવ નવરાવો ગંગ, તોય ખાખ ચડાવે ખીમરા. ૧૩
સારું ખરાયું સાંભર્યું, કોચવાય ઇ કંજાંત;
સરાય એજ સખતા ખેમકુશળથી ખીમરા. ૧૪

સંચીચિલ ધન સુમાતણું, જોરજુલમથી જાય;
દોકડોય ન દેવાય, ખેરિયત ખાને ખીમરા. ૧૫
સવારથ વિણ સૂઝે નહિ, જંગ બાધો જોનો;
જ્ઞાની તોય જોને, ખોતરી ખાવાનું ખીમરા. ૧૬
હંખ છે આળસદારને, જેને સારપથી સંઘોડ;
ફક્કડ ફરે વિફોડ, એને ખંભે પછેડી ખીમરા. ૧૭
મુશીબતથી મેલે નહિ, અપના કુળને આગ;
કોચલ ઉછેરે કાગ, તોય ખાલ ન બદલે ખીમરા. ૧૮
માયાવાળાં ન માનવે, જગત સારુ જોય;
કરે ન સિફારસ કોચ, આઢી માણસની ખીમરા. ૧૯
મિલકત ઝાઝી મેળવી, કયું ન મોટું મન;
એનું ધૂડધાણી થાય ધન, ખમરે ન પૂછે ખીમરા. ૨૦

દુહા ભભૂતિયાના

આતમ થઈ ઉઠાંતરી, ધર નહિ થાણું;
લાંગી પ્રોળ ભભૂતિયા, પાટણ પલટાણું. ૧
દિલ્હી ભલી કે આગરો, આતમશાહ પતશાહ;
ભભૂતા કિયે લેળશે, જોરાવર જમરાહ. ૨
ભભૂતો કંહે દતામતા, ન ખર્ચે ન ખાય;
માખી મધ લેળું કરે, પછી હાથ ધસંતી જાય. ૩
મૂડી થોડી મમતા ઘણી, આય બાણી અદ્ભુત;
તૃપા ન ખૂઝી તન તણી, ભણી ન જાય ભભૂત. ૪
ભરતાં કૂટંગો ભાલિયો, રહી સરોવર રોઝ;
સાસુ થઈ છે શોકય, અવ એલ્યાની ભભૂતિયા. ૫
દનડા દડી દોટ જાય, વેળા વરતતાં;
કાયા પડી કપોળ, ભલ્યા વિણ ભભૂતિયા. ૬
ખેળા કૈંક ખખી ગયા, વિધવિધ પહેરીન વેશ;
ભજવ્યા વિણ ભભૂતિયા, નાવે મોજ નરેશ. ૭

દુહા આણુંદ-કરમાણુંદના

આણુંદ કહે કરમાણુંદા સેદુ કયું ભૂલંત ?
દી-ભિટે, દિશા ફરે, અવળા ખોપ કરત. ૧
આણુંદ કહે કરમાણુંદા, ગુણ કર્યો કાં જાય ?
સાવજ પડ્યો અઝાડીએ, કાંઠે એને ખાય. ૨

અતિ ઠાહો અળખામણે, અતિ ઘેલ ઉચાટ;
 આણુંદ કહે કરમાણુંદા, ભસો ગડગડ ઘાટ. ૩
 આણુંદ કહે કરમાણુંદા, રેગાં કેમ રીઝત?
 પડેલે આવે પાટુએ, પછી ગડદે પેટ ભરત ૪
 આણુંદ કહે કરમાણુંદા, વાંકા કેમ વળ્યાં?
 ઉનાળે હળ હાંડલ્યાં ને ભાદરવામાં ભર્યાં. ૫
 આણુંદ કહે કરમાણુંદા, મૂંગે મોઢે રહેવું;
 કાં ને કહેવું માથેમાથું, કાં નામ લઈને કહેવું. ૬
 આણુંદ કહે કરમાણુંદા, કળિયામાં નવ જાવું;
 ખીચડી ખાવી ગાંઠની ને જ્યાં ત્યાં રજાવાવું. ૭
 આણુંદ કહે કરમાણુંદા, ગામડે જઈને રહેવું;
 ખાપો ખાપો સો કરે, દઈને ખમણું લેવું. ૮
 આણુંદ કહે કરમાણુંદા, ખાઈયુંથી છેટા રહ્યો;
 કાં તો કહેશે વાંઠી ગો, કાં નમાલા ઠરીએ. ૯
 આણુંદ કહે કરમાણુંદા, જોઈને પગલું ભરવું,
 નહિ તો મૂડી ખોઈ ગાંઠની, મોત વિના મરવું. ૧૦
 આણુંદ કહે કરમાણુંદા, મોટામાં જાવું થોડું;
 કામ કરાવે હૂસ કઢાવે, કાં તો કહેશે ઓડું. ૧૧
 આણુંદ કહે કરમાણુંદા, માણસે માણસે ફેર;
 એક ગામ ઉજડ કરે ને એક વસાવે શેર. ૧૨
 આણુંદ કહે કરમાણુંદા, માણસે માણસે ફેર;
 એક બોલે તે ચીકું લાગે, એક કડકું ઝેર. ૧૩
 આણુંદ કહે પરમાણુંદા, માણસે માણસે ફેર;
 એક લાખેય ન મળે, એક ટકાના તેર. ૧૪
 આણુંદ કહે કરમાણુંદા, માણસે માણસે ફેર;
 એક લીલા લેર કરાવે, એક મરાવે ઠેર. ૧૫
 આણુંદ કહે કરમાણુંદા, શેર ને માથે સવાશેર,
 રાવણ લાગ્યો સીતાને તો રામે માર્યો ઠેર. ૧૬
 આણુંદ કહે કરમાણુંદા, માણસે માણસે ફેર;
 એક બેસે ગાદીએ ને એક વગાડે લેર. ૧૭
 આણુંદ કહે કરમાણુંદા, માણસે માણસે ફેર;
 એક લઈને પાછા આપે, એક કરાવે ઝેર. ૧૮
 આણુંદ કહે કરમાણુંદા, માણસે માણસે ફેર;
 એક કરે ઉપરાણું ને એક વધારે વેર. ૧૯

આણુંદ કહે કરમાણુંદા, માણસે માણસે ફેર;
 એક આપે કન્યાદાન, એક વાળ ઝમેર. ૨૦
 આણુંદ કહે કરમાણુંદા, માણસે માણસે ફેર;
 એક આપે સદાવ્રત, એક માગે ઘેર ઘેર. ૨૧
 આણુંદ કહે કરમાણુંદા, ચીજે ચીજે ફેર;
 એક લાખે શેર મળે ને એક ટકાની ત્રણ શેર. ૨૨
 આણુંદ કહે કરમાણુંદા, માણસે માણસે મળી,
 એક વગાડે શંખલો, એક વગાડે ગત્યો. ૨૩
 આણુંદ કહે પરમાણુંદા, માણસે માણસે ટાળા;
 એક એક સાડ મરી પડે, એક ભરાવે ઉચાળા. ૨૪
 આણુંદ કહે કરમાણુંદા, ઝાટકી ન દીજે ગાળ;
 થોડે થોડે છાંડીએ, જમ પાણી છાંડે પાળ. ૨૫
 આણુંદ કહે કરમાણુંદા, ધનથી બડો હે સંપ;
 સંપસંપ ફીટ્યો પતથર વિશે, તરુંવર ઘાલી લંપ. ૨૬
 આણુંદ કહે કરમાણુંદા, એવડો ઢોળ કીં રાખે !
 અંતરમાં નહિ ઉમળકો, મોઢે ચીઠાં ભાખે. ૨૭
 આણુંદ કહે કરમાણુંદા, ફેની જાને જાયે ?
 કરમમાં હોય લૂણું તો ચોપડ ક્યાંથી ખાગે ? ૨૮

દુકા પ્રારંભિક

ધરતી લીલી જોઈ, અંગમાં ધ્યાં જામી;
 કબલ જવાહો કેઈ, એની કાયા સળગે કાનીઆ. ૧
 દૂધ બગડયું ને દહીં થયું, માખણ ઘૂત મલાઈ,
 કિંમત વધતી જાય, કસોટીથી કાનીઆ. ૨
 મન મગુસ ગુણ રતનપર, ચૂપક દીજે તાળ;
 ગાંઠક મળે તો ખોલીએ, કંચી વચન રસાળ. ૩
 હાકલ સામો હાલવો, લૂંટવો અરીસું માલ;
 જશ મેળવવો જગતમાં, સેલો નથી સાવ. ૪
 સાચાં મેરે તુમ હો, તુમ લગ મેરી દોર;
 જોસે કીવા જહાંજહાં, સુજો ચોર ન ઠોર. ૫
 દુવો સાચો દીકરો, જેવું કોલ કરારી કામ;
 છંદાં કવિતાં ચીથરાં, ન રે. એકેય નામ. ૬
 વરસ કઠો, દન પાતળો, તમંગર વિધા તાય;
 જાકળ સગો, જુગઠ વિધા, પાંચે હળવા પાય. ૭

કહો ઉઘર ક્યો, ઉઘર મન કેળો નહિ,
એથી ઉઘરાં અમે, સોયના સીરખ્યાં સુરના. ૮
માનો સાંઠ મછરાળ, ફેળો ઉઠરંડા ફેડે,
પણ વંકો ગઠ વેરાડ, કુંજર ગોડે કાનડા. ૯
ખોલે ધ બીજો નહિ, ભીમો કે ભગવાન;
અંતર વચ્ચે એટલું, આંખ ન લાળે કાન. ૧૦
સાચાં ઇતનો દીજીયો, જામે કુટુંબ સમાય;
મેં બી ભૂખા ના રહું, અતિથિ ભૂખા ન જાય. ૧૧
છીપાં કહે સમુદ્રકો, કહ તુમસે લેત;
આશા હે અરમાનકી, શોભા તુમકો દેત. ૧૨
જળ ખારો જોઈ, મરજીવા ફેરવ મ મોં;
તળિયાં તપાસી જો, તને કુંજર કુંગાલ લાગશે. ૧૩
સામેરી આ સંસારમાં, કેનોક વણજ કિયો?
ઝડપ નાખી હંસને, તાં કંગવો હાથ થિયો. ૧૪
સામેરી સમય વીત જ્યો, જાણ્યા નહિ જગદીશ;
નાળ જમની કાટીઓ, કયું કાટયો નહિ શીશ? ૧૫
પીતળિયાંમેં પીરહે,

હોય મર સો(ચો)ખા ને સા(છા)હ;
અંગતુંની કરીએ આશ, પોતાનાં જે પાલરવ. ૧૬
ખૂણે બેસી ખવરાવીએ, કાંડાં મરડી ન કોય;
જાને દિયે જોય, અનવડય લિયે આખર. ૧૭
ગાલે પોટે બાજરો, છેલ્લી પડાએ જાથ;
મોહર ફૂટતાં માહુડો, અને કોમળ વચની નાથ. ૧૮
પરધીનતા દુઃખ મહા, સુખ જગમેં સ્વાધીન
હુખે રહે શુક વન વિષે, કનકપીંજરે દીન. ૧૯
પીપા પા-૨કરે, પા-૨કરે પહિયાન;
પા-૨કરે અડ દોત હે, કુવ પ્રહલાદ સમાન. ૨૦
માથું ફૂટયે મનવી, બે પાંચ વિદ્યા પાય;
રામ રીઝે તે રાઘડા, નવખંડ નીલા થાય. ૨૧
શ્વાન સરપ મુષક ઉધઈ, માકડ મછર માત્ર,
કારણ વિણ કરડયા કરે, હુર્જન પિણુન કુપાત્ર. ૨૨
ગાડાં મોઢે ગણ કરે, ભવોય ભેળા વસો !
આજો નાનો ને એરરો, કમાણુહને કસો. ૨૩
કામી કળ ન એળખે, લોભી ન ગણે લાજ,
મરણુ વેળા ન પારખે, ભૂખ્યા ભરખે
અંગાજ. ૨૪

સૂમ ચાકરી, આક ફળ, અજિયા કહે થાન;
સ્વાદ વિનાનાં સમજવાં, વેંડળાં જોખન
જાણ. ૨૫

અકલ આપે ઉપજે, દીધે કીતનીક હોય;
જનમ ખર્ચો જળમાં ગયો, કુરચલ તર્ગો
ન તોય. ૨૬

ખાધી નહિ, ખચી નહિ, મેળી તલ મઠા;
સર્ગાપરની શેરીએ, કોઈ ગંઠડીવાળા દીઠા? ૨૭
આ ભવ આયા, એ ભાવ આવશે નહિ;
ભવ બેને ભૂલ્યા, ફલના ફેરો થિયો. ૨૮
ન ખાધી ન ખવરાવી, ન વાપરી વગે;
માછલીએ ધરો ભેળજો, પછે ખાંખડ થઈ ખગે. ૨૯
હે મન તજ તું ક્યામતા, કેશ દિયે ઉપદેશ;
હમ બદલે તુમ વો રહે, તામે ખડો કલેશ. ૩૦
મન માતંગમાને નહિ, જળ લગ ખતા ન ખાય;
રાંડી રાંડકો પૂત ભો, ઘણુ લકડેકું ખાય. ૩૧
ગજ ગમની જોખન ગયે, પુરુષ કરત રસ-ખ્યાર;
ચુંબન લેત સંસાર સખ, વિશ્વ કરો વિચાર. ૩૨
સંગતિ-સુમતિ ન પાવહી, પરે કુમતિ કે ધંધ;
રાખો મેલી કપુર મેં, હીંગ ન હોય સુગંધ. ૩૩
ભાવનકી લાત લાલી, અન-ભાવનકો નેહ;
કૌને કામ કમાલીઆ, કાશુન વરસ્યો નેહ. ૩૪
સાંચા મેરે ચાહીઓ, રાજી સીતારામ;
બીજા રીઝે કે બીજો, મેરો ન બીગડે કામ. ૩૫
ભગવંતસે ભગત ગડે, કહ ગયે સંત સુજન;
પુલ ખાંધ રઘુવીર ચલે, ફૂદ ગયે હનુમાન. ૩૬
ભાંચે બેઠે ના લાહે, ગુન બીન બઢપન કોય;
બેઠો દેવળ શિખરપે, વાયસ ગરૂડ ન હોય. ૩૭
ધરમ રૂ હોય. ધરમજે, ધર્મે હાનિ ન હોય;
ધરમે જીત્યા પાંડવો, હાર્યા કૌરવ સોય. ૩૮
સાંચા રોડી અખિયાં, વેરી ખલક તમામ;
ટપુક જોલા મહેરકા, લાખુ ભરે સલામ. ૩૯
અવધ નીર તન અંજલિ, ટપકત શ્વાસ ઉસાસ;
હરિ ભગ્યા વણુ જાત હે, અવસર દરે રદાસ. ૪૦

ચડી ચકાસર પાર, “હિલે હોથી ન્યારિયાં” દુહો અને કચ્છનું લોકસાહિત્ય

રામત્રિંહજી કાનજીભાઈ રાઠોડ

કચ્છી ‘ડુઓ’

○ ગાલિગેન્ન ડુઓ સાંખી, હઇંચે સાંખી ધક્ક; વઇંચેન્ન વથાણુ સાંખી, ઉતર સાંખી અક્ક.

વાર્તાના ઘટનાતત્ત્વની સાક્ષી દુહાથી પુરાવાય છે, ધાયલ થયાના સાક્ષી લાગેલો જખમ દેખાડે છે, ચરવા ગએલા ધણીની સાક્ષી એનું વથાણુ ખતાવે છે, જ્યારે ટાઢો ઉતરવા લાગતા માડે છે એની સાખ આકડાની સોક પૂરે છે. આ ‘ડુઓ’ લોકકથામાં ‘દુહા’નું માહાત્મ્ય દેખાડે છે. લોકસાહિત્યમાં દુહો દેવો એટલે કચ્છીમાં ‘ડુઓ ડિણો’ એમ કહેવાય છે. સમગ્ર કચ્છી વાડમયમાં દેવાતા આવા દુહાના ગર્ભ-ગઠન થકી કચ્છનું લોકસાહિત્ય સચવાયું છે. લોકકથા કરતાં પ્રથમ ‘ડુઓ’ દેવાય અને એના મંડાણ ઉપર ઘટના-ગાથાનું ચણતર થય. કચ્છીમાં દંતકથા અને તવારીખી લોકવાતો દુહા થકી વિકસાવાય છે.

દુહા વાડમયનું લોકસર્જન

○ લાંબીપહેળી લપ વિનાના ચુટાચણુક દુહાની ચોટદાર વાણી કચ્છી લોકસાહિત્યની ખાસિયત ખતાવે છે, અને ખરી ખૂબીનો ખયાલ પણુ કરાવે છે. જન-સંસ્કૃતિના સમસ્ત લોકભાવની માર્મિક અને મનોરમ એવી અનાયાસ અભિવ્યક્તિ આવા થકી કરાવાય છે. દુહો એ અંતરની ઊર્મિનું લયબદ્ધ ઉચ્ચારણ છે. રોજિંદી બોલચાલની ભાષાના સીધાસાદા અને ઓછા શબ્દોમાં આ રીતે દુહા થકી લોકવાતોનું સાહિત્યિક સંસ્કરણ કરાવાયું છે. લોકરુચિને ગમે અને ઘડ બેસે એની લોકભોગ્ય અને લોકરચિત વાતો પ્રાચીન પરંપરાથી દુહાની બે પંક્તિના કાંઠા વચાળે વહેતી આવી છે. કચ્છની રસમય અને રહસ્યમય એવી ધણીક કથા, કહાણી અને કહેવતો, શાસ્ત્રોક્ત સીમાબંધન વિના,

સહની સહજોક્તિ જેમ સર્જાતી, દુહારચના દ્વારા કહેવાઈ છે. એમાં સાહિત્યના ક્રેટલાક વિશિષ્ટ પ્રકાર અને રંગરસ સમાવિટ દરાય છે. એટલે દુહા વાડમ દ્વારા થયેલું આ લોકસર્જન સાચું લોકસાહિત્ય થઈ નીવડે છે.

દેશજ દુહો અને લોકસાહિત્યની ભરમાર

○ કોઈ રોમાંચક કે રહસ્યમય ઘટનાથી, સાહસશીર્ષની વીરતાભરી કુરખાનીની કોઈ કથાથી, જનજીવનમાં ગવાયેલી કોઈ પ્રેમપ્રધાન ગાથાથી જ્યારે લોકમાનસ પ્રભાવિત બની હલી ઊઠે છે ત્યારે જે ભણતીઆળ નથી એવો લોકકવિ મુક્ત મને અને દરિયાવ દિલે દુહોદાસ્તાનમાં એને રોચક રીતે કલારૂપ આપી ચિરજીવ અને એમ બેસાડી દે છે; અને પછી બધા સાથે મળી જનસમૂહમાં એનો એકત્રિત આનંદ માણે છે. ભાટ, ચારણુ, ખારોટ, હાઢી, મીર અને કાંધાઓએ પોતાપોતાની આગરા ઢંગની વાર્તાકારની શૈલીમાં, તો રાવળ અને ભવાયાઓએ એના નાટ્ય-સ્વરૂપમાં આ લોકસાહિત્યનું સંભાળનું કર્તુ હવું, એને સમાવ્યું હવું. કામલ કંઠ અને સુરોદા સાદે એઓ, હળવી શૈલીનું જ્ઞાનપ્રદાન અને અશ્લીલતા અને અશુભ-ના અભાવભરી સમજની સમજ દેવાનું આ ઉમદા સાધન પૂરું પાડતા આવ્યા છે. મનોર જન પૂરું પાડતી લોકવાર્તાઓ કરી એઓ કમાઈ કરતા એ હકીકત છે; પરંતુ જનસમાજને મંગલ કામનાભરી પ્રેરણાશક્તિ પાતા એ પણુ પ્રમાણિત વાત છે. પરંતુ આરા લોક-કથાકારોનાં પૂરાં નામ સુદ્ધાં આપણે સંભારી સાચવી શક્યા નથી. એક વખત હવે જરારે કચ્છમાં ગામેગામ, ટાણે-પ્રસંગે એવો ચાલ હવો કે હાઢી ગાય, વગાડે અને વાર્તા કરે, સમાથી ભાટ સમાવંશના વીરપુરુષોના દુહા બોલે અને એની વાર્તા કહે, વશાવળીની ખરદા-

વધી ખોલે અને વિવાવાજનમાં વાર્તાકાર બની મનો-
રંજન પથ્ય કરાવે. પણ હવે જમાનો બદલાયો છે;
અને એ પેઢીમાં ઘટાડો ગણા ગયો છે. કોઈ આવડત-
વાળા બારોટ, ભાટ કે ઢાઢી હાથ આવવાનું વિરલ
બન્યું છે. તેમ વળી આવી દેશજ દોહાબદ્ધ મૂળ લોક-
રચનાઓ એના અસલ રૂપમાં પૂરી નોંધાઈ પથ્ય નથી.
મુદ્રણકળા આવી એટલે આવા કચ્છી લોકસાહિત્યનું
રૂપાંતરિત સ્વરૂપ કચ્છની પ્રાચીન લોકકથાઓ રૂપે
અંથરથ થયું છે ખરું; જે પાઠકેર થઈ એક કે
બીજા રૂપે ભેળસેળવાળું બની આવે પથ્ય કેટલાંક સામ-
યિકોમાં અપાતું રહે છે. આ વાત તેમ એટલી વધી
છે કે અવતન કટારલેખકો જુનવાણી લોકસાહિત્યને
નવીનતાના નામે ફેશન તરીકે અપનાવી લે છે. પ્રાચીન
લોકસાહિત્યનાં અંગોની પ્રેરણા અને પ્રણાલી પાધરી
કરવાના બહાને કોઈકે તે પોતાની સ્વચિત કૃતિઓ
લોકસાહિત્યમાં ખપાવે છે; કે ચવાઈ ચવાઈને ભિરેલી
કક્ષાની બનેલી લોકકૃતિઓને પોતાને નામે ચડાવો પથ્ય
દે છે. આના લોકો તે લોકસાહિત્યની ડોકી
મરડી એના પતનનું પાપ, ત્રહોરે છે. જ્યારે સાચા
લોકસાહિત્યકારને પ્રસિદ્ધિની પરવા નથી રહી. એ તો
એની ધૂનમાં, એના લોકસમાજમાં સંતાઈને એકરસ
થઈ રહ્યો છે. સાચા લોકસાહિત્યરૂપે દેશજ રચનાઓ
તો લોકહૃદયમાં ધર કરી રહી છે; એ લોકભોગ્ય બની
લોકજીભે રમતી રહી છે.

દુહાબદ્ધ કચ્છી લોકસાહિત્યની તવારીખ

○ પરંપરાગત એવા દેશજ લોકસાહિત્યની માતબર
મૂડી કચ્છમાં ભરપૂરે ભરી છે. એની એક મહત્ત્વની નોંધ,
મીસીસ પોસ્ટાન્સે લખેલા અને ૧૮૩૯માં પ્રગટ થયેલા
અંગ્રેજી અંથ 'Cutch or random sketches' માં
પા. ૧૮૮ થી પા. ૨૦૨ સુધીમાં આપેલી છે. આમાં
એમણે કચ્છના દુહાસાહિત્ય અને લોકકથાઓનું
વિશદ્ધાથી વિવરણ કર્યું છે. શ્રીમતી પોસ્ટાન્સ
પોતાના કચ્છ-નિવાસ દરમ્યાન ઘણાં કચ્છી લોકવાર્તાકારો,
ભાટ અને ઢાઢીનો સંપર્ક કરે છે, તેમની સાથે ડાયરા
કરે છે અને તેમાં વીરરસની વાતો સાંભળે છે. ભાષાભેદ

તેમને ના. સમગ્રજાતોંય, આ ચંલાક અને ચુટા વાચાળ
વાર્તાકારોનું કથન તેમને બહુ અસરકારક લાગ્યું હતું.
દુહાઓ ભરેલી કચ્છી ખોલીની વાર્તાઓની શુભરાતીમાં
લખેલી એક હસ્તલિખિત પ્રત બહેનઓના એક
ભાટે તેમની કને રજૂ કરી હતી. તેઓ નોંધે છે કે
આવી ત્રણસોથી ચારસો લોકવાર્તાઓ ચોવીસ પ્રકારે
છંદ, દુહા અને રાગમાં કચ્છમાં પ્રચલિતપથ્યે બોલાય
છે. તેમાંથી સર્વેસ સમા લાખા દુલાણી અને સતી
સોનલ તથા સસીપુન્ડની પ્રેમકથાઓ ઐતિહાસિક
લોકવાર્તાના રૂપમાં એમને બહુ જાણી ગઈ હતી. આ
વાર્તાઓનું ટૂંકું ટાંચણ પથ્ય એમના આ તવારીખી
અંથમાં એ ઉતારે છે: ઉપરાંત એ ટાંચ મારે છે કે
આ બદલાયેલા જમાનામાં વીરરસની વાતો કરતાં
ડાયરામાં તો પ્રેમકથાઓ બહુ જનપ્રિય બની બેસે છે.
કચ્છ સિવાયના બીજા ભાગના કવિઓની કચ્છી
સિવાયની ઈતર ભાષાની કૃતિઓ કચ્છમાં પ્રવેશ પામી
ચૂકી છે; જેથી કચ્છની સ્વદેશી અને સીધીસાદી
વાતો ઉપર એની વિપરીત અસર થવાની હૃદયત એ
ખતાવે છે; અને લખે છે કે સ્થાનિકની સાચી લોક-
કળાની કૃતિઓની એથી ઓછા વતારી.

‘કચ્છ દેશનો ઇતિહાસ’

○ કચ્છના ઇતિહાસની વાતો કચ્છની લોકકથાઓ
બની ગઈ છે.

લાખે ને લખધીર બોલે જનરયા બડા,
વેરે ધરે લાખો વડો, નેથું બડેબ.

આવા દુહા ભરેલી કચ્છની લોકકથાઓમાં
કચ્છનો ઇતિહાસ ધબકે છે. ૧૮૭૬માં પ્રસિદ્ધ થયેલો
આત્મારામ કેશવજી દિવેદીના ‘કચ્છ દેશનો
ઇતિહાસ’ કચ્છની આવી દુહામંડિત તવારીખ છે.

જીવરામ અજરામર

○ વીસમી સદીના આરંભે કવિ જીવરામ અજરામર
કચ્છમાં લોકસાહિત્યના અગ્રગૌમી પ્રયત્નકાર રહ્યા છે.
જુનમાંથી એ “સરસ્વતી શંગર” સામયિક પ્રગટ

કરે છે. જુલાઈ ૧૯૦૦ ના પ્રગટ થયેલા એના પ્રથમ અંકમાં કવિ નિવેદન કરે છે કે “...વળી કચ્છી ભાષાનું ફેટલુંક ઉત્તમ સાહિત્ય જે અત્યાર લગી ગુજરાતી વાચકવર્ગ માટે કેવળ અપ્રસિદ્ધ છે તે પણ ગુજરાતી અર્થ સહિત દાખલ કરવાને યત્ન કરીશું.” અને એમ ‘સરસ્વતી શૃંગાર’માં કચ્છની ઐતિહાસિક લોકકથાઓ આપવાનો એમનો પ્રયત્ન યશસ્વી રહ્યો છે. કવિ જીવરામ અજરારમર સંશોધિત “કચ્છની જૂની વાર્તાઓ (ઐતિહાસિક લોકકથાઓ)” એમના પુત્ર રાજરામ જીવરામ ૧૯૨૯ માં પ્રસિદ્ધ કરી છે. આમાંની ફેટલીક વાતો જીવરામ કવિએ પોતાના ‘સરસ્વતી શૃંગાર’માં, હાથે સહસ્ત્રમદના ‘વીસમી સદી’માં અને ‘ગુજરાતી’ના જૂના દીપોત્સવી અંકોમાં વિશદતાથી આપેલી છે.

ઉભર્યો આસ કરે, (સિ) સાણે મથે સિન્જ પખે મિન્જ પધમણી (જિંચ) ડે વરાકા વિન્જ

સ્વદેશના સાણા કુંગર ઉપરથી સરજે આશા-ભયુ અજવાળું પાથયું છે. એવે વીજળી જેવી પદમણી પખા(ધર)માંથી ચમકે છે, તે ‘જેડી સુરત સિન્જ તેડી સુરત મારુઈ’-મારુઈની સુરત પણ સૂર્યની સુરત જેવી દીમે છે. એ “મારુઈ ઉમર”ની લોકવાર્તા ૧૯૧૦ ના ‘ગુજરાતી’ના દીપોત્સવી અંકમાં કવિ જીવરામ શોખથી આપે છે. એ ત્રીતે “કારાવલ સમે અને કપૂરી સંધાર”ની પ્રેમરસભરપૂર વાર્તા ૧૯૧૨ માં અને “જમ પુંચરો અને જખ-દેવતા” ૧૯૧૩ ના ગુજરાતીના દીપોત્સવી અંકમાં એ આપે છે. એમાં જખદેવતાની વતમાં ફકકડ એટલે ભૂરિયા અઢિયા વાળવાળા જખોના ઈતિહાસ જખોના દુહામાં કહે છે.

કચ્છી દુહાની ભાષા

૦ કચ્છી દુહાઓમાં કચ્છી ભાષાનું પ્રાધાન્ય રહે, પરંતુ વાત જ્યારે પ્રાદેશિક સીમાડા ઓળંગી પડોશી પ્રદેશ સાથે સંકળાય છે ત્યારે તેવી કચ્છી લોકકથાઓમાં સિંધી, મારવાડી, ગુજરાતી અને કાઠિયાવાડી બોલીની છાંટ એના દુહાઓમાં ઊતરેલી દેખાય છે. કચ્છમાં

કચ્છીમાં કહેવાતી માઠ કચ્છી સૌલીની “મારુ અને દોલો”ની દુહાભરી પ્રેમકથા કવિ જીવરામ ૧૯૧૫ના ગુજરાતીના દીપોત્સવી અંકમાં આપે છે. એમાં સર્વાંગ સુંદરી મારુના રૂપનું વર્ણન એક જ દુહા દ્વારા પ્રાણીઓની નામાવલીથી વિશિષ્ટ રીતે અપાય છે :

સગ્ગી, સાવજ, પારાવત, પન્નગ, કીર, કપોત, મધુકર, મીન, મિથૂરગત એતા મારુ અંગ.

તેવી જ રીતે એના જન્મજાત સ્વભાવનું વર્ણન કરતાં દુહો કહેવાય છે :

અસી જંગલજા મોરલા કાંકણ ચૂણ ચરાં, ઋત અચે ન જોલસાં હેડે કાટ મરાં.

અને પ્રકૃતિજન્ય વિરહવ્યથાનો ચિંતાર આપતાં કચ્છીમાં દુહાના રહસ્યથી સમજાવે છે :

ઉનો ગંજે, ખીવણ ખિવે, વસે મેવલો દેસ ગોરાં લિન્જે ગોખમે ધનજો પિરિ પરદેસ

દૂરસુદૂરથી ગજનાં સંભળાય છે, વીજળી ચમકે છે, વતનમાં વરસાદ વરસે છે ત્યારે જેનો પ્રીતમ પરદેશ છે એ ગોરાંદે વિરહવ્યથાના ઉકળાટથી ગોખમાં ઊભેલ ભાંજાય છે :

અને જીવરામ અજરારમર ‘સાણી અને મેચાર’ની એક કચ્છી જનકથામાં ખેત દુહો દીધો છે.

હિંકકયું ન ગિડે ઉનારે, આંઉં સરે શિયારે, તન વિન્તાંતી તાર મેં, અરવાળે આરે, પણ મોખત તી મારે. (નકાં) કેર ગિડે હિન કુનમેં.

મહાખ્યતની મારઈ અરમાનભર્યા દિલથી (પ્રીતમને પામવા) હું તરવા પડી છું. નહિ તો ખીજાં ખેરાં જ્યાં ઉનાળામાં ઊતરતાં અચકાય ત્યાં ભર-શિયાળે આ જોડાં પાણીમાં કોણુ ઊતરે ? અહીં આવા ખેતમાં સૌંધવી અસરની સુવાસ છે.

દેલીથગને. દેલી જેવી જૂની લોકવાર્તાથી શરૂ કરી હજુ ગઈકાલની વાત જેવી 'વીજળી'ની જળ-સમાધિની ઘટનાની લોકકહાણીઓમાં, દુહાના ખીજ ઉપર અંકુરિત કરેલી વાતોને લખતો, ગીતો, રાગ. રાસડા, કાફીઓ, સલોકા, કહેવતો અને ગુજરાત જેવાં કચ્છી લોકસાહિત્યનાં અનેકવિધ અંગોરૂપે આવરી લેવાયાં છે.

“હિલે હોથી ન્યારિયાં”થી વ્યક્ત કરાતો ઓઢાનો સંજ્ઞાતીય પ્રેમકિરસો

○ ઓઢા હોથલની કચ્છી પ્રેમકથાની લાક્ષણિક લોકગાથા પરંપરાથી દૃઢ્યંગમ અને જનપ્રિય રહી છે. “ચડી ચકાસર પાર, હલો હોથલકે ન્યારિયો” દુહો ખુબ જ જાણીતો અને લોકપ્રચલિત છે. એમાંથી એવો ભાર ઉપસ્થિત થાય છે કે જાણે ઓઢા બધાને હાકલ કરે છે કે “હાલો, આવો, ચકાસરની પાળ ઉપર આવો; આ સાંવરા સરોવરમાં હોથલ નાહવા પડી છે અને નિહાળાએ!” ઓઢા શું એવો ગાગલો અને ગમાર હોતો! શું એ કાકલો હતો કે આવો તાસીરો કરે! અને શું લકુઓ લેવો હતો કે પોતાની પ્રિયતામાં પદ-મણી હોથલને જેવા આવવાનું અન્યને આવાહન આપે! પરંતુ આ દુહાના આ શબ્દો અત્યાર લગીના આ રીતે જ બધા સાહિત્યકારો થકી નોંધાયેલા છે અને સાહિત્યમાં એ સ્વીકારાય છે. પરંતુ લોકસાહિત્યના સાગરમાં જરા જાંડા જોતરીએ, સાચા લોકકથાકારની લહેમાં આવીએ તો ત્યારે લોકસાંવરનું સત્ત્વ પામીએ ખરા! મણિયારે જતાં, કોટેસરથી નીકળી કનેજ દઈ રામશહેનાઈ આવ્યા, ત્યાં મીરાશી હીરો બેઠો થયો, એની કને જોલી હોથલની વાતમાં આ દુહાનો સારો શબ્દબોધ સંભળવા મળ્યો. પાંદેર પામેલા આ દુહાના ખરા મહત્વને ટેકાં ટેકાં થયો; ત્યારે એની પહેલવહેલી પરખ પડી તે છે :

ચડી ચકાસર પાર હિલે હોથી ન્યારિયાં;
(તિત) વિછાય વિઠિ વાર, પાણી મથે પધમણી.
ઓઢા તો હોથીની શોધમાં છે! એ ભુરાંટા મને ભમે

મે. ત્યારે ચકાસરની પાળ ઉપર ચડી ઉઠાંઠાયાં દિલથી એની આંખો હોથીની તંલાશમાં છે; ત્યાં તો નજરે ચડે છે જલલહરમાં પોતાના કેશનું સૌંદર્ય પાથરી પડેલી સ્નાન કરતી સુંદરી! ઓઢા ચક્કર ખાઈ જાય છે.

પ્રણી મથે પન, તરે ને તીકું ડે;
તીંચ અંસાંજો મન, હુડે લોરી વિચમેં.

જલતરંગમાં પાંદડી ધડીકમાં તરતી ઉપર આવે અને ધડીકમાં ડૂબકી ખાય એમ ઓઢા ઓચરે છે કે એનું મન પણ વિચારવનમાં હેંઝારે ચડે છે. ઓઢા તો એના મનના માનેલા મોર જેવા મિત્ર હોથીને તલખે છે. પાળ ઉપર એ હોથીનાં કપડાં અને ઘોડો જુએ છે.

પુરુષ હોથીના બદલે ઓઢા ત્યારે સ્ત્રી સુંદરીને દેખે છે ત્યારે અચાનક લાગતો ચમત્કારનો આ ચમકારો એના દિલમાં વિઘાતકભાવ ઉત્પન્ન કરે છે, એને ક્યાં ખબર હતી કે હોથી એ તો પુરુષવેશે હોથલ હતી! ઓઢાનું ચિત્ત હોથીની ચિંતામાં ચિમાય છે, એ તો હોથીને જાંખે છે. એને મુકસની મુલાયમ મહોબત માણવી હતી. મુકસમુકસના પ્રેમભાવની મુકસાઈની મજા એના અંતરને મરકાવતી હતી. એને સંજ્ઞાતીય સ્નેહ સ્વીકાર્યો હતો. એને પોતાનું કરવું હતું, કાંઈક, એને જોઈતું હતું, કાંઈક અને દેખાય છે, વેદનાલકુ માધુર્ય!

“આંકે ત હેડો જ ખપે!”

○ હોથીના અશ્વને પંપાળી ખચીઓ દેતો ઓઢા હોથી (હવે હોથલ) માટે પ્રેમનાં સૂચિત નખરાં કરી, ચહેરા પર સમભાવે ભાવપ્રભાવ પાધરો કરી, ખ્યાંર પ્રગટ કરે છે. પાણીમાંથી બહાર આવતી, ખીલેલા કમળ જેવાં સુરાસિત અંગાંગવાળી, ચંદ્રમુખી પદમણી હોથલની હરિણી જેવી થરકતી અભિયાળી આંખોમાં ઓઢાની નજર ટકરાય છે. હંસ જેવી અદા અને અવાજમાં “આંકે ત હેડો જ ખપે!” કહેતી હોથલ ઓઢાને દેવસત્ત્વ દેખાડે છે. નાહીને નીકળેલી સઘરનાતા સૌંદર્યદેવો સરિખી હોથલના

જેવી ચમકથી ઓઢા અંબય છે. સોનેરી ફૂલડાંધારી ખાવળની ઓથે ભરા'લી નમણી હોથલે, પોતાના વીખરાયલા વાળમાં છુપાયલા મીનાક્ષમાંથી, પોતાના વંશવેલો વધરવા સર્જાયલા ઓઢામાં, નેણલાં હણીને મનડાં હરતું પોતાનું જ મુખ નેણું !

○ પછીથી આ પ્રેમકથા જે આગળ વધે છે તેમાં હોથીમાંથી નીચેલી હોથલને સામાજિક નૈતિક પાસે ઓઢા સ્વીકારી લે છે; પણ એનું આંતરમન તો સતત હોથીના પ્રેમભાવભર્યું રહે છે. એ તો ઝંખે છે સમ-લિંગી સ્નેહને. અંતે જતાં એ ઢાને નોઈતા સમ્મતીય પુરુષપ્રેમની ભૂખ અતૃપ્ત રહે છે. છતાંય ઓઢા હોથલના પ્રસ્પર પ્રેમમાં નવીનોક ને નરવી સજ્જડતા જન્મે છે. હોથલ ઓઢાના પુરુષાતનને ચાહતી હતી. હોથલ સમજે છે કે એમ કરી એ પોતાના જણ્યાના પિતાની પ્રેમબક્તિ કરે છે. આવા પ્રેમની દિવ્ય વૃષ્ટિમાં આત્મીય ઓઢાને હોથલ પોતાના શ્વાસસમ રાખે છે. લોકવાર્તા છેવટે તો હોથલને પરી થઈ જાડી જવાને ઉપાલંભ આપે છે. ઓઢાનો દિમાગ હોથી માટે ખૂરતો રાખી વિરહવ્યથાની આ કાવ્યવાર્તાને લોકકવિ દુનિયામાં સ્વપ્ને પશુ માંડ દેખાય એવી દિલચસ્પ જનાવી દે છે. આકાશની છાયામાં ધરતી પર રહે' આ લોકકાંધ પરલોકંથી પર એવા ભાવવિભાવ લોકકળા અને લોક-સાહિત્યની દુનિયામાં પ્રગટ થઈ જાય છે !

○ દુહાનાં એક જ શબ્દમાં 'હલો' અને 'હિલો' ના જાણે ફક્ત કાનો-માનાના કાનસૂરી જેટલા પાદેરથી "ઓઢાહોથી"ની સમ્મતીય કામુક્તાની મનોવિશ્લેષણભરી આવી વિરલ અને અજળની પ્રેમકથા જાણે અત્યાર લગી આપણા લોકસાહિત્યમાંથી ગાયબ કરી દેવાઈ હતી !

કચ્છી દુહાની દુનિયામાં થતા અનર્થ

○ નોંધ લેતાં સમજાવેર થતાં, કચ્છી ભાષાના અજ્ઞાનને લીધે કે ભાષાભેદના કારણે અનર્થ થતાં કે છપાઈના કે પોઝમાં શબ્દોના અક્ષર આધાપાછા મુકાઈ જતાં કચ્છી દુહાઓની સમજમાં ઉપયુક્ત જેમ ગોટાળો કે કાં કાંઈ અર્થદેર થઈ નવા પામે છે અને

પ્રસ્તુત દુહાઓમાં જ્યાં લાગ્યું ત્યાં એની એવી સુધારણા કરી એનું શુદ્ધ અર્થઘટન આપવા યત્ન તો કર્યો છે. ઉપરાંત આ લેખમાં કેટલાક નવા દુહા પણ ઉમેરવામાં આવે છે જે અત્યારલગી કચ્છી લોક-સાહિત્યમાં વણનોંધાયલા રહ્યા હતા.

કચ્છી દુહામાં લા મોણી લહે

○ લોકસમાજના સૌંદર્યસત્ત્વ સરિખી લોક-સાહિત્યની દુહારચનાનું રટણ જીવનનો ભાર હળવેા કરે છે. આવા દુહાભરી લાખાની એક લાંબી લોક-કથાનો દુચકા સાંભરી આવે છે. કચ્છની ક્ષેત્ર કંઠારે પ્રકૃતિપ્રેમી લાખો પરિબ્રમણ કરતો આવે છે એવે જીવને હેઠો કરવા ત્યાંના માલધારીના પખામાં એક રાત્રે 'ભાવ'માં એ ભળે છે. ઉકાંસ કરાવી કરાવી માંડ માંડ વરસાદ પડે ત્યારે ધરણીમાંથી જેવી મુવસ ઊપડે છે, નવે'ઢા ઢેઢડીના રૂપસૌંદર્યમાંથી ધરતીની આ સુવાસ જેવી સુગંધી એ વારે લાખાને ત્યાં સાંપડે છે. બધાની આંખ ખેંચાય એમ ઢેઢડીના પછેડાનો છેડો ખસે છે. લીસા રણમાં જેવો ઘાટીલો ખાડો દેખાય એવી દૂંટીવાળું, જાણે ધાવણું ખાળ પડ્યું હોય એવું એનું પેટ લાખાને આકર્ષે છે. છાતી ઉપર હિલોળા લેતી એની સતસેરી કંડીથી ડોક ફૂલે છે. પાંથી પાળેલા ને વીંડલા વાળેલા, મધપૂળા જેવા ચમકદાર ને કાળા સુવાળા વાળ વચમાં ખીટલા એના રૂપાળા મુખડામાં, એની નાકની નથ, રાતાં ખે ફૂલ જેવા એના હોઠને ગલગલિયાં કરી ઢેઢડીને મુર-કાવે છે. લાખાને એ નથની અદેખાઈ આવે છે. ત્યારે ધરતી પર પછડાતા ઢેઢડીના પગના ઝાંઝરેના કમકાર લાખાને એકાએક સચેત કરે છે. લાખાનું હરિયાળું વ્યક્તિત્વ જાગે છે. એની ચમકભરી આંખ આડેથી દુનિયાદારી હેતલાવનું આવરણ હટે છે. ઢેઢડીના દૂધાળા હેઠમાં કુદરતનું અમૃત પીધેડું રૂપ અને દીપ્તિ લાખાને દેખાય છે. મદનવિકાર વિનાનો લાખાનો પુણ્યકારી પ્રેમભાવે પ્રગટે છે. સૌંદર્યપ્રેમની સૌંદર્યપૂજ થઈ લાખો ઢેઢડીને 'મે' કહી બોલાવે છે. વિસરામ રાવળ પાસે વરઓ પહેલાં ભુચડમાં,

લાખાના શૃંગારરસ વિશે લાખા કૃદાણીની કાંઈક આવી
લચકતી લોકકથા સાંભળ્યાનું સ્મધણે ચડે છે. ત્યારે
વાતનિ અને તો દિલે દ્રવી ખેડેલા શૃંગારપ્રેમી લાખાને
એ બોલાવે છે :

લાખો એ 'મું' ખારીજી લસ્ત્રી છીપરીયાં,
(જિત) હથ્થ હિલોરે, પગ ઘસે. ગહેકે ગોરલીયાં.

અંતસમયે શૃંગારરસિયો લાખો લવે છે કે "મારા
મૃત્યુ બાદ મારા શબને, પાણી-આરે પડેલી કોઈ
એવી લીસી છીપર માથે બાળજો કે પછી જેના
ઉપર હરખાઈને ખેસી, હોંશિ હોંશિ હેતથી હાથ, હિલોળી
અને પ્રેમથી પગ ઘસી સુહાસિની સુંદરીઓ સ્નાન કરે."

માંગેના મસ્તકની દુહાવાણીની વાનગી

○ માંગેના દુહાની વાણી કચ્છના પ્રાચીનતમ
લોકસાહિત્ય વિશે વિશિષ્ટ વાનગી ગણાવાય છે. ખરે-
ખાત તો આ દુહાની ઉત્પત્તિની લયાનક ઘટનાની
ગમહર્ષણ વાત કચ્છી લોકસાહિત્યનું અગત્યનું અંગ
બની રહ્યું છે. એની અચરજભરી લોકકહાણી જીવ
જીવો કરી દે તેવી છે. મહેશ્વર માંગે નંદા જામને
સિદ્ધિ સંપાદવા ગામને ગોંદરે ચાંચણ કરવા લઈ
જાય છે. ત્યારે માંગેની તાવણી કરવા નંદા તો એની
કને કાંઈ કીમિયો જેવા માગે છે; બાદશાહી ચોરતોનું
ગુસલખાનું દેખવા એ હઠામઠ સેવે છે. નતીજે હવસ-
ખોર નંદા મહારાજને આવી વિકાસલહેરના લાવા-
લાસની અનુભૂતિમાં સ્વપ્નદોષ થાય છે. માંગે તંદ્રિત
નંદાને "ધરજી માઈ વટ પુજ" (તારી ધરવાળીનું
પડખું સેવ) એમ ઈશારતથી ચોખ્ખુંચટ સંભળાવે
છે. સમાધિભંગ નંદા જાણે પરમ સુખેના સ્વપ્નમાંથી
સ્મૃતિની સાચી સ્પષ્ટિમાં સરી પડે છે. મહાજ્ઞાન મેળવી
મહાસુખ માણવાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા વીર્યબળની મહા-
શક્તિ ઝઈએ. ત્યારે વીર્યનાશના વિનિપાતથી નિંદાની
ભોંકપતો પાર નથી. નંદાનો અહંકાર હુંકાર કરે છે,
એ રોવે લરાઈ માંગેને ગાળ આપે છે. માંગે કાન
આડા હાથ ધરે છે. રસાંતરથી, ક્રોધાવેશમાં નંદા
તલ્લાર ખેંચી માંગેનો શિરછેદ કરે છે. ને તત્ક્ષણ
સ્તબ્ધતા અનુભવે છે.

"જિત પાપ ન પુન, માંગે સુનમે' સુન
સુભાયો" જ્યાં પાપ નથી, જ્યાં પુણ્ય પણ નથી,
માંગેથી સર્વત્ર એવું સૂતકારનું અવકાશ અનુભવાય છે.
માંગેના બે હાથ વચ્ચે અધર જિલ્દાઈ ગએલું એનું
મસ્તક કચ્છની અને માણસાઈની આગમવાણી ચોચરે
છે. સચ્ચાઈના ઈમાનભર્યા દેવવાણી શા માનવતાના
આ દુહાઓમાં જમાનાની તાસીર અને કળિયુગનાં
નિશાણ નિર્દેશવામાં આવ્યાં છે.

અધરીએ જાં ધર નીકરંધે હુખળ થી'ધી અંગાર,
ગૈંજાર પાંડો ન અંજુધે, નેડે છુટ'ધી કચ્છને' રાર.
ચંદુઆ જેવી ધરમની જગાએથી જે વારે આસ્થાની
ધડકનો ધબકડો થશે તે વારે દેશનો પ્રેમભાવ જળીને
ખાખ થશે; તથા ગૈંજાર જેવા દેવસ્થાને ધર્મભાગ
ધરાવવાનું બંધ થઈ ધર્મલોપ થશે, તે કાળે કચ્છ
ઉપર ધમરોળતી ફિસાદભરી પનોતી ખેસશે.

ભુખ માડુ એ લડ થી'ધા, સિયાડે' ધિજ'ધા સી';
પે ધિજ'ધા પુતરડે', એડા અચી'ધા ડી'.

કંગાળ માણસો સત્તાધીશ બનશે, સિંહ જેવા
તે શિયાળવાંથી ડરવા લાગશે, પિતા પુત્રના કામાથી
પછાત પડી ડરામણી અનુભવશે એવા દિવસો આવશે.
આ અને આવા કે'ક દુહા માંગે બોલે છે જે લોક-
વાણીમાં જિલ્લાયા છે.

**લોકસાહિત્યના વલોણામાંથી નીતરેલ
દુહાનું નવનીત**

○ કચ્છી લાખાની પ્રાકૃત શી પ્રકૃતિમાંથી
પ્રગટેલા પશમીલા દુહા પુષ્પ શો પરિવળ પ્રસરાવે છે.
કચ્છી લોકસાહિત્યના વલોણામાંથી નીતરેલ માખણ
જેવા મુલાયમ, મધુર અને માતખર દુહાની મુલરણીથી
ન્યાલ થતા, એ નવનીતની આલોચના કરવા અને
જેની જનેતા લોકહૃદય છે અને અરમાનથી જે લોક-
માનસમાં જડાઈ ગયા છે એવા કેટલાક પ્રશસ્ત અને
ચુંટ આ "કચ્છી કુઆ"ના પાઠ લણીએ તો,

મેંકણના સોહામણા દુહાની સીરી સુરાણ
સાયર લેરું થોડિયું, મું જે ઘટમે' ઘણેરિયું,
હિકડયું પુગયું ના તડ મથે, તિત બધઉં ઉપડધયું.

મેંકણુ કવે છે કે 'મારા મનમાં વિચારની હાલેરો આવે છે તેથી તો જાણે સાગરમાં મોજાં ઓછાં બપડે છે. હજુ મનમાંથી નીકળી એક વિચારતરંગ જાણે કાંઠે પહોંચ્યું પહોંચ્યું થાય તે પહેલાં તો ખીજી ભિમ્બહર અંતરમાંથી ઉદ્ભવી બપડી ચૂકે છે.' સાદા શબ્દોની સાદી સમ્બવટથી લોકસાહિત્યના આભરણુ જેવા નીવરેલા મેંકણુના આ દુહામાં કવિતાતત્ત્વની શી ઓછા પ છે? મનના મોતી સરિખા મેંકણુના ખીજી દુહાના ભાવ પ્રમાણીએ:

સુ' ભાથો તડ હિકડો, પણુ તડ લખ હબર;
જુકેા જેઆં લગે'ઓ, સે' તરી થેઓ પાર.

મને એમ ભાસ થયો છે કે સંસાર સાર કરવાનો ધર્મનો કાંઠો તો એક જ હોય; પણ એમ નથી. ધર્મનો તડ તો અનેક છે એટલે જેના આશરે જે જ્યાંથી સર્યાઈથી ઉકરે તે ત્યાંથી સંસાર તરી પાર થાય છે.

પિપરમે' પાણુ, નાંચ બાવરમે' ખ્યે,
નિમમે' ઉ નારાણુ, ત કંઠેમે' ક્યો ?

પીપળામાં જે આત્મતત્ત્વ છે એનાથી ખીજું આવળમાં નથી; લીમડામાં પાણુ એ જ. ઈશ્વરી સત્ત્વ છે; તો ખીજડામાં તેનાથી ખીજું કાંઈ સંભવી શકે ખરું?

કે'કે વલ્યુ' કોરીયુ', કે'કે વલા વેઠ,
વલે' કના વલા સુ'કે ઠ ઠી ખ્યા ઢેઠ.

કોઈકને કોરીઓ-ધન વહાણું છે, તો કોઈને વેઠ-ધરેણાંની તૃષ્ણા હોય છે; પણ મને તો મારા અંતરંગ ઢાઢી અને ઢેઠ વહાલામાં વહાલા દિલોજન લાગે છે.

હુ હંગા, હુ લેણિયુ', હુ બીને' રંગ રેઆ;
મેંકણુ એનો માડુઆ, રંગધણી વેઆ.

હુગાનિવાસી હેડલા થરના લોકથી કરી ગઢધણી સુધીના સમસ્ત લોકસમાજમાં રેલાતો કીર્તિ-રંગ રહ્યો છે; એટલે મેંકણુ કહે છે કે આ ક્ષણભંગુર

સંસારમાં રંગ રાખી પછી યશનામી લોકો તો વહી ગયા છે.

આ દુહો જેઈ આપણને સ્મરણુ ચડે છે-
નામ રહંતા કંકરં નાણું નવ રહંત,
કીર્તિ તણા જે ઝાટકાં તે પાડ્યા નવ પડંત.

આ દુહા કરતાં મેંકણુના ઉપયુક્ત દુહો કાંઈ વિશિષ્ટ રસરંગ દેખાડી આગવી ઉદાત્તાતા બતાવે છે.

દુહાની સુર-સરવાણીનો રિસાલો

○ હરિહરદાસ બાવાની જન્મતમાં શાહ લતીફ કચ્છ કોટેસરની યાત્રાએ આવે છે. કોડીનારના પાણીનાં મોજાં જેઈ શાહ બોલી પડે છે :

'લહરિયુ' લખ લિખાસ, પાણી પસન હિકડો જલલહરો તો લાખો સ્વરૂપે દેખાય છે, જ્યારે પાણીનો રંગ તો એક જ છે. ધર્મથી પર એવી એકરંગી કુદરતના આંશક અને લોકપ્રકૃતિના પ્રેમી શાહ લીટાઈ લોકવાતોથી વાકેફ બને છે. પછી દુહાખેતમાં લોકકથાઓ-રૂપે પોતાનો અધ્યાત્મભાવ વ્યક્ત કરે છે. સૂદી સંતની આ સુર-સરવાણી 'રિસાલો' બની લોકદુઃખમાં વસી જાય છે. દુહાખેતની સમૃદ્ધિના મહાસાગર સરિખા 'શાહજે રિસાલો'માંથી એની પ્રેમપ્રસાદીનું આયમન માથે ચડાવીએ :

મહોલત (જનજે મનમે' તન તિશનગી તાર,
પી ખ્યાલો ઉંઝજો, ઉંઝજો ઉંઝ ઉચિયાર.
પુનૂંહ પાણુ પિયાર, ત ઉંઝસે ઉંઝ ઉબધ'યે;
(પોય) નમાય નેણુ નેહાર તોમે' ઘેરે ધોસ્તજો.

જેના મનમાં મહોબત છે એ 'પ્રેમતૃપાનુર રહે છે; એટલે એ પ્રેમતૃપાનો ખ્યાલો પી એ તરસથી પ્રભુપ્રેમની પ્યાસ જગત કર. આત્મા પોતે પ્રેમસ્વરૂપ છે એ પ્રેમ ખ્યાસથી એની પ્રેમતૃપા છિપાવ. પછી વિનમ્રભાવે આંખ ઉગાડ, જે તો ખરો, તારા આત્મામાં ઈશ્વરનું ઘર છે.

દુહામાં વતનની વહાલપ

○ હવે દુહામાં કચ્છ વતનની વહાલપનાં થોડાં

વખાણુ જોઈએ :

ખાખીડા જૈઆર, કહે' વે'ને કચ્છ કે ?
(જ્વળત ડિજ જુઆર, પાડો પૂછી પિયરિનજો,

હે વહાલેસરી હોલા, હવે ફરી કચ્છ દેશ ક્યારે
જઈશ ? ત્યાં મારાં પિયરિયાંના પાડાની પૂછા કરી
મારા ઝાઝા ઝાઝા જુઆર દેજે.

ભલશુરાં, કોઠે ભલા, પેનીઠક પેરવેસ,
માડુ લાખેણાં ડિસાં, ડોલરિયે કચ્છ દેસ.

ભલ્લી લાગણીભયાં અને શ્રોષ્ટ દેહસૌષ્ઠવવાળા
એવા ભજ્જશીલ લાખેણા લોકો ડોલરિયા કચ્છ દેશમાં
જોવા મળે છે.

ભલ ઘોડાં, ગુણિયલ ત્રિયાં, વઠે કચ્છ વણાં,
ધનિ' ત્રી' થોડાં, અઘ્રાયો વેને' હિંયાં.

ભલા ઘોડા, ગુણિયલ સ્ત્રીઓ અને મેહ વરસ્યે
કચ્છની ધરણીનું રૂપ, આ ત્રણેય કચ્છી સ્ત્રીને માણતા
હે હૈયા ! તને અતૃપ્તિ જ રહેવાની.

તળ ઊંડાં, જળ છીછરાં, પણુ કામન લ'ખે કેશ,
નર પટાધર નીપજે, કોડીલો કચ્છ દેશ.

વંકા કુંવર, વિકટ, ભડ, વંકા વરીય વચ્છ,
વંકા કુંવર ત થિયે' જ પાણી પીયે' કચ્છ.

બહાદુર, ખડતાલ અને વંકડા કુંવર અને
એવા જ વંકડો વત્સ વિસ્તાર જો કચ્છનું પાણી
પીએ તો પેલા થાય,

બેરી, બેરી ને બાવરી, જિત જિજ્ઞાસું કંઠા ને કંખ,
હોથલ હિલે કચ્છમે', નિત માડુ સવા લખ.

જ્યાં ઘણા ખીજડા, ખેર અને ખોર, બાવળની
ઝાડી છે અને ભરપેટ ઘસ છે ત્યાં કચ્છમાં, હે હોથલ,
લાખેણા માણસો સદા ઉમંગાભરે વસે છે.

કચ્છડો ખેલે ખલકમે' જી' માસાગર મચ્છ,
જિત્ત હુકડો કચ્છી વસે, ઉત્ત ડિયાંણી કચ્છ.

જેમ મહાસાગરમાં મચ્છ મહાલે છે તેમ કચ્છી
વિશ્વમરમાં ખેસતા ફરે છે; જ્યાં એક કચ્છી વસવાટ

કરી ખેસે છે, ત્યાં સર્વદા 'કચ્છ' બની રહે છે.

ડોવે' મે' માદેવ જી'ય, જી' વાયુમે' પ્રાણ,
ઘોડે' મે' કચ્છી ભલા, રસમે' વીર પ્રમાણ.

દેવોમાં જેમ મહાદેવ મહાન છે તેમ વાયુમાં
પ્રાણવાયુ પ્રધાનપદે છે; એમ અશ્વની જાતોમાં કચ્છી
ઘોડા ભલા ગણાવાય છે; એ રીતે નવાસમાં વીરરસ
મોટો છે.

ખુર, સિંગ, પુછ રૂપારીઉ', સેણે જે'જી સિકક
ખનન વજે ખરકા ખુ'યરે, બન્નીય ખોક

બન્નીના બોકમાં ખુ'યરાના વયાણમાં ટોકરાના
રણકાર થાય છે ત્યારે જોવા મળતી પગ પૂંછ અને
શીંગડે રૂપાળી બન્નીયાર ગાયો માટે સ્નેહભર્યા શાખ
થાય છે.

દુહાનું દેશાભિમાન અને દેશભક્તિ

○ દેશાભિમાનના કચ્છી દુહાની પણ જીણુપ
નથી.

ધરતી ધાંધ કરે ઉગે' તારા અભ,
તેસી' કાની કચ્છજી પાંઉ' ભરે ન પગ.

ધરતીમાં ધાન પાકે છે અને આકાશમાં તારા ચમકે
છે ત્યાં લગી કચ્છીનાં હૃદયાર, કચ્છની શરવીરતા
પાછોત્પગ ભરવાની નથી.

કાછો, મીઠી માડી આસાંજી,

જે'મે' અમીઉ ભરધયું કોડ;
હંજે મે' હુલ્યાંસી જે'જે, જે'જી નતાં જોડ.

કચ્છ મીઠી માલોમ જે' અમાપ અમીરસભરી છે અને
જેના ખેળામાં જીવનોલલાસ માણ્યો છે, જગતમાં
જેની જોડ નથી એવી એ અનન્ય છે.

અસાંજો જીણુ પણ તોલા, અસાંજો મેણુ પણ તોલા,
વતનજી પાક મિટ્ટીમે' ખપીને ખાક થી' ધાસી'.

અમારું જીવતર પણ તારે સાક છે અને અમારું મૃત્યુ
પણ તારાં માટે હોય; હે વહાલા વતન, તારી પવિત્ર
ધરતીમાં રાષ્ટ્રભક્તિથી કુરબાન થઈ ખપી જશું.

દુઆની અસલિયતમાં ઇતિહાસ

○ ઐતિહાસિક પ્રકારની લોકકથાઓમાં અને તેનાં ઇમાનદારોની અસલિયતથી ભરેલી દુહાઓમાં કચ્છનો ઇતિહાસ ધરખાયલો છે તે પૈકીના કચ્છી દુહાની થોડી સુખડી જોઈએ.

હર ઘર, કુલ ને ગોઠ મેં પુનજે જુનર,
કાંઈજો ઇતિહાસ લિખ્યો આય હર પારીએ.
જેમીં સૂરજ ચઢ, મેરામણ મોતી પચે,
હિયાત તેજો હંધ હિન પ્રથમીજે પાટ તેં.

કચ્છનો ઇતિહાસ પ્રત્યેક પાળિયા ઉપર લખ્યો પડ્યો છે. ધરધર, હરેક કુળ અને ગામમાં શૂરાપૂરાના આવા પાળિયા પૂજ્ય છે. જ્યાં લગી સૂર્યચંદ્ર પ્રકાશે છે અને જ્યાં લગી મહેરામણમાં મોતી પાકે છે ત્યાં સુધી આ પૃથ્વીના પટ ઉપર હે વહાલા વનન, તારું સ્થાન અમર છે.

ગોઠ રાણી ચંદ્રકોર અને લાખાધુરાની લોક-કથામાં આવે છે.

મીંઆણુ જુડે નિકરી, અગઠ ગિડી ઇંચ;
પુનઠ કાછે કોટેસર માં જેર ઉત્રે જીંચ.
સમાજજીવનના ઝેરથી ગોઠ રાણી ચંદ્રકોરની જિંદગી કડવાશભરી બની ગઈ. એ જીવન મધુરપલ્લવું થાય તો કોટેશ્વરમાં નીલકંઠની સ્થાપના કરવાની તેણે આજ્ઞા લીધી.

લાખે ધારાં લખખ, જુડે ખ્યા જુવાણુ તય
મુકે મિડે કખખ, ધુરાસે ગડિયાંસ.

લાખા સિવાય મને લાખખો જુવાનો મળે તો તેઓ તો મારે મન તણુપલા સમ છે. હું તો હવે ખખડખળ ધુરાસા સાથે મારો સંબંધ બાંધીશ

સિંધની સુમરીઓને સળ સલામતની હૈયાધારણુ આપી કચ્છનો અખડો જન્મારાનો ઉત્તરો કરી, લોકજીવનમાં પીર બની પૂજ્ય છે અને આજેય એના રુહ જનજીવનનો મજરો માણે છે.

અણુ કિઠી આડો ફિરાં, સે ડિઠે ડિયાં કીંચ;
વાર વિલીયેજી ચડાં, નેહુ મિંજા નીંચ.

ક્યાંય પણ જુલમ થયો હોય તો તે સાંભળતાં-વેંત નિરાધારની વાર કરવાનો મારો ધર્મ છે, તો આ મારે ઘેર શરણાગત આવેલી સુમરીઓને તો હું મારા દૃઢ મનથી આશરો આપીશ.

મોડની ઐતિહાસિક પ્રાર્થના બાણીતી છે. હે આઈ આશાપુરા કર તું કચ્છજો નીચા માહુ ધાઈએ માનીએ થીએ સુથ સુવા,

હે, મા આશુપારા, તું કચ્છનો ન્યાય કર કે જેથી કરી સુખશાંતિ થાય અને માણસો ધરથાપ થાય.

સમે શત્રુ કહેઆ સારે સંભારે,
ખટેયો રાખેંગાર ને ભોગળ્યો ભારે.

સમાજમે સારી સંભાળી શત્રુઓને કાઢ્યા અને રાખેંગાર ખાટયો તે રા ભારાએ ભોગવ્યું.

ભારમલ ભેટે, ભૂપત કાંઈ ભેટિયે,
કલ્પતરુ હેઠાં ધતુર કાંઈ ધધોડિયે.

ભારમલ રા જેવો દાનેશ્વરી ભેટયો છે પછી બીજા ભૂપતિઓ પાસે યાચવાની ક્યાં જરૂર રહી? કલ્પતરુ નીચે ખેસી ધતુરાને ધધોડવાની જરૂર ખરી?

દુહામાં ધાર્મિક તવારીખ

○ અને કચ્છની ધાર્મિક તવારીખ પણ દુહામાં મોંઘાઈ છે.

ધીંગો ધોરમનાથ ધીણુધર ધાખે વિઠો,
સામીડેજો સાથ કમણુ કાછેમે ડિઠો.

જોરાવર ધોરમનાથ ધીણુધરને વશ કરી બેઠો; કામણુગારા કચ્છડામાં ધર્મધુરધરોનો ભાવ જોયો.

જખ સુલખ રમસામળ, ધીંગા ધરમવીર,
સેવક સંધારાં કૈંક ગરીબે સાય થીંન.

પ્રખળ ધર્મવીર એવા રમસામળા જખદેવો, જેના સંધાર લોકો સેવક છે; તે જખ કંઈક ગરીબો-

ને સંધ્યારો આપી સહાય કરે છે.

લોકવાર્તાને આકાર આપતા દુહા

○ દુહા ઉપરથી વાર્તાને આકાર અપાય છે અને લોકસાહિત્ય ઉપસાવાય છે. હોથલ-પદમણીની લોકવાર્તાના દુહાની એવી દેશગીતી લઈએ :

રણુ, ઘોડો ને રાત અંધર ચોડઈ માહલે,
સેણુ સજણુ વે સાથ. ત કળે રુચનિઉં ગાલિયું.
પૂનમની રાતે રણુવાટમાં ઘોડા ઉપર ને સજણુ
સ્નેહીઓ સાથે હોય. તો મનગમતી વાતોનો રસ
રૂડો લાગે.

છાપર મથે ચિતર ઘણું મિંચે ન ફિટે
તીં બાલાપણુનું મિતર વિસાર્યા ન વિસરે.

પથથરની છાટ ઉપર કોરેલાં ચિત્ર જેમ વર-
સાદથી ધોવાતાં નથી તેમ બાળપણના મિત્રોની યાદ
ભુલાતી નથી.

રણુ બાપીડી કપુરીને રનેહસંભાર

○ કારાયણી આંખના ઊંડાણમાં ઊતરી,
તેની સાથે એકમન બની, કપુરી એકતનનો રાગ એક-
તાનતાથી માણે છે. જીવનની કઠંથાઈની જ્યારે
તેમના જીવનમાં સૂનકાર વર્તાય છે, ત્યારે તેમના
ચિત્તનું ચેતન તેઓ સાચવી લે છે. સ્નેહસમજની અમૃત-
સિદ્ધિ સરખી પિંડપ્રાપ્તિનું મહાસુખ ભોગવતા કારાયલ-
કપુરીની પ્રેમકથાના ઘોડા દુહા દેખીએ :

ખોંચ ખેલેને રંગ જુદો અંધ કિંચેને ચટકા,
તેંને કેડો સંગ, જુકો ધુને ધોરો થિગે.
ચાર દિવસના ચટકા જેવો ખોંલાનો કાચો
રંગ શું કામનો? ધોવાતાં જેનો રંગ ઊડી જાય.

અલ મનણુ, ભૂ ત્રામડી, મું બાળો મંધિયાણુ,
હોક ધ્રસુકેસે કરે ઢીલી સલ યુરસાણુ.

કારાયલ એવો રવૈયો છે કે આભના આધારે
સંસાર વલોવી તેમાંથી કસ કાઢે છે. તેની એક હાકલથી
દુનિયા ઢીલી થઇ તેની આગળ માખણુ જેવી લણા
પડે છે.

ચિતારે. ચોંધિયાંસ ગાલિયું સભા ગુજનનણુ,
મોં મુકાબલ થોયસ ત થોયસ મિડે વિસરી.

મનમાં હવું કે પ્રિયને મળીશ ત્યારે અંતરની
બધી વાતો તેને કરીશ; પરંતુ મોં મુકાબલો થયો ત્યારે
તેમને જોવામાં જ રહી ને બીજું બધું ભૂલી ગઈ.

ઉત્તર સેરું કઢઈયું, કુંગર ડમરેઆ;
હયા ફફડે મચછણું સજણુ સંભરેઆ.
વડર જી વેઆ સુંજ સિજળા ઢકીંયલ સિપરી.

ઉત્તરમાંથી વાદળોના ગોટ ચડી આવી આકાશ ઘેરાઈ
જતાં કુંગર કાળાડમર દેખાવા લાગ્યા. તેવે સ્નેહીના
સ્મરણમાં માછલાં જેમ મારું હૃદય તરફે છે. સૂરજ
જેવી મારી કાંતિને સાચવનાર મારા પ્રીતમ, મારા
હૃદયમાં ઘોર અંધકાર કરી, વાઙળ જેમ વહી ગયા.

સિજ સુંવારે રલજે તું ઉલઈ મ કર અવેર,
તેસી તાંચ તગજ જેસી પિરી પંધમે.

હે ઈશ્વરીય સૂરજ, તું આથમીને અંધારું મ
કરજે. જ્યાં લગી મારા પ્રીતમ પંથમાં પંધે પડ્યા
આવે ત્યાં સુધી તારો પ્રકાશ ટકાવી રાખ.

કારાયલકે ન મારજ, જેંજ રતા નેણુ,
તક વિઠો ટોકા કરે, નિત સંભારે સેણુ.

સ્નેહીઓને સંભારતો હોય તેમ નિત નિત
કુંગરધાર ઉપરથી ટોકા કરતા રતૂમડા નયનવાળા
કારાયલને કોઈ દૂલવશો નહિ.

હાલો કરીયાં, હિલો કરીયાં, ટપોરિયાં તયરોય,
સીસ હી કારાયલજે, તેંકે માઠ ન કરાય કોય.

કારાયલના શિરને પારણિયે છુપાવી કપુરી
ઓસારે છે :

હાલરડાં ગાઈ, પ્રેમથી હીચોણું, ધરપત દઈ
તાપણુ કારાયલનો રુહ (શિર) શાંત રહેતો નથી.
એના મનની મુરાદ પૂરી કરી એના આત્માને કોણુ
શાંત કરશે?

રૂદે મિંજ રુચ જેની વલા વિસરે,
મર તાં લગે લુચ, રણુ બાપીડીં થઈ ભુણાં.

ભલે રહ્યાં હોલી જેમ ભટકી પડું ત્યારે
ત્યાંની બળબળતી લૂમાં ખદાઈ ભડકું થઈ મારું પશુ
ન્યાં લગી દિલ દમદમે છે ત્યાં લગી સ્નેહીની સંભાર
મનથી અળગી થનાની નથી.

જીવનસંસારમાં 'દુહા' દેહની દેણગી

○ કચ્છના ગ્રામવિસ્તારમાં મહેનતકથ લોકો
પ્રકૃતિપરાયણ જીવન જીવે છે. એમને જિંદગીના રંગ
અને ઢંગ, હસરડો થઈ નથી ભાસતા. સ્વાભાવિક
ભાવે, એ તો જીવન જીવું જોવે એમ
ગણતરી રાખે છે; ત્યારે એમના આ અનુનિમ
સ્વભાવમાંથી સહજવસ્થામાં, વાતવાતમાં શબ્દગત
સાદી અભિવ્યક્તિ ઉદ્ભવે છે. એમાંથી એમના
જીવનવ્યવહાર અને જીવનસંસારથી સંબંધિત ટાઈક
વાતોને દુહાનો દેહ અને લોકસાહિત્યનો આકાર
સાંપડે છે.

મિઠા મુંઘળ મેવલા, મિઠા પ્રેમજા પાઠ,
અમૃત ચેંતા આય મિઠો, મિણિયાં મિઠી માઠ.

મેાસમનો વરસાદ મીઠો લાગે છે તેમ પ્રેમના
પાઠ મીઠા હોય છે; કહે છે કે અમૃત પશુ મીઠું હોય
છે; પરંતુ મીન બધાથી મીઠું લાગે છે.

વેંજણ વડી વખરી વેંજણ વડી ગાલ,
સુખ થિયે સરીર કે, વણ દોકરેજો માલ.

સ્નાન મોટી સમૃદ્ધિ છે ને એ મોટી વાત
છે. ખર્ચ કર્યા વિના સ્વચ્છતા દઈને એ દિલને સુખ
આપે છે.

પોખ પોખ, વતર વિનેંતી વલાર,
થીંધી સોકાસોક નહેં હારી છંદીને હથકા.

ખેડુ ઉઠે; અને ભેજ તળિયે જડું જાનરે તે
પહેલાં વાવણી કરી દે, નહિ તો બધું મૂકું થઈ જશે
ને પછી તું નિરાશમાં હાથ જાંટીશ.

મજણ વટે ગાલડી, ખીં પાસેંજો લાભ,
અધૂરા પૂરા કરીં, પૂરેં ડીં જાભાસ.

મજણ કને વાત કરવાથી બે પારનો લાભ

થાય છે; તેઓ અધૂરાં કામ પૂરાં કરવામાં સાથ આપે
છે તેમ કામ પૂરું થાય ત્યારે ધન્યવાદ પણ આપે છે.
ગોલે સંધી ગોઠડી, કખે સંધી ભાય,
ઉડીં ખીર વિલોડીયાં ત મખણ ન દેા છાય.

નીચ માણસોનો સહવાસ અને ઘાસનું તાપણું
જીંટના દૂધનું વલોણું કરવા ખરાબર છે કે જેમથી
ન તો છાશ થઈ શકે કે ન તો માખણ મેળવી શકાય.
ડિનું કિનું ન થિયે, ડિનું થિયે ઘણું;
સિરે સંધો કણું વલાયો તીં ભિલો થીયે.

દીધેલું દાન નકામું નથી નીવડતું; એ વધનું
થાય છે. વાવેલા દાણાને જેમ વલાવે તેમ તે સારા
જગી સરે છે.

ચૂંચ કર, ચપ મ ચોર, પૂર અખિયું, ઢકે કન;
ત મૂરત અંધર મન, નેંજો મોભત માણીયે.

મીન રહે, તિરસ્કાર ન મેવ; આંખો ખંધ કર
અને કાન ઢાંકી દે એટલે કે ટાઈનું ખરાબ દેખ નહિ
અને ખરાબ સાંભળ નહિ તો તારા મનમાં તને
ઈશ્વરી સાક્ષાત્કાર થશે, જેની મહોબતથી જીવનનો
આનંદ માણ.

પાણી મિડે પાક, મેલ ભંધેજો મનમેં,
ઉ ડીં ખણી નેઆર અવલ કિતાનું ઉપને.

તારી ઉત્પત્તિ થઈ, ક્યાંથી થઈ એ મૂળ વાતનો
ખ્યાલ કર તો સમજશે કે પાણી તો સર્વત્ર એનું
એ એક જોતું પરિવ્રત તત્ત્વ છે; મેલ તો માણસના
મનમાંથી મોરે દે.

અંધેમેં કાણું રાજિયો, જણકાય (વઠો) ગુડી;
અરે ખીં અખિયેં વારો, ત નેલમેં મખ જુડી.

આંધળામાં કાણો રાત્રી બની પોતાની અગ
વધારે છે. પણ જ્યારે બે આંખોવાળો ટાઈ આવી
ચડે છે ત્યારે તો બધું તે તેલમાં માખી રૂબે તેવો થઈ
જાય છે.

ખણ ખિલ્લો; ખણ જુડો, ખણ આંધો, ખણ લી,
રેય ન ડિનેં અંઢકે પણ સભે સરિખા ઠીં.

ઈશ્વરે ચંદ્રને પણ એકસરખું સ્વરૂપ આપ્યું નથી. તે તો એક દિવસે સવળો દેખાય છે તો ખીજ વાર અવળો લાગે છે; કોઈ ક્ષણે અર્ધો તો કોઈ ક્ષણે રેખાસ્પ નજરે પડે છે.

ખ ડીં મારા ખ ડીં ખટ્ટા ખ ડીં મિક્કા, મિક્ક; સભ સરિખા ડીંહરા, રાજ રામ ન કિઠ.

વહાલા, બે દિ ખારા, બે દિ ખાટા, તો બે દિ મીઠા હોય છે; ગજ રામ જેવાએ પણ બધા દિવસો એકસરખા વિતાવ્યા નથી.

કડેં કીં, કડેં કીં, કડેં મુંધ ન વસેં મીં; કડેં કોરી કકરો, કડેં કોકો કુંગર સીં.

ક્યારેક કેમ અને ક્યારે કેવા સંજોગો હોય છે; ક્યારેક મોમમમાં વરસાદ પણ આવતો નથી; કોઈ વખતે કોરી કાંકરા જેમ વાપરીએ એવા સંજોગો હોય છે તો ક્યારેક દોકડાનો ખર્ચ કરવો પણ પહાડ ખર્ચવા સમાન થઈ લાગે છે.

કડેં મન માફડી, કડેં કેસર સીં, હૈડો ધરે ન હિડકી, ધાણુ રાત ન કાં, ડીં.

રાત અને દિવસે હૈયું એકધાણુ ધરપત નથી રાખતું; ક્યારેક મન મંદાડા સમાન નાનું થઈ લાગે છે તો કોઈક સંજોગોમાં એ સિંહ સમાન બળવાન બની ખેસે છે.

અસલ ન આયો અકલમેં, કેં નકલસેં નેહ, નકલી નેડો નકલજે, ઈછટકી દીંધો છેહ.

ખુદ્દિમાં મૂળ તત્ત્વ ઊતર્યું નહિ; ને નકલથી નેહ કર્યો; નકલી તત્ત્વથી કરેલો નેહ નકલી જ નીવડે છે; એ તો ગમે ત્યારે છટકીને છેહ આપે છે.

પેટ તોકે પિટિયાં, તું છડ મુંજે પલો; ભરે ભરે થકીસ તય ઠલો જ ઠલો;

પેટ, હું તારા માટે મથામણ કરું છું; તું મારો છોડો છોડ; તને ભરીભરીને હું થાકી તોય તું તો ઠલો ને ઠલો રહે છે.

સખરેં તાં સરા ન કરીઆં, આંઉ ગરીબેં ગડ, કુંગર પાણી ન ઠેર, ઇ તાં ઠેર વિનિ ખડ.

સખળા લોરો ઉપર ભરોસો રાખી શકું નહિ એટલે હું તો ગરીબો સાથે મળાને રહું છું. જિંયા પહાડ ઉપર પાણી ઠેરી શકતું નથી; એ તો ઢળાને નીચાણના ખડાઓમાં ભરાઈ રહે છે.

કંઢેરીબ રતા કુલ, તેં કેં મથે કાંઢી ડલ; પન વટેને જુકો પીંધો, ચર્થો મટીને કાચો થીંધો.

કંઢેરી નામની વનસ્પતિ માથે તેનાં રાતાં ફૂલની સુંદર કલગી શોભે છે; એનાં પાન વાટીને ગાંડાને પાવામાં આવે તો તે કાલો બને છે.

કવિત્વરતિના કણભર્યા દુહા

૦ રુહના રાગને સ્પર્શતા દુહાના લાવ લોક-દૃઢ્યને જાગૃત કરે છે. દુહાની આ વસ્તુ ભલે વિદ્ધ જન્ય ન લેખાવાય પરંતુ પરંપરાથી ઊતરેલા અભિજ્ઞત સંસ્કારભર્યા ભાનાલાવના વિચારો અને લોકવ્યવહારની ચેતનાભરી વાતોની લોકભાષામાં સ્વાભાવિક પણ તર્કયુક્ત એવી અભિવ્યક્તિ તો એમાં ઊભરે છે જ. ક્યારેક જ હસ્તલિખિત ચોપડાઓમાં નોંધાયેલી પરંતુ ખજૂંખરું તો અલિખિત રહી કંઠોપકંઠ ઊતરી એ જનતાના ચિત્તમાં જોટલી રહે એટલી મૌખિક રૂપે સચવાઈ રહી છે. એને ગ્રામીણ કહી કાઢી નાખીએ એ આપણી સંસ્કૃતિનો હાસ વહોરવા સમાન છે. કચ્છી લોકસાહિત્યમાં રંગ રેલાવતા એવા કવિત્વરતિના કણભર્યા કેટલાક દુહાનાં દીદાર દર્શન કરીએ. સોડો કર સાગર સમું, મંધરો મેરુ પ્રમાણુ, સુરજ છું જાંખો કિઠો કાયર કૃષ્ણ સમાન.

સૂર્ય જેવી જાંખી જેની કાંતિ છે એ મોડપીર કૃષ્ણમમ કાયર છે અને મેરુ જેવા નાના મોડપીરનું મન તો જુઓ કેવું સાગર સમું સાંકડું છે!

વક્રાંજિતની કેવી મજ દુહામાં દેરાઈ છે.

હિની સચંગે હુથ્થડે હાજું કીં ન કટયું, કાં ગોરી ગલ બાવડીયું કાં વાહું ટેકઇયું.

આ સૌંભ દઢ હાથે કંઈ કામા નથી કર્યા; કાં તો એ ગોરીને બળે પ્રેમપાશમાં ફંગોળાયા છે

અથવા તો એમણે ઘેડેસવારીમાં લગામ ઝીંકી છે.
હિકડે મેરામણ ભર્યો, હિકડે લખખ હન્ટર,
હિકડે હિકડે જગ ભયો, સભ હિકડે આધાર.

એક એક જલગિંદુના સમુચ્ચયથી સાગર
સમર થયો છે; એક એક વ્યક્તિનો સમુદાય મળી
લાખો-હન્ટરોની વસતિ બેખાવાય છે. સકળ એકને
સર્વાધીન છે; એકેયના આધારે સકળ જગ ભયો છે.

હિકડે વેણું ન્યાર, સમ સુઝ આય સુંદણી.
સુંદણી, દિલદારીથી દેખ, એકદિલી વિના પ્રવું.
ખાલીખમ છે.

કાં ફલમે ખુઅ ખોટ, કાં ભમરમે ભાવજી,
(નંકાં) લગી હુએ જ ચોટ ત પેલી રા પ્રભાત વે.

કાં ફલમાં સુગંધીની ખામી છે અથવા તો
ભમરામાં લાગણીની રૂચિ ન હોય; નહિ તો પ્રેમીજનો-
ની પ્યારમસ્તીમાં દિલોભનીથી ધાયલ થએલાને
રાત્રિના રાઝની ખજાર નથી રહેતી.

હાકમ હુકમધાર, સિરજો પણુ ધિલજો ન ધણી.
ધિલજો માલીક ધાર, સિર જેતાં સધકેડિયાં.

સંતાધારી હાકમ ભણે માયું માગી શકે પરંતુ તે
દિલનો ફૂણી નથી જતી શકેતો. દિલના માલિક માથેથી
તો માયું શિર કુરખાન કરી દઉં.

હિકડી મિટ્ટી મટ્ટ સભ, હિકડો પાણી ખુ;
સીંચણુવારો ઉજ, ઉ, ખીરાયવારો ઉ.

જ્યાં માટીની માટી એક જાતની એની એ
છે; ફૂવામાં પાણી છે તે એક પ્રકારે એનું એ છે,
જેનો પાનાર, સીંચવાવાગે પોને જ એનો એ એક છે.

વજવાણીનો ઠોલદમાકનો દુકો

○ કચ્છના વજવાણી ગામમાં કળાકાર દેવી અને
તેની વાલકળા પાછળ એકસો ને વીસ આદિરાણીઓના
દેહની-થએલી દિલેર બેઠાવરી ઈતિહાસમાં અજોડ છે.
તેના દિલ ધડકાવતા દૃહામાં કુરખાન ૧ લોકકવિતા
કહેવડ છે.

વજવાણી જે ઠોરે મથે સુણાં ઠોલજો સઠ,
છઘીયું હિત સુખી રહ્યું ઠોલી અઠોઅઠ.

ઠોલી પછવાડે નેની-લાગેલાર સતી થએલી
એકસો ને વીસ આદિરાણીઓની કળાની કદરજનાસીતો
સાદ વજવાણીના ઠોરા માથે થતા ઠોલદમાકમાં
સંભળાય છે.

કચ્છી દુઆની લીલંવણુ

○ આવા કચ્છી “દુઆ” ને પ્રાપ્તમાં “દેવિઅ”
કે “દુદય” કહે છે.

મલ્લ દુઆ જુ મારિઆ વહિગિ મહાગ કંતુ ।
લજ્જેજ્જં તુ વયંસિ અદ્ધ જઠ મગ્ગા વક દંતુ ॥

અડેન સારું થયું કે મારો કંથ પુછમાં મરાયો.
જો ભગીને એ ઘરે આવત તો હું તો મારી સખાઓ
પાયે લાજી મરન. ‘સિદ્ધિમ’માં અપવ્રંશતો આવો
‘દુદય’ આપેલો છે. આના સંકારમાં હવે આવા જ
વિષયના ‘કચ્છી દુઆની લીલંવણુ’ જોઈએ.

ભણે થો, યૌ સૂરો મારાણું જતરે મથે,
સન રહ વ્યો લગજજો, સતી થીંધીઅ ઝો વસા.

સારું થયું કે મારો કંથ ઝારાના જુદ્ધમાં
સૂરો થઈ પૂરો થયો છે જે મારી આગરનું સન સચ-
વાઈ ગયું; અને હવે સતી થઈ મારા પતિ સાથે
સચેડું સહગમન કરીશ.

કેવી ઉદાત્ત ભાવના ! અને પરંપરિત સંસ્કારમાં
જિનગેલી દુહારથનાતો કેવો અનોખો અને ઉચ્ચતર રંગ !

દુહાનો દમામ

○ દુહાને એના સાચા અર્થમાં ચક્રસો ને
એમાં સમજની કોઈ પહેલદાર ચમક દેખાય તો એ
દમામદાર સાચો દુહો છે. લોકસાહિત્યમાં તો એ
શુભમંત્ર સમાન છે. લોકસાહિત્યની મુરઝાયેલી વાતને
સંજીવની પાઈ દુહો જીવનદાન દે છે. દિલમાં જેમ
દમ છે અને હીરામાં હીવેલ છે તેમ દુહો લોક-
સાહિત્યનું મર્મ છે.

જામનો હતો જ્યારે જીવનનું તથ્ય દુહામાં કહેવાતું. ત્યારે ગદ્યવાણી પણ દુહારૂપે પણ થઈ પરિણમતી. જીવનના સર્વ સાહિત્ય અને રાગની કવિતા દુહામાં ખોલાતી. લોકસમાજના અગોચર મનોભાવ વ્યક્તિવ્યક્તિ વચ્ચે દુહાના વાણીવ્યવહારથી કહેવાતા. ખાલી “માનીએ લોલો” રોટલો રળી માણસ ખેસી નથી શકતો, એને જીવનના રાગનો રહ ચીંધી રંગ ચડાવતું અને માણસ ખીની જીવરાની દૃષ્ટિ આપતું લોકસાહિત્ય જોઈએ છે. દુહાના રમોપા-થી એ રહ્યું છે; અને કચ્છીની જૂની વાણીમાં, કચ્છીની જનવાણીમાં આવું કાંઈક અપખેનું સચવાયું તો છે.

આજેય દુહા-સાહિત્યનું સર્જન

○ અને આજેય પ્રકૃતિપરસ્તકચ્છના લોક-સમાજમાં તો આવા દુહા-સાહિત્યનું સર્જન અનાયાસે થતી કચ્છી વાતચીતમાં થતું રહે છે. સાલીમઅલીને ત'કાદે જરૂર હતી તે “સુરખાખનગર”ની લાળ મેળવવા ૧૯૫૫ માં જ્યારે મારે પરછમ જવું થયું તે વારે અમારો ફેલેમિંગોગાર્ડ વાઢા જમાલ નથુ પરછમાઈ ને કુરન તરફના રણમાં તંલાશ માટે મોકલ્યો અને અમે કુંઅર ખેટમાં લટારે નીકળ્યા. જમાલે આવી વાવડ દીધા કે :

નં ઢેં પંખે, લંમેં ટંજે,

હંજ, ઉડામંધા ડીઠા;”

એટલે મેં પૂછ્યું “કિતે?” (ક્યાં?) તો એણે ઉતર દીધો:

“રતા અછા, રણુ વિગાનું કુરન કંધે વિઠા.”

અને એમ સુરખાખની સચોટ પરખ આપતો એક અનહદ સરસ દુહો સર્જાઈ ગયો. (“કચ્છનું સંસ્કૃતિ-દર્શન”, પા. ૨૮૮). અને ખરે સુરખાખના આ ઉડ્યન-નું ચિત્ર ફેટયું પ્રકૃતિરમ્ય હોય છે ! રણુકાંઠે લંખટગા ને નાજુક પાંખેવાળાં ગૂંમડાં ને શુબ્રગી સુરખાખ(હંજ પખી)ની કતાર ઊડતી આવે છે ત્યારે જસ્ટે બેઠી રહેચાળા ગુણો અસખાખ કુરન-

કાંઈ ઉતરતો લાગે ! ખજતા વિરાટમાંથી ઊડી લસરકા લેતા, ગંહનતાના ગુલાખી ગપ્પારા જેવા દેખાઈ, ધોમ-ધખ્યા તડકામાં જે દૃશ્ય આંખને ઠંડક આપે છે એ જોઈ જમાલના મોંમાંથી સહજભાવે ખોલાયલા આ શબ્દો ત્યારે નોંધી લીધા તેને લોકકવિની ઉક્તિસમૃદ્ધિ દુહાનું સ્વરૂપ મળી ગયું.

દુહાની દિલ્લદરી

○ રણુવગડે તપેલા માણસને તાજું પાણી માગતાં ‘જેમ આનંદ થાય તેમ કથાવાર્તામાં દુહો દેખી દિલ્લદરી મળે છે.

મિઠા વડર વચે વિઠા નિતનિત છાંચું” કનૃ,
(ઉલેં અસાઢ મીંછ, જુડીઉં કેઆ, જુકંન.)
અસાં ઇનિં વિચ્ય ઇંધરલકુ થૈ ઉભરો.

પ્રેમની ઝડીઓ વરસાવતા મારા પ્રીતમ તો અપાઢી મેઘ જેમ મારે માથે ઝૂમી રહ્યા છે, અને એ ડમર મેઘમાં હું મેઘધનુષ્ય જેવી દીપી રહી છું. કચ્છીના તવોદિત કવિ પ્રતાપરાય ત્રિવેદીએ આ પ્રશ-સ્ય ખેતથી એટલી પ્રસન્નતા અનુભવેલી કે “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન”માં (પા. ૨૬૦) આ ખેત સવાલાખ રૂપિયાનો છે” એમ મુદ્રાના એક ભગડાયરામાં એમણે શીઘ્રપણે ચિટકાવી પોતાનો હરખઉલાળો પાધરો કર્યો.

દુહામાં લોકજીવનની છાયામયી સૃષ્ટિ

○ દુહાના લોકસાહિત્યમાં શિષ્ટતા અને ગ્રામીણતાના ભેદભાવ રાખી શકાતા નથી. મોકળા મને દુહાની કથ્યભાષાના હાદને સમજાયે તો દુહો એ તો લોકસર્જિત સાહિત્યનો સત્વશાળી સારગર્ભ છે. જીવન છે તો એની છાયામાં સૃષ્ટિનો પ્રાણભર્યો અનુભવ દુહામાં કહેવાય છે. મનને મજનું કરી કુદરતદીધા શરીરે સુંદર દેખાય તેનું હૈયું પંચુ રૂપાણું લાગે; એમ દુહાના મૂલાધાર રૂપને સમજે તો એમાં માણુ-સાઈનું ફલ છે.

દુહામાં સખરસ અને ભારતના સાહિત્યસીમાડે કચ્છીની નવી કેડી

○ કચ્છી લોકસાહિત્યમાં ઊભગતા દુહામાં

નવેરસ વણી લેવાયા છે. કચ્છી દુહામાં વીરરસની વાતો વધારે હોય છે અને એને લોકકવિ શુભરસની દીપ્તિથી દીધાવે છે. એમાં એ હાસ્યરસનું માધુર્ય પણ રેલાવે છે તેમ રુદ્ર અને ભવાનક રસના અદ્ભુત ભાવ એ પ્રગટાવ્યે આ છે. તો કડુચુ અને શાંત રસના સાન્નિધ્યે ભાવ એ બતાવે છે જેમાં અધ્યાત્મભાવ અને કાવ્ય-તત્ત્વ ભરેલું રહે છે. આ બધું કચ્છી લોકસાહિત્યને ખરું બહેલાવે છે. ભારતના સાહિત્યસીમાએ કચ્છી વાક્યમયના આવા રંગભર્યા અને રતભર્યા દુહા તો આપણા લોકસાહિત્યમાં ઉપેરાતી 'કચ્છી'ની નવી દેડીના માર્ગદર્શક મશાલ સરિખા બની રહે તેમ છે.

કચ્છી કુન્નીમાં કવિતા

○ ગરલ જનેતાના પેટના ગભાંગારમાં ખારાં જળે જિરવાઈ જળવાય છે; તેમ રચુ અને મહેરામણનાં ખારાં ખાલી વચાળે પાંગરતી કચ્છની પ્રકૃતિ, અણ્ણે-અભણે, કવિતા, કળા અને કુદરતમાં જિવારો ગાળે છે, અને એમાં પોરસાય છે. કચ્છી જગાનના થોડકી બધે દુલ્લહાર અને પહેલદાર દુહા એની પ્રતીતિ કરાવે છે. ધાનના કચુ વાવી જેમ કચુસચુ નિપજવાય છે એમ અંકક "કુઓ" કથારસનો પુણ્ણુ જ પરીસે છે. દુહો પોમાય છે એટલે એની વાર્તાકથાનો પાંસરો પરિરેક્ટ આપે છે. સ્વાભાવિક કચ્છી સલાન નથી પરંતુ કચ્છીને કુદરત દીધા કુષ્ટ અને કળતર પણ કચ્છમાં કવિતા બની રેલાય છે. એની એવા લયબદ્ધ કચ્છી ગોલમા સેરની ખશમ અને પતનો પ્રભાવ મેકાચુ

જેવાની વાણીમાંથી વહે છે ત્યારે કચ્છી રાંધણિયા અને કચ્છી કુન્નીમાંથી કવિતા, સોઝેલી કવિતા, પનાહભરી કવિતાની કરામત સાંપડે છે

જિત તય ડીડી ઉડેણે તિત તય ત્રીજઈ નાંય,
ત્રીજઈ તડે સમજણું જડે નચણ કુડણ નાંય.

ન્યાલગી ખીચડીમાં ઉકરાટ આવ્યા કરે ત્યાંલગી સમ-જવું કે તે રંધાઈ નથી રહી; જ્યારે તેનું નાચવું-કૂદવું-જીછળવું બધું થાય ત્યારે સમજવું કે તે પાકીને, રંધાઈને સોઝી ગઈ છે. જીવનનું પણ એમ જ સમજવું.

કચ્છી દુહાની કાવ્યકલગી

○ અને કચ્છી લોકસાહિત્યને શિરોધાર છે એ શિરોવર્તી દુહો,

પછી ના પરભાત સે માક મ પસો માડુઆ,
કુહી ચુવઈ રાત, ડિસી કુખોઈઅનકે.

ભાલજકામાં ધરતીને લીજવતાં આ તુપારબિંદુ નથી, આને આકળ કે માત્ર ઓસ પડેલી સમજશે નહિ; આ તો દુખિયારાનાં દુઃખ દેખીદેખી રડી ગએલી રાત-રાણીએ આંસુડાં સાંધ્યાં છે તે છે.

આવા કચ્છી દુહાની શુલ્લહડીની આસ્વાદ્ય શોભા, એની સોડમ, એનો કવિતારસ આપણા લોક-સાહિત્યની શિરોમાન્ય કાવ્યકલગી છે.

(લેખકના અપ્રગટ ગ્રંથ 'લાખા, સાહિત્ય અને કચ્છ'માંથી)

દુહા તપખીર-તમાકુના વ્યસન આજે

સસા એલા સ્વર્ગમે, જેડા પાલખી માંહે;
અધખીચમે પીછીકરા, હુકકા તમાકુ નાહિ,
ખાય તેનો ખૂણો, પીએ તેનું ઘર;
સૂઘે તેનો લૂગડાં, એ ત્રણે ખરાખર.
કેઈ સુઘે કેઈ ખાય, કેઈ પીએ હુકકા;
તમાકુનું વ્યસન કરી, કાર કાર થૂકો,
તમાકુ ને એક વાર, ભાંગ વાર ખીજી;

તપખીર તે વારંવાર, એ ફજેતી ત્રીજી,
સૂઘણી લોભામણી ને લૂગડાં લન્નમણી;
સૂગ સુગાંમણી ને છીંક છીંકામણી.
હુકકાળાળો હડિયું કાઢે, ચપટીવાળો ચેર;
જરદાવાળો ઝોટોમાર, જેમ ઓખરિયું ઢોર.
તમાકુ રે તમાકુ, ઝાડે ચડીને જોયું;
એક ખીડી તમાકુ માટે, અન્નચીપણું ખાયું.

દુહા : દેશળાના, જટો ને જટડીના, કિસનિયાના, જમાલના ને રહીમના

દેશળાના

મીતિને માપાણુ પતિ, પરથમ વેધે ચેટ;
પછે હાકમ હથોડા હેઠ, દન દન ટીપે દેહળા-૧
કાદવથી, કાઢી, અને જરૂર વેચવા જાય,
તોય મૂલ મેંઘિરાં થાય, દેશ વિદેશે દેહળા-૨
અંદન તરુ સામટાં, અને કાપે કુહાડે,
(પછી) ફાડા કરીને ફાડે, (તોય) દેખી ફેણુ

દેહળા-૩

કળાડી કાપી અને એને મેલાવે મલીઅંદ,
તોય અંદન જોઈ મુગંધ, દોઢી બમણી દેહળા-૪
અણાએ માથું આપિયું, જરૂર શ્રીફળ જેવું,
અધપત કુળ એવું, દાતાર તારું દેહળા-૫
ફીડી મરે નહીં કાઠપત, હાથી ન પગલાં હેઠ;
ઠેકાણે આગ્યે ઠેક, દારે તારે દેહળા-૬
પારેવા ને વૃજપતિ, મરાય નહીં માણા;
દન દન ચણ દાણા, દેવા જ જોવે દેહળા-૭
હદ હાકમની હરેક, સુધરી રીતે સામટી;
અસલી કુળ રીત એક, તે દતવા પામી દેહળા-૮
કળનુગ લોલી ને કાળ, બલકે જાશેય ખપી,
દત સુયશ કાઢાળ, દીપે અવચળ દેહળા-૯
પર બળ વીર પ્રતાપ, શિવાણુ પણુ આલ્યા ગયા;
એના જપે કવિયાં જાપ, દન દન જીલે દેહળા-૧૦

જટા અને જટડીના

જટો કે જટડીને, મત વિસરજે ઓંચ;
આંગળિયું ને નખડા, (એમ) તનડું લાગ્યું

તોય-૧

નખડું નેરણુ મીલે, નખ કાંતા હોય;
મુખમાં જીભ લાગી, (એમ) મેરા તન લાગે તોય-૨

સાં મેકરણુભાઈ ગગુભાઈ લીલા

ભૂવો પૂણે ને ભતં આવે, જીલ કટંકી હોય;
લહેર સાયરસે લગા, (એમ) મેરા તન લગે

તોય-૩

સાયર સળ સૂકે જાવે, હંસતા ઉડતા હોય;
મેર ઘેર ટકાં, (એમ) મેરા તનડો લાગે તોય-૪
જટા હીણું ન ભાંખીએ, હીણું હાણ્યું હોય;
જીવશુ તો જટા મળીશું, નકર આગ જલંતા

સોય-૫

જટો કે જુવાન ન મારિયે, એના ઘરમાં
નાજુક નાર;

કટ કટ ભાંગે ચૂડિયું, અને રાવે ટોડા ખાંદ-૬
જટિયા જુવાની ગઈ, ગઈ ચટકતી ચાલ;
જીથે અંગોડો બાંધતા, તીથે પડી ગઈ ટાલ-૭

જાણ્યું રાશે જરડા, જોખન કેરા રંગ;
છેતરી ચાલ્યું છમકલે, એકું કરીને અંગ-૮

જોખન જતાં જટા છગધાં, દાંત રૂપ ને રંગ;
સેજ રમણ તુરી-ચણ, પરમથ વાપણ ખુગ-૯

કાળાં તે ધોળાં થિયાં, ચૂવે નારનકા નેણ,
જોખન ચાલ્યાં જટડા, કાળે કહાલ્યાં કેણ-૧૦

જટો પૂછે જટડીને, પ્રીતિકા કયા તોલ,
લગની લગે લેખાં નહીં, તૂટત રતી ન મોલ-૧૧

જટો પૂછે જટડીને, પ્રીત કેતા મણ હોય,
લગે તખ લેખાં નહીં, તૂટે ટાંક ન સોય-૧૨

જટો કિયે છે જટડી, કાંધક લેને કાંધક દે;
સામે ઢેરા રખખળ, વોલી માડુ થે-૧૩

જટો કિયે છે જટડી, કાંક અંગેરા રાંધ્ય,
સજન દીકાં બનારમાં, ચાર જનેકે કાંધ-૧૪

વન વન ભરતા ઠેકડા, બળસે ભરતા બાથ,
જોખન ચાલ્યું જટડા, હેઠા પડિયા હાથ-૧૫

જાટી વહાં ન જામ્યો, જહાં અપના નહિ કોઈ,
માટી ભરખે જનાવરાં, મૂવા રોવે નહિ કોઈ ૧૬

કિસનિયાના

આદર કરે અપાર, તો લોજનમાં લાજી લલી;
આણે મન એકાર, એતું કડવું લોજન કિસ-
નિયા-૧

આવે વસ્તુ અનેક, હદ નાણું ગાંઠે હુવે;
આવે ન અકલ એક, કોડ રૂપિયે કિસનિયા-૨

લોલી થઈ મા લૂટ, ત્રેવડ ઘટ માટી તણો;
કુસકી જાશે કુટ, કાચું વાસણ કિસનિયા-૩

હિક્મત કરે હજાર, નીચે અવપતિયું જઈ;
પામે ફળ સંસાર, કરમ પ્રમાણે કિસનિયા-૪

હરખથી હાટ ખજાર, મન મેલી આઝા મળે;
જતા વેળાના જુહાર, કોઈ જ કરતા કિસનિયા-૫

માટી મજુર ધરનાર, ચણનારા ખેડા ચણે;
પાળે પાલણુહાર, કરમ પ્રમાણે કિસનિયા-૬

હાથી હીડતાં દેખ, લખ લખ કુતર કરે;
ખડપણુ તણો વિવેક, કોધ ન આણે કિસનિયા-૭

કંઈક નર, કંઈક નાર, હરવાટે લેળાં હુવા;
સપના જ્યુ સંસાર, કીમ્તી વિમાસણુ કિસનિયા-૮

કરે જે જન કલેશ, લેશે નહીં સુખ તે લહે;
હરકત સહે હમેશ, એતું કાળું પળ કિસનિયા-૯

મોટાં રૂડાં રાજ્ય, કંજિયામાં કથળી ગયા;
આખર એહ ધલાજ, એતું કાળું મળ કિસનિયા-૧૦

ખાળે ખળતણ હોય, એમિડ કરી ઓલાવિયે;
કાળજ ખળતણુ કેઈ, કી ઓલાવે કિસનિયા-૧૧

સોનું ઘડે સોનાર, કદોઈ ખાજલિયું કરે;
લોગે લોગનહાર, કરમ પ્રમાણે કિસનિયા-૧૨

માયા કેરા મિત્ર, જગમાંહી આઝા જડે;
પરમારથ વણ પ્રીત, કોઈક પાળે કિસનિયા-૧૩

સોધું અન્ન સંસાર, સત સાડ વાટે સકે;
દુર્લખમાં દાતાર, કોઈક દીઠા કિસનિયા-૧૪

હાથુમાં હથિયાર, ગાહડમલ રાખે ઘણા;
ભારથ પડિયા ભાર, કોઈક ઝીલે કિસનિયા-૧૫

હેયું હોવે હાથ, કુસંગતી કેતી મિલે;
અનણુ-ભમંગા સાથ, દાઘ ન લાંગે કિસનિયા-૧૬

હાટાં મોહ હજાર, મન મેલું આઝા મિલે;
જમતી વેળા જુહાર, કોઈક કરતા કિસનિયા-૧૭

લેંસા આણે ભાર, સૂઠાળા ખાંધ્યા ચરે;
સહુ જાણે સંસાર, કર્મ પ્રમાણે કિસનિયા-૧૮

જમાલના

મનમેં તો ગ્રાહક ભયે, નેનાં ભયે દલાલ;
ધની વસ્તુ ખેચે નહીં, કિસ ખીધ મીલે જમાલ-૧

દરિસુત કમની કર લિયે, હંસ કરન પ્રતિપાલ;
ખીચ ચકોર હી ચુગલિયે, કારન કોન જમાલ-૨

તન સરવર મન માછલી, પરી વીરહ કે જાલ;
તલડી તલડી દન જાત હૈ, ખંગહી મીલો જમાલ-૩

દુનિયા અંદ મજીઠ રંગ, પુરુષ વચન પ્રતિપાલ;
પાંહ ન રેખડ કરમ ગતિ, ચે નહીં મીટત જમાલ-૨૪

સકલ છત્રપતિ ખસ કિયે, અપને હી ખલખાલ;
મુરખ લોક હે સખલ સો, અખલા કહે જમાલ-૫

સજન ગિસરાયે ભલે, સુમરિત કરે ખેડાલ;
દેખ ચતુર ગિચારકે, આચી કહે જમાલ-૬

પિય કારન અરપિયો, તન મન જોળન લાલ;
પિયા પીર જાને નહીં, કીસસો કહોં જમાલ-૭

ભમંડી ઘટા ધન દેખકે, ચઢી અટા પર ખાલ;
મોતીન સર મુખમે લઈ, કારન કોન જમાલ-૮

જમલા હુંદ ન હોય ગંધ, ભૂલી પરી નિશતાલ;
એક કમલ દો પાંખુરી, ખીચત ખીચ જમાલ-૯

યા તનકા જૂતિ કરે, કાઢી રંગાઉ ખાલ;
પાયન સી લિપટા રહો, આઠે પોર જમાલ-૧૦

યા તનકી લાઠી કરે, મનથી કરે કલાલ;
નૈનોરા ટપાલ કરે, ભર ભર પિયો જમાલ-૧૧

ખાલખર્ને ધોલે ભયે, તર ન નયે ભયે લાલ;
વૃદ્ધનપે કાલે ભયે, કારન કોન જમાલ-૧૨

સોના વયા ન નીપજે, મોતી લગે ન કાલ;
રૂપ ઉધારા ના મીલે, ભૂલે ફીરે જમાલ-૧૩
માલનિ યેચત કમલ કો, બદન છીપાવત બાલ;
લાજ કાલ કીના કરે, કારન કેન જમાલ-૧૪
ખાયસ રાહુ ભુજંગ હર, લીખરી બાલ તતકાલ;
ફીરી ફીરી મેટત ફીરી લીખંત, કારન કેન
જમાલ-૧૫

સજી સોરહ બારહ પહરિ, ચઢી અટારી-એક બાલ,
ઉતરી કોયલ બોલ સુની, કારન કેન જમાલ-૧૬
ધન દાટત ધરતી હસે, આપધ વાટત કાલ;
પુત્રખીલાવત સ્ત્રી હસે, કારન કેન જમાલ-૧૭
પુનમચંદ કુસુમ રંગ, નદી તીર દુમ રાલ;
રેતી બીંત ભૂંસ લીપનો, જે તહીં થીર
જમાલ-૧૮

સજન પ્રીત મજીઠ રંગ, સાધ વચન પ્રતિપાલ;
સત્ય ધર્મી અરૂ કરમ ગતિ, જે નહીં મીટત
જમાલ-૧૯

સખ ઘટ-માંહી રામ હે, બ્યોં ગિરિ સુતમે લાલ,
સાન શુર અકમક વિન્ન, જખ હોત પ્રગટ
જમાલ-૨૦

સજન મીલે અનેક દુઃખ બીસર ગઈ છીતકાલ;
યા સુખ ને દુઃખ હી ભલો, કારન કેન જમાલ-૨૧
ભયે તૃષાતુર કામની, ગઈ સરોવર પાલ;
જલ સૂકે આનંદ ભયો, કારન કેન જમાલ-૨૨

રહીમનાં

કહે રહીમ સંપત્તિ સગે, બનત બહુત બહુ રીત,
વિપત્તિ કસોટી જે કસે, તેહી સાચી મીત-૧
દુરદેન પડે રહીમ કહે, ભૂલત સખ પરિચાન,
સોચ નહીં ખિત હાનીકો, જોન હોય હિત
હાની-૨

રહીમ જુ પહીં બેઠિયે, દેખત દિનનંકો ફેર,
જખ નીકે દિન આય હે, બનત ન લગી હૈ બેર-૩

રહીમ નિજ મનકી ખિયા, મનહિ રખો ગોય,
સુની હસી લેહે સખ લોક, બડતી ન લહો કોઈ-૪
રોળ ખીગાડે રાજને, ચોળ ખીગાડે માલ,
સૌન સૌન સરદારકી, મુગલી ખીગાડે ચાલ-૫
ચિંતમેં બુદ્ધિ પરખીએ, ટોટે પરખ ત્રીચલ,
સગે કું વેળા પરખીએ, ઠાકોર શુનો કીચાલ-૬
સર સૂકે પંખી બડે, ચોર સરખે સમાય,
મીન દીન બીન પંખ કે, કહો રહીમ કહાં જાય-૭
જોસી જાકી બુદ્ધિ હૈ, તેસી કહે બનાય,
તાકો ખુરો ન માનિયે, દૈન કહાંસે જાય-૮
અમરવેલી વિત મુલકી, પ્રીત પાલત હૈ નાહી;
રહીમ એસે પ્રભુહી તજી, ખોજત ફીરિયે કાહી-૯
દીન હી સખ કહાં લખત હૈ, દીન હી લખે
ન કોઈ,

જો રહીમ દીન હી લખે, દીનખંધુ સમ હોય-૧૦
કહું રહીમ કેતીક રહી, કેતી ગઈ ખીહાય,
માયા મમતા મોહ પર, અંત ચલે પછતાય-૧૧
બડે દીનકો દુઃખ સુને, દેત દયા ઉર આની,
હરિ હાથીસુ કળ હુતી, કહું રહીમ પેહિયાની-૧૨
રહીમ રહ્યો વો ભલો, જો ભૂ શીલસુ મૂચ,
શીલ ઢીલ જખે દેખિયે, તુરત કીજયે ફર-૧૩
હરિ હરિ કરુણા કરી, સુની શ્રવણાં ટેર;
જખ હગ ભરી ઉતાવરા, હરિ કરી કી બેર-૧૪
ચાહ ગાડ ચિંતા મિટી, મનવાળે પરવાહ;
જિનકો કછુ ન ચાહિયે, વો શાહનંકે શાહ-૧૫
રહીમ નહીં સરાહિયે, લેન દેનકી પ્રીતિ,
પ્રાનન ખાજ લાગી હૈ, હાર હોય કે છતી-૧૬
જોસી પરે સુસાટ રહે, કટિ રહીમ યહ દેહ,
ધરતી હી પર પરત સખ, શીત ધામ અરૂ
મેહ-૧૭

ચોછે કામ બડે કરે, તોય બડાંઈ હોય,
જયું રહીમ હનુમંત કો, ગિરંધર કહે ન કોઈ-૧૮

દુહા : ભૂધરાના, કાનિયાના, સાંગણુશીના, નાથિયાના, ધાલિયાના અને પ્રકીર્ણ

સ. અમરદાસ ખારાવળા

ભૂધરાના

થાતાં શું થય્યું ગઈ, લલા માણસથી ભૂલ;
પઢી રિયો ત્યા લગ રઈ, ભવની ભોંડપ ભૂધરા. ૧
અંતર જેનાં ઊજળાં, એની જાત્યું ના જેવાય;
અવધેશ એઠાં ખાયા લીલડીનાં ખોર ભૂધરા. ૨

કોઈ એક નાગડાને

પરપોલો પાણી તણો, ફટ ફટ ફૂટી જાય;
એમ આશા સફળ જાય, નગણુ નરની નાગડા.

વાલિયાનો

પંવન ઊડીને પાંદડું, આભામંડળ જાય;
થર કદી નવ થાય, વજન વિનાના વાલિયા.

જેરસંગનો

પરહિત કાજે પ્રાણુ, આપ્યા તેથી આજ લગ;
પૂજય છે પાખાણુ, ઝાલર કહે છે જેરસંગ.

કાનિયાના

ચકતીમાં મિત્ર હજાર, હર વખત હાજર રહે;
પડતીમાં એકવાર, કોઈ કર નવ ઝાલે કાનિયા. ૧

જે ઘર રહેનો આપ, તે ઘર કરે ફડા નજર;
એ નર નહિ પણ આપ, કલ્પી લેવો કાનિયા. ૨

સાત સોનાના ટોટ, લંકા રાવણની શોભતી;
એક જ સીતાની ચોટ, ફકડાવી પડ્યા કાનિયા. ૩

વેરાળનો-વેરડાનો

છત્ય ચોમેર તણી, માઠા ઘર આવી મળી;
પદમણી પાવૈયાથી, જાણે વળુંબી વેરડા.

સાંગણુશીના

ઉગમણે ઊપડી આથમણે જે જાય
સાંભળને સાંગણુશી, કાળો મોં કેવાય. ૧

અંગથી ઉમટ્યાઈ, ઊગના ફડા કેવાય;
સાંભળને સાંગણુશી, કાળો વાળ કેવાય. ૨

કાળી ઊનનું કાંતણું, પર ઘરે જે વણાય;
સાંભળીને સાંગણુશી, કાળી કામળ કેવાય. ૩

ચારપગો ને ચોસરો, રાજદ્વારે સોડાય;
સાંભળને સાંગણુશી, કાળો હાથી કહેવાય. ૪

માયા ખડી મોહની, સાંગાન જેના વજનરના ગાળા,
સાંગો કરે સલવાણા, કંઈક ચડ્યા ને કંઈક પાળા. ૫

આગતરમાં ઊગ્યું નહિ, પાછતરમાં પાડી;
સાંગો કરે સંસારમાં, એની ખેપ ગઈ ખાડી. ૬

નાથિયાના

સંપત્તિમે સંસાર, હરકોઈ હેતુ હુવે;
વિપત પહિયારી ખાર, નૈશ્વ ન જેવે નાથિયા-૧

જ્યારે માણસ પામે સંપત્તિ હોય છે ત્યારે

દરેક જણ મિત્ર બનવા આવે છે, પણ દુઃખ વખતે
કોઈ સામું પણ જોતું નથી.

ધોખો મુકી ધાન, માંગે વાન ના મીલે;
પટ કાંઠે પકવાન, નાના કરતાં નાથિયા-૨

ચપટી જે ખોખો અનાજ મોગનારને આપે
નહી, પણ જો સ્વાર્થે હોય તો પેત્રો ના પાડે તો
પણ પરાણે પકવાન આપે છે.

મેરી ચંચલ જાત, પદમણીસી દીસે પ્રગટ;
ખાંદીસી દો ખાત નિકમન કીજે નાથિયા-૩

દાસી એ તો ચંચલ પ્રકૃતિવળી છે. જેમાં
પદમણી જેવી લાગે છે, પણ બૂવથીયે એની સાથે
પ્રેમથી બે વાત કરતી નહીં.

કાલી બહત કુરૂપ, કસ્તૂરી કાંટા તુલે;
અક્કર બીડી સ્વરૂપ, નર જાં તુલે નાથિયા-૪

કસ્તૂરી જોવામાં કાળી લાગે છે, પણ એ નાના
કાંટાથી, કાંમતી કાંટાથી જોવાય છે. સાકર હોવા
છતાં મોટે કાંટે કાચળામાં નાખીને જોવાય છે.

કદે નાં લ જેન કાય, આંખારી તીસ આમલ્યાં,
છોડરિયાં ઘર છાય; નાર ન આણે નાથિયા-૫

હર છતાં કદી દેત, શોભા ઘર સંપત તણી;
કેડાં કેરાં હેત, નેણે અળકે નાથિયા-૬

નિજ રસ ભરિયાં નેણુ, મળતાં જે મલકયાં નહિ;
જોલે તે સુવેણુ, નેહ ન જીપજે નાથિયા-૭

ધણી બિચારો ઠીક, ધણિયાણી ધૂત આદરે,
બરાબર નાવ નજક, નાવ ચુકાવે નાથિયા-૮

કાયા અમર ન હોય, થર માયા થોડી રહે;
એમાં કરી લે હોય, નામા કામા નાથિયા-૯

નોલાય પર્વત તોલ, મોલ નહિ મૂરખ તણે;
બડા પુરુષના જોલ, અણમોલ ગણાયે નથિયા, ૧૦

ઇ ઘોડા ઇ ગામ, નામ ઇ હથિયાર ઇ;
ફિદિયામાંથી રામ, નીકળી ગયો છે નાથિયા. ૧૧

શું બુદ્ધા શું બાળ, માયામાં પરવશ પડયા;
સિંહ મની ગયા ફયાળ, નારી આગળ નાથિયા. ૧૨

ઇલિયાના

પડવે થોડતાંહ, કરડાવણુ હરકોઈ કરે;
ધારામેં ધસતાંહ, આંસુ આવે ઇલિયા-૧

પોતાની શરીમાં સહુ કોઈ કરડાકી કરે, પણ
ઇલિયાને સંબોધીને લાખણસી નામનો કોઈ કવિ
જૂનાગઢના પટાવત ઇલા આવડાને કહે છે કે રણ-
મેદાનમાં વચ્ચે લડતાં ધણેને આંસુડાં આવી જાય છે.

દસ ગાંધાં દાતાર, પેળ્યા કે પંદરા લગે;
નવખંડ નામોચાર, અપદૂ થારો ઇલિયા-૨

દસ ગાંધી ઉપર દાતાર હોય છે, કયાંક પંદર
ગાંધીએ તો જરૂર દેખાય છે. પણ નવખંડમાં તારું
નામ એકધારું દાતારીમાં છે.

છાજ માંહેલા છોડ, પહલી પાનાવડ કરે;
કરમણુ કલોમ જોડ, જાય ઉધડકી ઇલિયા-૩

ચોમાસાની શરૂઆતમાં જામ ઉપર પણ
છોડવા દેખાય લાગે છે, પણ એ કમોસમાં જોગલ છોડ
જરાક તણાતાં સુકાઈ જાય છે.

દાળા લાદ્યો દાહ, સૂમાને સૂઝે નહીં;
પાયા લાખ પસાંહ, ઉપકારે નો ઇલિયા-૪

ગંજમાં દહ ધાગ્યો એ સોમિયાને સૂઝે નહીં,
પણ ઉપકારી માણસો એમાંથી ફાટો ભરીને કાઢી લે છે.
ભારી દેખી ભીત; ચારણ ચિતાળો કરે;
ચાવડ તુંબણ ચીત, આડો ફીરે ઇલિયા-૫

સામે ભયંકર ખીક દેખાણી તેથી ચારણ
વિચારમાં પર્યો, પણ તાં તો હે ચામુંડા ! તને યાદ
કરતાં ઇલિયો આડો ધા લેત આવ્યો અને કબ્રમાંથી
છોડાવ્યો.

પડસી ગઢ પૂપાણુ, જિંયા અડતાલા. તણું;
પડવો પેન નવાણુ. અપદૂ થારો ઇલિયા-૬

આકાશને અડીને જોલેલા પથ્થરના ગઢ પડી
જશે, પણ હે ઇલા આવડા ! તારો કીર્તિરૂપી ગઢ
કોઈથી પાડી શકશે નહીં.

ઈ સ. ૧૪૭૩ ની આસપાસ જૂનાગઢના રા
અંગે બનેલા એક પ્રસંગના આ બધા પ્રાર્થાવિક
કુહા છે.

પ્રકીર્ણ

રામે રાવણુ મારિયો, અવગુણુ હુઆ અનંત;
જરા બંધન જમ દંડણુ, ગયો મનોહરી કંત-૧
હુહો ચોથો હીકરો, જેનો કોલખંધ કામ;
છંદ, ગીત ચીથરાં, નો' રે એકેય નામ-૨
બાજ વસાવણુ ફળ બ્રખણુ, આયે શરણુ અથીત;
એસેમે' લંકા દઇ, એ રઘુકુળની રીત-૩

ખીમરાના

માઠા, ખડ કે મેડિયું, ધોળા લાગે ધામ;
ન લેવાય એતું નામ, ખરે બપોરે; ખીમરા-૪

દુખ છે આખરુદારને, (જેને) સારાથી સંઘોડ;
કુકુડ કુરે વિદોગ, (જેને) ખભે પછેડી ખીમરા-પ
મૃગ મગધી સજ્જન પુરુષ, રત તૃણ જલ સંતોષ;
વ્યાધ હીમર દુરિજન, રખત અકારને રોષ-દ
કં રસ-દાન સુપાત્રકો, દુરજન ગુપ્ત હી ખાત;
અદ્યતેતકે વિસ્તારસે, પાત્ર કાજ દરસાત-૭

વાલગાને

ધણ ભેંસાને બાળધાં, હાથીએ પૂછલ હોય;
નાહોર કડક્યાં નાંય, વેળા પડતે વાલગા-૮

દુહામાં સાવજ

જે મારગ કેસરી ગયો, રજ લાગી તરણાં ય;
ઇ ખડ ઊલાં સૂકશે, નહીં ચાખે હરણાં ય.
સાહુળા જે સિંહ, છ મહિના છોડે નહીં;
દાતા એના દિહ, છવે એ ઝાઝું નાણુજે,
મેં ગાજે સાહુળો મરે, જેને આઠે મહિનાની આશ;
નો છવે નજરાજ, સિંધુ ગંડગડને સુરાઉત.
કંજનગં આંચો ઠાકરો, જગત બધી નાણુ;
સાવજની પથારીએ, શિયાળિયાં મોગું માણુ;
સિંહ નિકસત કહ, સિંહણી, વીરજન ગેરહિગેર;
ભય પતિ યુ' જંગમે, ગદપત લેશી ઘેર.
સિંહ સંગમ, મદ બચન, કેળ દ્રો એકવાર;
ત્રિયા નેલ, હંસીર હઠ, ચકે ન દુલ્લ વાર.
કડેક મન મંકોડી, કડેક કેસરી સિંહ;
હોડો હકડી ધારણે, રહે ન સજે ડી;
સાહુળો વન સંચરે, કરણ ગયંદા નાસ;
પ્રબળ સોચ લવંશ પડે, હંસા હોય હુલાસ.
કેસર, ચંદન ને નિજ કુરંગ, ચારણ, સંદુર ને સિદ્ધ
એતાં નગર ન નીપજે, પંહાડમાં ચે પ્રસિદ્ધ.
છોટે મોટે કામ જિહિ, કરને લાયક હોય;
સિદ્ધ કરત સો ચાહને, સિંહન કે શુન સોચ.
ગજ હણવાના ગર્વથી, અધિક કરે ઉતપાત;
સાવજ તું શૂરો ખરો, નહિ તામસ તાત.
લડ કેસર ને ભૂટિયો, જે આંચો બાધે;
પડ લીધો પૃથ્વી તણાં, મેવાડે માધે.

પાલો

પાલા પરમેશ્વર તણું વીકા ખેતર વાવ;
એમાં બરકત આપશે, જેમ કૃવામાં આવ;
જેમ કૃવામાં આવ, ઉલેચે વધુ આવે;
મેસુરે મહારાજ, જગની દુરબળ બંધે;
થરમન રાખો ઠીક, દરવાજા કરમાં ઠાલા,
સાહેબ નામ સંભાર, પ્રભુને ભજને પાલા-૯
દોહાદોહો દુહો

અધા ધૂમના અક્ષર માંડે, કલમ ચલાવે કૃદી;
ઇ વેપારી ઊડી બંશે, મૂળ શુભાવે મૂડી.
મૂળ અચ કહે મરદો, કિંમત કોઇ વિવેકી કરદો. ૧

સરયો સોરઠ દેશ, ન્યાં સાવજઠાં સેજળ પીએ;
બાળું પાટણ દેશ, ન્યાં પાણી વિષુ પોરા મરે.
બાકર બચ્યાં લાખ, લાખે ય બિચારાં;
સિંહણ બચ્યું એકે, એકે હુતરાં.
ધર ધીંગી, ગરવો ધણી, માહુ ધીંગા મજન;
નકલક કેસરી નીપજે, ધીંગાં ખાંખડબજન,
શીખામણ સિંહકો દિયે, શીખામણ ઇસકો
સુહાય;

શીખામણ બંદરકો ન દિયે, અપના ઘર લંટાય.
બા કુલ એસી રીત હૈ, તાકો એસો લાવ;
આધા મા કે પેટમે, આધા ગયંદ સર ધ વ
મિટે ન સેજ સ્વલાવ, જેહિ બિધિ જિનકું દબો;
દેખત સિંહન દાવ, ગર્ભ ત્રોડી કુંજર અલો.

પ્રકીર્ણ

જડ વસ્તુ પણ જગતમાં, દે ઉતર અનુરૂપ;
ખોલે તેવું સોભણે, હોય રક કે ભૂપ.
ખોલે ખોલ અમોલ હે, ખીન તોલે મત ખોલ;

પહલે ખીનર તોલરે, પાછે ખાદિર ખોલ.
સજ્જન કેરા સ્નેહ તે, આયમતાની ઝાંય;

દુર્જન પ્રેમ પ્રમાનનો, પળ પળ બતાં કપાય.
નથી ભરોસો દેડનો, શું બનશે આશા;

તો પણ મન લાસ્ય ધરી, જીવ બને ચંદાળા

ગુજરાતના ચારણી સાહિત્યમાં દુહા :

પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન કવિગુણ

રતુભાઈ રોહડિયા

આપણે ચારણી સાહિત્યમાં દુહાઓના પ્રકાર, રસ, અલંકાર અને પેટાવિભેદો જોઈ લીધા. હવે ચારણી સાહિત્યમાં દુહાની ગંગાત્રી વહેતી પ્રાર્થનાર કવિઓનું કાળક્રમ અનુસાર દર્શન કરી, આ વહેતી ગંગાત્રીમાંથી એક અંજલિ ભરીએ.

પ્રાચીનકાળ

માવલ વરસડાથી લઈને પંદરમી સદી સુધી આપણે આ કાળને પાથરી દઈશું.

માવલ વરસડા એટલે કચ્છના રા' લાખા ફૂલાણીના બાળસખા અને રાજકવિ. લાખા ફૂલાણીની માતા અને માવલ વરસડાની માતાને પણ સાહેલીપણું હતું. શ્રી. મોહનલાલ જિજ્ઞાસુએ 'ચારણ સાહિત્યક ઇતિહાસ'માં એવા મત દર્શાવ્યો છે કે લાખા ફૂલાણીને નામે ચડેલા દુહાઓ વાસ્તવમાં માવલ વરસડાએ રચેલા છે.

વાસ્તવમાં છે પણ એમ જ. ચારણી સાહિત્યમાં કર્તાપરક, વિષયપરક અને ઉદ્બોધનપરક નામો કઈ રીતે આવે છે તે વિષયની અજ્ઞાનતાને કારણે સાહિત્યકારો ગોટાળો કરતા હોય છે.

ચારણી પરપરા આ રહી છે. વિષયપરક નામો દુહાના પહેલા પીઠા કે ત્રીજા ચરણમાં જ આવે છે. ચોથા ચરણના અંતે આવતું નામ ઉદ્બોધક હોય છે. જેમાં નામ સાથે 'ભણે' શબ્દ હોય છે, તે નામો કર્તાપરક હોય છે. પણ આમાં ભેદ છે. ચોથા ચરણમાં છેલ્લે આવેલું નામ આત્મબોધક પણ હોય છે, જે કવિએ પે તે પોતાને ઉદ્દેશીને કહેલા દુહામાં પ્રયોજેલું હોય છે. આ રીતે આત્મબોધક નામ કર્તાપરક પણ હોય છે.

ઉદ્બોધક નામનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રથમ, નિંદા કે ઉપદેશ અર્થે કોઈને ઉદ્દેશીને કહેલા દુહાના ચોથા ચરણના અંતમાં, જેને ઉદ્દેશીને દુહા, કથા હોય તેનું નામ આવે તો, દા. ત. જિગીદાસ ખુમાણને ઉદ્દેશીને કહેલા દુહાઓમાં અંતે ચોથા ચરણમાં છેલ્લે 'જિગીદાસીઆ' નામ આવે.

આ રીતે ચોથા ચરણમાં આવેલાં નામો જે આપણે દુહા કાણે રચ્યા તે ન જાણના હોઈએ તો ગોટાળો કરે તેમાં ખપે.

હવે માવલ વરસડાએ રચેલા દુહાઓ જોઈએ. ભવ છપણ અથ ભોજવણ, ગુણ જાણણ ગહગીર; ભૂળ ધન માઉલ ભણે, લેહરિરવ લખધીર.

(જિંદગીને જીતી લેનારો; ધન ભોગવનારો, ગુણને જાણનાર અને ગીબીર એવા સાગર સમાન રાવ લાખાની ભુજાઓને ધન્ય છે, તેમ માવલ કહે છે.)

તાહરૌ કુલ તણાહ, લાખા, જસ અંબર લગી. ઉપરિ જગતિ અથાહ, જિગિઆ કિરણાપતિ જહિ.

(હિ ફૂલના પુત્ર લાખા, તારો, યશ. આકાશે જઈ પહોંચ્યો અને અપાર એવા સંસાર પર, તે યશ સૂર્યરૂપે પ્રકાશ્યો.)

જુગ જાએ લાખી રહે, કમણ કુહાડા એહ; ધૂઠોધર વૈહલાં તણે, તાસ ના જાએ તેહ.

(યુગો જશે પણ લાખો નહિ જાય આનો ભેદ શું છે? આનું કારણ એ છે કે તે કચીધરાનાં ધરો પર રીઝને (ધન રૂપે) વરસ્યો હતો.)

જાઈ જુગતરે વાળિઆ, જાખી, એક ન જાઈ; દીને કારણ કુલઉત, નિતિ નવલો થાઈ.

(યુગો વહ્યા જશે પણ મહાન એવા એક લાખો કુલાણી નહિ જાય. દાતારીને કારણે કુલનો એ પુત્ર નિત્ય નિત્ય નવું જીવન અને નવું ધોવન પામતો રહેશે.)

લાખો રસિક રાજવી હતા. માવલ વરસડો એના કવિમિત્ર અને સાળસખ હતા. આ કારણે લાખો કુલાણી અને રાણીના મુખે સંવાદો પણ તેણે સાંભળેલા. અને એ સંવાદોને તેણે દુહાખંડ કરીને લાખો કુલાણીને અમતત્વ પણ આપેલું. દા. ત. માનવ જીવનના નાશવંતપણા પર લાખો કુલાણીને રણસાસમાં થયેલ વાતચીતના બે દુહા લ્યો :

લાખો લેખે પ્રાંતક; મેહળાં લુલી મેત;
આખ તણે દરુકડે; જમી પરાયે હથ.
(લાખો તો, છેવેનું સમજે છે, રાણી પણ બહાં છે. અરે ! આ જૂમિ તો આખનાં ફરકવા-માનમાં જ પરાયા હાથમાં ચાલી જાય છે.)

લાખો મેહળાં ધીહડી, તણે લુલાં જોય;
સાસ સરીરાં ઊપડયો, આયો નાથો હોય.

(લાખો, રાણી અને રાજપુત્રી ત્રણેય બૂલે છે. જુઓ, આ શ્વાસ-કાયામાંથી બહાર ગયા પછી પાછો આવ્યો કે ન આવ્યો પણ કોઈ શકે છે. એનો વિશ્વાસ નથી.)

માવલ વરસડા મહાસમર્થ કવિ હતા. તેમણે મૂળરાજ સોલકીના દરબારમાં બોલવેલું નામે સમર્થ ભાટકવિને હારવેલું એ વિશેની દંતકથા ચારણોમાં પ્રચલિત છે.

દા. ત. હો એ જ લાખો કુલાણીનાં દરબારમાં બીજલ, સોમન અને દુહો નામે ત્રણ ચારણકવિઓ હતા. એક વેળા રા' લાખાએ પોતાની રાણીને પૂછ્યું, "મારા સરખો બીજો કોઈ દાતાર છે ?"

ત્યારે રાણીને બહેલ માવલ વરસડાએ જવાબ આપ્યો :

લાખા ! રાણી ન પૂછીએ, પૂછો માગણુહાર,
જેના ઘટમાં ઘૂમતા, દશ દિશાના દાંતાર.

(લાખા ! આવી વાતો રાણીને ન પૂછીએ. પણ કવિઓને પૂછો કે જેમના દિલમાં દશે દિશાઓના દાતારો રમી રહ્યા હોય છે.)

વખતે દિવસે કચેરીમાં લાખો કુલાણીએ પોતાનો પ્રશ્ન વહેતો કર્યો, ત્યારે એક ભાટ કવિએ કહ્યું, "લાખા જેવો દાતાર કોઈ રજપૂતાણીએ જરૂરો જ નથી."

આ વાતમાં મર્મ એ હતો કે લાખની મા સોનલ પોતે રજપૂત હતી, એથી રજપૂતાણીનું અવ-મૂલ્યન થતું હતું. એ વેળા કવિ બીજલે રજપૂતાણીઓની ગૌરવરક્ષા અર્થે કહી દીધું :

"રા' લાખા કરતાં સવાયા દાતારો રજપૂતાણીઓએ જણ્યા છે."

એમાંથી ચડસાયડી ચાલી. છેવટે ત્રણેય કવિઓને (૧) માથાનું દાન (૨) ઋતુ વગરનાં પીલુનું દાન (૩) અને સમગ્ર રાજ્યનું દાન લઈ આવવા પડકાર થયો.

એમાં કવિ બીજલને જૂનાગઢના રા' દયાસે માથાનું દાન આપ્યું એની લોકકથા અહીં પ્રસિદ્ધ છે. કવિ સોમનને કચ્છના ચીંટી ખેલાના વિક્રિયા પુનાણીએ ઋતુવગરનાં પીલુ આપ્યાની લોકકથા પણ શ્રી દુલેરાય કારાણીએ 'કચ્છ કલાધર' ભા. ૧માં આપી છે.

બાકી રહ્યો દુહો કવિ. એને ચિતોડના રાણાએ પોતાનું સમસ્ત રાજ્ય દાનમાં આપેલું જેની દંતકથા ચારણોમાં પ્રચલિત છે. પણ દુહાનાં કોઈ કાવ્યો મળતાં નથી.

બીજલ કવિએ રચેલ રા' દયાસના દુહાઓ અહીં મૂળીતા છે. અને એમાં કચ્છી ભાષાની છાંટ પણ વરતાઈ આવે છે.

બીજલ :
વાઢી દેને વીર, મથો મંગણુહારમે,
દાતારાં મન ખીર, અદાતારાં મન રહણ્યો.

(હિ શર એવા રા' દયાસ ! યાચક એરા મને તો શિર-કાપી દે. દાતારને માટે એ સહેલું છે. અદાતાર માટે એ શકિન છે.)

સોમંગ :

લાખા ! ઉપરે ન્યાય, કુરો કુળડો મટમેં,
તો ગુરેઆ મું મંગેઆ, કિનાં વડે ડાતાર.

(હિ લાખા કુલાણી ! આ માટલું ઉધાડીને
નિહાળ, એમાં શું છે ? તે કહ્યું, મેં માગ્યું અને
તે મહાદાતારે આપ્યું.)

સોલંકી યુગના ચારણોનાં નામો 'પ્રપંધ-
ચિંતામણિ' ઇત્યાદિ ગ્રંથોમાં મળે છે. આણંદ-કરમાણંદ-
ના કેટલાક દુહાઓ મૂઢન્ય વિદ્વાન શ્રી હરિવલ્લભ
ભાયાણીએ 'ગિમિ' ના નાન્યુ. ૭૮નાં એકમાં આપ્યા છે.

ઉદયસિંહ ચારણ

સુંદર સર અસુરાઈ, દલિ, જલ પિધઈ વયણુંહિં.
ઉદય નરિંદહિ કડહિઉ, તીહનારી નયણુંહિં.
'પ્રપંધચિંતામણિ'

(છાયા : જે જળ દેવોદાનવોને દલિત કરીને વાણી
વડે પીધેલું, એ જળ રાજા ઉદયસિંહે શત્રુનારીઓનાં
નયનોમાંથી (સાગરનું ખારું જળ) કઢાવ્યું.)

રામચંદ્ર ચારણ :

અમહે થોડા રિપુ ઘણા, ઇમ કાયર ચિતંતિ;
મુદ્ધ નિહાલઉ ગયણુયલુ, કે ઉજેઉ કરંતિ.
(પુરાતન)

(છાયા : અમે ઓછા છીએ અને શત્રુઓ
ઘણા છે, તેમ કાયરો જ વિચારે...)

આણંદ-કરમાણંદ :

કરમાણંદ કારણ પખે, જગિં વલ્લહો ન કોઈ;
વાછો સો ધણુ પરિહરે, જણિ થણિ ખીર ન હોઈ.

(કરમાણંદ ! સ્વાર્થ વગર જગતમાં કોઈ કોઈને
પ્રિય નથી હોતું. જે સ્તનમાં દૂધ નથી હોતું તેને તો
વાછડો પણ ત્યજે છે.)

દૂમણુ ચારણ :

જીવે વધંતા નગ્ગ ગઈ, અવદ્વતાં ગઈ સગિગ;
હું બાણું હું વટ્ટી, જિણિ લાવે તિણિ લગિગ.
(ઉપદેશતરાગણી)

(છાયા : અહિંસા સ્વર્ગની અને હિંસા નર્કની
વાટ છે. હવે તને તેમાં જે ગમે તે વાટે પળ.)

પ્રાચીનકાળના કેટલાક ચારણકવિ-કવિયણોનાં
નામો હસ્તપ્રતોમાં અને લોકસાહિત્યમાં પણ મળે છે.
જીજળીના અને 'ખીજ' ઘણો દુહાઓ 'ગિમિ' માં પણ
આ પહેલાં પ્રગટ થઈ ગયા છે. અત્રે ઉદાહરણ રૂપે
સૌનો એક એક દુહો જોઈએ.

હોલખાઈ ઉઠાશ :

ભમરો અ વેલ ભાટ, ને દિ' પલ્લવિયે પાણી પાણુ;
તે દિ' ગમે નહિ વાટ, હેરાં આંખ્યાં હોલનાં.

(જે દિવસે રખડતો ભાટ આવ્યો અને મોં પસલી-
એ પસલીએ પાણી પાણું તે દિવસની મારી વાટ ખુટતી
નથી. મારાં-હોલખાઈ ઉઠાશનાં આમ અપહરણ થયાં.)

સાંધ નેચડી :

સરઠાં કરો વિચાર, એ વાળોમાં કંવણુ વડો;
સર સોંપણુહાર, કે વાંઠણુહાર વખાણીએ.

(સરઠનાં લોકા વિચારીને કહે... મારે આપે
વાળા વીરોમાં કોનાં વખાણુ કરવાં? માથાનું દાન
આપતોર અણાચાળાનાં કે પછી સગે હાથે પુત્રનું ઘિશ
કાપનારા એભલ વાળાનાં ?)

લીલો ગઢવી (સાંધ નેચડીનો પુત્ર) :

મારૂંધને વાળો મળે, તેયે ખાંત્યું લાગે નાં,
આણું સલ જિતો થા, આણુંસ મરડી એભાઉત.

(આ સુંદરી મારૂંધને મળ્યા છતાંયે જીભાની
ખાંતિ લાગતી નથી ! આ અણા ઉદે સાલકમાર, હવે
તો બ્રમ્હનિદ્રામાંથી આણુંસ મરડીને જીક.)

હોજળી :

ખાપેયો ખીજે પાલર, વણુ પીવે નહીં;
સમેદર ભરિયા છે, જળ ન ખોટિ જેઠવા.

(હિ જેઠવા ! આ અપેષા જેવી જ મારી રેક
છે. જો તે સાગર ભર્યો છે તોપણુ વર્ષા વર્ગરનાં
જળને પીતો નથી.)

રામ રતન :

જેઠી! જનમતણા, માળા મૂકાયે નઈ,
ચાંચે ચણી લેવા, લોભ ઘણેરી લાણુઆ,
(હે જેઠવા! લાણુ! ગદરી ખાંડાં માટે વિશાળ
જગત હોવા છતાંયે સ્નેહને કારણે જન્મભૂમિ-જન્મનો
માળો-તળ્યો તળતો નથી.)

માંઘાં મરેલા :

માંથુ માંહે માંથા, ખળે ખણી લેખાયે નઈ,
થ ત જેત ચિઆ, અસમરે એલઉત.
(હે એલલવાળાના પુત્ર ચાંપરાજ વાળા!
શત્રુઓએ ક્ષણમાત્ર માટે પણ તારા શિરને શિમાં
જોયું જ નહિ! તે તો વેરીઓની તરવારોની ધારે
ધારે તારી સાથે જ અનેક રૂપે જઈ પહોંચ્યું હતું!)

શેણી ગેરવિચાળી :

વરસ વળ્યાં વાદળ વળ્યાં, ધરતી નિલાણી;
એક વિઝાણુંદને કારણે, શેણી સૂકાણી.

(ગયેલી વર્ષા ઋતુ આ વરસે પાંછી આવી.
એ કારણે ધરતી હરીભરી થઈ ગઈ. પણ વિઝાણુંદને
લીધે એક શેણી જ વિયોગાગ્નિમાં બળીને સુકાઈ ગઈ.)

વિઝાણુંદ ભાંચળિયે :

હું ગર હળિયે નહિ, એભલત ઉખાણું થિઉં,
લેહો લો મૂકાંડ, સમંદ્ર ન ફાટયો સુરઉત.
લુણુપાળ મહેડું :

પ્રાચીન કવિઓમાં હેલુ પણુ ઝૂળહળતું નામ
લુણુપાળ મહેડું છે. ઇતિહાસ પ્રમાણે બે લુણુપાળ
મહેડું થયા છે. અને તે બેય લુણુપાળ મહેડું સૌરાષ્ટ્રના
દેશમાં ગામના હતા. મૂર્ધન્ય વિદ્વાન શ્રી મોહનલાલ
જિનાસુ અને અન્ય મારવાડી વિદ્વાનો લુણુપાળ મહેડુંને
મારખીના ગણે છે. પણ મારે એની ચર્ચા કરવી નથી.
સૌરાષ્ટ્રના સ્વીકાર્યા છે એ જ મહત્ત્વ છે.

અંથળાના રાજવી ભીમસિંહ જાલાએ લુણુપાળ
મહેડુંને પોતાનું રાજ્ય અને કાયા દાનમાં આપેલાં. આ
વિષેની પ્રમાણસર ચર્ચા લાંગીદાસ મહેડું કૃત
આખાહરણના સંપાદનમાં કરવામાં આવી છે, જે

પુસ્તક-સૌ-યુનિ. તરફથી તુરતમાં જ પ્રકાશિત થવા
સંભવ છે.

ડૉ. મોહનલાલ જિનાસુએ પોતાના અંથ
‘ચારણ સાહિત્ય-કા ઇતિહાસ’માં લુણુપાળ મહેડુંએ
‘ઢોલા-મારની વાત’ રચ્યાનો અને એ અંથની હસ્તપ્રત
સ્વ. શ્રી ઉદયરાજ ઉચ્ચત્રણ (જેશ્વર) પાસે હોવાનો
ઉલ્લેખ કર્યો છે.

રાજસ્થાની વિદ્વાનો ‘ઢોલા-મારની વાત’ને
રાજસ્થાનની મૂડી માને છે. પણ ભાષાકીય દૃષ્ટિએ
તો એ વાત ગુજરાતની પણ ગણાય.

એ ‘ઢોલા-મારના દુહા’ સોલંકી યુગ પહેલાંથી
જ ગુજરાતમાં પ્રચલિત, હતા તેમ હેમચંદ્રાચાર્યના
‘અપ્રબ્રશ વ્યાકરણ’માં ઉદાહરણ રૂપે ત્રીયે આપેલ એક
દુહા પરથી માની શકાય છે:

ઢોલા! મઈ તુહે વારિયા, મા કુરુ દીહા માણુ,
નિંદ્યએ ગમિહી રતડી; દહવડ હોઈ વિહાણુ.

સંભવ છે કે એ પ્રાચીન દુહા પરથી લુણુપાળ મહેડું-
એ દુહાઓમાં ‘ઢોલા માર રી વાત’ રચી હોય. બેમાંથી
કયા લુણુપાળે વાત રચી એ અશ્વ છે. ખીજા લુણુપાળ
એટલે જનમનગરના જનમરાવળ અને કવિ ઈસરદાસના
સમકાલીન એવા-અને જેમણે ગેડીના વાઘેલા માથે
ત્રાગું કરેલું તે જસવંત મહેડુંના પિતા થાય. એ
લુણુપાળ મહેડુંના સમય ૧૪૫૦ વિ. સં. આજુબાજુનો
છે. એ ખીજા લુણુપાળે ‘ઢોલા માર રા દુહા’ રચ્યા
હોય તોર્પણ તેનો સમય ઉપરોક્ત ગણાય, જ્યારે
પ્રથમ લુણુપાળે રચ્યા હોય તો ‘ઢોલા મારુ રા દુહા’નો
રચનાકાળ આપણે ૧૧૬૫ સદીનો માનવો રહ્યો.

‘ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં’ ક્રિ. પૃ. ૧૮૮૪થી લઈને ૧૮૯૦
દુહાઓની ‘ઢોલા મારુ રા દુહા’ મળેલી છે. તેમાં રાજ-
સ્થાની પ્રતોમાં છે તેમ ન તો મારૂંઈનાં માતાપિતાની
પ્રણયકથાનો-ધુરસંબંધ-ભાગ છે, તેમ ન તો ઉમર
સુમરાનું ખળપાત્ર છે, એમાં તો કેવળ સંઘટ્ટપણે ઢોલા-
મારુની પ્રણયકથા જ કહેવાણી છે. સાથે મંગળા-
ચરણમાં પણ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના, ‘ઢોલા માર રા દુહા’
રાજસ્થાની કથાથી જુદાં પડે છે. શ્રી. રામસિંહ, શ્રી. સૂર્ય-

કરણ પારીક અને શ્રી. નરોત્તમદાસ સ્વામી સંપાદિત
'દોહા માં રા' દુહા'માંથી લિન્નલિન્ન પ્રતોનાં
મંગળાચરણો આ પ્રમાણે છે :

પ્રગળિ પિંગળ રાઉ, નળરાળ નરવર નયરે;
અદિઠા દુરિઠા ચે, સગાઈ દુધય સંજોગે,
(પાયાની ખપ્રત)

સકળ સુરસુર સામિણી, સુણિ માત સરસતિ;
વિનય કરીનઈ વીનવું, સુઝ ઘઉં અવિરલમતિ.
(ક, છ, ચ, થ પ્રતો)

સરસત માત પસાવ કર, દે અવિરલ મતિ;
લાંગી ભમરં ભુવાળ જે, ગુણ ગાઉ તણ ભતિ.
(અ કલ્લોલની રચના)

કે સૂરા કે પંડતા, કે ગરુઆ ગંભિર.
નારી નેહ નચાઈઆ, જે જે ખાવનવીર.

(કંઠક શૂરા, પંડિતો અને ગરવા અને ગંભીર
નરોત્ત જેણે નારીનાં પ્રણયદોરે વડે ખાંધીને નચાવ્યા
છે તે ભગવાન કામદેવને વારંવાર નમન હો ।)

'રાજસ્થાની ભાષા ઔર સાહિત્ય'માં ડો.
મેનારિયા કવિકલ્લોલની 'દોહા માં રા' કથા'ના
રચનાકાળ આ પ્રમાણે આપે છે ::

પનરહસે તીસી વરસ, કથા કહી ગુણ બાણ,
વહી વૈશાખે વાર ગુરુ, તીજ નાણ સુભ વાણ.

અર્થાત, ૧૫૩૦ વિ. સ.માં વૈશાખ માસમાં
આ કથા રચાણી. જ્યારે કલ્લોલ ખુદ પોતાની રચના
વિષે કહે છે,

ગાહા ગૂઢા ગીતરસ, કવિત કથા કલ્લોલ,
ચતુર તણા મન રીઝવે, કહિયા કવિ કલ્લોલ.

અર્થાત, ચતુરજનોના મનોરંજન માટે કવિ
કલ્લોલો ગાહા, ગૂઢા દુહા, ગીત અને કવિતમાં
કથા રચી. આથી તારવી શકાય છે કે :

(૧) ડો. જિજ્ઞાસુ જેવા વિદ્વાનના મતના
આધારે 'દોહા માં રા'ના દુહાં સર્વ પહેલાં લુણપાળ
મહેકુએ ૧૩મી સદીથી લઈને ૧૫૫૦ ના
ગાળામાં હેમચંદ્રાચાર્યના દુહા પંચી રચ્યા હોય.

(૨) એ પછી કવિ કલ્લોલે વિ. સ. ૧૫૩૦
માં તેમાં ગાહા, ગૂઢાર્થ દુહા, અને કવિતાનું ઉમેરણ
કરીને ઉમર સુમરાનો પ્રસંગ ઉમેર્યો હોય.

(૩) પછી વિ. સ. ૧૬૧૭ માં કુશળલાભે
મારફનાં માતાપિતાની પ્રણયકથા ઉમેરીને ચોપાઈઓ
રચી દુહાઓમાં ઉમેરી હોય.

(૪) સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતમાં મળતી પ્રતો સંભવતઃ
લુણપાળ મહેકુની રચનાની પ્રતિલિપિઓ હોય. પ્રતોમાં
કતાનું નામ નથી મળતું એટલું સ્વીકારવું રહ્યું.

ખાકી ભૂતકાળમાં અને આજે પણ સૌરાષ્ટ્રમાં આહિર
ચારણ ઇત્યાદિ કોમોમાં દોહો નામ હોવાના દાખલા મળે
છે. દેવરા-આલણદેવી પ્રેમકથામાં દોહા-દોહરા આપરતું
પાત્ર આવે છે અને મોરા લઘુમધુ ચિ. ભગુસાઈના ચિ.
ડોહરદાનને અમે સૌ દોહાના હુલામણા નામે જ
ખોલાવીએ છીએ.

મધ્ય-પૂર્વકાળ :

આ સમયની મર્યાદા આપણે 'રા' માંડળિક-
(જૂનાગઢ)ના સમયથી લઈને સત્તરમા સદીના આરંભકાળ
સુધીની રાખીશું. આમાં સૌ પ્રથમ નામ આઈ નાગ-
ખાઈ અને સાજણશી સુરનાં છે. 'ભિમ' નવરચનાના
જૂન : ૭૮ ના અંકમાં મેં એ બંનેનાં ક્રમશઃ : ૯
અને ૩૦ દુહાઓ આપી દીધેલા છે. એથી એ સિવાય-
ના બીજા ચારણ કવિઓના દુહા સાહિત્ય વિષે
ટૂંકામાં જોઈએ.

લાખણુશી કાંટા :

પડશે ગઢ પાખાણુ, અઢાતાર તણા;
પડવું પ્રહી નવાણુ, અપક તાહિળુ ધલિયા.

(હે ઈલા આવડા, કજૂસ તરોના ગઢ કાટ
પડી જશે, પણ તારા યશની કાટડા પડશે નહિ.)

ઈસરદાસ રોહિયો :

ઈસરદાસજીની રચનાઓમાં 'હરિરસ' ગ્રંથના
મોદિયામાં મૂકેલા ૩૩ દુહાઓ, 'હાલા-આલા રા' કુડ-
ગિયાં ના ૫૦ કુડગિયાં, 'સુરજ રા' દુહા'ના આઠેક
દુહાઓ અને શામળાના ૨-૩ દુહા અને શાન્તરસના

બેતરુ કુંડળિયા ગણાવી શકાય. આમાં શામળાના દુહા મેં શ્રી શિવદાન મહેકુ. કે જેઓ ઈસરદાસજી પર પાંચેય ડી. કરી રહ્યા છે તેમની પાસે જોયેલા. એ સિવાય સર્વેમાંથી એકએક ઉદાહરણ જોઈએ.

સૂરજ રા દુહા

આમા સોમા ભડ આફળે, લાજે કેના રા ભરમ,
તણ વેળા-કાશપ તણા, સૂરજ રાખજે સરમ.

(જ્યારે વીરો સામસામા આફળતા હોય છે અને ફેટલાયે કહેવાતા શૂરવીરોની વીરતાનો બ્રમ ભાંગી જતો હોય છે. તે સમયે, હે કથ્યપશ્ચિના યુવ સૂર્ય, અમોરી ક્ષાજ રાખજો!

હાલોં ઝાલોં રા કુંડળિયા :

કેહરી છોટો બહુત ગુણ, મોડે ગયંદા માણ;
હોહડ બડાઇ કી કરે, નરાં નખત પરમાણ,

નખત પરમાણ વાખાણ બાધી નરે;
આવગો જૂઝરૌ ભાર ભુજિ આપરે.
મેટણી લીડ ભુજિ ગયંદરી મોટિયાં;
છાવડ બળ હતૈ કળાઇયાં છોટિયાં.

(સિંહ લઘુકાય હોય છે, પણ એનો ગુણ (પરાક્રમ) મહાન હોય છે. એ હાથીઓના ગર્વનું મર્દન કરે છે. એ પ્રમાણે નક્ષત્ર સમાન તેજસ્વી નરેની સામે શત્રોની મહત્તા શી રીતે થઈ શકે? સૈયે એની પ્રશંસા કરી છે કે નક્ષત્ર સમાન પ્રકાશમાન વીરનરો પોતાની ભુજાઓ પર યુદ્ધનો બોજ ધારણ કરે છે. મોટી સૂઢવાળા હાથીઓની ભીડને નસાડનારા સિંહનાં બચ્ચાં પોતાના નાના નાના પંજાઓની તાકાતથી તેમને હણી નાખે છે.)

શાંતરસ

સોપિસંતી ફફીઉ, અંથ સ ઉત્તમ ચાલ;
માર બફંતી બિચડી, ઉધર આજ કે કાલ,
ઉધર આજ કે કાલ ધુલહર હુઆ કેસુ;
તજ તો સાર કુતાર, તાહ નર થર કરિ બિહુ;
સપને સોનુ પાએ કેપણ તો કર ધન જોડુ;
ફણ જગિતિ પાત, કુહુ કનક રણ તોડુ.

(દળતી વેળા ફાફેલા અનાજ માફક ને કાંઈ સત્કર્મ અત્યારે જ થઈ શક્યું એ જ સર્વોત્તમ રીત છે. જીવનકાળના જન્મચુક્રેની જીતી જીતી ખીયત્રી છે એ આજકાલ ખવાઈ ગઈ જ સમજવી. આમ રાહ જોતાં આ ફેશો તો શ્વેત થઈ ગયા. પણ તેં ને તજવા જોઈએ તેં (હરિભજનમાં આળસ અને દુર્ગુણો) તજવાને બદલે કાયમી કરી રાખ્યા છે. કંજૂસ તો સ્વપ્નામાં સોનું પામીને ત્રિપુત્ર મહાર ભરશે. પણ તું જ કહે, જગીને એ સ્વપ્નના સ્વાણે કોનું મન્ય ફેડ્યું છે?)

‘હરિરસ રા દુહા’

અવધ નીર તન અંજળી, ટપકત સાસ ઉચાસ,
હરિ ભજ્યા વિણ જાત હે અવસર ઈસરદાસ.

(કાયા અંજલિ છે. આયુષ્ય જળ છે, જે શ્વાસ-ઉશ્વાસ રૂપે સતત ટપક્યા કરે છે. હે ઈસરદાસ! આ રીતે પ્રભુભજન વગર અમૂલ્ય સમય વીતી રહ્યો છે.)

કુબણાજી હાહાણિયા :

એમના ‘ભાયા મા’છાણી રા ‘કુંડળિયા’ ‘ભિમિ’-
નવરચનાંમાં અગાઉ પ્રગટ થઈ ગયા છે. એક ઉદા-
હરણ હ્યો :

પોસ પ્રગટો પદિમાણી હુલે ઉલટો હેમ;
કંત વહુણા દીહડા, કોહો નાખેસાં કેમ.
કેમ દંનિ નાખિસાં એ અરિ ત્રિ કિહિ;
વળી રતિ સીઆણુ સીત તાતુ વહિ;
ધરા સૂની હુઈ ઘરે ના ચા ધાણી;
પોસ બિહામણે આઈએ પદમણી.

(હે પદમણી, આ પોપ માસ આજ્યો અને ગૈત્ય બિલટી પડ્યું છે. પતિ વગરના દિવસો કહે કઇ રીતે વિતાવવા, એમ શત્રુનારીઓ કહે છે. કંઈ કાતિલ પડે છે. પૃથ્વી ખાલી થઈ ગઈ છે. અને પતિ યુદ્ધમાંથી પછા વળ્યા જ નથી. આ રીતે બપ પમાડનારો પોપ માસ પ્રગટયો.)

ગોધણ્ણી બળદા :

અધર ગયણુ વળાંલ રહિ, કવ ચાડયા નાખાર,
તો ઉતાર્યો લાંબધીર રા, ભોરંગ સરથી ભાર.

(લાખાજીનાં પુત્ર રાવળ જન્મ ! તેં એટલા
બધા કવિઓને અથો દાનમાં આપીને અધારું કર્યા કે
એ અધોની ગતિથી પૃથ્વીની રજ આકાશમા વળુભી
રહી. આ રીતે તેં શેખનાગને શિરેથી ભાર એણે કર્યો)

આઈ કામખાઈ :

હું લોણી ને તું ભા, ઇ સાચું સગાણુ સગા,
ક વચન કાછેલા, કિ અવગણે કાઢિયું.

(રાવળ જન્મ, આપણો ચારણ ક્ષત્રિયનો બહેન-
ભાઈનો સાચો સંબંધ છે. તો પછી તે કવચન
(ભાભીનું) મારા કંયા અવગણે કહ્યું ?)

ગોદડ મહેદુ

એમણે 'મહિસાગરલહરી'ના ૩૬૦ દુહા
ગ્યાનુ કહેવાય છે. એમના વંશજ શ્રી. સામતસિંહ
મહેદુ પાસેથી કંઈસ્થ રીતે કેટલાક દુહા 'મહિસાગર
બાવની'ના મળ્યા છે. ઉદાહરણરૂપે એક-લઈએ :
પાંખળ પેટ કળે, કુડાં કંઈ ભાખ્યાં કથન,
ખાઈ ! તું બખસે, માતા ગુના મહેદરી.

(હિ મા મહિસાગર, મેં પાપી પેટ માટે ઘણું
ખોટાં વખાણુ ગાયાં છે. પણ હવે મારાં એ સર્વ
પાપોને માફ કર.)

હરદાસ મિશણુ

મારી પાસેની અપૂર્ણ હસ્તપ્રતને આધારે હર
દાસ મિશણે 'હરરસ' નામે ગ્રંથ દુહાઓમાં રચ્યાનું
અનુમાન થઈ શકે છે. તે ઉપરાંત બીજા ૧૩ દુહાઓ
શિવમહિમાના જુદા પ્રાપ્ત થાય છે એ બંને રચના-
ઓ અપૂર્ણ હસ્તપ્રતોને કારણે કેટલા દુહાની હશે તે
કહી શકાતું નથી. તે 'હરરસ'ના ૪૦ દુહાઓ મળે છે.
રણી ન માગે કોય રણુ, કણુ ભરિયા કોઠાર,
જીવત જગ સરાહણુ, જે તૂઠા જડધાર.

(કોઈ લેણદાર લેણું ન માગતો હોય,
કોઠાર ધાન્યથી ભરપૂર હોય અને જીવતરમાં જગતની

પ્રશંસા પચા હોય તેમના પર ભગવાન શિવ
રીઝ્યા એમ માનવું.)

પરમાણુંદ :

વંશ વળી અને સમય અનુસાર તો તેઓ સાંવા
ઝૂઝાના મોટા પુત્ર લાગે છે. તેમણે 'આંખે દેખી
ખીનાના, અહોરાત્રરૂપે ઈસરના રાવ કલ્યાણમદ્ધની રાણી
માનવતીનાં રસણાંની રમિક કથા ૧૦૧- દુહામાં
'પ્રીતસત' નામાભિધાને રચી છે. તે ઉપરાંત દુહામાં
'ચિત્રણી-પ્રદમણી સંવાદ' રૂપે સરસ શ્લોકીત રચ્યું છે.
ઉદાહરણ :

જે નિંદ્રાણુ આળસુ, જે પરમાદી જોઈ;
ઉનાગા કે દિહડે, એતાં સખિયાં હોઈ.

(જેઓ ઉધણ્ણી અને અળસુ હોય છે
તેઓ ઉનાગાના દિવસોમાં સુખ પામે છે.)

તે ઉપરાંત નીચેના કવિઓનાં નામે પણ
ગણાવી શકાય: (૧) નાનીયા રોહડિયાં (ઈસરદાસનાં
પુત્રો) દુહા, (૨) માલો ગઢવી : 'કુંગરશીની' અમાળ,
(૩) સામીદાસ ગઢવી : પ્રકોણું સુભાષિત રૂપ દુહા,
(૪) સુરાયચ ટાપરિયાં : રાણા પ્રતાપના દુહા (સુરા-
યચ ટાપરિયાતું જન્મસ્થાન અને વતન સૌરાષ્ટ્રનું
હેબતપુર ગામ હતું).

ઉત્તર-મધ્યકાળ :

ઉત્તર-મધ્યકાળમાં દુહાગીર ચારણ કવિઓના
સમૂહ સારી પેઢે મોટો થઈ ગયો છે. એ કારણે એમાંથી
ખાસ ખાસ કવિઓની રચનાઓનાં ઉદાહરણો જોઈ,
બાકીનાની નામાવળી આપીને લેખને વિરાટ થનો
બચાવીએ.

ભારમદલજ રતનું :

એમણે રા' તમાચીની વીસી રચી છે.)
જે તરવર એળગિયબી, પછિમ તથોગતમાહ;
સે કવિ મેઘ નરિંદ કે, આપ સરિખ કિઆક.

(જે કવિઓએ કલ્પવૃક્ષ સરખાં 'પરજમના
બાદશાહ' રાઓ તમાચીજીની ચાકરી કરી તેમને મેઘ
જીના પુત્રે પોતાના સરખા કર્યા.)

લાંગીદાસ મહેડુ :

૧૦૧ દુહાનો 'સત્સમરણ' ગ્રંથ જાણીતા છે. રામભજન પણ લાંગડા, કચ્છી સજીવન દેહ; મનખી સે પંખી ભલાં, રામનામ મખ લેહે.

(એનાંગીદાસ, પ્રભુભજન વગર માનવીની જીવતી કાયાની સેથકતા શી છે? એવા માનવી કરતાં તો પેત્રપટ જેવાં પંખીઓ પણ ભલાં છે કે જે ભાગ્યે-અજાણ્યે પણ રામનામ લેયે છે)

રામચંદ્ર મેહ

એમની રાસલીલાની અમાજ 'ઉમિ-નવરચના'માં અગાઉ પ્રગટ થઈ ગયેલી છે.

હાર જેહાં પણ, ગજ ડંભર સણિગાર;
અડિત લે સિંહુરિયાં, અંદ્ર ધનંક અણિહાર.
અંદ્ર ધનંક અણિહાર કે ડમકે અંડરાં;
જાણે કે પ્રખારત હહકે દહરાં;

આછાં ચિર માંધ કે નેણે ભુલણી,
વાદળ કાળાં વિચ કે ચમકી વિજળી.

(એ ગોપીઓના હાર જળખિંદુઓ જેવા હતા. મેઘકંઠેર જેવા શંખાર રસ છંચરિ હતા. લલાટની આડ ઈંદ્રધનુષ રૂપ હતી. રણુજીવતાં અંડરાં વર્ષાઋતુમાં ફૂંકે ફૂંકે કરતીં દેહકાં રૂપ હતી અને આછાં સાણુ-ઓના ધૂંધટપટમાં રહેલાં ચંપળ નયનો વીજળીરૂપ હતાં.)

ઇસરદાસ નરેકાં

ઝાઝીવાડા ગામના વતની અને પ્રોફેસર રાણા ખીમાજીના કવિ હતા. એમણે ધણુજ દુહાઓ રચ્યા છે. એમના વંશજા, મનુમાઈ નરેકાને કહેલી ઉતારેલ દુહામાંથી :

જેડે તેડે ન થિયે, કીરત હંદો કામ;
જો ચીરંજો આમ, તો રાણી રતન નીપજે.

(હિ રાણી ખીમાજી જેવા-તેવાથી યશ મેળવવાનું અને તેમ નથી. જે જીવંતી ચામડી ચિરાવીએ (મોરદાસ માફક) તો જ યશરૂપ રતન નીપજે છે.)

કાળીદાસ ઝુલા (કાનખેર : તહ. ભચાઉ)

ખારે ખળતરા હોય, એને એસડ કરી એલવીએ;
કાળજ ખળતરા હોય, કેમ ખુઝાયે કાળિયા.
અદા સિંહદાયચ- (વાળોવડ) :

'નાગર નારીના રૂપની અમાળ'માંથી:
દાદર સરિ સરિ હડકિયા, વાદળ ધરે અનંત;
કુપળ તરે પલટિઆ, અર અર ગરિ અરંત.

અર અર ગરિ અરંત અર અર નિઅરથ;
હુઆ ધર ધર માંએ તર વધિ તરણ;
ખેડી ગોખાં ખારે કે ખાલમ ગિછડી;
ઊરાંતુરાં નારી કે જોઅથ ઊભરી.

(સરોવરે, સરોવરે દેહકાંઓ ખોલ્યાં. અનંત વાદળો પૃથ્વી પર જવામાં વસોએ કુપળો કઢી, અને પહાડો પરથી ખળખળ કરતા જળપ્રવાહો વધ્યા. ધરની પર વૃક્ષો વૃદ્ધિ અને ચોવનને પાંખ્યાં. એ સમયે આતુર દુદાવાળી, જુવાનીના ઉમારવાળી એવી પ્રિયવયોગી નાગર નારી ગોખમાં આવી ખેડી.)

જલજીશી કાંટા :

જુની સોપારી છ', ઉપર ઉજળવાં;
માંધ મન મેલાં, કહરાં તણા કલ્યાણમલ્લ.

(હે કલ્યાણમલ્લ! દુર્ગમ માનવી જુની સોપારી માફક ઉપરથી-ઊજળા (સજ્જન) પણ મનમાં મેલા હોય છે)

ઉદો રોહકિયો :

મલ્લ શિયાળો આવ્યો, દિયું કણિને દોષ,
ભકા પ્રિતમ ધર નહિ, તાકું મારત પોષ.
(રાધાની અમાળ)

(શલ્ય સરખો શિયાળો આવ્યો. હું કેને દોષ દઉં? જેનો વાલમ ધરે નથી તેને પોષ મહિનો મારી નાખે છે.)

રણુમલ્લ શામળ (સરસી કચ્છ : દાસ્ય ૫૭)
ગઢવો કે'છે કિયાડીને, હેત થકી તું હાલે;
જાડેજ દેખાડાં જલમ, માલ મોકળે માલે;
ભુપત દેખે એવા દાખે, રણુમલ્લ કેનો ન ધાદો રાખે.

કાંખાણના ભયે ખાકીના કવિઓનાં નામ અને કૃતિ જણાવું છું. એથી એમ ન માનવું કે તેઓનું મહત્વ કમ છે. બિલટું કેટલાક તો ખરેખર પ્રતિભાશાળી કવિ છે. દા. ત. વજમાલજી મહેકુ.

(૧) મેદ વરસડા : ખકરી માટે હળવદ-વઢવા વચ્ચે થયેલા યુદ્ધની વ્યંગકવનવાળી અમાળ (૨) અદા રોહડિયા : તિયિના દુહા. (૩) જસુરામ વરસડા : મહેલ-વર્ણનની અમાળ : ઈંડરની રાજવણીની અમાળ. (૪) રિણા મોતીસર : લીંબડીની અમાળ (૫) હલી મહેકુ : જેતપુરના મૂળવાળાની અમાળ (૫) વરતાપ વાયા : રાણા સગરામની અમાળ (૬) માંડણ મહેકુ : લુણા ખંવડની અમાળ (સુદામડા) (૭) જેઠાભાઈ ઉદાશ : રાસલીલાની અમાળ. (૮) વીસો મિશણ : અહાદુર ખાનની અમાળ : (૯) જીવણ મિશણ : ખાવાવાળાના કુંડળિયા (૧૦) આતંમરામ ગઢવી : ચલોડાનાં લગનની અમાળ : ગાજણાની કચેરીનાં વર્ણનની અમાળ (૧૧) ઉમેદ દેથા : મૂળજી પટેલની અમાળ (૧૨) સમીદાસ ગઢવી : રાધાજીની અમાળ (૧૩) માવા વરસડા (ખરેડ) : ભાવનગર મહારાજ વજેસંગની અમાળ. (૧૪) જીવણ સુર : જેતપુર લીરાવાળાના દુહા. (૧૫) ખીમા સુર : વાછા ખાયર-જસદણ ના દુહા. (૧૬) મૂઝા સુર : જેતપુર મૂળવાળાના દુહા (૧૮) લાંગાવદરા કાંચડ : કુંડલા સામત પ્રમાણના દુહા (૧૯) પાંચાળિયા પીઠા : ભડલીના રા' કાનના દુહા (૨૦) પાંચાળિયા કાંવીદાસ : નાગજણના દુહા (ચોટીલા) (૨૧) ડોશી પાંચાળિયા : ખીમા ખાંજરિયાનાં દુહા. (૨૨) રણછોડ ખારોટ (નીકાવા) વાઘેરની અમાળ (૨૩) નીના ખારોટ લો'કુંભાજીનાં દુહા. (૨૪) રાજદે લાંગાવદરા : વાલેરાવાળા (જેતપુર)ના દુહા (૨૫) જડા કુંચાળા : ભા'કુંભાજીના દુહા (૨૬) ભોજ રેઠ : ભોકાવાળાના દુહા (૨૭) સામત રતનું (અધેળી) સુંદરીના જીજીડિયા (૨૮) મૂળું ટાપરિયા : જતની અમાળ : (૨૯) એભલ ગઢવી. (પુનાદ) : રૂપવર્ણનની અમાળ (૩૦) મોડજી કળોટ : ભક્તિમાવનાના દુહા (૩૧) કલાભાઈ ઉદાશ (દાંક) કદ્યાણુરાયજીના કુંડળિયા. (૩૨) નથુ રતનું : જસદણ આલા ખાયરની અમાળ. (૩૩) વજમાલ

મહેકુ : દુહામાં અમની વંશાવળી; દુહામાં શિશોદિયા કુળની વંશાવળી. (૩૩) પાતાભાઈ નરેલા : ગાહેલ રાજવંશ વિષેના દુહાઓ (૩૪) માણસુરભાઈ લાંગાવદરા : શામગાની દુહા : વજમાલ થતક (૩૫) ગીગારાવળ : તિયિ અને ખારમાસીના દુહા : (૩૬) ખોડાભાઈ નેલા : જેતપુર વાલેરાવાળાના દુહા (૩૭) લાખણશી લીલા : તુલશીનાથના દુહા. (૩૮) સામતભાઈ લીલા : પ્રાસંગિક દુહા.

અર્વાચીન કાળ :

ઈસવી ૧૯ મી સદીને આપણે અર્વાચીનકાળમાં ગણીશું. એમાં ગણનાપાત્ર તો ત્રણ જ છે : શ્રી પિંગળશીભાઈ નરેલા શ્રી દુલ્લા ભાયા કાગ અને પાંચુ રાણા પાલિયા ઉર્ફે પાલરવ. ગઢવી. શ્રી શંકરદાન દેથા અને શ્રી શંકરદાન રોહડિયા, શ્રી માવલજી રોહડિયા, શ્રી ગણભાઈ લીલા અને તેમના ત્રણેય કવિપુત્રો (૧) કરબુદાન, (૨) મેકરબુદાન (૩) કાનજીભાઈને સાદર સ્મરવા રહ્યા કે જેમનાં કેટલાંક પુસ્તકો પણ છપાયાં છે.

જોઈ છેલ્લા દોઢ સદીમાં જૂનની વજમાલા પાંડશાળામાં કાવ્યશાસ્ત્રનું શિક્ષણ લીધેલ કવિઓનાં ૩૦૦, જેટલાં નામે પ્રાપ્ત થાય છે. અને એમાં ૯૦, ટકા તો ચારણો છે અને મોટા ભાગના તો અર્વાચીન કાળના છે. પણ એ સૌ પર લખવાતો આ અવસર નથી.

એ સૌમાં અજળતા સર્વ સમાન નામ છે દવ. શ્રી દુલા ભાયા કાગનું. એમના જ સમકાલીન એવા ભાવનગર રાજકવિ શ્રી પિંગળશી પાતાભાઈ નરેલા એ ખીજાં સૂર્ય ખાકી રહ્યા શ્રી શંકરદાન દેથા તે ત્રીજાં સૂર્ય કરજીના કાગ કહેતાં તેવા શ્રી ગોપાળદાન રોહડિયા તો સાવ અધારે જ રહ્યા. તેમના કાવ્યો અગ્રગટપણે પટારે પડ્યાં છે.

વર્તમાન સમયે એકલા કાગ કવિએ ચારણી સાહિત્યક્ષેત્રે ચારણોને જે ગૌરવ અપાવ્યું એનું ખોજ કોઈ ચારણ કવિએ અપાવ્યું નથી. એમને વિષે એમનાં કાવ્યો વિષે લખવા માટે સવિશેષ શક્તિ

અને સમય જોઈએ. એ બન્નેનો મારી પાસે અભાવ છે, એટલે એમનો એક દુઃખે ઠિરાહરણ રૂપે ટાંકાને સંતોષ માનું છું :

મળી ન હરને મા, એથી પરમેસર પેશુ થયા,
બયો ઇ જશોદા, ને કાન કે'વાણો કાગડા.

વસ્ત્રાડીના શ્રી હરદાન એચરભાઈ દેયાએ તો ૫૦૦ થાયે વધુ દુહાઓ પ્રકીર્ણ વિષયો પર રચ્યા છે. દા. ત.

હોકો :

હોકો હડહડતા કરી, પામર પડપડતા;
તિને ધોકા ધડય પડશે, કારી કડકડતા.

દીકરીના મરશિયા :

ખળખળિયું ખોવાઈ ગયું, મનનું માદળિયું;
આ શિર પર તે સરિયું વળિયું વાદળિયું.

લલિયાના ભોળા વરજા ધારણીએ આખાના વાઘેરાના સ્વાતંત્ર્યસંક્રામને ૧૦૧ દુહાના માણિક રાસોમાં અમર કર્યો. તે ઉપરાંત જુદા જુદા વિષયો પર તેઓ દુહાઓનો મોટો ભંડાર રચીને મૂકતા ગયા છે. જે તેમના વારસો પાસે પટારે પડ્યો છે.

દેશામંદા કનરાજ ઝીળાએ ગીતાને દોહાઓમાં ઉતારીને જીવન સાર્થક કર્યું. તો પછી ખીજા વિષયો પર દુહાઓનો ખડકો મૂકતા ગયા, જે હાલ વીરવદ-રકા ગામે તેમના ભાણેજના પુત્રો પાસે પડ્યું છે.

લીંબડીનો શ્રી. શંકરદાનજી દેયા. એણું કવ્યા પથ જે આપી ગયા તે સૌના ભારોભાર ગણાય. રાજવી-ઓના દુહા, શામળાના દુહા, અને વિવિધ વિષયો પરના દુહા એ તેમની રચના. દા. ત.

કુધાતુરકો અન્ન દે, તૃપાતુરકો વન્ન;
દીન નગન કો વસન દે, ઇશ્વર કો દે મન્ન.

○ ○ ○

પવન પવનમાં મળે, માટી માટી થાય,
પણ-મમતા નો સુકાય, છેવટ સુધી શંકરા.

ભાવનગર રાજકવિ શ્રી પિંગળશી પાતાભાઈ

નરેલા, તેમની ખ્યાતિ ભક્તકવિ લેખે જ વિશેષ. એમણેય ઘણા દુહાઓ રચ્યા.

જમનગરના રાજકવિ નારણદાન ભાઈજીભાઈ બાલિયાએ શાલિદોત્ર (અન્નપરીક્ષા) ગ્રંથને સુંદર દુહાઓમાં ઉતારેલ છે. એમણે લખપત વ્રજભાષા પાઠશાળામાં શિક્ષણ લીધેલું. સ્વ. શ્રી પિંગળશીભાઈ પાતાભાઈના જ નામેરી એવા શ્રી પિંગળશી મેઘાણુંદ લીલાએ ભગવદ્ગીતાનો દોહામાં અનુવાદ કરીને કલમ સાર્થક કરી દેખાડેલ છે. એ જ રીતે કવિ શ્રી મેકરજીભાઈ ગણુભાઈ લીલાએ 'ભેદ મેકરજી ભણું' એ નામે પ્રગટ કરેલ ગ્રંથમાં દુહાને અનેક ભાવ અને વિષયમાં રમાડેલ છે.

એ જ રીતે નવી પેઢીમાં બળદેવભાઈ નરેલા, રામભાઈ કાગ, કવિ દાદ, આપાભાઈ બળદા, ભણુભાઈ રેહડિયા, ડૉ. પિંગળશી રેહડિયા, મેઘરાજભાઈ રતન (મહાદ), હિંગોળદાન નરેલા એ સૌનાં માત્ર આગવા કવિઓ લેખે નામ સ્મરીતે સંતોષ માનું છું. બાકી અર્વાચીન કવિઓની નામાવળી એટલી વિશાળ છે કે એ આપનાનીયે હિંમત નથી થતી.

ટૂંકમાં કહું તો છેલ્લા એક સૈકાના ચારણ-કવિઓના દુહાઓનો અંગ્રહ તો વિરાટ થાય, પણ ચૂંટી ચૂંટીને લઈએ તો પણ હજારથી વધુ દુહાઓનો ગ્રંથ થઈ જાય.

આમ થોડું કહું ઝાઝું સમજવા વિનંતી છે.

ઉપસંહાર :

પ્રાચીન કાળથી જ દુહો લોકપ્રિય રહ્યો છે. એ કોઈ અસંસ્કારી સમૂહનું નહિ પણ, સંસ્કાર-સમૃદ્ધ લોક અને રાજસમાજમાં આદર પામેલ છંદ-પ્રકાર છે. એક રીતે કહીએ તો દુહાને કારણે જન-સમાજનાં ઠેક નીચલા થર હરિજનોથી લઈને રાજ-દરબાર લગી એક સંસ્કાર માંકળ રચાણી છે. ભાવાત્મક એકતાનું દુહો વાહન બન્યો છે. આ સૌભાગ્ય ખીજા કોઈ છંદને પ્રાપ્ત થયું નથી.

સોવકી યુગમાં થે દુહો લોકપ્રિય હતો. ડૉ.

ભોળીલાવ સાંસરાએ 'ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ'ની ભૂમિકામાં એક પ્રાચીન દુહો ટાંક્યો છે કે:

દુહો તિહાં કહી જઈ, જિહાં હોહિલોક સુખાણુ;
અધુરઈ પૂરઈ કરઈ, પૂરઈ કરઈ વખાણુ.

(દુહો ત્યાં કહીએ કે જ્યાં સાંભળનાર રાની હોય, જે અધૂરા દુહાને પૂરા કરે અને પૂરા દુહાને દાદ આપે.) તે મધ્યકાળે પણ ગવાયું છે કે:

કહનહાર અરૂ સુનનકું, ચંત હરનકો કામ,
તાથે પ્રિતમ દોહરો, પડા જગતમે નામ.

આમાં મયુક્તિ દુહાનું નામ પડવાનું કાવ્યમય કારણ કથાયું છે. એ કહેનાર અને સાંભળનાર બન્નેના મનમેહનનું ખેરકું કામ કરતા હોવાથી ખેવડા અર્થ-

દુહામાં સરિતા

મચ્છુ કાંઠે મોરળી, વચમાં વાંકાનેર;
નર પટાધર નીપજે, પાણી હુંદા ફેર.
લેંસોનાં ડોળેલ, લાંભળ જળ ભાવે નહીં,
સુગાળુ થા મા શરીર, વેણુ જળ વાંસે રિયાં.
ઠંડેને જળ વેણુ તણે, સાંગા દેને સાદ;
મમ રાજણુ મરજદ, વાછા સોને વેરાઉત.
પદમાનો પ્રીતાળ, હિરણ્યની હદમાં રિયો;
ઝાઝા કે'ને જુવાર, મરતાં ખોલ્યો માંગડો.
વડય વિના વરીએ નહીં, આની જાય ભલે અંત;
ભાદર સરખી લામની, કેમરહંસ સરખો કંત.
રાધ્યાં રાખે રીખડી કમંદ કોપ 'જવાય;
પંલેસણુ પરતાપમાં ડોસો દુઃખી થાય.
સાંગાવાડી કાંઠે સાત ખોરડાં, પાદર વાગે પાવો;
હનુમાન પાસે હડિયું કાઢે, ખે કૂતરાએક ખાવો.
ભીચે સળગે આલ, નીચે ધરતીના ધડા;
ઓલવવાને આવ, ધાતરવડીના ધણી.
ત્રણ હાથની ટીલોરી, ઝાઝો ગારો ઝીંકયો;
લધારામને ખલે ખડિયો, રાંઠા સુધી રાકયો.
ટીલોરી પગ તરી હાલજે, કાં ગોતજે આરો;
પાણી તો છે પીડી સુધી, ગળાખૂડ છે ગારો;
ભાદર, ઓઝત નદિયું ભારે, ગારૂં એનું લીલું.
ચોમાસાના ચાર મહિના, ટીલોરીને ટીલું.

દર્શક 'દોહરો' નામ પડ્યું તેમ કવિ કહે છે. આમ શબ્દશ્લેષનો ખેલ થયો.

તો વર્તમાન કાળે પ્રણુ કવિજનો ગાય છે કે:
પાણુ કરે પ્રિતાળ, દુહો અંખિણુ દેશ રો.

આમાં દુહાની માનવહૃદયનાં ભાવો-લાગણી-ઓને નવપલ્લવિત કરવાની શક્તિનું મહાત્મ્ય ગવાયું છે. સાથે કંઈ પણ પાણુ જેવાં હૈયામાં પ્રેમરસ વહાવવાની એની શક્તિને અંજલિ પણ અપાઈ છે.

આમ છેલ્લાં એક હજાર વર્ષ થયાં ગુજરાતનાં ચારણી-સાહિત્યમાં દુહાની, ગંગોત્રી, વકેતી, રહી છે.

હિતાવળ, સ્મૃતિદોષ, અને સમયાભાવે ઘણાં નામેનો ઉલ્લેખ કરવો રહી ગયાનું, સ્વીકારીને એ માટે મારે ક્ષમાપ્રાર્થના કરવી જ રહી.

— સં. રાજુદેવે —
માલણ મોં વાળી કરી, ખળખળ આંસુ મ ખેર;
લેતલ તો ત્રટ લે'ર, રૂગ રામે સિંધારિયો,
ભાદરમાં અનગળ ભર્યા, કયાં લોગવાનાં ભૂ;
કયાં શ્રીતળતા સોરઠ તણી, કયાં ફીખડીવાળી લૂ.
હાથ હિલોળી કરિયાં આછાં, પાણીમાં ખડખડે પંતાસાં;

નિર્મળ નીર ભરી નખરાળી,
લોગાવામાં કોઈ ન લોળી.
મિથુ લાગન દિતિયું, રૂંધતિયું આરુ;
જળ જળખૂરનાં, માણે મંછિયારો.
મેં જાણ્યું કે માલું વિનાની, ભારે લોગ છ લોળી;
વિશ્વાસુને વીંધી નાખ્યાં, નૂંગરી થઈ તું નોળી.
કરજે મન કોળે નહીં, નેણે નાંખે નિંદ;
ગળકાસાં ગોવિંદ, શેવુજીમાં શામેળો.
ગોમતીએ ઘૂંઘટતાણિયા, રાયા રણછોડ રાય;
મોતી હનું તે રાજાઈ ગયું, માણેકુંડાંગર માંય.
સો મારાથી રંજે છેટાં, ભલે હોવ તમે ભડનાં ખેટાં;
આવશો આંખ તો ઘટી ગ્યો આટો.

ઝેરકોયલી, કૂતણી અપાટો.
ખોળકી કે છે કોણુ એ ખેઠો?
'વોડા' પરથી નાંખું હેઠો;
રાખડમાં હું રગદોળું, સાંજ પડે તથે કેડો છેડું.

મનખ જન્મારો મોડિયા

સં. રતુભાઈ રોહડિયા, જયમલ્લ પરમાર, અમરદાસજી ખારાવાળા

કવિ મોડજી રોહડિયા પાલનપુરના નવાખના રાજકવિ અને સાંચરડા ગામના જાગીરદાર હતા. અહીંસા વર્ષ પહેલાંનો એમનો સમય. ભક્તકવિ તરીકે તેઓ જાણીતા થયેલા. સુભાષિતરૂપ અનેલા અનેક દુહાઓ તેમણે રચેલા. એમણે વિપુલ રચનાઓ કરી હોવાનું કહેવાય છે. પણ પ્રાપ્ત તો થોડા દુહાઓ જ થાય છે.

મોડજીએ રચેલા દુહા આત્મસોધન અર્થેના છે. એટલેકવિએ પોતે જ પોતાને સંબોધીને માનવજન્મની અહંતા વર્ણવીને તેનો સદુપયોગ કરી લેવા મનને શિખામારુ આપી છે. આવા દશેક દુહાઓ મળ્યા છે.

ચેત અચેતન ખોલ અખ,
અંત વળત અખ્યાત;
કીટકાંમે તજ ભજન કર, રામનામ દંનરાત...

-જો અચેત માનવ ! હવે હોંશમાં આવ અને નેત્રો ખોલ. મૃત્યુસમય નજીક ને નજીક આવી રહ્યો છે. સંસારનાં કરોડો કામ છોડીને હવે તું પ્રભુભજન કરીને રાત્રીદિવસ રામનામ રટવા માંડ.

આ સંરણે રેસે ઇચ્છા, તૂં મુરખ જડુ મરે;
કાં લગર ઓ કરે, માફ તાફ મોડિયા...

-જો મોડજી ! આ બધું તો અહીં જ રહી જશે. મૂર્ખા એવો તું જરૂર એક વખત મૃત્યુને મુખે જશે, તો પછી સંસારની આ પળાજણ કાં વધાર્યા કરે? મારું તારું કરવામાંથી બિચો કાં ન આવે? માયાથી મોહ્યો; હર સમરણ ન કેા હુવે; ખોટે કૃત બોલો, મનખ જન્મારો મોડિયા... ૩

-જો મોડિયા ! જો મારા મનનાં તું તો માંયાના મોહમાં બંધાઈ ગયું. એમાં તારાથી હરિસ્મરણ થયું નહીં. આમ તે દુર્લભ માનવજન્મ અવળાં કામોમાં જ ખોયો.

કદિએ સકૃત નાં કરે, ગોવંદ નાં મન ગાય;
જનમ એ વરથા જાય, મૂતર રેલે મોડિયા... ૪

-જો મોડિયા ! જે ક્યારેય સારાં કામો કરતા નથી અને ગોવિંદના શુભ પણ ગાતા નથી એમનો જન્મ, એમનાં જીવન પેશાવળા રેલા માફક વ્યર્થ જ ચાલ્યાં ગયાં છે.

ભાણી ભુવા નો ભોણ, ભાઈ ભત્રીજાને ભારજા;
સેવગ સશું ને સૌણ, મતલબ તાં લગ
મોડિયા... ૫

-ભાણી, કુઈ, બહેન, ભાઈ, ભત્રીજા, પત્ની, સેવકો, સગાં અને સ્નેહીઓ એ સર્વ તો જ્યાં લગી સ્વાર્થ છે ત્યાં સુધી જ આપણાં છે.

રાજ થાવા રંકનું, ચંત ઘણું વૈ લલચાય;
થયું ને કોચ ન થાય, મનનું ધાયું મોડિયા... ૬

-જો મોડિયા ! ગરીબનું મન રાજ થઈ જવા માટે ઘણું લલચાય છે; પણ કોઈનું મનનું ધાયું થયું નથી તેમ થશે પણ નહીં. એ તો પરમેશ્વરનાં હાથની વાત છે.

આયો તો ઉમંગ કરી, લઘ જાણી ન વૈપાર;
ગાંઠ થકી ગમાર, મૂડી બોઈ મોડિયા... ૭

-આ જગતરૂપી અગરમાં તું ઘણી હોંશથી માનવજન્મ લઈ આવ્યો પણ હરિનામનો વૈપાર કરવાનું તેં બંધ્યું જ નહિ. પણ જો, મૂર્ખા; હે મોડિયા, તેં તો મૂર્ખની કમાઈતી પ્રુણરૂપી મૂડી પણ ખોઈ.

છોડયો સગે સનેહ, દેહે બંધન છોડિ
કાળશ છોડયો કેશ, તારી મમત ન છૂટી
મોડિયા... ૮

-જો મોડિયા ! સગાંઓએ લાગણી તજી દીધી છે. આ વૃદ્ધાવસ્થામાં કાયાનાં બંધનો છૂટી જતાં

કાયા પશુ ખખળી ઊડી છે, શિરના દેશ મશુ કાળા
મટીને ઘોળા થયા તોપશુ તારા હૃદયના મોહ-મમતા
ગમાં નેહી !

સરતા સઠ સમરણ સવા, બીજાણુ-કામ જળ ખાજ;
જરણુ તન આ જાજ, મધદરિયામાં મોડિયા.. ૯

-આ મોડિયા, સર્વેશ્વરનાં સ્મરણરૂપી કૃપાથંભ
પર સ્તરતારૂપી સઠ ચઢાવી સે. શ્રદ્ધ થયેલ આ કાયા-
રૂપી જહાજ લવસાગરમાં મધદરિયે છે. અને કામદેવ
રૂપી વમળો તેને છુડાડી દે તેવાં વેગવંત છે.

કાં થાયી થા માં કરી, વણી ન કાંઝે વેશ;
હલભ મનખો દેહ. મેલીને જાણું મોડિયા... ૧૦

-હે મોડિયા ! થેઈ, થેઈ, કરીને નાચતા
ભવાયા માફક તેં જગ-પટાંગણે માનવજન્મ રૂપી વેશ
લીધો, પણ તેને ભક્તિભાવના વડે શોભાવ્યો જ નહીં,
અને હવે તો દુર્લભ એવા આ માનવદેહને તજીને
જવાની વેળા આવી છે.

સં. જયમદલ પરમાર

માયાથી મોહ્યો, હેને હર સમર્થ નહિ;
ખોટે કૃત ખોયો, મનખો ખાધો મોડિયા. ૧
સગું ધન સારું, સ્વપ્નારૂપી ઇ સળે;
તું સમજ્યો તારું, મન સંગાથે મોડિયા. ૨
લોભત્રિયા અસંલોગ, ત્યાગી રહ્યો એકણ તરફ;
જનમ કમાયો જોગ, મરણ તણે ડર મોડિયા. ૩
દોડયો દશહી દેશ, ફૂડી દુનિયા કારણે;
લખ્યા વિધાતા લેખ, મટે ન કદીએ મોડિયા. ૪
ધન સાફ ધાવે, કે કાળાં ઘોળાં કરે;
અરધ નહ આવે, મરણ વખતમાં મોડિયા. ૫
કદીયે સુકૃત નહ કરે, ગોવિંદ નામ ન ગાય;
જનમ અકારણ જાય, મૂઢપણીમાં મોડિયા. ૬
પાયું નહિ પાણી, કીડી જેમ સંચય કર્યો;
જાતાં નહ જાણી, મરણ સંગાથે મોડિયા. ૭
દેહના સંખંધી દેહના, પરગટ આળપંખાળ;
જૂઠી માયાજળ, માલિક સાચો મોડિયા. ૮
એવો કરો ઉપાય, જેથી આ સુધરે જનમ;
જો આ અવસર જાય, મંજળ ગાવો મોડિયા. ૯

હરિ ! હૈયાની રાત-દી, આ મારી અરણ;
માલિક ! જે મરણ, માથા ઉપર મોડિયા. ૧૦
શરીર હોય સાફ; સાઠાં લગ સવાદ;
ખાકીનો ખડવાદ, મરો કે છવો મોડિયા. ૧૧
સમજણુ ને સંતોષ, મન તનમાં જેને મળે;
મૂવા પછી મોક્ષ, હરિપદમાં મળે મોડિયા. ૧૨
પરજા રાજા ને પાતશા, પંડિત, પીર, પ્રધાન;
આપા અને આચારનું ભૂલી ગયા સૌ ભાન. ૧૩
ખોટાને જાણે ખરું, જૂઠું સાચું જણાય;
ધીર ચિત્ત નહ થાય, મોહન સાથે મોડિયા. ૧૪
આશ્રમ ચોથે આવિયો, ત્યાં લગ મેં તાણી;
જગરીતિ જાણી, માંદો થાતાં મોડિયા. ૧૫
જે હું સાચાં જાણુનો, ઉખેણું અગલાં;
આજે સૌ સગલાં, માંદે કોઈ નહિ મોડિયા. ૧૬
સુત અંધન સુજન સગા, પ્રજા ગામ પરિવાર;
વારસ નહિ કોઈ એ વખત, એકે રામ આધાર. ૧૭

સં. અમરદાસજી ખારાવાળા

જેપુર-લજ જોતા રહ્યા, આપ્યા ઘોડા ને ઊંટ;
ખોટા ઝાલે ખૂંટ, મેરૂ માથે મોડિયા. ૧
પાણ રાજા નાં થિયે, કીજે કોટિ ઉપાય;
જ્યું સેવા કી જાય, ત્યું ત્યું રોષે ભરાય. ૨
તનમાં ઝાઝો તાપ, તેને દુખના ડુંગર ડોલિયા;
સો વીંછી સો સાપ, મન તન ભરખે મોડિયા ૩.
દુનિયા માથે એક દિન, જન્મ્યા સરવે જાય;
આજ્યું નહિ અવાય, મરીને પાછું મોડિયા. ૪
કંજૂસના કપાળે; નશાં કંકુવા ન હોય;
હંમેશ લખિયલ હોય, મશનાં ટીલાં મોડિયા. ૫
કાય લંગોટી ઝોળી કરી, હાથે ખીલી હજાર;
સાથે ન થાય સરદાર, મોટો તંબુ મોડિયા. ૬
કાય પૃથ્વી લીલી કરી, કંચન મોક્ષ ક્રિયા;
પલંગે પાટડિયા, મલક સતરામો મોડિયા. ૭
આ જગમાં આવી કરી, કોઈને કાંઈ ન કહેવું;
શીર ઉપર સહેવું, માલિક કરે ઇ મોડિયા. ૮
વેવણથી વેગજો, રાખે સીતારામ;
કદી ન પડાવે કામ, મૂરખ સાથે મોડિયા.. ૯
ફૂડાનું સાચું કરે, કરે સાચનું ફૂડ;
ધોળો નાખે ધૂડ, ઇ મોહા પર મોડિયા. ૧૦

દુહો 'ને સોરઠ, ચોમોલો ને ચુડિયલો આખર તો જંદનાં નામ છે. આ જંદ આઘ્યા ક્યાંથી ? મનુષ્ય પંગમર થયો, ખોલતાં શીખ્યો, હૃદયમાં જાગેલી જામિને વ્યક્ત કરતાં પણ થયું, પરંતુ એ પ્રથમ પણ 'યુ' હશે ? એ જંદ હશે કે ગીત ? જંદ કંઈક કસમની અપેક્ષા રાખે છે, એની રચનામાં સહજતા છે, પરંતુ એ સહજતા અનુભવથી સિદ્ધ થયેલી છે. એક વખત હસ્તગત થયા પછી પેલો નટ ને સહજતાથી દોરી ઉપર હાલચાલ-નર્તન કરે એવું કૌશલ જંદની પાછળ છે. માણસને એ ક્યારે પ્રાપ્ત થયું ? જંદમાં પ્રણ અક્ષરમેળ, માત્રામેળ અને ગણમેળ એવા પ્રકારો છે. મનહર, ધનાક્ષરી જેવા અક્ષરસંખ્યા પર નિશ્ચિત જંદમાં ને કૌશલની અપેક્ષા રહે છે તેની તુલનાએ ઉત્તરોત્તર વિશેષ અપેક્ષા આપ્યાં, ઝૂલણા, ઉધોર, દુહો, સોરઠો, ચોપાઈ, હરિગીત જેવા માત્રામેળ જંદમાં અને નિશ્ચિત લઘુચરુચતિયુક્ત સંધરા-શાર્દૂલમાં રહે છે. કાળક્રમ નંકરી કરવો હોય તો અક્ષરમેળ જંદો સૌથી પ્રાચીન ઠરે. ગીતની અને અક્ષરમેળ જંદની સીમા એક હશે ? એાછા કથાવાળા અક્ષરમેળ જંદો ક્યારે આઘ્યા ? એમાંથી માત્રામેળ અને ગણમેળ ક્યારે વિકસ્યા ?

અચાનક જંદોબદ્ધ વાણીએ જન્મ લીધો ! શરૂઆતમાં આ વાણી પશુતુલ્ય એટલે કે ચતુર્પાદ હતી, પછી ત્રિપાદ અને છેલ્લે દ્વિપાદ બની મનુષ્યસ્વરૂપને પામી ! ઋષિમુનિઓ આ મનુષ્યસ્વરૂપ દ્વિપાદ વાણીને આરાધવા લાગ્યા.

જંદ વિશેની ટ્રીક અને ભારતની આવી માન્યતામાંથી શો ફલિતાથે કાઢવો ? ટ્રીક આર્કિલોહસને જ દોનો શોધનાર માનીએ તો ઈ.સ. પૂર્વે આઠમી સદી પહેલાં રચાયેલા ઋગ્વેદાદિમાં મળતા જંદોનું શું ?

ચારે બાજુનો વિચાર કરતાં હાલ આપણે એવા તારણ ઉપર આવી શકીએ કે જંદોનો ઉદ્ભવ કાળ અજ્ઞાત છે. આરંભદશાના જંદો પછીનો ખીન્ને તબક્કો ઋગ્વેદના જંદોમાં અનુમાની શકાય છે. ઋગ્વેદમાં પ્રાપ્ત જંદોમાં કુલ ત્રણ જંદો મુખ્ય છે, જેમાં સંખ્યાની દૃષ્ટિએ સૌથી વિશેષ વપરાયેલો જંદ ત્રિષ્ટુભ છે, આ પછી ગાયત્રી અને અનુષ્ટુભ છે. ત્રિષ્ટુભ ચતુર્પાદ, ગાયત્રી ત્રિપાદ અને અનુષ્ટુભ દ્વિપાદ જંદો છે. સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો ત્રિષ્ટુભમાં અગિયાર અગિયાર અક્ષરોના ચાર પાદ છે. ગાયત્રીમાં આઠ આઠ અક્ષરોના ત્રણ પાદ અને અનુષ્ટુભમાં સોળ સોળ અક્ષરોના બે પાદ છે. શરૂઆતના આ જંદોમાં માત્રાનો કે લઘુગુરુનો કોઈ નિયમ નથી, અક્ષરોની સંખ્યા પરત્વે પણ છૂટછાટ છે. ઋગ્વેદમાં દેખા દેતો અનુષ્ટુભ પાછળના સમયમાં એક પ્રધાન જંદ બને છે અને તેના સોળ સોળ અક્ષરોમાં પાંચમો-છઠ્ઠો, તેરમો-ચૌદમો લઘુગુરુ તરીકે નિશ્ચિત સ્વરૂપને પામે છે.

અસ્તુ. ઋગ્વેદના અનુષ્ટુભની પાછળથી ને ગતિ થઈ ને અક્ષરમેળ જંદોને છોડીને માત્રામેળ તથા ગણમેળ તરફ વલણ વધ્યું હોવાનો નિર્દેશ છે. સરળતાયુક્ત બાલાવબોધ જંદ કરતાં દંડિન અને ઔદીયુક્ત જંદ તરફનો આગ્રહ ઋગ્વેદ પછીના

જગતનું હાલ પ્રાપ્ત પ્રાચીન સાહિત્ય નિહાળીએ તો ભારતીય વેદો જંદોમય છે, ઈરાની અવસ્તા અને ટ્રીકનું પ્રાચીન સાહિત્ય જંદમાં છે. આ 'જંદ' પ્રથમ અસ્તિત્વમાં ક્યારે આઘ્યા ? ટ્રીકલોકોમાં એક એવી માન્યતા છે કે ઈ.સ. પૂર્વે આઠમી સદીમાં થયેલા આર્કિલોહસ નામના કવિએ સૌ પ્રથમ લઘુચરુની વ્યવસ્થા વિચારી અને જંદરચના કરી ! ભારતીય વૈદિક વાઙ્મયમાં એક કથા એવી છે કે સ્વર્ગમાં રહેતા સોમ નામના રાજાના મુખમાં એક દિવ્ય

સમયમાં દૃઢ બને છે. અહીં એક મહત્વના મુદ્દા ઉપર ધ્યાન આપીએ તો ઋગ્વેદના છંદો, પારસીઓના ધર્મગ્રંથ અવસ્તાના છંદો સાથે ધણું સાર્ય ધરાવે છે. ઋગ્વેદ અને અવસ્તા છંદની બાબતમાં એક મગની બે ફાડ જેવા છે. ઋગ્વેદનો મુખ્ય મંત્ર ગાયત્રી અને અવસ્તાનો મુખ્ય મંત્ર અહુનવર ત્રિપાદ અક્ષરમેળ છંદો છે. કાળક્રમે ઋગ્વેદના છંદોએ માત્રામેળ અને ગણમેળ તરફ જે ગતિ કરી, એવો કેઈ વિકાસ અવસ્તાના છંદોમાં નથી. એટલે કે ઋગ્વેદમાં સંચિત થયેલા છંદો એક જુદી જ દિશામાં વળે છે અને તેમાંથી અનેક પ્રકારના ગણમેળ છંદોનો જન્મ થાય છે, જ્યારે અવસ્તાના છંદો કાળક્રમે પણ ગણ-છંદો જેવો વૈભવ પ્રગટાવી શકતા નથી । બીજી રીતે વિચારીએ તો એવું નેઈ શકાય છે કે ઋગ્વેદ અને અવસ્તાના છંદોમાંથી જે બે પ્રવાહો ફટાયા, તેમાંથી ઋગ્વેદનો પ્રવાહ ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ વિદ્વત્ભોગ્ય બની સંસ્કૃત વૃત્તોમાં પરિણમ્યો, જ્યારે અવસ્તાનો પ્રવાહ જૂજ ફેરફાર સાથે સામાન્ય લોકોની વચ્ચે જ પ્રચલિત રહ્યો.

○ ○ ○

ઋગ્વેદ અને અવસ્તાના પ્રવાહોની આટલી સામાન્ય નોંધ લીધા પછી હવે આપણે દુહાના મૂળ વિશે વિચારીએ તો પ્રાપ્ત દુહામાં સૌથી પ્રાચીન દુહો કયો ? માનવ ઓઝરેતો કાળનિર્ણય નેટલો શક્ય છે તેટલો માનવ ભાષાનો નથી, એમાં પણ દુહા જેવા સ્વરૂપની પ્રાચીનતા ઝટ દર્શને તારવી શકાતી નથી, દુહો લિપિ કળાં કંઠમાં વિશેષ હોય, એના કાળનિર્ણયમાં લિપિ પણ સહાયભૂત થતી નથી. અમુક પ્રદેશોએ કે અમુક જાતિઓએ દુહાને પ્રથમ પ્રગટાવ્યો એવું સિદ્ધ કરવું કઠિન જ નહિ અવાસ્તવિક પણ છે. દુહો રથળ-કાળ-સંજોગોનું એક સહિયારું સર્જન જણાય છે, એના મૂળ વિશે-કેઈ નિશ્ચિત જાતિ, પ્રદેશ કે વર્ષનો નિર્દેશ થઈ શકે તેમ નથી. આપણે એના નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ કે આ નહિ અને આ સમયગાળામાં દુહો મળે છે, તેમજ આ પ્રજાઓ વચ્ચે અને આ પ્રદેશોમાં દુહાનું

મૂળ હશે.

આવા નિર્ણય ઉપર આવવા માટે અણુક માઈલરટોન ઊભા રાખીએ તો આજના સમયથી હજાર વર્ષને આલોગણે હેમચંદ્ર, હેમચંદ્રથી હજાર વર્ષને આલોગણે પિંગળમુનિ, પિંગળમુનિથી હજાર વર્ષને આલોગણે ઋગ્વેદ. આજના પ્રથમે તપકે દુહો આપણા હાથમાં છે, બીજે તપકે હેમચંદ્રમાં પણ દુહો છે. ત્રીજી આગળ ત્રીજે તપકે પિંગળમાં દુહો પ્રાપ્ત નથી. પિંગળ જે 'માત્રામેળ દ્વિપદી' અથવા 'દોષક', આપે છે, એમાં 'દુહા'નું નામકરણ અને દુહાનું બીજા નિહાળી શકાય, પરંતુ આ 'બીજા' ક્યારે અને કયા સંજોગોમાં 'દુહા'રૂપે ફેરી નીકળ્યું તેની શક્યતા, વિચારવાની રહે.

એકધારે ઉચ્ચ ઓઢી તરફ ગતિ કર્યે જતો સંસ્કૃતવૃત્તોનો પ્રવાહ, દુહા જેવા સરળ સ્વરૂપને એકદમ જન્મ આપી બેસે તે વિચારવું સહેજ વધુ પડતું લાગે છે । પિંગળથી ઋગ્વેદ સુધીના આખા પ્રવાહનું દર્શન કરીએ તો તેમાં લોકભોગ્યતા કરતાં વિદ્વત્ભોગ્યતાનું લક્ષ્ય પ્રધાન રહેલું જણાય છે । એવા પ્રવાહને ધરતી ઉપર લાવનારા કયા સંજોગો છે ? કયાં પરિબાળોએ સંસ્કૃતની સામે લોકભોલીને પ્રાધાન્ય આપ્યું ? આ સ્થળે અવસ્તવાળા પ્રવાહનો વિચાર આપણે કરવો જોઈએ, વિશેષ લોકભોગ્ય રહીને ચાલ્યા આવતા છંદોના વહેણમાં તો દુહાનું મૂળ નહિ હોયને ?

○ ○ ○

પ્રજાની હેરફેરનો ઇતિહાસ સૌને જાત છે. ઋગ્વેદ અને અવસ્તા જુદા પડ્યા પછી, અવસ્તાવાળી પરંપરામાંથી એક પછી એક, પાર્શ્વપ્રજાનાં ટાળાંઓ ભારતમાં આવતાં રહ્યાં છે. સંસ્કૃત જેવી ભાષાને છોડીને પ્રજા જે ભોલતી તે ભોલીમાં જ ખેતાનું દર્શન રજૂ કરતા પાર્શ્વ, મહાવીર, ગોશાલક, બુદ્ધ ભાષાની બાબતમાં ઋગ્વેદ કરતાં અવસ્તાવાળી પરંપરાને નિર્દેશ અનુસર્યા છે ! રામ યયુ-મહાભારત જેવાં મહાકાવ્યોના ભાષાછંદ પણ વિદ્વત્ભોગ્ય કરતાં લોકભોગ્ય વિશેષ છે.

ઈસની આડમી સદીમાં તો આતશપરસ્ત, દૂધમાં સાકર અને નિમ્ન ગુજરતમાં લગી ગયો છે. અવસ્તા-વાળી, ગાથાગદ્ય આ પરંપરાએ જીવે ચડે જતા સંસ્કૃતનો ભોંય ઉપર લાવવાનું કામ કર્યું છે.

દુહો. જે પ્રદેશોમાં વિશેષ મળે છે તે કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, સિંધ, રાજસ્થાનમાં હાલ વસતી પ્રગ્નનાં મૂળ પુણ્ય દર નમાં છે. અવસ્તા અને તેનાં યતન, ખોડાં જેવા ભાગોની ભાષાઓનો અભ્યાસ હજી જોઈએ નેવો થયો નથી, પરંતુ જરૂરથીતની અચર

આપણાં ભાષાસાહિત્ય-સંસ્કૃતિ ઉપર વિશેષ છે. દુહાનું મૂળ પુણ્ય, આ પ્રદેશોમાં થયેલા અવસ્તા, ઋગ્વેદની પરંપરાઓના પુનર્મિલનમાં કદાચ શકાય છે. નદીઓનાં મીઠાં પાણીઓનો સંયોગ, સમુદ્રનાં ખારાં પાણીઓ સાથે થતાં એમાં આયોઆપ માઝાં પ્રગટે છે, નેન મરનામાંથી ઉદ્ભવેલા ઈરાની મીઠાં પાણીનું, મારના મા પવન-ભાગમાં પુનર્મિલન થતાં એમાં આયોઆપ માઝાં લેવો જ જીવંત અને ચપલ દુહો, પાણીમાં મીન દર તેમ, કચ્છ સૌરાષ્ટ્ર સિંધ રાજસ્થાનના લોકમાનસમાં તરતો થયો છે.

*

દુહામાં સરિતા (ચાલુ)

ઘોઠાવડી ધીએ રેલી, ચોરસ હામા પૂર; ખંજૂરીએ ખજૂર, જશના ઠળિયા જશાઉત. ૧૯ આંખાજરનો ખેસણો, ના'વા સરીખાં નીર; ધન દરકે ધમની, પરગટ ગીગો પીર. ૨૦ સાંની તળ: સગા, વગ લપટયો પાસાણ; જીંડે જળ અહા! ખમ્મનાં કીધાં ખીમરે. ૨૧ ચડય ટી'ખા, ચડય ટી'ખલી, ચડય ગુ'દાળી ધાર; ઓઝત ઉછાળો મારીને, વિજળુ'દ પાછો વાળ. ૨૨ તરવેણીએ તીર, સાગ વન સરખ્યાં નહીં; આવતહો આહીર, દાતણ કરવા દેવરા. ૨૩ રાણો પૂછે શવળને, કીઠાં મૂળ' શેણ? ચોરસિયાળો ચોટલો, તાક ભાતીલાં. નેણ-૨૪ રણકાએ સ્નાન કરીને, કોરા પાલવ કીધા; જેઠા મોડ ને કરમાં ખાઈએ.

શિર વડેરી દીધાં-૨૫ માણસર મારી મેમતી, તારા દિલમાં નહીં દયા; નેસડે નેસડે નીકળી, કાનો ચારણ કિયાં? -૨૬ મર્યા ગોઝારી મેમતી, હાકણ્ય! ઉત્તર દે; માંકુ રિસાણી માદરે, કાનો કોય તો ડ. -૨૭ શેત્રુંજી કોંગાગડિયા, તારાં માણસ કેવાં? હાંકે, ઓકે ને આફરે,

સવારે એવાં ને એત્રાં-૨૮ સોમાત કાંઠે સાંપ જે, ખાપા! રાઝાં ખે; એસા! અસવારી જે, કરજે ફતે' કવરાઉત.-૨૯

કોટીલાને વાસે કોડે, જળ ખળ ખળનાં ન્યાં: સોમેસરે સાચું જોયુ. (૧૧) નાવલી રહી ગઈ ન્યાં-૩૦

બડમડ કદી ન બોલીએ, બોલ્યું પડ્યો ખાર, કદરાં વેણ ન કાઢીએ, મૂંઘી રે' મતવાર.-૩૧ મીઠાં સાકર જેવાં માળે, આપે ધખને ધૂમ ઉનાળે: તળિયાં, તડખુચ, સાકરટેટી,

મોજ હોય નહીં કદીએ માડી.-૩૨ પીંડી સુધી લયું પાણી, ફલકુ આમાં કેમ ફુલાણી? મારી સમવડ ગજું છે કોનું?

સોનરખ કે' આપું છું સોનું-૩૩

જે ને સામી તું ય ઝગડ માં, રાંકે પાટોશીએને રગડમાં;

વિના કારણ કાંઈ બગડ માં,

બૂડી ગ્યાં છે કે' બધડમાં.-૩૪

મીણસાર બહુ કરમા મલકો,

કોને છે ભડસો કલકો?

પાની પતાસો જાણે પલકો.

વીજ ચમકારો છે વાદલકો-૩૫

ઉતાવળી ઉતાવળી કર માં,

લાહરવે અંજસ બહુ ભર માં;

તરસા ટળવળતાની ટાળે,

આપ કોક ને ઋતુ ઉનાળે.-૩૬

દુહા : લાખા કુલાણીના, દેલામારના, બાનરાના અને અન્ય

સં. કાનજીભાઈ ખારેટ

દ્વિતી-મારની વાર્તા સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રથમ લાખાણી હોવાનું જણવા મળે છે, દેલો સૌરાષ્ટ્રનો હતો. નરવરગઢ નામ અપાય છે. કોઈ બાબરનો કહે છે ને કોઈ માણવદરનો. દેલો એ ગુજરાતના લોકજીવનનું લાડીલું નામ છે. દેલો લોકગીતોમાં-લગ્નગીતોમાં એકધારે જણાતો આવેલ છે. ગુજરાતના લોકજીવનમાં વરલાડને દેલાની ઉપમા સવિશેષ અપાઈ છે. દેલા-મારના દુહાની ભાષા તો સંમાન સંસ્કૃતિના વારસારૂપ છે. આને પણ ગુજરાતની લોકકવિતામાં એ ભાષા વપરાય છે.]

લાખા કુલાણીના દુહા રાણી-દેહોડા દસ અઠ્ઠ જ્યાં, કુલાણી જળ ફર;

કેરી સાળી મ ખરે, અંગે લગે ન પાયાગ;
લાખો હોય જો કુલ જ્યો, તેજ સૂરજ પૂરે
સાખ.-૧

લાખા પૂત સમુદ્રકા, કુલ ઘરે અવતાર;
પારેવાં મોતી ચુગે, લાખારે દરબાર-૨
પલાણી હીરે જડી, સુરત પંચાણી;
પછમહદો પાદશા, લાખો કુલાણી.-૩

આવડ આવળ ખોરડી, ખેર ખીજડિયા;
લાખે વન ઓઠાડિયાં, પીળી પાંભડિયાં.-૪
લાખા જેડા લખ વિયા, ઉન્નડ જેડા અઠઠ;
હેમ હેડાઉ હલાઓ, વેરી ન અથો વટ.-૫
એક તાણે ખીજુ ત્રાગડે, જડ લગ્ગી નેણો;
જેડા સુખ સંરાણિયા, એડો નહીં રાણા.-૬

કટ કટ ભંજે ચૂડિયું, રાવે ગાંધી બંદાર;
લાખો એને મ મારજો, જે ઘર નાની નાર.-૭
લાખો ચે ન ભજજો, વેરીડાં વસીય;

જયણ વલો મીણીકે, લગતી મરાય.-૮
કેડ સમપે કંચને, તોય લાજે લખપત્ત;
અવરાં નર આજસ કરે, દોડડ દત્ત.-૯
પ્રથમ દાન પ્રભાત મેં, ડતણ પોંચ કરે;
લાખો લખ સૂરજ સમો, મંગણ-હારે ડે.-૧૦

લાખો-લાખો એ ન માણિયું, છતે હુને જેણ;
દિહોડા દસ અઠ્ઠમે, કે બાણુદો કેણુ.-૧૧

રાણી-દેહોડા દસ અઠ્ઠ જ્યાં, કુલાણી જળ ફર;
ઉગતા સુર નીરખિયા, ત્યાથમતા કે

જાણુદો કેણુ.-૧૨
કુંવરી-લાખો ભૂલો લખપતિ, અમ્મા ભૂલી એણુ;

આંખ્યું હું દે ફરકલે, કે બાણુદો કેણુ.-૧૩
રાઈ કુમાણી-લાખો અમ્મા કુંવરી, ત્રણે

ભૂલા તેણુ;
આસ હું દો પરાણુલો, કી આવંધાં
કેણુ.-૧૪

હું દો જાણી ન માણિયો, લાખો ભણે ફટ;
જાણુ થોડે ફહાડલે, કાં દસાં કાં અઠ્ઠ-૧૫

તડ ઉપર વર તવા, ખોડેલ ખાલી ન થયો;
લાખી કર કરમાં, ચડત ચુડાવાચિયું.-૧૬

અંગ હિલોળે પગ ઘસે, ગહેકે મોરલિયા;
લાખો કે મું બાળજો, આછી છીપરિયા.-૧૭

લાખો ચિ તો બિલિયા, મું કે કાછે ડીન ડાઘ;
મોને ઉધરકા ઉઠિયા, સુણી સિંધુ રાગ.-૧૮

ન કિંકુલો કુંજ ને, નહીં ભીની ભૂ;
ગાયુ મકોડા ચર, કાછા કુંમાણુ.-૧૯

વળ લાખા મેરાણુ, તું વણુ કાછો કુરચો;
સુરત ગીના સુનાણુ, માડુ થયો મામલો.-૨૦

લઠી મથે ધાણુ, કુંલપસા વાડીએ;
વંધ તાણુવાણુ, સળજણ સીંચણ બંધણ.-૨૧

સુન માગણુહાર, ભીની રાત લણુ કિયા;
કાં દુખીકે દુખેઆ, કાં દેમે પય દુકાળ.-૨૨

અઠ કોઠા ઉથાપિયા, મું વીઠી કુંગર ધાર;
કો દરિયે ફૂળને લાખમચી, કાં વેગે કરને વાર-૨૩
હકડે પેલ પોતરા, મળૂ લાખા ધાર;
મથે મુરો મંડાઈઓ, હુંડા અનહલ વાડ-૨૪
કરસન કુગળ કુંવરા, વડા નંદાલા;
બદલ જુધ કી ખગે, સંથી સોરઠ આ-૨૫
એક દિગે બીજી લિગે, આંઉ કંદરાં ડિ કદા;
અંદલા ઓ ડિડે, નંદે લાખો બાળક નયો-૨૬
તું હરિયાળી આંબરી, મોતી લૂખ રહી;
ધ તે લખપત જિતયો, કેતી વાર ગહી-૨૭
મું હરિયાળી આંબલી, મુમે વાંસ કંઠા;
લખપત ઘોડા દોડિયા, મહેકી પાઘ મથા-૨૮
ખેર ડિયા ખેર પિયા, આધા વીધી નેક;
સો માડુ સલાગિયા, નતના વલોવણ લોક-૨૯
મિયાં માડે મોજકી, મરે કે મૂછાળા;
સો માડુ અલાગિયા, જેના પાડે ઉચાળા-૩૦
ઢોલા-માડના હડા

પિંગળ ભટ્ટીરી પદમણી, નળરાજનો ઢોલ;
એક જ પિંગલે પોઢિયા, તું હુંના બાંધેલ
ગોલ-૧
ચાર જણા ચોપાટ રમે, પારસ પીપળ હેઠ;
નળ પિંગળ સગા હુવા, ઢોલા માડ પેટ-૨
અળ મ તજે કોયલી, કુંગરિયા મોરા;
માત વિધાતાએ વાંચિયા, આંધણ દે એરા-૩
માડધ-તું કેમ કણકી કુંજડી, ગળતી માઝમ રાત;
સૂતો ઢોલો સાંભર્યો, સપતું લાંબુ સાચ-૪
કુંજ-રે રે માડ ધ મ બોલજે, મકર હમારી
તથ્ય;

જેવા તારા દનડા, તેવી હમારી રત્ય-૫
માડધ-કુંજ તું મોરી જોનડી, પંખ ઉધારી દે;
પરવત જાંગાં પિયુ મળા, પિયુ મળે
પાછી લે-૬
કુંજ-માડુ ધ મે નહી માણુસા, મે સાં
કુંજડિયા;
સેણાં કેરો સંદેશડો, લખ્યને પાંખડિયા-૭

માડ-પાંખ નોં કાળી કાખરી, ક્યું કર લખુ લેખ,
ઢોલો બાવો રાજિયો, ક્યું વાંચે વિવેક-૮
માડ-બાળલ તળાવ ફાડ દો, મર પાણી
વહી જાય;
આંધી આંધી રે નરી, કુંજડિયા કર
લાય-૯

માડધ-કોયલ સાદ મંકોમળો, જોલત ચંગાં વેણ;
ક્યું અવગુણે કાળી હુધ, ક્યું ગુણે રાતાં નેણ-૧૦
કોયલ-કલપત કલપત કાળી હુધ;
રાધ રાધ રાતાં નેણ;
જે હુંની સમજણ પડી,
તે હુંના સાંભર્યો સેણ-૧૧

માડધ-બપૈયા તને મલશા, છોડય હમારા ગોમ;
આંધી રે નરા પુકારનો,
લેલે પિયુરો નામ-૧૨

હમાવમે અધકી હુધ, ત્રેહ સંઘો ન જાય;
આવરિયો સાંકા ભર્યો, ક્યુંવો લિયો બીજાય-૧૩
તની માતા કહે છે-

માડધ-તું ગેલી હુધ, ઢોલણ વર પરદેશ;
રાંજકુંવરી નેધને, દિકરી થાને દેશ્ય-૧૪
માડધ-આયલ એવું મ લાંબીએ,
કંધક હૈયે વિચાર;
ઢોલો મોકો પિયુડો, મે ઢોલારી નાર-૧૫
રાણી ઉમાદે પુંગળરાવને કહે છે-

કહે ઉમાદેવડી, સુણ હો પિંગળરાવ;
માડ બહુ સંતાપણી, નહી રાખ્યા રહે રાવ-૧૬
પિતાને માડધ કહે છે-

બાળલ બ્રાહ્મણ ન મેલજે, જેની શીળી જાત;
મેલ પોતાનો મંગણો, ઢોલાને સૂતો જગાડે રાત-૧૭
મેલ પોતાનો મંગણો, કામેલ ઘરનો ભૂપ;
આગે શોક્ય અરમાર છે, નેતડતડના રાજપૂત-૧૮
સાંગા નામના ઢોલીને કહે છે-

સાંગા આ સંદેશડો, ઢોલાને પહોંચાડ;
માડધ મદ હાથણી, નો અકુશ લખને આવ-૧૯

સાંગા આ સંદેશડો ઢાલને પહોંચાડ;
મારૂં અલેલ વહેરિયા, ચાબૂક લઈને આવ. ૨૦
સાંગા આ સંદેશડો ઢાલને પહોંચાડ;
મારૂં ફાટી તળાવ બચું, પાળ બાંધેવા આવ્ય. ૨૧
સાંગા એક સંદેશડો, જઈ ઢાલને પહોંચાડ;
મારૂં પાકી અંબ બચું, સાંખ વેડનકુ આવ. ૨૨
જે તું ઢાલણુ નહીં આવિયો, આધા વીધી મોસ;
મહી વિલોઈ જશે માખણુ,

ન ઉતરશે પછી રહેશે છાશ. ૨૩
જે તું ઢાલણુ નહીં આવિયો આવણુ પેલી બીજ;
મારૂં ઝબકી મરશે, આવતી દેખી બીજ. ૨૪
મારૂં નાં રૂપ-

અંદનરી મારૂં ઘડી, (તેનો) રજે પડિયો પાસ;
તેનો બનાયો અંદલો, ચોટાડશે આકાશ. ૨૫
સામે થડ અજવાસડો, મેં જાણ્યું વીજળિયા;
મારૂં મલી મોલ પર, ઝબકી પાંસળિયા. ૨૬
મારૂં નહીં ગંગાજળ, ઊભી વેણુ સુકાય;
અંદન કેરે રૂખડે, નાગ અપાટા ખાય. ૨૭
મારૂં સૂતી-મહેલમાં, રતડો પલંગ બિછાય;
તારા તરવરિયું કરે, અંદ રહ્યો લુભાઈ. ૨૮
મારૂં ચલી મોલ પર, છૂટા મેલીને કેશ;
જાણે છત્રપત ચલિયો, કોંક નમાવવા દેશ. ૨૯
મારૂં ચલી મોલ પર, દીપક જગાયે;
જાણ્ય હનવો હલિયો, લંકા લગાયે. ૩૦

ઢાલો મોતાના ઊંટને કહે છે-
કે ગળ બાંધું ઘુઘરા, કેસર નાખું સાજ;
કાળી સાંઢયના કરલિયા, મારૂં લેટારયને આજ. ૩૧
મુંગળ બાંધો ઘુઘરા, મુશીર નાખો સાજ;
(હું)કાળી સાંઢયને કરલિયો, મારૂં લેટાડું આજ. ૩૨
ઢાલો ધૂવે ધોતિયાં, માળવણુ ધાન ન ખાય;
ખોડો થાને કરલિયો, ઢાલો ગામ ન જાય. ૩૩
ઊંટને કહે છે કે તું લુલો થા, ત્યારે ઊંટ કહે છે
ખોડો થાઉં નો લીંબ બાંઉં, કાં બાંધ્યો ભૂખે મરાં,
જાઉં ઢાલને સાસરે, હરિયા મુગ ચરાં. ૩૪

માલવણુ-

ડાંબીશ ઝીણું કુંભારણુ, સીંચીશ તેલ કુલેલ;
આંધો બાંધી આરેડ, નીરીશ નાગરવેલ. ૩૫
કરલિયો-

સુણ માલવણુ સાચું સવા, સાચું માને ચાંત;
મારૂં મળવા તણી, ખરી લાગી છે ખાંત. ૩૬
પછી તો-

ઢાલો પિંગળ પધારિયો, હરિયા ઊંટે ભાર;
જીવશાં તો મળશાં, (નકર) નરવેર કોડ જુહાર. ૩૭
ખડ બ્રહ્મ ઝાડ બીજડા, કયાંઈ ઉતારો ન કરેશ;
તું છો બાવો રાંજિયો, મારૂં ઘેલે વેષ. ૩૮
ઢાલો થારા રાજમાં, આજ અનેરી દુધ;
તમે પિંગળ પધારેશા, ઘાહે માલવણુ મૂધ. ૩૯
સાળ વખાણું સંઘરી, મંગ મંડોર દેશ;
આછા કાપડ માળવે, મોઢું મરઘર દેશ. ૪૦

ઢાલો ઊંટે ચડીને ઊપડ્યો છે-

ધણી ધરાં જોળાં ગિયો, પડિયલ જાળે પંથ;
આવે કરલો જંગાડતો, મારૂં કેરો કંથ. ૪૧

કોઈ સ્ત્રી ઢાલને રાકવા મથે છે-

ધણીક ધર્મ જોળાં ગિયો, આવ્ય હુમારી પાસ;
ઘડીક વળું લે કર લિયો, મુંજને રોક્યાં રી
આશ ૪૨

ન ખમું નહીં ઉતરે, નહીં આવું તોરી પાસ;
તુજ સરખી ગોરિયા, મારૂં ઘરે દાસ. ૪૩

એમ ને એમ ચાલતાં ચાલતાં-

તાણી લીડય તંગને, ઢીલી મેલો વાધ;
કાંઠય ડાખા પગરી કેકરી, તન મારૂં લેટાડું
આજ. ૪૪

જળ વિના થળ ઉપરે, તું કી લીલી જાળ્ય;
કાં તો સીંચી સજળણુ, કાં ઊંડા નીર અપાર. ૪૫
નથી સીંચી સજળણુ, નહીં ઊંડા નીર અપાર;
દો ઘડી બેઠી મારવણુ, તેણે નીલી જાળ્ય. ૪૬

ઢોલાના કરલિયાને માફે સોટી મારે છે-
માફે માફે મેં કરે, માફે વેલડિયા;
પાણી પીના કરલિયો, જુડી કામળિયા. ૪૭
જાણેલ રખારી રાયકો, જાણેલ ચારણ ભાટ;
જાણેલ હોત ઢોલાદો કરણિયો, પહલીએ પાણી
પાત. ૪૮

ખડ બ્રહ્મ આઠ ખીજડા, કુવે નીર પઠા;
ઢોલો-પૂછે માફેને, ચારો અવડો રૂપ કઠાં. ૪૯
મેં મથુરા માલતી, ગોકુળરી ગલિયાં;
કાનકુવરથી બિંદુડી, થકે રહી થળિયાં ૫૦
માફે તુજને નેણ, જાણે સીંગણ ચડાવિયા;
આગે હતા રળિયામણા, વળી કાજલસે
લરિયા. ૫૧

નરવરે ગઢ જ્યા કાંગરો, ગુજરે ગોખ ગરાં;
વણ ગુનાના પરહર્યા, સોટી ખોટ નરાં. ૫૨

ખાનરાના દુહા

જેસુ ખાંધલ જીવ, તેસુ તન તારવિયે નહીં;
મર સૂકાય શરીર, (પેણ) ખંદલીએ નહીં ખાનરા. ૧
મોંઘેરા મળેને સોંઘા, સાટવીએ નહીં;
લઈએ લખ ખરએ, જે પખા સરખા ખાનરા. ૨
ફરિયું ફેર ઘણાં, ટાપળિયલ ટળિયું નહીં;
મનકું મેઠ તણાં, ખેલ વારે ખાનરા. ૩
સો સો સાદ કરે, સાનુમાં સમજ્યો નહીં;
ફેફ કનોકાને, ખાનરસી ખેરા થો. ૪
ફળિયામાંથી ફેફર, ફેરી દહ પાછો ફેર;
એમ અમુથી આહિર, ખાનરસી બિયો થયો. ૫
ખંધુકે જીવંત કે, આયા લગ આવ્યો નહીં;
અલખેલા આંગો, ખગતર પેરીને ખાનરા. ૬
પોટાં પાંખ વિના, મોળા વિના ક્યાં મૂકીએ;
જે દિની વાતુંમાં, ખાનરસી બિયો થયો. ૭
પરથમ દહને ખેલ, પછી પતળિયે નહીં;
કાપે કાળજ કોર, તોય ખંદલીએ નહીં ખાનરા. ૮
પોપટ હોય નો પાળિયે, સુડાને નોય સાન;
મધદરિયે મેલી કર્યા, અમને ખાનરા કેના ખાન. ૯

ભાદર તટે ભરાય, કવલી દેહોરડા ધણી;
નહીં તું મેળામાંય, ખાનરા કેસુ ખોલિયે. ૧૦
ભોં ખીજ ભાળેલ નહીં, કો જીવું કીમે;
તેં મેલ્યા તીસે, જ્યાં ખેઠાં છઈ ખાનરા. ૧૧
સગા સાર કરે, વેલી વરતાવા તણી;
નેં મેલ્યા તીસે, ખેઠા છઈ ખાનરા. ૧૨
આંખેથી ઉઠે, ખાવળ મન ખેસે નહીં;
કાંઉ કણ ખૂટે, ખીડ ખાવું ખાનરા. ૧૩
કાંઠા કેળવને, કળથિયે મન કોળ્યું નહીં;
કાંઉ કણ ખૂટે, ખીડ ખાવું ખાનરા. ૧૪
ટાઢ્યું ને તડકા, લૂ અમને લાગેલ નહીં;
વાંસા વળી જ્યા, જેવડ થ્યા ખાનરા. ૧૫
કોઈ વખુટેલ વાણ, સંઘ આદો સૂઝે નહીં;
મધદરિયે મેલાણ, ખાદેય ખુડ્યાં ખાનરા. ૧૬
જાણ્યું હંત તું જીવ, મારગ તઠ મેલે કરે;
આવડી પ્રીત આહિર, ખાનરા ખાંધત નહીં. ૧૭
ખતરે ખેસાય નહીં, ઘરમાં ધર્ય ન થાય;
મન મસાણે જાય, ખળવા સાફે ખાનરા. ૧૮
ગર્ય સળગી ગજબ થયો, સળગ્યાં સાને વન;
લાણુ ખાજ્યાં લાકડાં, ખયું ભરીને ખાનરા. ૧૯
હુતું તે હારવયા, હવે નવો નથેં નેહ;
ભવોના ભવ સેહ, ખામણ રાંડી ખાનરા. ૨૦

દુકાળના દુહા

મવાડા મરધર તણાં, ગુજર ખંડ ગિયાં;
છોડે ગોડે છાંડિયાં, જે દિ પાંત્રીસા પડિયા. ૧
સજ્જન ખેડે ખેડે થયા, એક વારે જ્યા વછ;
કો મરધર કો માળયો, કો સોરઠ કો કચ્છ. ૨
એક તાળા આવશે નહીં, આવીએ અમે;
કર ના કોયલ જી, વાની મારી વીજડા. ૩
શે રોમાં રાખત નહીં, જો અસુ આહિર;
(નો) વાળા અણપઠ વીર, સૂંચે ઉગતા
માંડવા. ૪

રાજા કરણની ગુંજ

કરણ ખોળિયું પડતાં ગુંજ ખહાર નીકળીને

રડવા લાગી અને દરિદ્ર હસવા લાગ્યું. મહારાજ
કૃણે પૂછ્યું કે આમ કેમ ? ત્યારે, ગુંજ બોલી કે મને
સંધરનાર કરણુ ગયો તેથી રડું છું અને દરિદ્ર કહે
મારું સ્થાન કરણુ રહેવા દીધું ન હતું. હવે મારે
મન થઈ તેથી હસું છું.

સોનું સવા ભાર, આપે પણુ ઓજસ નહીં;
કર ઓઠે કિરતાર, આયો કરણુ ઉડારથી.-૧
ગુંજ કરીએ સમંદ્રા, કે કરણુ હોય જ્યાં;
દાણ પણુ દાખી નહીં.....-૨

માતા આગળ માનેલ નહીં, કામનને વાત ન કરી;
ધ, ગુંજ ગો ગળી, આયો કરણુ ઉડારથી.-૩
આંસુ ઝરે અપાર, નેણુ અરજણુ નૃપતિ;
વીર ન કીધી વાત, આયો કરણુ ઉડારથી.-૪
રણુ દેખી ગળ સાંભળે, નરપત્ત હલા રોધ;
હાથે કરી હણિયા, ભીષમ દ્રોણુ સળ કોય-૫

કાગડો અને હંસ

હંસા જેવી હાલ્ય, કાગો હાલેવા ઝરે;
નાંવે નાગરિયા ઢાળે, પાવરના ધણી.-૧

કોટડિયું લેવા કચું, હંસા કાગ હુવા;
નાંવે નાગરિયા, ઢાલે પાવરના ધણી.-૨

પંડય જોયે, જોયે પનો, (તારો) વળ જોયે વાળા;
નાંવે નાગરિયા, ઢાળે પાવરના ધણી.-૩

હાહા સરિતાના

ઉભેણુ કહે ઓઝતને મળીએ,
ગેડ અધાની ધરતી ગળિયે,
ક્યાંય રહે નહીં ટીલું કોઈ,
મારાં સુધી મૂલક જોણું
હેકણુ હટકો હાડે, જે ગંગાજળ જાય,
માનવિયાં કુળમાં ય ભૂત ન સરજે ભાગીરથી.
ગૂઢ વસ્તર ગોરિયાં, પગ પીડીને તાલ,
પતથટ ઉપર પરવરે, પડ જુઓ પાંચાળ.
આછા પાણી વીરડે, ધરતી લાંપડિયાળ,
સર ભર્યાં સારવ લડે, પડ જુઓ પાંચાળ.
નદી ખાળકે નિઝરણું, મલપતા પીએ માલ;

કુશળ કોઈ નહીં

કુશળ નહીં મેરૂ કુંગરા,

કુશળ નહીં સમંદરા આભ;
કુશળ ક્યાંથી માનવી, પાણી હંદો ગાલ.-૧
આયો તુરત છીકિયો, પીછુ ગયો રોધ;
એવે શુકને આવિયો, ક્યાંથી હોય-૨
ચાર પોર ધધે રિયો, ચાર પોર રિયો સોધ;
જાયા નહીં જહુરાધને, કુશળ ક્યાંથી હોય-૩

વેરાળ હડિયાણા

આવેલ દનડા જાય, પાછા પાલવશે નહીં;
મચ્છ મહાજળમાંય, કર વધૂટું વેરડા.-૧
જેઠો કોરી જાય, એનો ખંડમાં અટકો નહીં;
અપાઠ દિ' એક જાય, વસમું લાગે વેરડા.-૨
ખેરો જાપ તણે, ચીલે જે ચાલે નહીં;
જનની કાંઉ જણે, વરસું લાગે વેરડા.-૩

જમને લાંચ

જમડા તુંને લાંચડી, આપું લાખ સવા;
તું મારે ઘેર પ્રોણુલો, પિયને મેલી જા.-૧
ઘેલી થા મા સુંદરી, બાલ વિગારી જોઈ;
જમશ લેવે લાંચડી, કુળમાં ન મરે કોઈ.-૨

ગાળે કસુંબલ ગોવાળિયા, પડ જુઓ પાંચાળ,
નદીકાંઠાના રૂખડાં, વન સંગ્યા સીંચાય;
એક દાંડો ન સીંચાય, તો જડમૂળથી ન જાય.
પીપળ પાન ન નોડીએ, ન ભાંગીએ વડની ડાળ;
વહેતી નદીમાં થૂંકીએ તો જેસે ગુંડને ગાળ.
તરવેણીને તીર, અમે સાગવને ય સરજ્યાં નહીં;
નીકર આવતડો આહિર, દાતણ કરવા દેવદો.
નીલાં તડ મચ્છ તણાં, નીલી વાંકાનેર;
એક રંગીલાં આદમી, પાણી વળે જે ફિર.
જમરી કે હું જોરાવરી, કાબરો મારો જોઈ;
પેલાં નાથું ખાટલે, ને પછી વધાઈ પેટ.

સોરઠિયા દુહા ભલો.

સં. પુનવાળા

વીંઝરાનો દુહો, કંઠસ્થ શ્રી. મેરામભાઈ આરોટ :
મુ. ગરણી પાનસડા : વાયા બાંચરા.

આવ્યાને આપ્યાં નહિ, નહિ વળતાનાં વળાંખણાં;
પાછો ઉણુ ધર પાંવ, વળી ન દેવો વીંઝરા.
મું આપી મોટે, વીરા મું વહમો વખત,
તથ નય તૂટે, વાર ન તૂટે વીંઝરા.

અર્થ : હે વીરા વીંઝરા ! તિથિમાં વધછૂટે
થાય, પચુ, વારની ન થાય. અરે ! તમારા હેતની ધારની
જેમ ફેર ન પડવો જોઈએ, પણ પડ્યો.

કંઠસ્થ ટપુભાઈ ધાવણ : મુ. સીતાપુર : વાયા ઢસા.
પાવૈયા હોયજી પરખ, વંગડી વેતર ના;
ભૂલ્યો ધા ભખા, ખમે એરણુ ખેંગાઉત.

અર્થ : નપુંસક અને વાંઝ્યાને બાળક ન
હોય. લોભી ધન ન વાંપરે. પણ હથોડાનો ચૂકો ધા
તો એરણુ ખમે જ.

બુહો બેલ, ફાટેલ કરવાલ, સાય સોરા વાઢે;
મરહ મોળપે પણુ, વખે મૂચ તાણે.
પડતીની નિશાની આઠરા શબ્દોમાં
કોંજ વેતર ધર કધર, નીચાં નેહ કરંત;
અકાય ફેદી ઠાકર્યા, એનાં ઢોલ બજત,

અર્થ : પુત્ર હલકો પાડે, ધરનું માણસ
ધરરખુ ન સાંપડે. પછી નીચા વાસે વસે આમ
ત્રિવિ રહે એના ઢોલ થોડા વાગે.

શુંગાર : કંઠસ્થ : હરિજન નયા ભગત હરિ-
જન અખ ભગતના દુહા : મુ. ભાડા દેલણ : વાયા
ટીબી.

શું વખાણું વળાંક, આંટાળી અજો ભણે;
થોડે નમણાં આંકા, મે મોનવીઓ મંડા વળે.

અર્થ : થોડા નમણાં અંગવાળાં માનવી છે,
એનાથી પીડા વળે. ખીજ નાયડો.

કાળી માંળા ઢોકર્મા, કરતી સો સજ્જન આંખા;
અજો ભણે આત્મા, મારી મેન વેધુ આળા.

(અજનો વેધુ આત્મા એની સજ્જનના લટકાથી
વીંધાઈ ગયો.)

કંઠસ્થ : પીઠો ભગત : થોડાક છકડિયા
માર ધુળાકો મોરલા, મધ્ય બોલમાં મેણો;
ગરજે મેહુલા, સુતા જગાડે શેણા.
સૂતા જગાડે શેણા, રાઈ રહબોળ થિયાં;
પ્રીતાળુ સજ્જન તો પરદેશમાં ગિયાં.
ઢંગાવો ઢાલિયો ને વાંકા બોલે બોલ;
મોરલા તને મોતીઓ મઢાવું, નમણાં લાગે વેણાં;
પીઠો કયે વાય મુંજ સજ્જનની વાતડી

ધ તો કલેજ બળેથી કરે,
નીપજેલાં બેય સારાં નખતરનાં
દીધા બોલ ન પાછા ફરે.
દીધા બોલ ન પાછા ફરે,

એવાં શવેદી કોકિના જ શેણાં,
નીરખીએ નેણાં ત્યાં લાણને મરે.

પીઠો કયે વાય મુંજ સજ્જનની વાતડી.

વીરરસ :
ફટક ઘોડો ન ફેરબો, ટટક ન કીધો ધા;
નામ ન જાણ્યું લોકુએ, એય ધોડે ના
વલહા હાલે વંકડો, તો વંકા ચો વંક;
ગ્રીધા આગળ પધરો, રંકા આગળ રંગ.

દોઢસોક વરસ પડેલાં થઈ ગયેલ ચૂડા(સોરઠ)-
ના આંખા ભગત અને શેતરંજના ગોવિંદ ભગતની વાણી:
અવળા બય ઉચાળા, ગાઢાં રહ્યાં ચોરાય.

ગોવિંદ ભણે : ભણે સાચો તે વેરી કહેવાય.
રગડ પંથા, કામચોરાં, પેટમાં કાત્યુ વણી;
આંખો કંડે આઘા-રાખો ખાર ખીજના ધણી
પ્રેમ પૂજ્યે પરિણમ ને, ફૂલની ખાંધી ફાંટું.
આંખો ક્યે આનંદ હૈયે, જમની ન હોય વાટું.

સ્વ. કવિ કરણીદાન લીલા કૃત
કળ્પ હરન મગલ કરન, અશરણ શરણ આધાર;
તૂંવરાકુળ તારન તરન, આપ લિયો અવતાર.
વાતું રૈશે વીર, વખન ધણો નૃપ વીતતાં;
ક્ષણ ભંગુર શરીર, પડશે એક દી પુજલા.
પ્રાસ્તાવિક :

મન મોતી ને દૂધના, ત્રણેય સ્વભાવ એક;
તૂટ્યા પછે ન મળે, લાખ વાને વિવેક.
કાન કુંલ કરમ, ગઢ-મઢ ભંડાર;

ફૂટ્યા તૂટ્યા નવ ભલા, ઢાલ તોપ તલવાર.
તૂટ્યે ફૂટ્યે પણ મળે, કુળ હોય કુંદન રીત;
ફૂટે શીશો કાચનો, જેવી નીચ સંગ પ્રીત.

૦

પ્રેમપત્રના પણુગા : કંઠસ્થ : વ્યાસ માધવજી,
મચ્છુમંઠા.

શું તમને થાય, લખતાં બહાલાં વેણ;
મું પાંડેથી વરતી લ્યો, કાગળ કલમના મેળ.
સોના સમી પાતી થઈ, શાહી માણેક મોલ;
લેખન થઈ લાખની, તે લખતા નથી મોલ ?
પ્રીમન કળીમાં સરજિયા, સત-જુગીઓ છો નાણું;
કપટ કાળજે ન આણ્યાં, એ પ્રીતના પરમાણુ.

દુહામાં સરિતા

ચડિયો કેમ તુંને આ ચોલો, ?

ખીજ જેમ તમે નવ ખોલો;

વેદ-સમી હોય તારી વાણી,

બ્રામણ થઈને કાં ભરમાણી

જૂઠા વાદ, કરીશ મા જૂઠો,

ભાઈ ! પડીશ આખર તું લોઠો;

નદી નીરનો અંત જ લીધો,

સીલ કંડે છે ગ્યો છે સીધો.

ખલી અવસર આ તું ખો મા,

વધુ હું શું કહું, મન નહિ માનો દોષ,
સારા આ સંસારમાં, તમુથી અમ સંતોષ.

સ્વ. કવિ કરણીદાન કૃત :

ઓ ભવના કોઈ અંક, અધપત આડા આવતા;
ગણ કર દેચી 'ગાડાં,' પેટ ન ભરવું પુજલા.
કરમે કરમે કોય, પૂરવના અંકો પડ્યાં;
જાએ રીધી ન જોય, પાણી વાળી પુજલા.

અર્થ : જયકર્ત્તવ્યી કાઈને રિક્કિસિક્કિ
હોય નહિ. હોય તો તેમાં પાણી હોય નહિ. એ તો
કર્મના દોષે કંગીને જ કોઈ, માગે.

૦

વાલો થયા વામન, મહિપત બલિને માગતા;
જખરો ભગે જવેત, દિલ વત્તાથી દાદવા.
દિવ્ય કેવે દાંતાર, કર ઉપર કર જે કરે;
એ પ્રભુ ઉપકાર, દુનિયા માથે દાદવા.

૦

લોલી દેવા લાખ, મન મનસુખા કરે;
એન જૂઠ તુમાખ, જ્યો ગણવા જવલા
ચાહે હાંકા શ્યાર, કુંજર તોય કડકે નઈ;
ગહકે ગાઠા ગાર, જપટ નાહેરાં જવલા.
માગે નાગમગા ય, પડતાં પુગી આપવાં;
રાકડનો રિજય, જાસો રીઝે જવલા.

હે જવલા ! સામાન્ય નાગ નાગમગાથી રીઝે
તોય કાંઈ ન જો. પણ મોરલીના ચાપવા ઉપર જાસો
જાતનો નાગ રીઝે ત્યારે જ નાગમગાનાં દાંતાર દીટે.

જરી તરી સામું તું જો મા;

સોરઠની નદીઓ આ સો મા,

ગણતરીએ તું કયાંથી ગોમા ?

ઘણમૂલી કે છે એમ ઘણો,

તૂટ્યા સુધી કોઈ ન તાણો;

અભેમાન કદીએ નવ આણો,

કોણ ગરવ કરી કમાણો

સાચી વાત કદી નવ સારે, વાહીલાંને કોઈ ન ચારે;

વેંને પૂર પડે જે વારે, જમરી કે છે જમના બારજી

હુહા : પાટણના જૈતસિંહ પરમાર ને સજનીની તથા

સજણીના

સં. બાપલભાઈ ગઢવી .

કાગણુ આગે હે સખી, વસિયલ અંગ દહત, ૧
મેરા પિવ પરદેશમે, કૈસે ખેલું વસત! ૧
આલી ગુમાન છાંડકે, ઉઠકર ખેલો કાગ; ૨
કલ પછત હો આવરી, કીર નહિ એસા કાગ. ૨
પિવ બિન જો રંગ ડારીએ, લાજત બનકે કાગ; ૩
મેં સોહાગન ર્યામકી, ક્યોં નહિ લાજત કાગી ૩
પાટણ રંગમેં દૂખ ગયા, તું યહાં ખેડી રાય; ૪
પ્રીત કીનીસો નિભાઈએ, આન દેખી મત મોડી. ૪
પ્રીત પિયસે હો ગઈ, અળ નહિ આનસે હોય; ૫
આનહીસે જો પ્રીત કરે, વો નહિ પ્રીતકી હોય. ૫
તેરા પિવ પરદેશમે, ખેલો આનસુ કાગ; ૬
તું યહાં રાવત બહવરી, વહ નેરા બડ ભાગ. ૬
મેરા પિવ મુજમેં ખસે, વો નહિ મુજસે દૂર; ૭
કઠોર બેન ન ખોલીએ, સજની ભઈ હો ફૂર. ૭
લગન પિયુસે લગાઈ હે, બિડ જા પિયુ કે દેશ; ૮
વહાં ક્યોં ઠાઠી બહાવરી, સેવત કિન્હા કલેશ. ૮
ગિરહા-વિશ તનમેં લગા, છીન છીનછીજત શરીર; ૯
જોત તુમહારે દરશ બિન, લગા કલેજે તીર. ૯
પિયરા પત મેરી રખો, મેં આઈ તુમ પાસ; ૧૦
અળ યહાં રહા ન જાવહી, લગી પ્રેમકી કાંસ. ૧૦
મોરે પિયા મત રાધયો, લાજત પ્રીતકી રીત; ૧૧
પ્રીત મુગે જુગ અગમેંગે, વો નહિ કીજે અનિત. ૧૧
અળ નો આશિષ દીજીએ, હો રહી મુજકો દેર; ૧૨
આન મિલાહો ઉસ દેશમે, ખાલમ તજે ન મહેર. ૧૨
સ્વામી તુમ સુજાન હો, મોરે તુમ ભંગવંત; ૧૩
તુમ બીન એ ભવાટવી, કબુ ન આવે અંત. ૧૩
મુરધર મરધટ દીપતા, ચક્કડો પિયાકે દેશ; ૧૪
અળ વો પાટણ ના રહા, જલ ગયો જોખનવેશ. ૧૪

પાટણ પ્રીત બિલાઈયા, ઉઠ ગયો કાગ વસત, ૧
અળ તો પિયાકે દરસા બન, વસિયલ અંગ દહત ૧૫
કામણુ તુ વેરી ભયો, કિન્હા પિયાકો આમ; ૨
અળ હરિએઆ કીજીએ, આવે ના કાગણુ માસ. ૨
સજના તિહારે દરશ બિના, કૈસે જીવન પરમાર! ૩
જગમેં એકલ જૈતકો, છાંડ ચલી મઝદાર. ૩
તુમ બિન મેરી કોન ગત, સુતહો પિયાચિત્ત લાય; ૪
દો નૈનાં નહિયાં બહે, હિયરા મીટે ન હાય. ૪
રાવત દિન મોરે બીને, બિલખત બિને ન રેન; ૫
સજની તિહારી યાદમેં, બહત રહે દો નૈન. ૫
બિહલ નેન માને નહિ, કૈસે રહુ સમજાય; ૬
પિયાતિહારે દરશ બિન, અસુવામેં અંપલાય. ૬
સજના સુખમેં સો ગઈ, જગત હુવે પરમાર; ૭
પિવ બિરહા પરદેશ ગઈ, પ્રીત કીન્હી બલિહાર. ૭
પાતી લખી પ્રયાણકી, અળ તો બુલાવા લેજ; ૮
બાણશૈયા તનમેં બંમી, પિયા બિન સૂની સેજ. ૮
નેહ લગાયે નિહુર ભયો, બિછરે કહાં પરમાર; ૯
અવધૂત હૃદય તુમ ન લહે, યહાં બિરહા બિખધાર. ૯
કાગ રંગમેં રાંચ કે, દૂખત ક્યોં મઝદાર? ૧૦
બેરન ઉગરન આયગ, નૈના ખોલો પરમાર. ૧૦
સજની! વો સુખ અકથ હૈ, હરિસે મિલે દો નૈન; ૧૧
સુધ ન રહે શરીર કી, ભોર ભયો કહા રેન. ૧૧
તેરી સૂરતકો દેખને, ભટકે તીરથ અનેક; ૧૨
કહાં અવધ કહાં, દારિકા, બિજ, ગોકુલ ચહુ એક. ૧૨
રજપૂતા! વહ સૂરતકો, નૈના ભરભર દેખ; ૧૩
વો સજના સનસુખ ખડી, પ્રીત પૂરવકી પેખ. ૧૩
મેરા પિયુ અવધૂત ભયો, સજની મંગલ ગાય; ૧૪
મુજજલ માયા છાંડકે, હરિસે પ્રીત લયાય. ૧૪

સજના! સંત સમાગમા, સુર દુરલભ સુખદેન;
અખ તે હરિકે દરશ બિન, વિહલ ભયે દો નૈન. ૨૯

દુહા સજણાનાં

સજણ! મ જાણે પ્રીત ગાંધ, દૂર વસને વાસ;
દો નેણા આંતરે પડયું, (પણ) જીવ તમારી પાસ. ૧
અંબકે જો સજણ! મિલો, પણ ઇક છંદુ ન પાસ;
શમરશમ સે છિપ રહું, જ્યો કૂલનમે ખાસ. ૨
સજણા હું 'તું' તું' કરે, તૂંમે લગ્ગી તંત;
થાકે તો મનમે ન જોડે મો મળવારી ખંત. ૩
સજણ! કાળે અંખ જ્યો, ધડ જ્યો વિસ્તરજો;
માસે વરસે જો મળો, રંગ હે કૈ રહજો. ૪
સજણ! ગુણ સમુદ્રસા, તરતર હોઈ તેણ;
અંખગુણ મેટ ન સંભરે, રહું વિદાલી જેણ પ.
સજણ મળિયાં અહત સુખ, બિછડિયાં વેરાગ;
સજણ એણી પરે રખિખયે, બ્રાહ્મણને ગમે તાગ. ૬
બ્રાહ્મણ પણ કંબહુક મરે, તૂટ સુ જાયે તાગ;
સજણ! એણી પરે રખિખયે, શંકરને ગળે નાગ. ૭
રાધાવરકે કર વસે, પાંચો અક્ષર જેહ;
ધૂરકો અક્ષર દૂર કરી, રહે સો મારે દેહ. ૮
ઝાતી ધૂર કાગણ વચે, જલકો લીજે દેહ;
સો માગત હું સજણા, જ્યો અપેક્ષા મેહ. ૯
સાધુ વેશ જામે વસે, વચ દીજે જી કાર;
હમ તુમ એહજ રંગ હે, સો જાણત સંસાર. ૧૦
સજન ખાત સનેહકી, પરમુખ કહી ન જાય;
મૂંગેકો સપનો લયો, સમજ સમજ પછતાય. ૧૧
સજન ખાત સનેહકી, પરમુખ કહી ન જાય;
સાગરમે પાની ઘણે, ગાગરમે ન સમાય. ૧૨
સજન દોરી પ્રીતકી, મસ તાણે તૂટ જાય;
તૂટે પીછે સાંધીએ, બીચે ગાંઠ પઠ જાય. ૧૩
સજન હમ તુમ એક હૈ, હમ સંકર તુમ ઘી;
લીંબુસે ખંડો લયો, તરસન લાગે જી. ૧૪
સજન ચલે સિકારકું, ધર ઘોડે પર જન;
મે જો એસા જનતી, ચાખક લેતી છીન. ૧૫
સજન સજન મેં જ્યું, સજન કે મન ઝોર;

ધિક પડો વોં જીવકું, એક જીવ દો ઠોર. ૧૬
સજન દો મુખ મત કરો, દો મુખસે પત જાય;
દો મુખ કિયો પખાજકો, નિત ટકોરા ખાય. ૧૭
સજન હે સો કોસ બસ, દુરિજન ઘરકે પાસ;
મનમે એસા જાનિયે, તો સજન ઘરકે પાસ. ૧૮
સજન લેળાં જોડકે, ચારો નેન મિલાય;
સંપત નો કબુપે મિલે, સમો મિલ્યો ન જાય. ૧૯
સજના તું સુલતાન હે, ઉત્તમ તેરી જાત;
સજન એ કોસાં બસે, આન મિલાવે પાસ. ૨૦
સજન એસા જાનિયે, જો સે સિરકે ખાલ;
આપ જલે પર રીઝવે, તોય ન મેલે ખાલ. ૨૧
સજન એસા જાણિયે જો સે કૌકળ અગ;
આપ કરાવે કટકડા, પરહી ચઢાવે રંગ. ૨૨
સજન નેરે દરસ બિન, સૂકત સખહી શરીર;
પાપી નેન સૂકત નહિ, ભર ભર આવત નીર. ૨૩
મે જાણ્યું સજન પ્રીત ગાંધ, પ્રીત જાશે મુવાં;
સુતારી-ઘર લાકડાં, વેચાં થાશે જુવાં. ૨૪
સજણ ગિણગી ખ્યારકી, રહી કલેજે આગ;
જેસી ધૂણી અતીતકી, જખ ખોલું તખ આગ. ૨૫
સજણ સુવાણ્યુ રનેહની, પરમુખ કહ્યો ન જાય!
મૂંગેકો સપનો લયો, સમજ સમજ પછતાય. ૨૬
સજન સકારે જાણે, નેનાં ભર ભર રાય;
બિધના એસી રેન કર, ભોર કહુ ના હોય. ૨૭
સજન એવા કીજિયે, હાલ સરીખા હોય;
સુખમે તે પાછળ રહે, હાથમે આગળ હોય. ૨૮
સજન વનવેલી લાટી, કરે ઝાડસું પ્રીત;
સૂકે પણ મૂકે નહિ, એ સજનની રીત. ૨૯
સજણ એવા કીજિયે, જેવા કૂવાના કોસ;
પછડયા પાણી દિયે, રહે ન આણે રોપ. ૩૦
સજણ એડાં કીજિયે, જેવી કાંટાળી કેળ;
ફધમાં સાકર લેણિયે નો લણે દિયે મેળ. ૩૧
સજણ એડાં ધોરિયે, જેવો ટંકણખાર;
આપ બળે પણ રીઝવે, લાંબાં સાંધણહાર. ૩૨

લોકાયતોના દુહા

સોરઠના સાધુસમાજમાં તારાઓ અને નક્ષત્રોની લોકકથાઓ પ્રચલિત છે, તેમ 'લજનકીર્તન'માં ગવાતાં રાગરાગિણીની કુટુંબકથાઓ પણ સાંભળવા મળે છે. લગવાન શંકરનાં જુદાં જુદાં અંગમાંથી જુદાંજુદા રાગરાગિણીનાં જન્મ થયો અને ક્ષત્રી રીતે થયો તેની વાર્તાઓ મળે છે, તેમ શિવજીના જન્મજી હાથમાંથી નીકળેલો રાગ, ડાયા હાથમાંથી નીકળેલા રાગનો કુટુંબી કહેવાય એવા સંબંધો પણ જોડવામાં આવે છે. આવી જ રીતે કયો રાગ કેનો બાપ, ભાઈ અને પતિ થાય છે તેની કથાઓ પણ છે. કહેવાય છે કે બધા જ રાગોમાં દીપક રાગનું કુટુંબ સૌથી સ્તેજ અને બળવાન છે. આ પરિવારનો મુખ્ય રાગ દીપક ફરતો ફરતો કાઠિયાવાડમાં આવ્યો અને કચ્છથી આવેલી કનહરા રાગિણીને પરણ્યો ! આ દંપતીને ત્યાં જોડિયાં ભાઈબહેન તરીકે સોરઠ-સોરઠીનો જન્મ થયો ! સમય જતાં સોરઠ રાગ 'ગરનારી' નામની રાગિણીને અને સોરઠી રાગિણી 'ગારા' નામના રાગને પરણે છે. સોરઠી અને ગારાનું સંતાન તે ચોપાઈ અને સોરઠ તથા ગરનારીનો દીકરો તે દુહો ! પાંછળથી ચોપાઈ અને દુહાના વંશમાં જોડિયા, ઉખાણાં વગેરે જન્મ્યાં. આ વિશેષ એક દુહો છે :

આપજોડિયાને ઉખાણાં, સોરઠ સોરઠી ચોપાઈ;
સુગપણે દીપક ઢાલ, ઇ, સોરઠ લોમ ખડાઈ.

દીપક વગેરે રાગ અને રાગિણીને ગાવા માટે નકકી થયેલા વિષય તથા રસ હોય છે. અમુક રાગમાં અમુક જ રસ ગવાય એવી મર્યાદાઓ છે. બ્યારે દુહામાં ગમે તે વિષય અને રસને વર્ણવી શકાય છે. આ પરત્વે દુહા વિશેષતઃ આ પંથકમાં પ્રચલિત એક દુહો, કાઈ બાવાના હાથે ફેરફાર પોમીને, આમ બોલાય છે :

ગોસ્વામી મોહનપુરી

દુહો દળનો વેદ, - સજનહારે સરજ્યો,
ઇમાં ભેદ નકર ભેખ, સાચું સોરઠિયો ભણ્યો.

દુહો દળનો વેદ છે, એમાં અમુક વાત લખાય અને અમુક વાત ન લખાય એવા ભેદ નથી, તેમજ દુહો કોઈનો ભેખધારી પણ નથી ઇ તે સહુનો થઈને જીવે છે. રસ અને જ્ઞાનની સૂક્ષ્મ વાતો દુહામાં થાય છે. તેમ જૂઠાંમાં જૂઠી સ્થૂળ માળ દુહામાં જ કઢાય છે !

સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છના સાધુઓમાં કાપડી સાધુઓ સૌથી વિશેષ આખાભોલા હોય છે. સરમણ કાપડી અને જૂટો કાપડીએ જે લખતો અને દુહા લખ્યો છે તેમાં કાઈ વાતનો રંજ રાખવામાં આવ્યો નથી. વારે વારે તુલસીપત્ર તોડતા અને સ્નાન કરતા ભકતની મશ્કરી અખાએ કરી છે, તેમ શુભ લાગ ઘોઈ મસ્જિદમાં નમાઝ પઢતા મુસલમાનની ઠેકડી મેકરણ કાપડીએ આવી રીતે દુહામાં ઉડાડી છે :

જીંચો થિયો, નીચો થિયો, હથ ઢો કિયો હીં.
ફ્રાકી ઘોઈ કુરેં થિયો, કંઠિ અડલા મિલ'ને હીં?

○

આવા દુહાઓમાં સૌથી વિશેષ જૂદા દુહો ઈશ્વરને નહિ માનતા લોકાયતો (ચાર્વાકવાદીઓ) વિશે મળે છે. લગભગ બધાં સૌરસાધુઓએ લોકાયતોની ઠેકડી ઉડાવી છે. સૌથી વધારે અગ્રણી દુહાઓ લોકાયતોની વિકૃત્તિ કરવા માટે રચાયેલા છે. ઈશ્વરમાં ન માનતા લોકાયતો સોરઠની પ્રજામાં કદાવું પાત્ર બનેલા છે, જેમકે-

મન મેલાં તન સામળાં, કંઠે કેકારવ;
અરથ વગરના આરડે, ઇ લેટાળે ભવ.

આ દુહામાં લોકાયતોની ઝાળખણ આપવામાં આવી છે : એનાં મન મેલાં છે અને તન પણ કાળાં છે ! લોકાયતોમાં માંસ મદિરા વ્યભિચારનાં બાધ નથી,

એટલે તનથી પણ 'સામળા' કહેવામાં આવ્યા છે. લોકાયતો આમ તનમનથી મેલા છે છતાંય એને કહે તો કેકારવ છે! એટલે કે મોટી મોટી જ્ઞાનવિજ્ઞાનની વાતો કરે છે! દુહાની ખીજ જ પંક્તિમાં એની રૂપરૂપ અને સાચી ઓળખાણ રજૂ થાય છે કે લોકાયતો આમ તો અર્થ વિનાની વાતોને આરડે છે, નાસ્તિક દર્શન એ અર્થહીન છે, જે એવા ભેટી ભય તો આખા ભવને ભેટાળી દે - સત્યાનાશ વાળી નાખે!

લોકાયતો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં માને છે, આથી તેમની વિચારશ્રેણીમાં 'પાપ' નામનો શબ્દ નથી! ધર્મ અને વહેવારની નજરે જે કૃત્યને પાપ માનવામાં આવે છે, તેને લોકાયતો પાપ ગણતા નથી. આ વિશે એક દુહો છે:

ખાવું પીવું સધરવું, નાવું નાનો જોઈ;
લોકાઈનેાની ફાજમાં, પાતક એકે નોઈ.

લોકાયતો માત્ર ખાવામાં, પીવામાં અને સધરવામાં માને છે! 'સધરવું' એટલે એકમાંથી બે થવું, પ્રજોત્પત્તિ કરવી. લોકાયતો ક્યારેક જ નાતો જોઈને રનાન કરે છે એટલે કે બહુધા કરતા નથી, કારણ કે લોકાયતોની ફાજમાં કોઈ પણ વાતને પાતક ગણવામાં આવતી નથી!

આ લોકાયતો કેવા સ્વભાવના છે અને કેવી રીતે રહે છે એની બહુકારી નીચેના દુહામાં મળે છે: આપામંથા ને મનભરાં રહે ટોળકાં ટોળ; લોકાઈનેાની ફાજમાં, રાગી ફાળાંફાળ.

લોકાયતો પોતાના મનસ્વી પંથના અને મન મુજબ રહેણીકરણી કરનાર છે તેઓ ટીળાંમાં રહે છે અને અંદરેઅંદર રાગી=માત્રા એકબીજાની ફાળાફાળ જ કર્યા કરે છે!

આ લોકાયતોના પરમાનંદ અથવા પ્રમાનંદ કેમાં સમાયેલો છે? અથવા એ જેને આનંદ માને છે તે કેવો છે? આ વિશે લીમદાસ નામના કોઈ સાધુનો દુહો મળે છે:

કાયા વસારે ગુમળું; ઇ લોકાંનું બહુ;
ઇ ભરાણુ પછે લીમદાસ કે, મોજું માણે મન.

ગૂમડું પાકે અને જે આનંદ થયો એવા પ્રકારના આનંદનું લક્ષ્ય લોકાયતો રાખે છે. લોકાયતોનું ધ્યક્ષ પણ આવું સ્થૂળ-પ્રત્યક્ષ છે! આ લોકાયતો ઈશ્વરને માનતા નથી અને એમ માને છે કે સાર્વાક દર્શનથી ઈશ્વર અદૃશ્ય થઈ ગયો! ચાર્વાકને બકરી અને એના દર્શનને બકરીનું પાદવું કહી એનાથી સર્વ રૂપી ઈશ્વર કરી ગયો એવો વ્યંગ એક આપંજોડિયોમાં મળે છે:

બકરી પાદી ને ક્યો ભાણુ,
લોકાંને દીધાં પવૈયે ઠાણુ.

સોરડી સાધુ આરોપડો પછી ઈ કોઈને ભૂકતો નથી કે કંઈ કચાસ પણ રાખતો નથી! અહીં ચાર્વાક-દર્શન રૂપી બકરી પાદવાથી સ્પરશ સમાન ઈશ્વર બુઝાઈ ગયો એવો વ્યંગ કરીને ખીજ પંક્તિમાં ત્રેવડો વ્યંગ કોકે છે! લોકાંને એટલે કે લોકાયતોને આવાં આધાન કેવી રીતે રહ્યાં? તો કહે છે કે પવૈયાએ લોકાંને ઠાણુ દીધાં!!

શૈવસાધુઓમાં અલ્લકપણુ બારે હોય છે. આ સાધુઓ કોઈ મંથિથી પીડાતા નથી. ગંભીરતા કરતાં મસ્તીમગ્નકમાં એના સમય વિશેષ વીતે છે જગતને જોવાની એક હળવી નજર સાધુઓમાં છે. પોતાની આજુબાજુના સમાજમાં જેની વાત ન સમજાય તેના વિશે સોરઠા કે દુહાં ઝીકે છે:

લોકાં ફાકાં ને ભવરિયાં, ઇ મન ફાવે ઇમ ગાય;
સમજ્યા પગરનાં સાંગલાં, ઇ ગાંગલોનાં ગીત ગાય.

લોકાં એટલે લોકાયતો, ફાકાં એટલે ખોટું ખોટું ધૂણતા વાદી વાધરીઓ અને ભવરિયાં એટલે ન સમજાય એવું ગાતા રબારી. આ બધા મન ફાવે એમ ગાય છે, એ બધાં સાંગલા (મૂરખ) છે અને ગાંગલા (જેનો ઘડો નથી જેને કોઈ સ્વરૂપ નથી) માં ગીતો ગાય છે!

શૈવસાધુઓમાં, ખાસ કરીને કોળી, આહિર, મેર, ચારણ જેવી ટ્રીબામાંથી સાધુ બન્યાં હોય તેવા આ પંથકની યોવાઓમાં જોડકણાંનું પ્રમાણુ વિશેષ જોવા મળે છે. પોતાની સાથે રહેતા લૂલ-ફૂલ-કોણા સાધુઓની મજાક પણ તે લોકો દુહામાં કરતા હોય છે.

આવા દુહાઓમાં અશિષ્ટ લેખાનો પ્રયોગ વિશેષ થાય છે, ક્યારેક તો પ્રખ્યાત સંતલક્ષ્મીના નામ જોડીને દુહા દેવાય છે. જેમ:-

કરતા'તા કાંકની ત્યાં નીકળી પડી આપણી;
હવે..... એમ જોડ્યા ભૂટે કાપડી.

કાશિયા નર કાંકને લગતો દુહો આ પંથકના સાધુઓમાં આમ ખેલાય છે :

કાશિયા ખાવો જો અને, દરિયા મીઠા હોય,
કોડી જણે કુંભરને, વિસવામિત્ર શરમાય,

જૂનાગઢ, દારકા, સોમનાથના ત્રિકોણમાં દર પાંચ માઈલે એક ધર્મસ્થાન છે. એમાં રહેતા નાથ, નાગા, જંગમ, માગી જેવા સાધુઓ ચરસ - ગાંજો લગાવીને અનેક જાતની ચિત્રચિત્ર વાતો દુહામાં કરતા હોય છે. રસિકજનોને માટે આ અણુઓ લોકો વિતોહી સામગ્રી પૂરી પાડે છે. અમારા મંડળની સાથે અંવારનવાર આવાં સ્થળોમાં જવાનું થયું છે.

એમની વાતોમાં, દુહાઓમાં અને જોડિયાઓમાં કોઈ વિશેષ ઉપહાસનું પાત્ર નાસ્તિક ખન્યા છે અને તે પછી અમારા જેવા મુદ્દથ જનેસા ખાવાઓ. હાલમાનનો પૂત્રી અન્નચારી જ હોવો જોઈએ, પણ પરણી જાય એટલે હસવાનું પાત્ર બને ! સૌવસાધુઓની જિંદગી એ મસ્તરામની જિંદગી છે, ઈશ્વરમાં માનતા કોવા છતાં એમાંના ઓટા ભાગતા સાધુ સોદાયતો જેવા જ હોય છે !

નોંધ - 'જ્ઞાનિનવરચના'માં અગાઉ શ્રી નાનસાઈએ, 'ચાર્લ્સ ઈશ્વર' વિશે વાતો કરેલી. મારા મિત્ર શ્રી પંસાણલાઈ સાથે એની ચર્ચા કરતાં મેં સોદાયતોનો એક દુહો કહેલો. એ ઉપરથી શ્રી પંસાણલાઈએ સોદાયતોના દુહા લખી રાખવા માંડ્યાં. એમના ટપકાની રાખેલા દુહા આજ કામ આવે છે. સોદાયતો વિશે 'સોદાઈતોની કોજ' નામની લગભગ ચાલીશ દુહાઓ કોવાનું મનાય છે. જોકે અમને હજુ સુધી બે જ પ્રાપ્ત થયા છે.

-લેખક

દુહામાં પક્ષીઓ : સં. જયમલ્લ પરમાર

હંસ

હંસ કહે હંસની સૂનો, મોતી ખિન નહિ આખ;
જાન ગઈ તો જાને દે, જાનેકી પત રાખ.
હંસા તો તખ લગ ચૂગે, જળ લગ દેખે લાગ;
લાગ વિહોણા જે ચૂગે, હંસા નહિ પણ કાગ.

મારસ

સૂરા ! મારસ જેમ, ખગવાંદે બેઠી રિયો;
હોય તો કહેને હા, નહિ તો નાકારો લેલો.

કોયલ

અમે કોયલ તમે કાગ, લેણીની લેણપ નહિ;
ઘડીકનો ઘરવાસ, દાઝવું પડે દેગમશી.
કોયલડી કલવલ કરે, વનમાં તે અતિ લીડ;
એ રત ઠાકર ચાલિયા, હેડ જોખન પીડ.

મોર

શિર કાટું મેં મોરિયા, કાટું શિરનું ફૂલ;
ગંજતી રાંધી ગંડકિયો, હેડે લાગી ફૂલ.

કુસટિયાની કોર, મરં પણ મેલું નહિ;
મરીને સરલું મોર ગંધાદરને ઝાડવે

ચકોર

મીઠા જોલા ને મનહરા, આવા ને ચકોર;
આવો આપણ મળીએ જનમના કોરાચકોર.
પૂછો ચાહી ચકોરને, પૂછો જળચર કાંચ;
કાં નો પૂછો કમળને, રનેહી ગયે શું થાય ?

ચક્રવી

આડા કુંગર લોંચ ઘણી, તિયાં મળજે એમ;
મનથી ખિયણ ન મેલીએ, ચક્રવી દિનકર જેમ.

સિયાણો

મન સિયાણો જે હુવે, પાંખા હુવે ત પ્રાણ;
જાય મિલિજે સજણા, ડોહીને મહારાણ.

ખાપેયો

ખાપેયા પિયું પિહું લવે, કોયલ સરવે સાદ;
એવી રતમાં પિયું વિના, છવ્યાનો શું સ્વાદ ?

હુહા સોરઠીયા : હુહાના હુહા, બૂધરાના, વેરહાના, સૂરિયાના કાળિયાના, દેવહાના, ઇલિયાના, લાલા માલાના, કુંચાળાના ને પ્રાસ્તાવિક

સંગ્રહક : સનજનશી સુર-

હુહાના હુહા

નાહિ ગાણું નહિ ગીત, નહિ રાગ નહિ રાગણી;
વીધે ચરચર ચિત્ત, ખરડે ખાંણ ખરડાઇનું. (૧)
અણધર, ખરડે અંગ નહીં એની જાતડી;
તીર કમરડે તંગ, તાતું તોણું તીરછું. (૨)
ઉંડાણવા એ ધાણ, નહિ છળછળિયાં છીછરાં;
કુંણાં વીધી કાન, આરે લોકે અંતરે. (૩)
નહિ જાનું નહિ જાંગ, પેટ નહિ, પેટાળ નહિ;
લમણાંને લઇ લાગ, ગોરૂં ગોળો ગાજતો. (૪)
દિલડે દેતો દાગ, તૂટ્યાં જીગર જાળવે;
તડતડને તેજાળ, ધામાં એ ધારાં કરે. (૫)
છોગાળા કે છેલ, નહિ બાળ્યાં બુખલા,
માથાનાં મૂકેલ, ધાયલ ધ....ધા.....જરવે. (૬)
હુહા જેલે દાવ, જ્યાં જાંગીનાં ગડગડે.
જનોઇવઠા જ્યાં ધાવ, માથાં લળડે ધડ લડે. (૭)
કાળોતરો કરડેલ, અવળી રૂંવાડી અંગશું;
હુહાનાં ડાંગેલ, ઘેને ઘેધુર આંખડી. (૮)
ખીએ ખંજર લોક, ધુએ મંદિર માળિયાં;
ઝીલણીયાના ઝોક, વગડે હોક વગાડનો. (૯)
ખહાડર સાથે, ખાથ, પાણી મઠાને પરસ નહિ;
સિંહણ - સિંહનો સાથ,
નહિ સસલાં-શિયાળિયાં. (૧૦)
મોકે દેનો માર, મોકો માથાં ફેરવે;
ખમતલ ખુદણુહાર, સમે સાંચવે સાથરો. (૧૧)
હુહા હંબુકતી હાલ નોંધારાની જોથડી;
હુહા તાર ટપાલ, હુહા દૂત દરગાહનો. (૧૨)
કામણ કર્યા કમાલ, ખાંભી ખોડી ખડલડે;
પાણા કરે પ્રીતાળ, હુહા અમાંણાં દેશનો. (૧૩)

હુહા દશમે વેદ, સમજે નેને સાલે;
વિંચાતલની વેણ્ય એલી વાંઝણી શું જાણે? (૧૪)
હુહા દેહીમાંય, ઉલટ વણ આવે નહિ;
ખાતું જોભાઇમાં, ભૂખ વિના લાવે નહિ. (૧૫)
હુહા કરીએ ત્યાં જઈ, જ્યાં ખેડા હોય મુળ્ય;
અધૂરો પૂરો કરે, ને પૂરો કરે વખાણ. (૧૬)
હુહા જાણે જે જણા, કામિની અને કુરંગ,
કુરંગ અરપે પ્રાણને, કામિની અરપે અંગ. (૧૭)

હુહા બૂધરાના

બૂધ્યે ભાવ ધરે નહીં, નામ લીધે નહો તોય;
ઈ કળી શકે ના કોય, ભાવે દદાનો બૂધરા. (૧)
સરવાણી સાચી હોય તો, દકાળે કુકેય નહીં;
પેટાળ પાપીયું હોય તો, ભખ ન હુકે બૂધરા. (૨)
પ્રેમનાં ઉમટે પૂર તયે, અણ 'તાર' એખા. લિપે,
કોક 'તાર' તાગ લીધે, ભમરિયું વીધીને બૂધરા. (૩)
હોકે આવે રેહ, તોય ઉકારો નવ જોયરે;
ઈ મારગ મૂકી મરે, લડ નર સાચે મૂરા. (૪)
કાળજે કાળી વાઢય, તોય મોઢાં મરકતાં હોય;
એનું દુઃખ ન જાણે કોય, દિલ ભીતરનું બૂધરા. (૫)
ખીજને બેલપ કરે પાથરી, પડયાના પ્રાણ;
જીવ્યા સાચું જાણું, ભવ સુધાર્યો બૂધરા. (૬)
મનથી જ્યાં મનડાં મળે, એની મોજું મેરામણ જાય;
પછી તનમાં ટાઢક ધાય, ભારે મોંઘી બૂધરા. (૭)
મોંઘા મોઢામાંય, કોક ફરતલ રાખીને ફેર;
ઉર અજવાળાં ચાપ, કોક લેજીંધ બૂધરા. (૮)
વ્યાસ પણ વાંચી ના શક્યો, પ્રેમ હંદા પુરાણ;
ઈ લોધુંનાં કખાણ, કોક લેદુ વાંચે બૂધરા. (૯)
પ્રેમનાં પ્રાગવડ હેડય, કોક પ્રીતાળ પોઢિયાં,
રાતલ રડતાં રીયાં, બૂકે મોઢે બૂધરા. (૧૦)

પ્રેમને વાચા કોત તો, જગત જોળી થાત,
હલકી હેમણે જાત, લગવાં ખેરીને ભૂધરા ! (૧૧)

દુહા વેરકાને.

ફળ-ફળાદિક જોય, જળની, તન, જતન કરે;
નર ચરાંને નાથ, વાલું માથું વેરડા. -(૧)

મળી જેને મોટપ ઘણી, કયું ન કોઈનું કામ;
ધયું રેશે ધન ધામ, વાહિ ખારાં જેમ વેરડા. -(૨)

વળતાં જોળી વળે, જતાં જોળી જાય,
મે'ની માયા થાય, વરસા ભેરી વેરડાં. -(૩)

જેઠ કારો જાય, ખડસાં ખટકે નહિ;
અપાઠ દી એક જાય, વસમો લાગે વેરડા. -(૪)

ભરકારો ઈ લલા, સુરવીરને જ સોહાય;
માઠા માયામાંય, વસમો લાગે વેરડા. -(૫)

ખેટો જાપ તણે, જો ચીસે ચાસે ના;
જનની કાંઠિ જણે, વસરી લાગે વેરડા. -(૬)

વાર ન આવે વાએ, ઉછીનું ઉંજે કરે;
માઠ મધજળ માહિ, -કર વછૂટયું વેરડા. -(૭)

દુહા સૂરિયાના.

જળ માઝને જાળવે; અવગુંથુ કરે અપાર,
વડાને વકાર, સાયરને નાથ સૂરિયા....(૧)

નાગમગાને નાગ, કોથેથી કરડે નહિ,
પડે અજણે પાગ સર પર જે સૂરિયા. (૨)

નાગને કંડિયે નાંખિયે, હાથી કબળે હોય,
હીડી પાંજર કોય, સુપયું નોંપું સૂરિયા. (૩)

કાપડ ફાટયું હેય, તાંણા લઈને તુનીએ
કાળજ ફાટયું હોય, એને સાધો ન મળે સૂરિયા. (૪)

કાંસું ફૂટયું હોય, (તને) રેણુ દઈને રાખીયે;
કાળજ ફાટયું કોય, સાંધો ન લીધે સુરનાં. (૫)

ગાયે ખડ વાંકે ગળ્યું, મોતી માઝા,
હિંદુ હાલેના, (એનું) પેટ કરેવા સૂરિયા. (૬)

લગવે પેરી ભેખ, દેયું કેને દેખાડીયે,
આતમ અમણે એક, મંન્યાસી થયો સુરનાં (૭)

દુહા કાળિયાનાં.

જોળી જોળી ને ભૂપ, મધરાતે માઠુ ખતે.
કળવાં એનાં રૂપ, કંઠણ માનજે કાળિયા....(૧)

ખહાર ખળતર કોય, એસડ કરી એલાવિયે,
(પણ) અંતર ખળતર કોય, કાં એલાયે કાળિયા.(૨)

દુહા દેવકાના.

જીતે કુજું કાળીયું, જીતે ધેળા કમ,
ઈથીયે પાછેરા પગ, કળરી બરાવે દેવડા....(૧)

મળીયા મુંઢ ધણાય, મનસાગર મળીયા નહિ,
તેની તરયું રહી તનમાંય, દીલ અમાણે દેવડા (૨)

પાણાના પરચાદ, જાતે દિ' જશે પડી,
એક સારખ ને સૌખ્ય, દેવાણું ડગશે નહિ....(૩)

ખાણું જાય ખપે, વાંધિયા વાય ભગિયું
જલ જમવાર લગે, દેવાણું ડગે નહિ (૪)

દુહા ઇલિયાના.

પેલા પાનાવડ કરે જાં વાદળ વરસીતાં,
કણુ કબોમ તણા, નાં ઉગળે ઇલિયા. (૧)

દસ કોસી દાતાર, પ્રાંનેએ પનરાં લગે,
નવખંડ નાંમેચાર એક તહાળો ઇલિયા. (૨)

જાં ભામધિા ભીત, સાંય ચીત્રિયા કજી,
તાં ચાવડો વડ ચીર, ઇલિયો આડો ફરે. (૩)

વડ જડ વરસતાં, પરથમ પાનાવડ કરે,
કણુ કબોમના જાય ઉથડી ઇલિયા. (૪)

દસ ગાવાં દાતાર, પેપો દા પનરા લગત,
નવખંડ નાંમેચાર અં પડુ થારો ઇલિયા. (૫)

ભરિયા ધનખંડાર, ખરયા વિલુ જથે ખપી,
સદ કિરત સંસાર, અમર રહેશે ઇલિયા. (૬)

નીસરણી નંજધાર, ભામે ન વાલાં ભીત,
ચાવડો વડ ચિત, આડો આવે ઇલિયા. (૭)

માંડળકને મળતાં, પરથમ સાંમે થયો,
ચાવડા ચિતતાં, આંસુ વરમે ઇલિયા. (૮)

મોખાને સૂજે નહિ, દીધા ડેરા દાવ,
(હું) પાં માં લાખપસાવ, તો ઉપકારે ઇલિયા. (૯)

નાગકા દલાલના દુહા

ચઢાવીને ચોખા રહે, ચઢાઈ મફતનો માલ;
હોવું નહિ જોવું નહિ, નાગા એહ દલાલ. (૧)
નજરાણો માગે નફો, ખોટ થાયે નહિ ખ્યાલ;
અંધર પગ અન્યના કરે, નાગા એહ દલાલ. -(૨)
જડે લાકડે માકડું, ધૂમી વગાડે ગાલ;
વચમાં વેન્નિશાળિયા, નાગા એહ દલાલ. -(૩)
સર આપે મોતું કહી, હો પીતળના હાલ,
હક્કી ખાખ હરામની. નાગા એહ દલાલ. -(૪)
પ્રભુ તથાં પિત્રાઈ અને, કહે ભવિષ્યની ભાળ,
ગ્રાહકનો ગુણ નવ ચહે, નાગા એહ દલાલ. -(૫)
મંત્ર મોહની મૂકતાં, તાજુબ રાખે તાલ,
ફસાવીને દે ફૂદડી, નાગા એહ દલાલ. -(૬)
કરજ કરાવે કારજે, અતાવી વૃદ્ધીચાલ,
હમે હરાજ સાંભળી, નાગા એહ દલાલ. -(૭)
રાખને વાળં કરે, નિજને થાવા ન્યાલ.
નીતિબ્રષ્ટ નૃપને કરે, નાગા એહ દલાલ. -(૮)
જવાબદારી જોખમે, નિજને નહિ જન્મળ.
ખીજને બંધન કરે, નાગા એહ દલાલ. -(૯)
દુઃખમાં ભાગે દૂર જે, રસ ચૂસ્યા જ રસાળ,
નહિ પોતીકું પારકું, નાગા એહ દલાલ. -(૧૦)

લાલ-માલાના દુહા

તો'ક રાત કરે ત્યાં, વચમાં પોને ખોલે,
લાલો કહે છે માલાને, તે તણુખલાંને તોલે. (૧)
વગર તોતરે જમવા જઈને, સારું - નરસું ખોલે,
લાલો કહે છે માલાને તે તણુખલાંને તોલે. (૨)
કથામાં જઈ વચમાં ખોલે, ડાહ્યો થઈને ડોલે,
લાલો કહે છે માલાને, તે તણુખલાંને તોલે. (૩)
ધરે ધરે જઈને ચીજો માગે, રાંક જેવો થઈ ખોલે,
લાલો કહે છે માલાને તે, તણુખલાંને તોલે. (૪)
વેળા-કવેળા સમજે નહિ, ને વગર ત્રિચારું ખોલે,
લાલો કહે છે માલાને, તે તણુખલાંને તોલે. (૫)

જ્યાં-ત્યાં ધામો નાખી ખેસે, વગર ખોલાવ્યો ખોલે,
લાલો કહે છે માલાને, તે તણુખલાંને તોલે. (૬)
બધી વાતમાં ડાહ્યો થાવા, મે.જી.ધાલીને ખોલે,
લાલો કહે છે માલાને, તે તણુખલાંને તોલે. (૭)
સારું કોઈનું સાંખે નહિ, પેટમાં 'આઝા' લાળા,
લાલો કહે છે માલાને, એ અજતરાના ચાળા. (૮)

દુહા-કુંચાળાના

કિનાળે અંગની ઝરે, પંથ કરવા પળા,
વસતા ઘર વસિયો નહિ, કે'દી કુંચાળા. -(૧)
ચોમાસે ડોડી ચૂવે, પાણી પરનાળાં;
વસતા ઘર વસિયો નહિ, કે'દી કુંચાળા. -(૨)
શિયાળે ટાઢયું સોપરે, હાલે હિમાળા,
વસતા ઘર વસિયો નહિ, કે'દી કુંચાળા. -(૩)

ગરથ વિનાનાં ગાંગલાં

જરનું જગમાં જોર, ફેવળ જર વિશુ કાંગલાં;
દુધ તણો છે દોર, ગરથ વિનાનાં ગાંગલાં. -(૧)
નિરધનની નિરધાર ભૂતળમાં પ્રગ ભાંગલાં;
સફળ ગયો અવતાર, ગરથ વિનાનાં ગાંગલાં. -(૨)
વસતું ભણું વિદેશ, નાણાં વિશુ જૈનાવળી;
દામ વગર શો દેશ, ગરથ વિનાનાં ગાંગલાં. -(૩)

ગરજ સાકરથી ગળી

ગળ્યો જગતમાં ગોળ, ગોળથી સાકર ગળી,
એથી આના સોળ, ગરજ ગળી સાકર થકી. -(૧)
જે નમતો નહિ વેંત, અનમી એવો આદમી;
હાથ નમે ધરી હેત, ગરજ ગળી સાકર થકી. -(૨)
જેનું મુખ મલિન, જોતાં દીસે ઝેર સમ;
એને થયું અંધીન, ગરજ ગળી સાકર થકી. (૪)

જેના પર પ્રભુકૃપા થાય તેને

ધણ ચગી ને ચંગો ધણી, ચંગો મંગનહાર;
ચંગો તોરી રો ચાડીકો, તું ગૂંદે કિરતાર. -(૧)
રાગી, પાગી, ને પ્રાણી, નાડીને વળી નવાપ;
એતાં વાનાં જો મળે, નેહર હોય હૈયા માલ (૨)

દુરજન ડાગ લગાડવા, ક્યાં કરે પ્રતિકૂળ;
પરમેશ્વર (જેનો) પાંસરો, મહાજન પણ અનુકૂળ.-(૩)
કરે કષ્ટમાં પાડવા, દુરજન કોડ ઉપાય;
પરમેશ્વર (જેનો) પાંસરો, વાળ ન વાંકો થાય.-(૪)
માયું ફૂટે મીનંતી, તમે, પાવિશે પૃથ્વીપાય;
જો રેડે રાધવો, તો નરખંડ લીલો થાય.-(૫)
જીતને તારે ગગનને, ઈતને શત્રુ હોય;
કૃપા હોય શ્રીરામ કી, બાલ ન ઉપરે કાય.-(૬)
અરિનુ દળ ઓછું અને, વામે વિધન તમામ;
પ્રભુ, જેને, પાધરો. કંઠયુગ ન તેને, કામ.-(૭)
કરામત કિંતારની, જાણે છુદ્ધિ જરૂર;
કૃપા હોય કિંતારની, જોઈ લે તણપુર.-(૮)

ત્રણ અલેખે જાય

ધેલી તાણે, ધૂમટો, ચાકરડી શરમાય;
શોક્ય સાચવે છાકરાં, (એ) ત્રણે અલેખે જાય.-(૧)
લાડ કરે અળખામણી, વડારણો વળ ખાય,
ગરજવાન ગુરસો કરે, (એ) ત્રણે અલેખે જાય.-(૨)

હુડામાં પક્ષીઓ : બચેથો-કોયલ-મોર

ખપૈયા કોયલ બોલિયા, તલખ્યાં મોરાં તે,
ઓતરખંડથી આવજો, મોંઘો થામાં મેહ.
હોલો

ન હોય નો નલે નહિ, પૃથ્વી પાવરરા,
'કો'ક 'કો'ક કાનાણા!' હોલો ભાખે હમીરીઆ.

ચીખરી

કાખી લેરવ કળકળે, જમણાં જાંગલ જાય.
લોડી ખંભાતણું ઈ ભલે, આ સંઘ દ્વારકા ન જાય.

તેતર

અવળે શકને આવિયાં, કાળો ગણેશ થિયો,
મેડીપરને મારગે, રાવલિયો રણમારિયો.

થેહ-ચીડ ને પારેવાં

સેરાં, મદવાં, ઘાયલાં, ગળતી માઝમ રાત,
થોડ, ચીડાં પારેવડાં, તિપ્ત લાગે પગમાત.

માગે આદર મક્તિયો, કાયર કીર્તિ ચહાય,
અણુસમજુ અણુવર અને(એ) ત્રણે અલેખે જાય. (૩)
અડવો રાખે ઓડિયાં, ગીત ગૂંગણો ગાય,
પાળો પરમારથ કરે, (એ) ત્રણે અલેખે જાય. (૪)
જાંઘણશીતું આપખું, પામરની પટલાઈ,
વેરાગીના વાવદા, (એ) ત્રણે અલેખે જાય. (૫)
ટીલાં તાણે તરકડી, દંભી ગંગા નહાય,
પાખંડી મંત્રો ભણે, (એ) ત્રણે અલેખે જાય (૬)
અણુગમતાં ઓવારણાં, વિશેષ ભલમનસાઈ,
વખાણુ પોતાનાં કરે, (એ) ત્રણે અલેખે જાય. (૭)
ખોથડ બાધે બાપડી, અણુધડ અવળો થાય,
હાળી હાફોટા કરે, (એ) ત્રણે અલેખે જાય. (૮)
નમતું તોણે વાણિયો, દયા ખાટકી ખાય,
અખ્યાગત બાંહું કરે, (એ) ત્રણે અલેખે જાય. (૯)
હત્રકટ ઈચ્છે આખર, ખંધો જમીન થાય,
બાધો વરધોડે ચડે, (એ) ત્રણે અલેખે જાય. (૧૦)
શકની સાથે સરળતા ઠગ સાથે હકુરાઈ;
દુશ્મન સાથે દીનતા, (એ) ત્રણે અલેખે જાય. (૧૧)

બગલો

મન મેલા તન ઉજળા, બગલા સુંદર રૂપ,
તેથી નો કાગા ભલા તન મન એક જ રૂપ.

ધૂવડ

ચાતક ચક્રવા ચતુર નર, પ્રતિદિન ફરે ઉદાસ,
ખર ધૂવડ ને મૂરખ નર, સુખે સુખે નિજવાસ.

સુધરી

સુધરિયું સગા, કોડે માળા કરતિયું,
ગૂંથ્યો ગોલણિયા, ધન્યો તળાગત ધણી.

ચકવો ચકવી

ચકવી ચકવેકો કહે, રેન પડે મન રાય,
ચલ ચકવા વહાં જાઈએ, જહાં રેન ન હોય.

કાંકણુકાર

રાણા જોને રાત, પૃથ્વીને પોરા થિયો,
ન સૂવે નીંદરમાં, હેયું કાંકણુકારનું.

સાજણશી સુરકૃત રા' માંડળિકના દુહા

રજૂઆત : રતુભાઈ રોહડિયા

[સાજણશી સુર રા' માંડળિકના દસોદી હતા. સાજણશી સુરના દુહા રા' માંડળિક વિષે પ્રચલિત કરતાં નવો જ ભાવ આપે છે. એનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય વિશેષ છે. આ દુહા શ્રી. રતુભાઈ રોહડિયાએ સાજણશી સુરના વારસદાર સજજનશી સુર પાસેના ચોપડામાંથી ઉતારેલ છે. સજજનશી સુરએ પેતાની પાસેના ચોપડામાંથી મોકલેલા અન્ય દુહા પછીનાં પાનાંઓમાં આપ્યા છે.]

નર નરેઉ નંધઅડ તણે, તૂ ધુમ્મડમલ ઘાએ,
લાલે ભલાં ભલાઈ, પગે ઉપાડે પાલઉત...૧

(હે મહીપાળદેવના પુત્ર માંડળિક, વીર એવા તું બ્યારે પગે ઉતાવળે ઉપાડીને સાથે ધાવે બ્યારે નદીકાંઠાના (નંધઅડ) નરો તારી સામે ટક્યા નહિ. તું ભલાઈનાં વેણુ ખાટી ગયો.)

સૂજ ન ગુ સમથળ તણું, તૂ ગરે રે ગાર
વેળી વાસણિઆ, પ્રાનાં એએ પાલઉત...૨

(હે મહીપાલના પુત્ર માંડળિક, તું મહાડ (ગિરનાર)વાસી હોવા છતાં તે મેદાનના યુદ્ધની સૂઝ નહોતી ખોઈ, સમુન્ની, ભરતી માફક રીઝેલા તે શત્રુઓના પ્રાણુ જ ખેંચી લીધા.)

પડ સદીઓ પાસા, ઉપરે આરાળે કરે;
નં ધઓ નીછટતાં, પુત્ર તોળા પાલઉત...૩

શસ્ત્રોની આણીઓ (આરાલે=આર=આણી
આરાળે=આર, આણી વાળાં, મતલબ કે શસ્ત્રો) વડે તે મેદાન(પડ)માં સારો પાસો નાખ્યો, જે ફેકોતી પાછાં ન વળ્યો. મહીપાળદેવના પુત્ર માંડળિક, આવી તારી પહોંચ (શક્તિ) છે.

કાળરીઓ કતલાં, ભડ-ભાળે મો ન કારાં;
માંડળિક મેરણુ, પુછ ન કારાં પાલઉત...૪

(મહીપલદેવના પુત્ર માંડળિક, તે કાળરચીતરા પહોંચેને કાપી કાપીને કાતળાં કાતળાં કરી નાખ્યાં. બધાં ભેઈએ ત્યાં વીરોના મુખે લડવા માટે નાકારો કળાય છે. અ.મ માંડળિક આગળ છે. અને પાછળ લડવાના સરાલ(પૂછ)ના બચાવ નાકારો સંભળાય છે.)

કેવ તે ગામેતી કિઆ, યુ આરી વસરા,
ભાવંઠ ભાંજેનાં, મોટાં પ્રાળે માંડળિક...૫

(હે માંડળિક, મોટા પુરુષો વગર ગુણીજનોની ભીડ(ભાવંઠ-ટ્રારિટ્ટય) ભાંગતી નથી. ઘણા વસમાં સમયમાં સપડાયેલા કવિઓને તે ગોમધણી ક્યાં છે.)

કાંની કનજ ગાંધ, વીસવસાએ વાંધ;
માંડળિક તું મળે અધિક લાભ આપણું...૬

(હે માંડળિક, સાચે સાચે (વીસવસા) એ વાંત (કાંની=કહાણી) વાંચે ચડીને કાનોમાં પ્રવેશી છે કે તને મળવાવાળા કવિલોકાને તું અધિકાધિક લાભ આપનારો છો.)

જિ વેસ લાવીઆ, ગાઠા ગગનાંચળ ધણી;
કે રેલેઆં રામાઈ, નુધ માંડળિક...૭

(દઢ અને ગિરનારના ધણી એવા રા' માંડળિક, તને રીઝવવા કંઈક વેશધારીઓ આપી ગયા, પણ નારીવેશ (રામા=સ્ત્રી=રામાઈ=સ્ત્રીવેશ, સ્ત્રીશુપંક્ત) પર રેલાયો (રીઝયો) જ નહિ.)

તુ પેખેઆ પખે, સખ રખે સા નાણતુ;
ઠુધલ રોગે ધણે, માંડળિક(ક) મળિ ન સગા...૮

(હે સગા, હે માંડળિક, તને બોધા વગર જ સુખ મનવી-રાખી સારુ જ (સા) નાણતો હતો, હું ઘણા રોગોથી ઘેરાયેલો છું. હે સગા, તું મને મળીશ (ભેટીશ) નહિ.)

સમદ, સરીર તણા, વડ કંઠ વીસાસીએ નંધ;
અમગળ અણુ મળેઆં, માંડળિક(ક) રખે મળે તું...૯

(શરીરના સંબંધો તો વડના કાષ્ટ (વડકક) જેવા તકલાદી છે, એનો વિશ્વાસ ન કરીએ, તૂ મળવામાં એ અમંગલ (મારું મરુ) નિશ્ચિત જ છે, તો હે માંડળિક, તું મને મળીશ, (મેટીશ) નહિ.)

સધે ગોરખ સુતાં પથુ, તૂ જાગાંતલ જાણુ;
રાખને રધએ રાણુ, માંદરે, માંદરે માંડળિક(ક)...૧૦

(સિદ્ધ યોગી ગોરખનાથના સુતા પછી મેં તને જાગનારો જાણ્યો છે. હે રાખ, હે માંડળિક, હવે તું રાખે તો અમે મહેલોમાં (માંદરે=મંદિરે=મહેલોમાં) રહીએ.

હુઓ દતિ પાખે, ખંડે ખાંધે ખૂની થીઉ;
ઉગ રાખે એથ, તૂં મેવાત્રીએ માંડળિક(ક)...૧૧

(દાતારી વગર હુહો; ખંધે સ્થળે (ખંડે ખાંધે) ખૂની (ગુનેગાર) થયો છે. તેને ખેચી લઈને તે મેવાત્રીએ (ભૂટારું-લોકો=તાત્પર્યે છે અસંસ્કારી, નીરસજનો) પાસેથી જાળમાં ગીરો-રાખ્યો છે.)

ધારાળે ધારણુ સુત, રેતુ રોધ તણે;
વાએ વીખ ડંગે, મોદળ ડંગે ન માંડળિક(ક)...૧૨

(હથિયારો, અને શસ્ત્રધારીઓ સહિતનો ધણો અવરોધ રહ્યો હતો, પણ હે માંડળિક, એવા શસ્ત્ર-વર્ષાનાં વાવાઝોડાંથી શ્લેષ (વીખ) ચલાયમાન થયા, પણ કાંઈ ગિરનારૂપ તું ડોલે નહિ.)

ધરી ધરણુ ગા, ધારાળે ડંગેઆ પથુ,
કંઠે આણે અસા, માંડળિક(ક) માથા પેલા....૧૩

(હે માંડળિક, પૃથ્વી પર તરારની ધારોથી કપા-યેત્ર પછી શિરાને પૃથ્વી પર રાખીને આકાશમાંથી તે (ધડને યુદ્ધ કરતું નિહાળવા) તારું માથું કાઢ્યું.)

તાણી તેં મેછો તણે, માથે સજડ મરે;
ઉદ્રાવે ઉધએ, માટ લેટતાં માંડળિક(ક)...૧૪

(હે માંડળિક, તું તુકો માથે તરવાર તાણીને પડ્યો અને મરાણો. આ યુદ્ધો વડે તે અનેક શિરો-રૂપી માટલાંઓને રણબૂમમાં રડવડતાં કર્યાં.)

ઉઠ પે તુ ઇડર તણો, મરઘ મેછ તણો;
ધારાળે ધરેઆં માથાં રજ રજ માંડળિક(ક)...૧૫
(હે માંડળિક, ક્યાં તે ઇડરમાં પગ (પે) ઉપાડ્યો, (યુદ્ધનું પગલું બધું) ત્યાં મલેચ્છોનું સૈન્ય મરાઇ પડ્યું, એમનાં માથાં શસ્ત્રોની ધાર પર ધરીને પ્રહારો વડે રજ રજ જેવડા દુકડામાં કપાઈ પડ્યાં.)

આતલ ને ઇડર તણિ, પાધરે પંછેર કિઆ;
વાઠિ વમરાં રા, મેછાં રેત્રી માંડળિક(ક)...૧૬

(હે માંડળિક, ઇડરના યુદ્ધમાં તારી સામે આવનારા સુલતાનના સવાશર મુસલમાન સરદારોને તે ઇડરને પાદરે પાશિરના કરી દીધા; હે રાખ, તે એ વસમા કહેવાતા વીરોને વાઢી-રહેસી નાખ્યા.)

લાંખે ઉપરે લા, સુ દરે નીસરતાં નરે,
આંકે કુણુ અણુઆંક, પ્રાણુ તાળા પાલાઉત...૧૭

(હે મહીપાલદેના પુત્ર માંડળિક, હે નર, તે દરવાળો (દરે) ખોલીને નીકળતાં સાથે જ સુલતાનના લાખોના દળ સાથે લા નાખી. હે અણુઆંક (ગુલામીના ચિહ્ન વગર)ના આત્માવાળા રાખ તારા પ્રાણને પરત્રતાના આંક (નિશ્ચય) વડે આંકી શકે એવો કોણુ છે?)

વસરા વીરાતન તણુ, પડે તુ એવેઉ પેથ :
તું મારીતાં મેછ, મસ નડંગેઉ માંડળિક(ક)...૧૮

(વસમા વીરરસનો તને એવો તો આટો (પેથ) પડી ગયો કે મલેચ્છોને મારતાં (અને વેરીઓને હાથ મરાઈ જતાં) તું જરા પણ ડગ્યો-ચળ્યો નહિ.)

અંગ, ખેહાં ઉધાણુ, વાસણુ વઠિ તાહળી,
સમીઓ સોરઠ રાણુ, મૂછો જેહી માંડળિક(ક)...૧૯

(હે માંડળિક, તારી યુદ્ધની રીઝને ધન્ય છે કે તારું અને વેરીઓનાં શરીરો કમચઃ યુદ્ધોત્સાહ અને આયુધના ધાવો વડે ઉધાડાં થઈ ગયા. ક્ષત્રિયધર્મની મૂછો માફક ક્ષત્રિયોનાં છત્રીશય કુળોમાં, હે મોરડપતિ, તું શોભ્યો (સમીઓ) સમાયો.)

સત્ર વસ ગિઆ, ના, પે સૂં પડે પેત્ર કરે,
જિકેએ જળ તણુ, માછવાહારી માંડળિક(ક)...૨૦

(હે માંડળિક, જળમાં સ્વપાચેલાં માછલાંઓ માફક તું શત્રુને પગે પડી, ખંડણી ભરી તામે થવા માટે આવ્યો જ નહિ.)

હુહા દાદા ખાચરના : શામળા-સ્મરણુમાળા

સં. મોટાભાઈ ગઢડાવાળા

સમરું દેવી શારદા, પ્રથમ નમું પરમેશ,
રાધેવર રિઆવવા, મારી ભેર કરો ભાવેશ. ૧
વહાલા શાવણ વદની, આઠમ બધ અધરાત,
તું જનમ્યો જગતાત, સોળ કળાયે શામળા. ૨
હરને મુખ ભાળ્યો હરિ, તને બાળ સ્વરૂપે બાપ,
ત્યાં તો તનડા કરો તાપ, સંધા ટળ્યા ચે શામળા. ૩
કમ બલિના દેહ પર, તારા વેરાટના વધ જમણુ,
એથી ભાખડીયા ભગવાન, શોભોશ હાલતાં શામળા. ૪
દેવકીજનો દીકરો, તને કોક કોક કહે છે કાનઃ
પણ ભણાણો ભગવાન, સચો જશોદા શામળા. ૫
રાધેવર રીઝ્યા વિના, ટળે ન શરીરના તાપ,
તારી ભેલપ વિના બાપ, સાવ નકામું શામળા. ૬
અનાદિનો આપણે, નટવર છે નાતો,
એની વિદ્વંસ કરું વાતો, મને સાંભરે એટલે શામળા. ૭
નવલખ ધેતુ નંદની, તું ચારતો મારી સાથ,
તે દી ભેળા ખેતી ભાત, તું શોખે જમતો શામળા. ૮
શોખે ગાયું ચારવા, જતા જમુના તીર,
ઈ વાલપ મુખે વીર, છે તમારે શામળા. ૯
તે દી દશક ધેતુ હજતી. એમાં એકમે દોતા આપ,
તે દી બેઘડાં ભરતાં બાપ, શેડ ધમોડે શામળા. ૧૦
ત્યાં સૌ ગોવાળિયા સામટા, તું કરતો ભેળા કાન,
તે દી ભગડ તુ ધ ભગવાન, આપણ સાથે રમતા શામળા. ૧૧
ભૂદર જતો ભણવા, તે દી કાકર હતો બહુ ઠોક,
તારી નટવર લખતો નોટ, ઈ હું સુદામો શામળા. ૧૨
ભાણ ખારા ભાવથી, તમે મારા થયા મેમાન,
તે દી વિદુર હું વદજણુ, તારાં ચરણુ ધોયા શામળા. ૧૩
દર્શન દીધાં દાસને, તેં જળવંત ફેરવી બાર;
ઈ દાસવો હું કિરતાર, મારી સામું જોને શામળા. ૧૪
પડે બંધાવી પાધણી, મારી લખપત રાખી લાજ;
ઈ માંડણુ હું મહારાજ, જોને સૂરત સામું શામળા. ૧૫

જૂડે ગજને જાણ્યો, તે દી વિપુલ કરેલ પાર;
ઈ ગરૂડ હું ગિરધર, તારી સાથે દોડેલ શામળા. ૧૬
ગાયો જે દી ગોવિંદા, મેં કેદારો કિરતાર;
તે દી હરિ પેરાવ્યો હાર, ધ છું નરસૈયા શામળા. ૧૭
થંભ ધગી રાતો થયો, તું પોકાર્યો પ્રહલાદ;
સુણી ભગતનો સાદ, તું સાવજ રણકયો શામળા. ૧૮
ખાંડણ્યે લઈ ખાંડિયો, મને ચંગાવતીએ શ્યામ;
તે દી નટવર રટતો નામ, ઈ હું ચેતૈયો શામળા. ૧૯
બચ્યાં જે બિહારી તણાં, જલતાં અગન જે;
તે દી મિંયાઉ મિંયાઉ કરી મેં તને સાદ કરેલો શામળા. ૨૦
ગઢ પર ગઢ તારું-ગણુ, મારી અંતર પૂરી આશ,
હું દાદો ખાચર દાસ, ને તું સેજનંદ શામળા. ૨૧.
દર્શન દિયો દાસને, અને છોડો ભવવત ફંદ;
નટવર દેવકી નંદ, હવે શીદ અતાવો શામળા. ૨૨
વહાલા વસુદેવજી, અને દેવકી જેલકુકા;
તે દી ભોગગનાં જૂકાં, સોપે કરિયા શામળા. ૨૩
પગલિયે પાગલ ખન્યો, છુધવાટે ધનસ્થામ;
અંતરના આરામ, હવે અળગો ન મૂકું શામળા. ૨૪
વાલો મુને વિહલા, તું કાનુડા કેવા,
માતા જશોદા જેવો, તું સાચું માને શામળા. ૨૫
મોહન નાને મુખડે, મારે યુવન લેવાં ચાર,
વેરાટ રૂપ વધાર, તો શું સમજતું શામળા. ૨૬
ત્રિલોક પર પ્રીતિ વધે, એવું રાધવ રૂપાળું,
કિન્ન અંગ કાળું, પણ છે મરમાળું શામળા. ૨૭
મોહન તારી મૂર્તિ મને વાંધી ધનસ્થામ;
હૃદય વચમાં રામ, તને સદાય રાખું શામળા. ૨૮
સ્મરણુ કરતાં સ્થામનું ધટકૂલે ધનસ્થામ;
નટવર તારું નામ, છે બહુ વાંચું શામળા. ૨૯
તું વિનાનું ત્રિકમા, કોઈ નહીં કિરતાર,
સ્વાર્થમય સંસાર, સગો તું એક જ શામળા. ૩૦

રટણ તારું રાતદિન, હેતે કીધું હોય; નટવર વિના ન હોય, મને સરગ તેડું શામળા. ૩૧
 જીવ અને જમરાજને, હાકલ થાતી હોય; નટર વિના ન હોય, મને સમરણ ખીજું શામળા. ૩૨
 જીવલડો જગ જાગમાં, ભૂલેય જો ભરમાય; તો વિઠ્ઠલ વસે કાય, મને છોડાવજો શામળા. ૩૩
 અંત વેળાએ એકલો, નટવર આવીશ ના; એળાં રાધામા, તું સાથે લાવ્યો શામળા. ૩૪
 નટવર તારું નામ, મને બચપણથી વાંચું; તો કાને જઈ કહું, મારી સાતલ વાતું શામળા? ૩૫
 ગોવિંદ ગરીબાઈના, તને ખાવિંદ હોય જો ખ્યાલ; તો નટવર કરજો ન્યાલ, સંતાપીશ મા શામળા. ૩૬
 તારા ગણાયે ત્રિકમા, એને સંતાપીશ નહીં સ્યામ, ઉલ્લસ ને આરામ, શીદ આપે છે, શામળા. ૩૭
 વેવાર વિટંબયુ તણું બૂદર હોય જો લાન, તો ટાળવા દુઃખ તમામ, સમર્થ છો તું શામળા. ૩૮
 ન્યાલ કરતલ તું નહીં, તું વસુલાતી વાલ, તું છે દીનદયાળ, મારી છેલ્લી કોરટ શામળા. ૩૯
 વાલા અપીલ વાંચીને, આપો ચુકાદો આજ, પછી મુદત વીતે મારાજ, સાવ નકામું શામળા. ૪૦
 કાળજની કાને જઈ, મારે વિઠ્ઠલ કરવી વાત, તું વિના જગતાત, કાણુ સંકટ મટાડે શામળા. ૪૧
 તને ગમે જો ત્રિકમા, તો કરજો મારાં કામ, રેંજો મુખે રામ, સદાય રાજી શામળા. ૪૨
 તું કસોટી કેશવા, હું શુદ્ધ સોનું ધનશ્યામ, કસ મેટી જો કાન, તને શક પડે તો શામળા. ૪૩
 વેણુનાદની વિકલા, જખના છે જહુંવીર, તો જઈને જમના તીર, મારે સાંભળવી શામળા. ૪૪
 તે પૂરેલું ત્રિકમા મામેરું મહારાજ, કુંવરખાઈને કાજ, તું શેઠ જનેલો શામળા. ૪૫
 ઘટકમાં દાડીએ હવે, શામળાને ચૂકું નહીં, નાતે નરસંધ્યાને, તું શેઠ જનેલો શામળા. ૪૬
 બૂલણના ભણુતા હત, એનું નેસમાં જશે નામ; ત્યાં તો લીલા આટુ લીન, એ સૂકલ ફાલ્યો શામળા. ૪૭

લાજ જશે લાલા તણી, એવું કેશવ તે કળિયું, ત્યાં તો ધીંગી ધમોળિયું, તેં સાહ પુગાડી શામળા. ૪૮
 તારે ભરોસે ત્રિકમા, નીમાં ભગતને નાથ, એનું હેતે લાંબે હાથ, તેં જાપર ચાલ્યું શામળા. ૪૯
 નૃપતિ બરડે નાઈને, ગયેલ ભગત ગામ, ઘંઈજો થઈ ધનશ્યામ, તેં ચાંપેલ પગને શામળા. ૫૦
 મળ કર તું માવજી, પણુ હેતુ થાય ફેરાન; એમાં કદીયે તોરી કાન, શોભા ન વધશે શામળા. ૫૧
 ગાલા અને ગરીબડા, બેઠે એક હાંકણે હાંક; ઈંકુંસ મામાનું કાંક, તુંમાં સટકું રહી ગયું શામળા. ૫૨
 નટવર હતો બહુ નાનકા, તે દી ચોરીને પાતો જાશ, ઇં ખટપની ખુમાશ, તને ચડી મગજમાં શામળા. ૫૩
 મોહન છે મારે ઘરે, ગોકુળમાં ચટયુ ગાઈ, તો પ્રેમે દૂધડાં પાઈ, તુને શેઠકાં હું શામળા. ૫૪
 સુદામાવાળા સ્યામ છે, વાલમ તાંદુલવટ; જમવા આવો ઝટ, સોખમણુ વિના શામળા. ૫૫
 એકું ખાવાની આપને, જો હેડે હોય હામ; તો શબરી જેમ ધનશ્યામ, હું આખી પીરસું શામળા. ૫૬
 જીલડીને ઘેર લાવથી, એકું જમ્યાંતા આપ; ઈં જોરાં જેવો બાપ, તને શીરો જમાડું શામળા. ૫૭
 ભાજી ખાવા લાવથી, તમે મારા થયેલ મેમાન, તે દી ચિદુર હું વદ જય, તારાં ચરણુ ધોયા શામળા. ૫૮
 લાવેણુ તું કાક દી, બૂલો પડ ભગવાન; મારો કરી મેમાન, તને સરગ લુલાવું શામળા. ૫૯
 મુંજઈશ મા તું માધવા, તું થા મારો મેમાન, કંટ્રોલ પણુ છે આજ, તને શેરો ખરાવીશ શામળા. ૬૦
 સુદામા વાળા સ્યામ છે, મારે વાલમ તાંદુલવટ; તો જમવા આવો ઝટ, સોખમણુ વિના શામળા. ૬૧
 દાતા બનાવે સળ દઈ, પણુ કંગાલ બનાવીશ કાન, તો લીખ માગીશ ભગવાન, ચરણુરજની શામળા. ૬૨
 સાગર જળ સંસારમાં, મારું વમળ ચડેલું વાણુ; તું છેવટ મળિયો કાન, સફરી તારણુ શામળા. ૬૩
 શરદા પૂતમની રાત, રમિયલ નટવર રાસ; તે દી માવા રેન જ માસ, મોડી કીધેલ શામળા. ૬૪

ગોવિંદ આવીશ ગોતવા, તને કુંજગલીમાં કાનઃ
 એમાં ભૂલો પડું ભગવાન, તો સામે આવજો શામળા. ૬૫
 ખેલાવ્યો ખેલો નહીં, એલો આઠાણ કંઈ ભટકે-
 પણ રોહીદાસને રટકે, તું શોખ આવેલ શામળા. ૬૬
 તો આજે દીટાડિયે, મેલ્યાં ઈંડાં કાન,
 ભારત પતે ભગવાન, તે સોંપેલ. ઈંડાં શામળા. ૬૭
 વખ થઈ પીધા વિદલા, મીરાંના મારાજ,
 લગ્નળા મેં લાજ, સોંપી તુને શામળા. ૬૮
 તેરો ભરસો ત્રિકમા, નટવર કાયમ નાથ,
 હવે હરિવર ઝીલો હાથ, સેવક રૂપ્યો શામળા. ૬૯
 તે મોરલિયે ત્રિકમા, મારાં ઘટ વીધ્યાં ધનશ્યામ,
 એને રૂઝા તું મારાજ, વેધ બનીને શામળા. ૭૦
 વીધવા ઘટતું વિદલા, શીખ્યો તું સરદાર,
 પણ કર મારો ઉદાર, તો સાચો વેધુ શામળા. ૭૧
 નંદના કુંવર નીરખ્યો, તને મરહલો મારાજ,
 એળખાળ થઈને આજ, સુરત નીરખું શામળા. ૭૨
 બ્યો જશોદા તણો, કસટ મેટણ કાન;
 તું ભેરે છો ભગવાન, હવે રોની ફકરું શામળા. ૭૩
 અધ ધડિયે અળગો નહી, ભજતાં પડિયેલ ભાસ;
 તો વેરાટ રૂપે વાસ, છે સઘળામાં શામળા. ૭૪
 બૂદરને ભજવા તણી, તલભર તણું ન રેક;
 હારલ વાળી હેક, તું શીખ્યો ગતને શામળા. ૭૫
 ભગતી આપે બૂદરા, તું દાતાર હું દીન,
 મનકું મારું મીન, તું સાયર મીઠો શામળા. ૭૬
 બસડાં મેલ્યાં મેટમાં, જેની મીટડિયું માતા કને,
 એવાં કુણા કુંજડ બ્યાં કોમળ કલેળ શામળા. ૭૭
 જુઓ મૃગ જંગલ તણું, એલયું અતિરૂપ ન જન્ય,
 એને ભાગે ભોંડપ થાય, શુદ્ધ ખીન વાગે શામળા. ૭૮
 પવન મન પોગે નહિ, તોરી ગતિને ગોપાળ,
 પણ ભગતને ભગવાન તારું સેજે મળવું શામળા. ૭૯
 ગત જોખ્યાની ગોવિંદા, હાકમ તોરે હોથ,
 પણ નમતું ન દે નાથ, તુ સમતોલ રાખે શામળા. ૮૦
 સકળ્યા અલીદાઈથી, ગુણ મનુષ્યના ગાય,
 બૂલમાં ગોધાં ખાય, એને સમજણ દેજે શામળા. ૮૧

નાનપણમાં બૂલ્યો નહીં, કરવાં ચોરીનાં કામ,
 ચૂક પડી ધનશ્યામ, ત્યાં ચિત બગાડયું શામળા. ૮૨
 કિબ્ન કિબ્ન કિશના, તુને ખેલતાં ન હોય બાદ;
 તો ચરવો કરીને સાદ, તારી સન્મુખ ભોલો શામળા. ૮૩
 સંસાર ફૂલ ચંપા તણું, હું કે દી ન ઝાંખું કાન,
 હું બ્રમર છું ભગવાન, તારા ચરણકમળને શામળા. ૮૪
 અમી ભરિયલ આંખથી, જે બખીશ તું જદુરાય,
 ત્યાં ભવદુઃખ ભૂકા થાય, શ્યામ રાધાથી શામળા. ૮૫
 ભણેલ કવિયો બૂજના, તોરી કવિતા કરશે કાન;
 હું તો અમણને અજ્ઞાન, તારાં ચરણ સેવીશ શામળા. ૮૬
 અલંકાર ધનિ કે ઉપમા, હું લક્ષણ ભણ્યો ન લગાર,
 પણ દેઠે તારો કાન, અજ્ઞ નેહ છે શામળા. ૮૭
 રામસાગર રદ્યો બન્યો, એમાં ત્રિકમ ખેલે તાર,
 આ સુખમય સંસાર, મને સારો ન લાગે શામળા. ૮૮
 પીળી રેહ પાતાળથી, કરતી ખડા કાન;
 ત્યાં ભેર મળ્યો ભગવાન, ચોપાટ જીત્યે શામળા. ૮૯
 મળિયો દેહ માનવ તણો અને બજ્યો નહીં ભગવાન,
 ઈ કરમહીણની કાન, શું ગત થાશે શામળા. ૯૦
 તે કીધા વસુદે તથા, પૂતનાનાં પયપાન,
 ત્યાં બૂલી ગયો ભગવાન, સંપદ માસીને શામળા. ૯૧
 તું મથુરા જઈ માલિયો, કીધા વૈભવ કાન,
 ત્યાં બૂલી ગયો ભગવાન, સ્નેહી ગોકુળ શામળા. ૯૨
 પદમણ રાધા પરહેરી, કુબ્જવશ થયો કાન,
 ત્યાં બૂલી ગયો ભગવાન, સમજણ અધીયે શામળા. ૯૩
 મામા સગાને મારવો, તુંને કદી ન ઘટે કાન,
 ત્યાં બૂલી ગયો ભગવાન, સભાજોજતા શામળા. ૯૪
 પારથા ને લીખ પિતાહ, જેઈ ખે જગરાણ,
 ત્યાં બૂલી ગયો ભગવાન, સત નિજ વચનો શામળા. ૯૫
 હવે મારા ગુના માધવા, જન બૂલી જદુરાણ,
 તો ભૂલકણો ભગવાન, સાચો માતું શામળા. ૯૬
 ભક્ષ જે ભાવે નહીં, અને અભક્ષ જમો જો આપ,
 તો ખેશક હું માળાપ, એદીયો બનું શામળા. ૯૭
 પીપળા જે પ્રાચી તણો, જ્યાં પોદેલ મારો પ્રાણ,
 ઈ જ્યાના જદુરાણ, મારું ચિત સજગાવે શામળા. ૯૮

ખાંભડો ગાયું, ભણી, બ્યારે ગયો ગોપાળ;
આજ મૂંઝો કાં ભાન, સેજટ યાતા શામળા. ૯૮
નાગર નરસેયા તણી, ભક્તિ ધન્ય ભગવાન,
કડતાલ વાગતાં કાન, તું સામે નાયનો શામળા. ૧૦૦
ટંક ચૂરી ખન ત્રિઝા, તારું નટવર ચૂકે નહીં નામ,

૪૧

એવો મુદામાના મ્યામ, હું ચરણ પૂજું શામળા. ૧૦૧
મેળમે ગોપી સામટી, તને ભરમાવે ભગવાન,
તોય કુખ્તનું તો કાન, છોડ્યું ન કાંડું શામળા. ૧૦૨
સ્મરણ માળાની શીખમાં, તારે કરવું પડશે કામ,
મારા દુઃખમાંથી રામ, તારે છેડું ન જવું શામળા. ૧૦૩

દુહામાં ઐતિહાસિક લોકકથા

અં. જયમદન પરમાર

હાળો કૃષ્ણાણી ને રાખાયશ
રણ રિયાં મરોય, સે ને રણ છાંડી ગિયાં;
મૂવેજ મંગળ હોય. રણ મચિયાં રાખાશનાં.
કર ગો કટારી, કર ગો કાંચોળાં લગી;
વગ કોઈ ના વણમી, રણ ચડે રાખાશની.
અનંત આવડા, રા કવાટ ને ઉગારાળો.
કર મજરો કવાટ આંખે રાખ અનંત;
તો પાછો મેલું પાટ, તને પરણાવી ગરનારપત.
તું કહેતો તે પાડય, તાળી જે તળાજાં ધણી;
વાળા હવે વગાડય એકે હાથે ઉગલા:

રા નવધણુ ને આઈ જામલ
તું નોતે જે નહ, તે તું હુને હૂંઈ;
વીર વમાસી જોય નવધણુ નવ સોરઠ ધણી.
તું આટો મેં આપિયો, વાહણ માયલો વીર;
સમજિયો માંય શરીર, નવધણુ નવસોરઠ ધણી.

રાખેંગાર ને રાણકદેવી
ગોઝહરા ગરનાર, વળામણુ વેરીને દિયો;
મરતાં રાખેંગાર, ખડેડી ખાંગો કાં ન થિયો?
મ પડ મારા આધાર, ચોસલાં કેણુ ચડાવશે;
ગયા ચડાવણુહાર, જીવતાં જાતર આવશે.

ચાંપરાજ એકલને.

ચાંપો પોઠયો પારણે, એલલ અળવ્ય કરે;
મૂંઈ મીણુલદે, સોલંકણુ સામે પગે.
કમળ વિણુ ભારત કિયો, દેહ વિણુ દીધાં દાન,
વાળા એ વિધાન, ચાંપા કેને ચડાવીએ?

તળાજાને એકલવાળો.

સોરઠો કરો વિચાર, એ વાળામાં કયો વડો?
સરનો સોંપણુહાર કે વાઢણુહાર વખાણીએ?

વેગડો ને હમીરજી ગોદિલ
વેગડ વડ જુંઝાર, ગઢ બારીએ ગરે નહિ,
શીંગ સમારણુહાર, અંબર લગ અડાડિયાં.
કરમાં સર કરમાળ કરે, ઇ જુવે જુગમીશ,
એમ સોમૈયાને શીશ, આદ્યું અરઠીલા ધણી
ધીંગાણું મૂળી-વઢવાણું
પડયા ચમાડક પાંચમેંહ. સોઢા વીસું આત,
એક નેતરને કારણે અલ રાખી અખિયાત.
માંગડાવાળો.

સો રોનો અંસાર, એને પાંપણીએ પાણી પડે.
પણ ભૂત રૂવે લેંકારા એને લોચનિયે લોહી ઝરે
વત્સરાજ સોલંકી-વાછરે.

પોપટ ને પારેવાં તણી, રાણા રમત્યું મેલ;
ધર ખાંડાનો ખેલ, વીર સચંગા વાછરા.
માંગડાવાળો.

સો રોનો અંસાર, એને પાંપણીએ પાણી પડે;
પણ ભૂત રૂવે લેંકાર, એને લોચનીએ લોહી ઝરે,
દેવરો ને આલણુદે

સામૈયાના સૂર, ફૂલ-દડો ફાવે નહિ;
દેવરો આરે દૂર, ઢોલકે મન ઢળે નહિ.

રાણી ને કુંવર

આરણુગાંઠ્યું સગા, કાળજની કળાય ને;
ઓસડ અલખેલા, રાણાની આગળ રિયાં
માણુસિયોવાળો.

ગરવરનાં ગરજાણુ, ઊડી આખુ પર ગિયાં;
માંસનો ધ્રુવતલ મેરાણુ, ઢળીએ જેતાણુ ધણી.

રઠોડ ધાધલ

મોસાળે વાળા મરંદ, ચે કમધ સવાય;
રાઠાને રણમાંય, નાઠાની બારી નહિ.

દુહા : સ્વ. ગંગુભાઈ નીલાના : દુહા રાફડિયા અને પ્રકીર્ણ

સં. કવિ મેકરણભાઈ ગંગુભાઈ લીલા

દુહા સ્વ. ગંગુભાઈ નીલાકૃત

ગ્રાહે ગંગ ગાળ્યાં થકી, હીકાર કાધી હામ;
તેને તેં દશરથ તણા, રાખ્યો વૈકુંઠ રામ. ૧
અન્નમેળે અંગળ તણું, નારથ લીધું નામ,
તેને તેં દશરથ તણા, રાખ્યો વૈકુંઠ રામ. ૨
ગણિકા ન પટેલ ગતિ, તરવાતણી તામ,
તેને તેં દશરથ તણા, રાખી વૈકુંઠ રામ. ૩
એકાં ખોર આપિયાં, ભીડું હુદી ભામ,
તેને તેં દશરથ તણા, રાખી વૈકુંઠ રામ. ૪
ભરથરીએ ભજવા કળે, તજિયું રાજ તમતમ,
તેને તેં દશરથ તણા, રાખ્યો વૈકુંઠ રામ. ૫
પત્થર થઈ પડી હુતી, વન ગૌતમની વામ,
તેને તેં દશરથ તણા, રાખી વૈકુંઠ રામ. ૬
વાદ્મીક ન પઢિયો વળી, જુગતિ અન્નેષા જમ,
તેને તેં દશરથ તણા, રાખ્યો વૈકુંઠ રામ. ૭
રોહીદાસ ચમાર રટતો, નિરનળ તમણું નામ,
જગદીશ સાથે જમી, રાખ્યો અવચળ રામ. ૮
વનવગડાનો વાંદરો, કર્યાં અનોધાં કામ,
હનુમાનને ગામેગામ, રાખ્યો અવિચળ રામ. ૯

દુહા રાફડિયા

હુખિયાં દુઃખ ભોગવે ને સુખિયાં સુખ માણે;
કાળજી કાઢી કાતે ખતાવી, વીત્યું હોય એ જાણે.
વીત્યું હોય તે જાણે.
ગયો હંસલો નહિ મળે, નાખતાં છતે નાણે.
હુખિયાં દુઃખ ભોગવે, ને સુખિયાં સુખ માણે. ૧
મજ કરી કિયો મે'રખાન, લાવ સંસારનો કિયો,
ખાઓ પીઓ ધન વાવરો, દિવસ રોંઢડિયો રિયો.
દિવસ રોંઢડિયો રિતો તે આથમી જશે,
પકી જીવને પસ્તાવો થશે.

પ્રેમનો પિયાલો પાઈને પિયો,
મજ કરી કિયો મે'રખાન, લાવ સંસારનો કિયો. ૨
હેતુમાં આયો ને જાળે, ભાઈમાં રે'ને ભેળા,
મેળું માણી દ્યો માંનવી, આ પખીના છે મેળા.
પખીના છે મેળા તે ઊડી જશે,
પકી જીવને પસ્તાવો થશે.
દીએ દી વસમી અવતી જશે વેળા;
હેતુમાં આવજો ને જાળે, ભાઈમાં રે'ને ભેળા. ૩
દૂખળાપણું બહુ દોયલું, હોય જેને વ્યાધિની માળ,
દાણા નાના દુખ ભોગવે, છંછતે મેયે જણવો કાળ.
છતે મેયે જણવો કાળ.
ને ધવરાવ્યા વિના રાડયું નાખે ખાળ,
દૂખળાપણું બહુ દોયલું એને કાયમ લાગે કાળ. ૪
સુખિયાંને વહાલું ચૂરમું, રાંકને રાખે રડયું,
તાંખા પીતળની તેવડ નહીં તે રાખવું ઠીકરાવું ખેડું.
રાખવું ઠીકરાવું ખેડું તે જાણે,
ફાટલ લૂગડે ને દૂખળે માવતર નવ લાળે,
સારાં વરસાં સોને આવશે શ્રી રામવું તેડું;
સુખિયાંને વહાલું ચૂરમું, રાંકને રાખે રડયું, ૫
મોડું તીરથ માખાપનું, છંછ જનમનાં આડ,
ગુણ ભૂલમાં 'તું ગાંડિયા, જેણે નવ માસ ઉપાડ્યો ભાર.
નવ માસ ઉપાડ્યો ભાર તે કંઠીએ,
ચરણ ધોઈ જેનાં ચરણામૃત લઈએ.
પરણ હું માવું તારો મોટો પાડ,
મોડું તીરથ માખાપનું, છંછ જનમનાં આડ. ૬
ભાત ભાતની ફૂલવાડી, માંધી અનેક જાતનાં ફૂલ,
હીણા માગુસની સંગતે એક કોડી થઈ જાય મૂલ.
કોડી થઈ જાય મૂલ તે વગર વિચાર્યું ખોલે,
હીણાની સંગતે થાવું, તણ દોકડાની તોલે.
ઝવેરી વિના કોણ જાણે, કરે નીતિ કેરાં મૂલ,

ભાત ભાતની ફૂવાડી, માંહી અનેક જાતનાં ફૂલ. ૭
મદ ન રાખવો માયાનો, ન હોય તેને નમી દેવું,
ઝીણું થઈને હાલવું, આ વખત છે વહુરોં એવો.
આ વખત છે વહુરોં એવો,

મૂંઝાં પછી કેશે ફૂલાણો હોતો દેવ જેવો.
હાલતાં ચાવતાં જશ ભગવાનનો ગાવો,
મદ ન રાખવો માયાનો, ન હોય તેને નમી દેવું. ૮
સારાં માણસને સૌ સંભારે, નરસાંને જશો નહિ નેડે;
દિલમાં વિચારને દુનિયામાં, હાલતને પાંસરે ઢેડે.
હાલતને પાંસરે ઢેડે તે કોઈ નામ ન લિયે,
સરપકડું કરડયું ઈ ચીંથરાંથી ખીએ;
સારાં માણસો સૌ સંભારે, નરસાંને જશો નેડે. ૯

પ્રકીર્ણ

મળવું, દેવું ને મારવું, એને નહીં ઉધાર:
સ્નેહી, સુકવિ શત્રુની, ગણવી કાયા ગાર. ૧
અન્ન આપે થાવે અવશ્ય, શુભ ખોલો સંસાર,
આટો મુખમાં આપતા, ખોલે મૃદંગ બહાર. ૨
મનમાં તો માધવ વસે, મન તું મંગળ રાખ,
અહિત ચિંતવત અવરતું, દિલમાં કદી ન દાખ. ૩
મોત ફસાયેલ માનવી, એને તું ઉગાર,
એમ જ સર્વે આતમા, મન થકી નહીં માર. ૪
ઘાટીલા પરવત ધણી, સાગર વનરાઈ સાર,
ભૂમિ ભણે તે ભાર નહીં, અધરમી ભર અપાર. ૫
ચાતક મિત્ર ન ચાહિયા, શુકતી માત હજેદ,
મુંકતા નાર મુખ પર ચઢયું, ખાસ કવિ મન ખેદ. ૬
મરજીરાએ મેળવ્યું, તને છેદન લયે તેમ,
પ્રાયશ્ચિતથી પદમણું, કવિની દો છો કેમ. ૭
ત્રેસ વિનાનો તેડાગર, મોડ વિના નર મોર:
મોડ વિનાનો ખેંગઘજ, ચિત્તો ચાય ન ચોર. ૮
વિદ્યા, નયપળા, વિધવા, કુળહીન તે ધર હોય.
એથી સંકૃત ન ઉપજે, હીચપ તણુ પદકૃથ હોય-૯
અગ્નિ હોમ ના અપાસરે, ના વ્યંહગ મંડળ વીર,
કૃપણ ધર કવિજન નહીં, ન હોય કાચમાં નીર. ૧૦

ચાર તુલકના ચોખરા, નેડયે કવિ ન થાય,
પીંજણ કાઢે રાગ પણુ, વાળું નવ કહેવાય. ૧૧
અન્ન બ્રખે તે આદમી, ફળમય દેવ ફરામ,
માંસ બ્રખે તે માનવ નહીં, ને નર દૈત્ય કરલ. ૧૨
કાંટે ઈરવા કાળજી, ચિંતાથી લોહી સુકાય,
હાડ પ્રજ્ઞનાં હોમશે, રીત વિનાનો રાય. ૧૩
ગુણીજન નહીં જે ગામમાં, ત્યાં લાયક થાય લખડ,
ઓપે ત્યાં બહુ એરડો, જ્યાં નહીં મુદ્દલ ઝાડ ૧૪
ફશ્વતખોરી રાજમાં, ત્યાં દાખ, દાખ ને દાખ;
બગલાને ડેલ્યે મળે, લાલ, લાલ ને લાલ. ૧૫
પડતાં સુવરણને પલે, ગુંજ રતી ગણાય,
થાય ફૂલ મન હરણો, (ને) પતિ સુધક પરણાય. ૧૬
કમણ ન માર્યાં કાઠિયે, કાળે કમણ ન અધ્ય,
રૂપે કમણ ન રાચિયા, લોભે કમણ ન લધ ૧૭
જળ માછલિયું જળવે, અવગુણ કહે અપાર,
વડાને ન હોય વિકાર, સાથર પેટે શામળા. ૧૮
માગલ મેલે લુગડે, વેશ્યા યૌવહીન;
અમલ જીતયોં અમલદાર, દીસે ત્રણે દીન. ૧૯
કુલ કપૂત અંગુલિ છટ્ટી, અગ્નિયાકે ગલ દોળ;
નિકટ રહે શોભા નહીં, દૂર કરે દુઃખ હોય. ૨૦
મર જાઉં તો માણું નહીં, નિજ સ્વારથકે કાજ;
પરમારથકે કારણે, મોહી ન આવે લાજ. ૨૧
ડાંડો ડહડહ કરે, ખીરોયલ ખાધાં ધણાં;
રસ ગયો રાડયે, ભોરડ ભાવે નહીં. ૨૨
તંતુ નાદ અર કવિતરસ, સરસ રાગ રતિ રંગ;
અન ખૂડયો ખૂડયો તયોં, જે ખૂડયો સળ અંગ ૨૩
ધરતી ધરણ મેર ધડો, ધ્રુ તારે તારા;
વેધુ મળે તો વોરીએ, નકણુ વગુ સાગણુ સારાં. ૨૪
મન માન્યું ત્યાં માનવી, ન જુવે હીરા હેમ;
ખાંખાં રાખ્યાં નવ રહે, પાણી, પરન ને પ્રેમ. ૨૫
પ્રીત કદી ન છાજિયે, જે છાજે યહ રીત,
જેમે નીર ક્ષીરમે રહી, નીલત દોનું નીત. ૨૬
જરે, જુવાની ને જમીન, વહરા એના વેશ:

દેખને મેં છોટો લગે

સં. હિંગોળદાન નરેલા

રેલી હોત રાણા, સારખ ને સરતોન્યા;
લેવા લાખ જણા, - ધોડત ખરડાનાં ધણી. ૧
સો સોની સરા, વરસે દી પાછી વળે,
એક જોખન ને જરા, અમે નખીજી માંડગિક. ૨
આવતડે દીહડે, પનાં ન પાછાં વાળ્ય,
દીહડો જે દી માલટે, કોઈ ન આવે દ્વાર. ૩
સોખત કરે સદાય, આરોપે શુણ અવરને,
મલયાગિરિની માંચ, આવળ પણ અંદન ગને. ૪
લણુતા મત્તાની મત્તા, ન ખરચે ન ખાય,
માખી મધ લેળું કરે, હાથ ધસંતી જાય. ૫
કાતર નીત કટકા કરે, કીમતી કાપડ હોય,
વીધે સોય દોરો પછે, હેતુ એવા હોય. ૬
સેવે સેવણુહાર, મોઝગિયું મેલી કરી,
કિસે ખંધાયું પાળ્ય, સાયર ફાટયો સાંખડા. ૭
વરસ આવ્યું વળી, ધરતીય લીલાણી,
મારી પાંપણે પાણી, અપાઢીના ઇલિયા. ૮
આંખડિયે ખૂટયાં અમી; ખાધે જાંખ્ય ખાવાં,
જીવવાનાં ખાવાં, ઠરડે મોણેસર ધણી. ૯
ત્રાગડો હોત તોડતાં, વાલા ન લાગત વાર,
લોળાં છોડનો લાર, જીવાડી રૂપો જીવણા. ૧૦
સુખ ધણાં સંસારે, ગઢવી લોગવવાં ગમે;
લલા દુઃખ ભારે, નોખું પડવું નાજિયા. ૧૧
દણીપર હોટું દુઃખ ખાવો કે ખીજું નહિ;
છોડીને સઘળાં સુખ, હાલી નીકળવું હાદિયા. ૧૨
જતન કરીને જળવ્યાં, હાલ્યાં ન કોઈ હારે;
વરત્યો વહેવારે, પણ કામ ન આવ્યું કાનિયા. ૧૩
ચાર મોલ સિંદૂરિયા, થડકે મોતી થાઠ,
સલાટે નેણાં સાંધયાં, લમરમાં પડયો લાર. ૧૪
કંસારા ઘડ કળશિયો, ઘડજે નમણે ઘાંટ;

પીનારી કેડ પાતળી, સ્વરૂપ કનેરા સલાટ. ૧૫
લીધા ચાર લાડવા, ટીલી ચોડી લલાટ,
નીસાસો નાખીને નીકળી, શેરી ખારી સલાટ. ૧૬
અંગેથી બિડેલ, આવળ મન એસે નહિ.
અંદનના સૂકેલ, વન, કોઈ વિસામો નહિ. ૧૭
મોટે વો મેલે લૂગડે, ખેરી ભરિયલ દંત;
લૂને લમણે આવિયો, મારો કુંજર નેણો કંથ. ૧૮
માખાપને માનથી, છાંટે ન દીધી છાશ;
પછી વળાંલીને નાળે વાસ, મૂવા કેડે માંદડા. ૧૯
માખાપનું માને નહિ, લણુનો કાયમ ભૂલ;
પછી ફાટે ચડાવે ફૂલ, મૂવા કેડે માંદડા. ૨૦
અન્ન વિનાનો આતમો, અંખનો અંખનો જાય;
પછી શ્રાદ્ધ નાખ્યે શું થાય, મૂવા કેડે માંદડા. ૨૧
પૂછું તને પારેવા, કાં કર્યો ફૂવામાં વાસ ?
ઉપર મુખ બિજળા, ભીંતર જળ આભાસ. ૨૨
પારેવા પગ ટુંકડા, એસંતા એલાડય;
નેડાળું એવું જડે, લખ્યું હોય લેલાડ. ૨૩
પારેવું પરભાત, ઘૂમે ને ઘેરું લયે;
દડો દોટાવણુહાર, કોઠો વટાવ્યો કાનમેર. ૨૪
પારેવાંજી રત્તિયું, સરજી પાંસરિયું;
ઘાટે કસુળે ધૂરિયું, મુંજા વાલમજી અખિયું. ૨૫
તંલ ઘાણીએ પેઠકે, અવલ પીલાવત અંગ;
જ્યોત ઘરઘર જલત હે, ક્યાંય મળે પતંગ. ૨૬
અંદાવદની સુણુજે, ઘરણુ હશે અભજ,
મં નીકળ ધર ખારણે, રાહુ ગળશે તુલજ. ૨૭
ગળે તો ગળવા દે, માતા મને ન વઢય,
થોશે જટ મેળાવડો, તો રાહુને લગાડું રઢય. ૨૮
રથ ખેડી રાહુ બિતર્યો, ગંગા વચાળે નેધ,
રાહુને અચલો થિયો, આ અંદ્ર કે એલ્યો
હોઈ ? ૨૯

ચાંપા તું સભાગિયો, કર આંખાને છાંય,
 સોનલ ચૂંટે ફૂલડાં, કર કર લાંબી ખાંય. ૩૦
 ચાંપો કંઠે હું નહિ સભાગિયો, સભાગિયાં
 ગોરીનાં ચીર,
 ફૂલ ચૂંટી અળગાં કરે, એમાં વીંટી દો શરીર ૩૧
 વડલા તું સભાગિયો, વીંટાણો વેલો,
 કટ કટ મોરે કુંપળાં, નાચુકલે નેણે. ૩૨
 વડલા કે હું નહિ સભાગિયો, સભાગિયો
 છે કુવો,
 ખુલ્લે દિલે વાતું કરે, ઇ સાજણના રંગ ગુઓ. ૩૩
 કુવો કે હું નહિ સભાગિયો, સભાગિયો
 ગોરીનો ઘરો,
 હાથ હિલોળો હોયે ઘરે, ઇ સાજણના રંગ
 ગુઓ. ૩૪
 વાલા છોટે વાવડે, ભીડીને નો અવાપ;
 પોતાના પંડમાય, પાંખુ નાંકું પાનેા ભણે. ૩૫
 જે હાથે હાથી હણ્યા, મેડક કેમ હણાય;
 કામિની કહે કંથડાં, નો નો સિંહણ દૂધ લગ્ય. ૩૬
 ગર મોરાં સર દાદરાં, અમરત ફળ ચૂંતાં,
 જનમ ભોમ હેતુરો કવચન, વીસરશે મૂવાં. ૩૭
 ખીજકે રેતાં ખાપ બિયો, જનમતાં મૂંઘ મા;
 ઘણુ વીતી-ઘણુ વીતશે, ઘણા પડશે ઘા. ૩૮
 નીર ખૂટયું અરિયાં પિયાં, પિયર દુઝાણાં;
 માનસરનાં હંસલા, વન વન વીખાણાં ૩૯
 હૃદયેનીનાં કડું કોડિયાં, આંગળિયુંની વાટ;
 પંડયનાં પડાવું પાટિયાં, સેવું વણે સલાટ. ૪૦
 સાયર નીર છલકે નહિ, ગુગાં કોડ બને;
 સૂરજ સો વાને, આથમણો ભિગે નહિ. ૪૧
 ભારી અંદનકી લલી, એર, લકડેકા ભાર;
 સજ્જનકી તો એકે ઘડી, મૂરખકા જનવાર. ૪૨
 જેહુના અમે જનમિયા, ને હુનાં તાતા;
 સામત સખ ન સાંપડયાં, જનવારો ભતાં. ૪૩
 મા મરી મડહું પડયું, છોડુ ઉર ચડયે,
 ધાવણુ ધાવવા દે, થોડા દિવસ ઠાકરા. ૪૪
 સંસારમાં ખાપે મગો, હૈયે દૂધ ન હોય,
 ટાણાની ત્રેવડ, નેં ભવડ રાણા ન ભોય. ૪૫

અણુધાર્યા આવી પડે, ઘરમાં દુઃખના ધા,
 નાલીથી વેણુ નીકળે, મોઢે આવે મા. ૪૬
 છોડે ઘડીકે રમો ચડે, આડું અવળું થાય,
 બૂખ્યું થાતાં ભાંભરી, જનની પાસે જાય. ૪૭
 ચીસ ખાખકની સાંભળી, દિયે ન માતા દોટ,
 તો છોડુ-માતા તણી, સંખંધે આવે ઓટ. ૪૮
 આયાં હતી એક કેતકી, જલી દાવકે સંગ,
 પ્રીતવહોયા ભમરલા, ભમૂત લગાવે અંગ. ૪૯
 ભમરા દો દિન કંઠણરા, સુખ દુઃખ હોયે અંગ,
 જળ લગ નોહે કેતકી, એસ મોરે સંગ. ૫૦
 મેં ભમરા મુલતાનકા, ફેર કલુ ન અઠકં,
 જળ જલી ગધ કેતકી, ઝૂરી ઝૂરી મર જાઉં. ૫૧
 જળ જલી ગધ કેતકી, મધુકર જલ્યા ન સંગ,
 પ્રીત નીલાવન કારણે, ભભૂત લગાવન અંગ. ૫૨
 તણુ સતાં ઉપર ચડે, પેસે પંચા હોય;
 હોણી અણુહોણી નહિ, હોણી હોય સો હોય. ૫૩
 લાખ વસાસણ કોડ મત, કર દેખો સખ દોઢ;
 હોણી અણુહોણી નહિ, હોણી હોય સો હોય. ૫૪
 હાથ વધૂટી જરે પડી, કાઠી શકે ન કોય,
 હોણી અણુહોણી નહિ, હોણી હોય સો હોય. ૫૫
 સંપતમાં ન રાગિયે, વિપત પડે મ રાય;
 હોણી અણુહોણી નહિ, હોણી હોય સો હોય. ૫૬
 હર કલ્યા વિધિએ લખ્યા, છઠ્ઠી રેન કે અંક;
 જવ વધે કે તલ ઘટે, રે રે જીવ નશાંક. ૫૭
 હરણુ ખરી દો આંગળાં, પ્રથમી કોડ પચાસ;
 લખ્યાં ભાંખ્યા ન મટે, પાપ માંડે ત્યાં પાસ. ૫૮
 આલણુશી કે જીતવા, જગલલ રેશ ભેળો;
 કાંગાને ફેટલાકે દી, હંસાની હારે નેટો? ૫૯
 ઘેર વડોણું ધુમકે, આવળ ગોવળ સાથ;
 ક્યે દુઃખે તું દૂખળી, તારા હંગવા પડિયા હાથ? ૬૦
 ખાન પાન ખાસાં મળે, સઘળો સમજું સાર;
 આ દુઃખે હું દૂખળી, મારો નાવલિયો ગેમાર. ૬૧
 છલકે અઝાં ઠાકરાં, કામન કનિયાખોર;
 ભેળો સાળો ભવનમાં એનાં દુઃખ અઘોર. ૬૨
 દેખનમે છોટા લગે, કરત ઘટમે ધાવ;
 વેધુરો હિય વેધવો, બની ન શકે બચાવ. ૬૩

ધીરે ધીરે કાકરાં, ધીરે સખ કુછ હોય;
 મળી સીંચે સોઝેલાં, રત આવે ફળ હોય. ૬૫
 સાગર ફૂળતાં નીકળે, જો કોઈ તાર હોય;
 મેહસાગરમે ફૂળ ગયે, તારી શકે નહિ કોઈ. ૬૬
 હૈયા ભીતર દય જસે, ધુઆં પ્રકાશ ન હોય;
 કાં તો જાણે જીતવે, અવર ન જાણે કોય. ૬૭
 દાતા ન પૂજે ટીપણું, ભગતાં ન ટાણું જોય; -
 શૂરા શુકન ના જીવે, મુએ જ મંગળ હોય. ૬૮
 મલિન મતિનાં માનવી, પરચુખે દુખાય;
 ખર જરાસો ને આકડો, વર્ષા સમે સુકાય. ૬૯
 રાજ નહિ કોઈના ગોસ્થિયો, વેશ્યા ન કોઈની નાર;
 કાશિયો કોઈ ત્રાધુ નહિ, કૃપણ ન કોઈના યાર. ૭૦
 ભીંને ભોરીંગ, કુટુંબકળો, વેરી ભેજો વાસ;
 ઘર ઠીકરી, પિયર વહુ, પાંચેય કામ વિનાશ. ૭૧
 સુશુતલ કાન ન માનીએ, નજરે જોયું સાચ;
 તથુ ભાંગાં સંધાય નહિ, મન, મોતી ને કાચ. ૭૨
 દાળદરનું મૂળ કાલ કરતું, દુઃખનું મૂળ ખાંસી;
 વિરોધનું મૂળ સોગડાં, રાડયનું મૂળ હાંસી. ૭૩
 સૂમ શૈજો ને કાચખો, પરબર પહોળાં થાય.
 અવસર આવે આપણો, પેટ સંકેલી જાય. ૭૪
 છુટ્ટો પરણે ખાચરી, ખાળક ખેસે રાજ;
 ખોજ ઉપાડે ખળદિયો, એ સૌ પરને કાજ. ૭૫
 અનીતિથી જાત હે, રાજ ધરમ ને વંશ;
 તથુ ટોડા હાલ્યા ગિયા, રાવણ, કૌરવ ને કંસ. ૭૬
 કચુખી કાયર કચુસલો, ત્રિયા કાયર દૂધ;
 અભય કાયર પરાણેલો, વલ્લિક કાયર જુદ. ૭૭
 ખાયા તપ્યા ખરચિયા, દિયા લિયા વોહી સાચ;
 જશવંત ધર પેઠાડિયા, માલ પરાયે હાથ. ૭૮
 માટી કંકે કુંભારકો તું કયા ખૂદે મોહિ;

એ દિન એસા આવગા, મેં ખૂદુંદી તોહિ. ૭૯
 નદી કિનારે યાત્રી, ઉલટે આ સંસાર;
 કો ચડે કો જીતરે, કો ખગ્યા ખાંધ તૈયાર. ૮૦
 ઈ ભોયું, ઈ ભોંયરાં, ઈ મંદિર ઈ માળ;
 કાળે કીધો કોળિયો, હાથે દેતો તાલ. ૮૧
 ધપથે ખોડસ ધરા, કુંપો કે' કાયા ઉપરે;
 ખેળી નહિ જડે ખાખ, જગ્યામાં જંગલ જીમશે. ૮૨
 જાણપણું જગ દેયતું, ધન તો કાલાંને ય હોય;
 ધનના મદને મારિયે, હાથ ઠારીએ સોય. ૮૩
 સમજણ વિનાના સાંગલા, પીંજણ પખેડા ખાય,
 ચીચોડો ખહુ ભાંભરે, રસ કુંડામાં જાય. ૮૪
 સમજ્યા સમજ્યા સહુ કહે, સમજ સમાજે માંય;
 અવગુણ જોવે અવરના, તે નર સમજ્યા નાય. ૮૫
 એક અમીરસ દેવનો, ખીજો રસ તે પ્રેમ;
 ત્રીજો રસ ગોરસ ભણું, પીધે કાયા હેમ. ૮૬
 ચતુરને ચિંતા ધણી, મૂરખને નહિ લાજ;
 ભલી ખૂરી જાણે નહિ, પેટ ભર્યાનું કાજ. ૮૭
 સારાં ખમે સાર, ફટકિયાં ફાટી પડે;
 મીણિયું મોતાવળ હાર, સાચાં નીપળે શેઠનાં. ૮૮
 સાચાં મોતી સીપના, માન સરોવર મળે;
 એરણ માથે અથડાવીએ, ટાંકે ધ નવ ખરે. ૮૯
 ખોલેલા મુખ ખોલ, નર જે નભાવતો નહિ;
 તે માણસનો તોલ, કોડી સરખો કરણિયા. ૯૦
 સનાં મીઠી, સોરઠી, ચોપડ મીઠી સાર;
 સેજાં મીઠી સુદરી, રણ મીઠી તલવાર. ૯૧
 રાગાં મીઠી સોરઠી, ભોજન મીઠી ખીર;
 વાસો ભલો વારાણસી, મરણ ગંગાનું તીર. ૯૨
 વિદ્યા વપરાતી ભલી, વહેતાં ભલાં નવાણ;
 અણછેડયઃ મૂરખ ગલા, છોડ્યા ભલા સુખ. ૯૩

દોહા-છકડિયામાં પ્રશ્ન-ઉત્તર

સં. કરસન પઢિયાર

કેટલાં પડ ધરતીમાતાના બોલિએ,	વીજળી કાને વરી-
કેટલાં વરમંડ ઉપર પાણી, કાણે ચોરી ચીતરી-	
કેટલા જુગથી પીર પરગટ થયા,	ક્યાં જઈ ફેરા ફરી-
કેટલી બંધાણી નિશાણી ? ક્યાં જઈ ફેરા ફરી તે કઈ-	
કેટલી બંધાણી નિશાણી તે કઈ-	તે છોડયા વિના - ચોંટા-
તે છોડયા વિના-ચોંટા-	રામચંદરજીની આગના દઈ-૫
રામચંદરજીની આજ્ઞા દઈ-૧	બાર મેઘ ચંદર મારાજે મોકલ્યાં,
સાત પડ ધરતી માતાના બોલિએ,	વીજળી વા ને વરી,
દસ વરમંડ ઉપર પાણી, આદિયા શક્તિએ ચોરી ચીતરી,	
પૂનર જુગથી પીર પરગટ થયા,	અંકાશ ફેરા ફરી,
તે દુની બંધાણી નિશાની-	અંકાશ ફેરા ફરી તે કઈ,
તે દુની બંધાણી નિશાની તે કઈ...	તમે માગે તેના ઉત્તર દઈ,
તમે માગે તેના ઉત્તર દઈ,	તમારા દલની વાત જૂડી,
તમારા દલની વાત જૂડી-	રામચંદરજીની આગના છટી-૬
રામચંદરજીની આજ્ઞા છટી-૨	કેટલાં વાજાં વખાણુમાં કૈયે,
ધરતીમાતાની કોણ દીકરી,	કેટલા જગ્યા સૂરજભાણુ
ધરતી કિયા રાજને વરી ? કઈ ધરતીમાં જુદ રચાવ્યો,	
કોના વચને બંધાણી-	ક્યાં લેવાણાં દાણુ-
અને કોની લખાણી ધડી-	ક્યાં લેવાણાં દાણુ તે કઈ,
કોની લખાણી ધડી તે કઈ-	ઈ છોડયા વિના - ચોંટા,
તે છોડયા વિના - ચોંટા-	રામચંદરજીની આગના દઈ,-૭
રામચંદરજીની આજ્ઞા દઈ-૩	પાંચ વાજાં વખાણુમાં કૈયે,
ધરતીમાતાની દીકરી	સોળ જગ્યા સૂરજભાણુ-
ધરતી માનવાતારને વરી,	નમેરી ધરતીમાં જુદ રચાવ્યો
રામચંદરજીના વચને બંધાણી-	તેહી ગરવે લેવાણાં દાણુ.
તે દી ભરમાની લખાણી ધડી-	ગરવે લેવાણાં દાણુ તે કઈ,
ભરમાની લખાણી ધડી તે કઈ-	તમે માગે તેના ઉત્તર દઈ
તમે માગે તેના ઉત્તર દઈ-	તમારા દલની વાત જૂડી,
તમારા દલની વાત જૂડી-	રામચંદરજીની આગના છટી-૮
રામચંદરજીની આજ્ઞા છટી-૪	આણુ ગરવે કોના દીકરા,
બાર મેઘ કાણે મોકલ્યા -	શું છે એમનું નામ,

કેનાં તેડ્યાં આવશે,
કેને પડ્યાં છે કામ ? શ્રી ભગવાનને પડ્યું છે કામ.
કેને પડ્યાં છે કામ તે કઈ
તે છોડ્યા વિના - ચેતિ,
રામચંદ્રજીની આગના ઘઈ - ૯ તમે માગો - તેના ઉત્તર 'દઈ',
આણુ ગરવો મેઘરશીના દીકરા,
તમારા દેહની વાત - જૂડી,
રેવતાચળ એમનું નામ રામચંદ્રજીની આગના છૂટી - ૧૦

પ્રકીર્ણ

ગાવડિયો સેનાપતિ, કાવડિયો પરધાન;
માવડિયો જ્યાં મહીપતિ, ત્યાં ફેઠા ભગવાન.
ભાઈયું ભાઈયું ભંરખિયા, જમડા જૂંટાજૂંટ;
પછી હેમાળે હાલી નીકળ્યા, પીંચેય પોંડુસૂત.
રામ ભરેસે આદ્યું, ઇ રામ, ભરેસે રાખ;
રામ ભરેસે રે, સદા, રામ રામ મુખ ભાખ.
મોતી મીઠાના ગાંગડા, નરસાં લાગે નીર;
મનહર કોઈ મળે નહિ, સાંસો પડ્યો શરીર.
ઘરમાં બેઠાં ઘૂઘવે, જાણુ ષઠંતો સિંહ;
આણુંદ કહે પરમાણુંદા, ઇ ડટણુના દી.
સજણા પરધર જઈ કેરી, હુઃખ ન ગાઈ રોઈ;
ભરમ ગમાવી આપણો, હુઃખ ન લિયે કોઈ.
ચડતા દીનું પારખું ઘેર આવે મેમાન;
પડતા દીનું પારખું ઘેર ન આવે શ્વાન.
ક્યાં ચંદ્ર ક્યાં ચક્રાર, ક્યાં મોર ક્યાં મેહ ?
અળગા તેયે ઢૂંકડા, સાચો જ્યાં હોય, સનેહ.
કેળું કેરી કામિની, પિયુ મિત્ર પ્રધાન
એ સર્વે પાડાં ભલાં, કાયાં નાવે કામ.
દલહીણા મનમાં દગા, મીઠું બોલે મોહ્ય;
આવે પલ તયે એસરે, નેચળના સંગતું નોય.
જોઈ વોરિયે જાત, મરતાં લગ મેલે નહિ;
પડી પટોળે ભાત, ફેટે પણ ફીટે નહિ.

જોતાં જેની વાટ, સજણાં તે સામા મળ્યા,
બિઘડ્યા હૈયાના હાર, કામ ન પડિયાં કુંચીનાં.
કેસરના ક્યારાં કરું, કરુંતરીની પાળ;
નેણાના ખ્યાલા ભરું, પીવો માણરાજ.
નેણુ પહારથ નેણુરસ, નેણુ નેણુ મળત;
અબણ્યાંસુ પ્રીતડી, પેલી નેણુ કરત.
એક તાણુ બીજું ત્રાકવે, અંધ લાગી નેણાં;
જેડી પ્રીત સરાણિયાં, એડી નહિ રાણા.
જેને સપને દેખતી, પ્રગટ હુધ પિયુ આય;
ડરતી આંખ ન મીંચતી, સ્વપ્ન કહી થઈ જાય.
સાજણુ આયા હે સંખી, શેની લેટ કડ ?
ગજ મોતીનો થાળ હો, ઉપર નેમ ધર.
થંભ થડકે મેડી, હમે બેલણુ લાગી ખાટ;
સો સજણાં ભલ આવિયાં, જેની જોતાં વાટ.
ગામ મારતા, ઘાડ પાડતા, એ રજપૂતનું ટાણું;
મવાલી ગામ ચારતો ફરે, એને આપા કાણું ?
નાનો ગયો મેવાડો ગયો, ગયું ધીરધારનું ટાણું;
સારે ઘરેથી સંપ ગયા, એને આપા કાણું ?
ધરમ ગયો શરમ ગઈ, ગયું માણસનું માથું;
વેડ વેલાને ખાવા બેઠી એને આપા કાણું ?
કાઠી લૂટે, કોળી લૂટે, એ તે આપા જાણું;
કળજગમાં કાગોલિયા લૂટે એ તે આપા કાણું ?

દુહા : મુગલાના ને ભાંડરના

મળે ન મીઠા લેમ, લવ દધિ જળખાઈં લયું,
(નેમાં) ખાસ ખુદાનું નામ, મીઠી વીરડી મુગલા. ૧
ન્યાંત્યાં જગે જણાય, સોખતિયા સપાર્યાં વણા;
સંકટમાં કરે સહાય, (૪) મિત્ર જવરલે મુગલા. ૨
દિલની ન દાખાય, જોછા નરની આગરી;
મન-મેળ મળે થાય, મનની વાતું મુગલા. ૩
પદવી ઊંચ પમાય, નર નિશ્ચયે નમ્યાં ધૂડી;
કણમાંથી તરુ થાય, મહિ સંગ મળતાં મુગલા. ૪
નાના નોડે નેડ, મોટા મડોખત નવ તગે;
(જેમ) ધાડી કુશળ રહે, મેંગળ પગ તળ મુગલા. ૫
ખાનદાન નર ખાસ, નેક ટેક મૂકે નહીં,
સિંહ ખાય નવ ધાસ, મૃત્યુ લગી મળ મુગલા. ૬
ઉદર નિત આહાર, અલાહ સહુને આપતા,
કીડીને કણસાર, મેંગળ મળલર મુગલા. ૭
માનસરોવર માંય, હંસ બગ સાંચે રહે;
મરાલ મોતી ખાય, મીન જ્રગે બગ મુગલા. ૮
ખાંડ ખાતર દધ ખાસ, અમર ત્રીઓ એ પરે
લીળડ નિજ કઠવાશ, મૂકે નવ કઠી મુગલા. ૯
સરસ પુષ્પ ઢગ સંગ, રાખો મેળ શુભ રીતથી,
તોપણ ગંધ લસણ, ભૂકે કઠી ન મુગલા. ૧૦
વાનર ગળ વરમાળ, પહેરાવો પુષ્પો તણી;
તોડી ફેકે તતકાળ, મટે ન આદત મુગલા. ૧૧
બબરી સિંહનું બાળ, પાળો લાવી પ્રેમથી;
કોંકે દિન આણે કાળ, મટે ન આદત મુગલા. ૧૨
સાધુ ચૂના સાથ, કોશિયે ધરી કાંચલા;
ધુએ દૂધથી સાત, (નોય) મટે ન કાળપ મુગલા. ૧૩
પથ સાકર ઘી પાય, સીદણને કેસર સહિત;
નીત સાંબુથી નાંચ (નોય) મટે ન કાળપ મુગલા. ૧૪
ચતુર નારી નર ભોટ, નર ચતુર નારી નફટ;
સરખેસરખી જોડ, મળવી મુશકેલ મુગલા. ૧૫

સં. શંભુદાન ખારોટ
જે ધરમાં સેતી નાર, સ્વર્ગ નેને સંસારમાં;
શંખણીથી સંસાર, મોટું દોઝખ મુગલા. ૧૬
મિત્ર મિત્રની માય, ઠઠાખાછ ઠીક નહીં;
તુલુનો લારય થાય, મશકરી કરતાં મુગલા. ૧૭
અરિ પણ આંગણમાંય, આંગો અટ આંદર કરી;
તણને શત્રુતા ય, મિત્ર બને ને મુગલા. ૧૮
કેરણી કર ઓપા, એ જ ન્યાય અદલાદ તણો;
ચોપે અકે કરી ચાહ, મળે ન અંબકળ મુગલા. ૧૯
જોછું ઉમર બંધય, અધિક નેને અવનિ લણી;
નેળી જુઓ તુલમાં ય, મળઅધમણને મુગલા. ૨૦
લરપુર ધનલડાર, ખાંધાથી ખૂટે ખચિત;
મેર કંઈ દુનર ધાર, (જેથી) મુકલીસ નાંચે
મુગલા. ૨૧
અવનિ પર અથડાય, ઉત્તમ વણ આશ્રય વિના;
પગથી વિણ પેચાય, મેડી પર નવ મુગલા. ૨૨
એકે કાચે કપાય, એકે હીરો જડે હેમમાં;
સમ વર્ગમાં પણ ક્યાંય, મળે ન સમપદ
મુગલા. ૨૩
કર્મ તણો ન કરાય, વાદ વિવાદ વિશ્વમાં,
બળો ઓરગ પતશાહ, મુરાદ કેદી મુગલા. ૨૪
જિખમ નવ જળવાય, સરસ ગુણ શક્તિ વિના;
માલ ઘેરી મુંઝાય, મૂડી વણ નર મુગલા. ૨૫
કનક કરે નવ શોર, ઠાલુ કાંચુ ઠણઠણે,
બુદ્ધિહીણ કરે બકાર, મોટા બકે ન મુગલા. ૨૬
ખાહેર આવે ખાસ, હોય હાંડીમાં નહની;
મન તણી મસલત ખાસ, મુખ પર આવે
મુગલા. ૨૭
ગુણી મુખ ગુલશન ધાર, ગમાર મુખ ગટર સમો,
આપે સુગંધ અપાર, માદે બદખો મુગલા. ૨૮
ગુણ સમ નામ ગણાય, જુઓ જગતમાં જણસના,

લુણ કાર લેખાય, (નોય) મીઠું કહે સહુ
મુગલા. ૨૬

કાન ન દે કુળવાન, દુરજનના દુરવચન પર,
લસે સર્વ મળી જ્ઞાન, મેંગળ ગણે ન મુગલા. ૩૦
કામી નર ત્રિયા કાજ, ખુબાર થીઆ કૌંક

ખલકમાં,
રાવણે ખોયું રાજ, મોહતાં સીય પર મુગલા. ૩૧
કાવ્ય-અત્રતક્ષણ સાર, ખાએ તો સહુ કે

સખસ,
સમજે સરસ રસદાર, (માત્ર) ખુદ્ધિજન
મુગલા.-૩૨

ચખની ચંચળતાય, અધર મધુર કુચ કઠિનતા;
કાવ્ય તણી સરસાઈ, માપે રસિક જ મુગલા. ૩૩
કાવ્ય સુણે નહીં કાન, કીરત રહિત તે કૃષ્ણજન,
ધરો ન વ્યંડળ ધ્યાન, અગનયની તણ મુગલા. ૩૪
લોભી જનને ખાસ, કડવાં લાગે કવિવચન,
વૃદ્ધને ત્રિયવિલાસ, મહા દુઃખદાયક
મુગલા. ૩૫

ગુણ નવ ગ્યો ગણાય, ગુણગ્રાહક ગુમ થઈ ગયા;
કહે ક્યાં જઈ કવિરાય, મન તણી, મસલત
મુગલા. ૩૬

સંસારી મુખ સાજ, દૂધ દોલત ને દીકરા;
તણ રાજને તાજ, મરવું નિશ્ચયે મુગલા. ૩૭
ગયો સિકંદર શાહ, રૂપુટ રસ્તમ ગયો,
એ જ અસલી રાહ, મરવું નિશ્ચયે મુગલા. ૩૮
વૈદ વડો લુકમાન, હિકમતમાં હદ જે હતો,
મળ્યું ન મૃત્યુજ્ઞાન, મરવું નિશ્ચયે મુગલા. ૩૯

વીમાય વહેતું વાણ, ખરે જે ખીલે પુષ્પ તે,
જન્મ્યું તેને જાણ, મરવું નિશ્ચયે મુગલા. ૪૦
ખુધ મૂરખ બળવાન, નિરબળ રંક જતિ નરપતિ;
સમજે એક જ સમાન, મૃત્યુ સહુને મુગલા. ૪૧
વિષુ પ્રગટ વિધ્યાય, ખીકણે બળ ધન કૃપણનું;
ગણે વ્યર્થ ગણાય, મહી ઉપર ન મુગલા. ૪૨

પ્રિય નહીં પૈસાદાર, દુનિયા દાતાને ચહે;
આશ ઇન્દ્રની સાર, મ-હ-દ-ધિની નહીં
મુગલા. ૪૩

જળ સંગ્રહક રતનાર, પથરાયો પ્રથ્વી પર,
મેઘ મહા દાતાર, મહી ચઢી ગરજે મુગલા. ૪૪

કુળની કુરીત હોય, તો તેને તજવી તુરત;
જનક તણો કૃપ જોય, મરાય ન રૂખી મુગલા. ૪૫

કટુ વચને તૂટેલ, કૂટેલ ખીનું સારતાં,
મળવાં ફરી મુશકેલ, મન મોતી ખેંચ મુગલા. ૪૬

પ્રીતિ પૂરણ હોય, મીન તણી જળધી બુઓ,
જીવે ન જળ વીણુ સોય, મિનિટ એક પાણુ
મુગલા. ૪૭

પૂરણ ધરીને પ્રીત, વળગી તડુ સંગ વેલડી,
સૂકે તોય ખાચિત, મૂકે નવ કદી મુગલા. ૪૮

સુજશ ત્યાં લગી સ્વાદ, જિંદગીને આ જગતમાં
ખદનામી થયા ખાદ; મરો કે જીવો મુગલા. ૪૯

આડંબર તણ ચાર, ઇજત ચાહો અવનિમાં,
કીરતિ વિષુ કોડ વાર, મરવું સાડું મુગલા. ૫૦

કદી નવ કળી શકાય, નિજ અવગુણ નિજ
દરિદ્ર્યે;

દર્પણથી દરશાય, મુખની કાળપ મુગલા. ૫૧

અવગુણ લડે ન ઉર, સજન દુર્જન સંગથી;
કોકિલ તજે ન સૂર, મેળી કાગ સંગ મુગલા. ૫૨

ધરે ન મૂરખ ધ્યાન, સજનની શિક્ષા પર;
પલળે નવ પાપાણુ, મહાવૃષ્ટિથી મુગલા. ૫૩

અવનિ પર ઇનસાન, એક એકથી છે અધિક;
ગોળ થઈ ગળી ખાંડ, મીઠી સાકર મુગલા. ૫૪

મહાદુખનો મહેરામણ, મુખની પાછળ છે સહી;
જનમે તેણે જાણ, મરવું દુખથી મુગલા. ૫૫

સુંદર તન શણગાર, શીલ વગર શોભે નહીં,
પુષ્પ પલાશ સાર, મરજે ચડે ન મુગલા. ૫૬

અતિ નવ થાકું અધ, સુંદર તન શોભા પર;
જાસુદ પુષ્પ સુગંધ, મળે ન જરીએ મુગલા. ૫૭

દુરગુણ : દિલ નવ ધાર, જન કદરૂપે જોધને;
 અરપે સુગંધ અપાર, મૃગ મદકારી મુગલા. ૫૮
 અક નથી અણુપાર, મેઘ કરે મહિ ઉપરે;
 દુર્મન દાનો સાર, મિત્ર ખૂરે મૂઠ મુગલા. ૫૯
 મંત્ર અને નિરધાર, વિત મેળવી વિખુદ્ધ જન;
 કળતાં અંબ અપાર, મહિગમ ઢળે ને મુગલા. ૬૦
 ખંત ધંરી જન ખાસ, કળજે રાખે કેવડો;
 તોપણ સરસ સુહાસ, મહેકાવે ન મુગલા. ૬૧
 ફડું ચડે કલંક, દુરજનની દોસ્તી થકી
 અવશ્ય લાગે અંક, મસને અડતાં મુગલા. ૬૨
 સમજે સુખ સદાય, દુષ્ટ અવરને દુખ દઇ;
 વાયસ ખેલ ગણાય, મેડક મૃત્યુ મુગલા. ૬૩
 કરડે વીંછી કૈક, દુખ દીએ ઘડી બે ઘડી;
 ભિગરે સોમાં એક, મણિધર ડસતાં મુગલા. ૬૪
 રખડે રૈયત ખેહાલ, તંગી કણ, તણ, જળ તણી;
 દીસે ત્યાં દુકાળ, (ન્યાં) મૂરખ મહીપત મુગલા. ૬૫
 ચાલે પ્રજા કુચાલ, ચોરી લૂંટ વધે ચોગણી;
 દીસે ત્યાં દુકાળ, (ન્યાં) મૂરખ મહીપત મુગલા. ૬૬
 વળે ન ન્યાં વેપાર, ખીર ધાર ધન ન્યાં નહીં;
 દીસે ત્યાં દુકાળ, (ન્યાં) મૂરખ મહીપત મુગલા. ૬૭
 જમે ધૂત કરી જર, પીડા વેઠે પંડિતો;
 દીસે ત્યાં દુકાળ, (ન્યાં) મૂરખ મહીપત મુગલા. ૬૮
 મક્ષ વન વેલી સુકાય, ખેતી પણ ખાલી જમીન;
 દીસે ત્યાં દુકાળ, (ન્યાં) મૂરખ મહીપત મુગલા. ૬૯
 હાટ દીસે હડતાલ, ઉજઠ કસખા ઘરે અધિક;
 દીસે ત્યાં દુકાળ, (ન્યાં) મૂરખ મહીપત મુગલા. ૭૦
 પાણી વિન અપાર, પ્રાણી ન્યાં પીડા સહે;
 દીસે ત્યાં દુકાળ, (ન્યાં) મૂરખ મહીપત
 મુગલા. ૭૧
 કોશલ્ય નવ કળાય, લિલ્લુક જન ભટકે ઘણા;
 દીસે ત્યાં દુકાળ, મૂરખ મહીપત મુગલા. ૭૨
 પ્રજાજનની વાત, મહીપત મનમાં લે નહીં;
 (ત્યાં) અધિકારી ઉધમાત, માંડે ખમણે
 મુગલા. ૭૩

દેશ દરિદ્ર થાય, નરપતિ ન્યાં નીતિ તજે;
 રસકસ પાક હણાય, મેઘ રીસાતાં મુગલા. ૭૪
 ન્યાય તજે નરપાર, રૈયત ખૂણે જઈ રહે;
 (જેમ) માત હણે નિજ ખાળ, (તેને) મળે દાદ
 ક્યાં મુગલા. ૭૫
 દેતાં દિલગીર થાય, દેણું કરી લેણુદારને;
 જાણે તે જગમાંય, મૂરખ મોટો મુગલા. ૭૬
 ખંત ધન ખરચાય, નાટક સરકસ નાચમાં,
 ફે ન પરમાર્થે પાઈ, (તે) મૂરખ મોટો
 મુગલા. ૭૭
 ખાલ અવસ્થામાંય, સદ વિધા શીખે નહીં;
 પાછળથી પસ્તાય, (તે) મૂરખ મોટો મુગલા. ૭૮
 મધ્ય જુવાનીમાંય, અલ્લાહને ઓળખ્યો નહીં;
 પળી આવ્યો પસ્તાય, મૂરખ મોટો મુગલા. ૭૯
 લડવાની અતિ લાય, કલેશ કરે નિત કુટુંબમાં;
 સંપી રે'ન સદાય, (તે) મૂરખ મોટો મુગલા. ૮૦
 દડખડ દોડયો જાય, પીને દારૂ પ્રીતથી;
 (પણ) દૂધ ન આવે દાય, (તે) મૂરખ મોટો
 મુગલા. ૮૧
 હિંમત હારી જાય, હોય હુન્નર હાથે છતાં;
 (પછી) પૈસા વિણ પીડાય, (તે) મૂરખ મોટો
 મુગલા. ૮૨
 અફીણ ખાય અણુપાર, સ્વાદિષ્ટ સાકર તણ;
 નર તે છે નિરધાર, મૂરખ મોટો મુગલા. ૮૩
 ખૂબ વિત ખરચાય, (પણ) આવકનું નહીં
 ધ્યાન ઊર;
 (પછી) દેણામાં ફૂલ થાય,
 (તે) મૂરખ મોટો મુગલા. ૮૪
 પડી પિતાને પાય, માફી સુત માગે નહીં;
 (પછી) ચાલીસાને ચાય, (તે) મૂરખ મોટો
 મુગલા. ૮૫
 હોય પુત્ર જુવાન, પિતા પડે પર પ્યારમાં;
 જર તેને જાણ, મૂરખ મોટો મુગલા. ૮૬
 પર-ત્રિયાથી કરે પ્રીત, ઘર-ત્રિયા તણ કરી;

ખલકમાં ને ખચત, મૂરખ મોટો મુગલા. ૮૩
 વારિ હોય વિશેષ. (નો) ખગલા સરતીર ખેસશે;
 તને સુકાંતાં છેક, મતલબી દુનિયા મુગલા. ૮૪
 ભમર અટવીમાં જુએ, સુગંધિત પુષ્પ, જ્યાં;
 તને સુગંધ વિણુ ને, મતલબી દુનિયા મુગલા. ૮૫
 તરુ પર તાજે ફાલ, બેઠાં વિહંગ, બંને અતિ;
 તને તે વિણુ તતકાળ, મતલબી દુનિયા
 મુગલા. ૮૦

હોય હરિત વન, જ્યાં ચ, કુરંગ ફરે ત્યાં ફૂલતા;
 દવ લાગ્યો ફર થાય, મતલબી દુનિયા મુગલા. ૮૧
 પૈસો હોયે પૂર, (નો) સહુ કેઈ આવે સનેહથી;
 (પણ) દરિદ્રતામાં ફર, મતલબી દુનિયા મુગલા. ૮૨
 દંડ થતાં દેહમાં, બહાલ ધરે સહુ વેદ પર;
 વળતી વીસરી જાય, મતલબી દુનિયા મુગલા. ૮૩
 વેશ્યા હરવાવિત્ત, દ્રવ્યવંતથી દોસ્તી કરે;
 પછી કરે નહીં પ્રીત, મતલબી દુનિયા મુગલા. ૮૪
 ચોમાસામાં ગાય, આલમ સૌ મળી ઇંદ્રને;
 માવડું પછી મનાય, મતલબી દુનિયા મુગલા. ૮૫

જ્યાં લગ પશુ પય પાય, ખાણુ દીએ જન ખંતથી;
 (પછે) પાંકડ નવ પોષાય, મતલબી દુનિયા મુગલા. ૮૬
 નારી નખરાદાર, નેહ કરે નર જુવાનથી;
 વૃદ્ધથી કરે ન ખ્યાર, મતલબી દુનિયા મુગલા. ૮૭
 અંતર ધરી ચક્રીન, સદ્વિદ્યા સજ્જન ગ્રહી,
 (જેમ) પીએ દૂધ પ્રતિદિન, મરાલ જળ તણ
 મુગલા. ૮૮
 કાવ્યગુણ કળે ન કેઈ, સદ્ગ્રંથ દોષ જ શોધશે;
 (જેમ) ખુટી કાણુ ચા'ય, મણિમંદિરમહી
 મુગલા. ૮૯

અવગુણ સંગ ગુણ એમ, સજ્જન ઝટ શોધી લીએ;
 જળ તણ પીએ પંચજેમ, મરાલ પંક્ષી મુગલા. ૧૦૦

હુડા ભાંડરનાં

જગનાથે નરમેલ જનો, જનાવર જંતુ સહુ;
 જણાય બેતાં સહેલ, ભેળાં રે'તે ભાંડર. ૧
 સગાં સનેહી સહુ સાથ, મળે પરસ્પર મતલબે;
 પણ કહેવત પ્રખ્યાત, ભેળાં રે'તે ભાંડર. ૨

જુઓ જનાવર મસ્ત, મન હસ્તિ મહાવતકને;
 ખાય પીએ થઈ સ્વસ્થ, ભેળાં રે'તે ભાંડર-૩
 સર્પાદિક સપડાઈ, સાવજ પણ સાથી કને;
 ખેસી રહે ખંધાઈ, ભેળાં રે'તે ભાંડર. ૪
 બાય કીડી ભે એક, દરમાં કે ડગરા વિષે;
 આવી મળે અનેક, ભેળાં રે'તે ભાંડર. ૫
 ભૂખ્યાં કે હુખાય, ઠાર સહુ સ્વામીગૃહે;
 ખાંધે ત્યાં ખંધાય, ભેળાં રે'તે ભાંડર. ૬

અન્ય જાતિ પણ એમ, માન તણ મળતા રહે;
 તે ન સંભવીય કેમ, ભેળાં રે'તે ભાંડર. ૭
 એકે કાગ ક્યવાય, અનેક થઈ ત્યાં એકલા
 કાં કાં કરીને કાય, ભેળાં રે'તે ભાંડર. ૮
 મર્કટ ભે મુઝવાય, કિકિયારે દોળે મળી.
 વેર લીધે વીખરાય, ભેળાં રે'તે ભાંડર. ૯
 રાવણ મારી રામ, છતી લાગ્યા બનકી,
 ક્યું વોનરે કામ, ભેળાં રે'તે ભાંડર. ૧૦
 પણ પૈસે વનરાજ, જખરો થયો જંગલ વસી;
 હંતા લીલ ભે હાથ, ભેળાં રે'તે ભાંડર. ૧૧
 યાદોશી પરનાત, મદદ કરે મારાં ગણી,
 દુઃખ વખને દિન-રાત, ભેળાં રે'તે ભાંડર. ૧૨

મોટે દેશી જાત સૌ, સ્વદેશી સરખા ગણે;
 ભેળતા રૈયે ભલીભાત, ભેળાં રે'તે ભાંડર. ૧૩
 લાખો દે' ખલિન, દક્ષજનો ન દબાઈને,
 માથો ધોરણુ એશ, ભેળાં રે'તે ભાંડર. ૧૪
 વધવાં જ્ઞાન વિશેષ, ઘટિત ઉપાય ઘડ્યાં કરે;
 હોંશે કરી હંમેશ, ભેળાં રે'તે ભાંડર. ૧૫

સમધાનીથી સર્વ વધવાં સદાસુ સંપતિ,
 ગુણી થાઓ તણ ગર્વ, ભેળાં રે'તે ભાંડર. ૧૬
 મળી પ્રભ મહીનાથ, રાતદિવસ રળતા થવા;
 ઉદમ કરો અગાધ, ભેળાં રે'તે ભાંડર. ૧૭
 બાણે સર્વ જરૂર, નોખા તે નોખા પડે,
 સૌ કે ધરી સુસંપ, સ્વધર્મથી સ્વતોષમાં,
 ત્યાગી કલેશ કુસંપ, ભેળાં રે'તે ભાંડર. ૧૮
 તળવા સૌ સંતાપ, પાપકર્મ ન કરે કશું,
 સમજી પ્રભુ પ્રતાપ, ભેળાં રે'તે ભાંડર. ૨૦

ગત પેઢીના મહાનુભાવ ચારણકવિઓના દુહાસંગ્રહમાંથી

સ્વ. શ્રી. દુહાકાગ રચિત

મોઢિ બોલુ મા, સાચે ચા નાનપ સાંભરે;
(ત્યારે) મોટપની મળ, મને કડવી લાગે કાગડા. ૧
જે કર માડી ઝીલીઆ, જે કર પોઢયાં જોય;
તેડી લેજે નોંધ, એ કરથી છંદ કાગડા. ૨
(જેની) ફાંચુ ફરકેલી, એને ચૂલે ચડતું પડે;
આંધળાં અલખેલી, એનું કોઈ ન પૂછે કાગડા. ૩
પેડડયાં પાલટીઆં, નાડે સગપણ નો રિયાં;
ધંધળાં આગ થીઆં,

આખાં કુળને બાંધ્યાં કાગડા. ૪
મન ખાંડે મળિયાં, મળીઆં પણ માથે રિયાં;
લેળાં પંચ લેળીઆં, પંછી કારે ન થીઆં કાગડા. ૫
હડી અંલ ઘેર ન હોય, ફેળીઆંમાં કુંજર ફરે,
(પંછી) વચની વાટુ નોય, કેહર બંચ્યાંને કાગડા ૬
સોનું નીચ સદાય, હેતુ સાચાનાં હૈયાં,
જુગે જૂનાં ન થાય, કાંટે ન ચડે કાગડા ૭
હૈયું ને કાપે હાથ,

(એનો) અંતરમાં અદેશો નહ;
ચણાંડીનો સાથ, એની કાંચવણ રમુ ગઈ કાગડા. ૮
તારી મીઠપ તાવ, અંગડે જેને આવશે;
એનો લવનો સાકરલાવ, કડવો લાગે કાગડા. ૯
તનડાં તૂટે તોય, પ્રીતુ પાલટશે નહિ;
જળમાં ખીલાં ન જોય, કાંટે ન બોળે કાગડા ૧૦
અંગ ભૂધર અસવાર, વૈકુંઠે કાયમ વસે;
તોય એડનો આહાર, કદીએ ન છોડયો કાગડા. ૧૧
રટીએ છલે રામ, ત્યાં લવનાં દુઃખ ભૂકા કરે;
(ઈ) સીતા કેરે શામ,

પણ કાંઈમ દખણી કાગડા. ૧૨
આખો જાય અવનાર, આંઉમાં ઇતાડયું લણો;
એને ઘોળા પયની ધાર,

કદીએ ન મળે કાગડા. ૧૩
મન એમાં મળ, કલા વીણી પાછો ફરે;
એના પંડનું પૂછીશ ના,

તને કાંટા કયાંથી, કાગડા! ૧૪

દીપક કિસ પર જલ રડો, કિયાં પાપકો કામ;
સો કરન પરિવારકા, મુખ શરીર સખ શ્યામ. ૧૪

સ્વ. શ્રી. શંકર દાન દેથા રચિત

હરિ થાં હરકા લજન કરે, દે ગરીબકો દાન;
કવિ શંકર કલ્યાણપ્રદ; મારણ ઉભાય મહાન. ૧

સગુણ નિર્ગુણ દોઉ એક હૈ, અક્ષર એક સમાન;
ભ્રમ છાંડી કરહુ બંજન, દાખે શંકરદાન. ૨

ચંદ્ર મોનુપ તન મહલકા, નિશ્ચય હોગા નાશ;
ચેત સંમજ લજ વૃષભધજ, કહે કવિ શંકરદાસ. ૩

કુષાતુરકો અન્ન દે, તૃષાતુરકો વન;
દીન નજનકો વસન દે, ધન્યરકો દે મન. ૪

સ્વજનકો સત્કાર કર, પરિજન પર કર ખ્યાર;
શત્રુ મિત્ર સખકે ઉપર, કર કર કર ઉપકાર. ૫

શરીર સંપતિ સમય અરૂં અસ્થિર હૈ અધિકાર;
કવિ શંકર ઝટ કીર્તિયે, દશ લજન ઉપકાર. ૬

કર કર કર સત્કાર, ચાચક દીન અતિથિનો;
હરિ નિવારણહાર, સમય સંપતિ સર્વદા. ૭

હોય જ્યારે દુઃખ હોય, મારે ત્યારે જ માનવી;
નોય કોઈને નોય, શોખ માગ્યાનો શંકર. ૮

તૃષાતુરને તોય અંને ભૂખ્યાંને ભોજન દિયે;
સુકત ક્ષણપ્રદ સાય, સુરતરુ જેવું શંકર. ૯

ચિંતા ચિંતામાંય; ક્રૂર મીઠાનો ફરક,
બાળે બેચ બલાય, સજવ અજવને શંકર. ૧૦

શ્રીમંતે સરવર રડો, પંથીમે જળ પાવ;
મિથ્યા કુપ મ થાવ, સાચું કે છે શંકર. ૧૧

મોહ મમત તું મેલ, ભૂવન રાજવૈભવ તણો,
 મોગલ તણા મહેલ, છે જો દલિગે શંકરા. ૧૨
 કાન્તા સુંદર કોય, ભાળીન થે મનડું ભમિત;
 તેજસ્વર ડોશી જોય, સમજણ લેવી શંકરા. ૧૩
 ખાવું પીવું ખરચવું, વિગને વાપરવું,
 માનવને મરવું, સાચું આને શંકરા. ૧૪
 હર હર આતમ ભજ, હવે, દલનો છોડ દગો;
 છેવટ એ જ સગો, સાચો તારે શંકરા. ૧૫
 લોક-પરંપરાના વર્તમાનકાલીન દુહાસર્જનમાંથી
 કેટલીક રચના

શ્રી. નારાયણદાન આલિયા રચિત
 મન વેધુ બુદ્ધિ વિગળ, પાણી અમૃત વેદ;
 ઝરણાં સાગર જીરવે(છે) ભલા ખૂરાના ભેદ - ૧
 જમી જમીમાં ફેર છે, એક જમીમાં જર;
 એક જમીમાં ઊપજે મોતીના શણગાર ૨
 મન ત્યાં સંયમ ના મળે સંપત્ત ત્યાં મનનોય;
 સોનું અને સુગંધની જોડી ક્યાંય ન જોય. ૩
 મેળવતાં મહેનત પડે, સાચવતાં સંતાપ;
 ઇશ્વરથી તોપણ અધિક જંપતા જરના જાય ૪.
 લાગે ધનની લોટરી (થાય) રાજ રાનેરાત;
 દાનવીરની દિલમાં આવે નહીં અમીરાત. ૫
 કાયા માયા કોયનાં થ્યાં ન કે હી થાય;
 જીવનની અચરજ જુઓ, મમતા નો મુકાય. ૬
 સેલાણી સમંદર તણી, નીઘડક સેલી નોય;
 દખની સમજલી દિલમાં, હલે ચાવું ને હોય. ૭
 વરસારો વીત્યા પછી, વર્ષે નો વવાય;
 સમય પછીથી સરવનું વાળું વણુમી જાય. ૮
 માણેક-હીરા મૂલને સમજ લેવું સહેલ;
 પરખ દિલની પામવી માનવની મુશ્કેલ. ૯
 તન જોળી તેજબમાં, તાવે ટીપે તોય;
 રંગ રેખા બદલે નહીં, સાચું સોનું સોય. ૧૦
 જાદુગર જડકી દિયે માવાની મીઠાઈ;
 જોગીની જોળી થકી પાતું નો પીરસાય. ૧૧
 ઝીલ્યા પછી જાનહવી જો પાતક રહી જાય;
 અધહર્તાનું અવનીમાં માતમ કેમ મનાય! ૧૨

કળધરમ કોઠા તણું, દયે પરમાણુ દરેક,
 જળસાગરથી જનમિયાં અમૃત ને વિષ એક. ૧૩
 પગ ચાંપી મૃતપિંડની પાણી સુકવળ પાય,
 બિદમી કાળે આજ લગ દેખ્યા નહીં ફળદાય. ૧૪
 પાળે મુખ જોલ્યું પ્રથમ દીયે પછી ઉપદેશ,
 વાણી એવા વીરની લટે નહીં લવલેશ. ૧૫

શ્રી. પિંગળશી મેઘાણું રચિત

સ્ત્રી કન્યા ભગિની પ્રસુ, દૈવિ દયાની ખાણ;
 નારી જગ વિધવિધ સ્વરૂપ, કરત સદા કલ્યાણ. ૧
 માત સ્વરૂપ સંતાનકી, પત્ની સ્વરૂપ પતિદેવ;
 ભગિની સ્વરૂપ નિજબ્રાનકી, ચાહત નારી સેવ. ૨
 દાતા ભક્તન સંત સૂર, જ્ઞાની ધ્યાની ગુણવાન;
 નારી નરકા જન્મ દે, પાયાં ઉજવલ પાન. ૩
 નારી તું નારાયણી, સંસારે સજ્જેલી;
 નવપલવિત નિત રાખતી, વિશ્વ બાગની વેલી. ૪
 તું રામાયણું લાગવત, તું સઘળાય પરાણ;
 તું ચંડી મહાભારને, નારી દિયણું નિર્વાણ. ૫
 હોત સદા નારાયણી, જાં ઘર તબ સન્માન;
 તા ઘર નવનિદિ રમે, કહતહિ વેદ પુરાન. ૬
 તૂં દુનિયાં સર્જન કરે, તૂં કરે સર્વ વિનાશ;
 તૂં રૂઢી પલમાં કરે, નારી ખેલ ખલાસ. ૭
 લીધાં તે કંઈ વ્રત કઠિન, ક્રીધાં શીલ જતન;
 પીધાં વિષ અમૃત કરી, ક્રીધાં અજબ રતન. ૮
 તૂં નારી સુરતરુ સમિ, ઇચ્છિત ફલ દેનાર;
 તૂં વિષુ સૂનો લાગે, વિશ્વ તણો વહેવાર. ૯
 તૂં જૂઝી સંકટ સમે, શિયળ રાખ્યાં સ્વચ્છ;
 દેખો ચહ દુનિયાંમહીં નારી પ્રભા પ્રત્યચ્છ. ૧૦
 તૂં હૈયાની હુકમથી સ્વર્ગ ખનત સંસાર;
 નારી તબ નિશ્વાસથી નિશ્ચય નરકાગાર. ૧૧
 વનિતા તૂં વિષુ વિશ્વની, કદી ન વૃદ્ધિ થાય;
 શકિત સર્જનહારની, અવશ્ય અટકી જાય. ૧૨
 તૂં મહાકાલી જોગણી, તૂં દેવી દરસાય;
 તૂં માયા માહેશ્વરી તૂં અવરૂપ લખાય. ૧૩

તું જીવન સહચારણી, પતિ પારાયણ રૂપ;
છતી આંખે અધી બની, જોયું ન જગત
૨૬૩૫. ૧૪

તૂં મીરાં મજરાં લઇ. ગાગે ગિરધારલાલ;
તૂં પોલી મુમતાઝ ધર, ઓઢી તાઝમહાલ ૧૫

શ્રી મેકરણભાઈ લીલા રચિત

અંગ રૂડાં મન ઉજળાં, જીગર સ્નેહે જૂલે,
એને 'લેહુ' ના ભૂલે, ભવ લગ માનવ લોળિયાં. ૧
લાડકાયાનાં લોળિયાં, ફેગટ મનમાં ન ફૂલે,
એવાં 'લેહુ' ના ભૂલે, ભવ લગ માનવ લોળિયાં ૨
આંચુડાં સ્નેહે આંખ, આવે મળતાં અણુમૂલે,
એવાં 'લેહુ' ના ભૂલે, ભવ લગ માનવ લોળિયાં. ૩
ગણધારી ગરવા ગણું, ખાંડે જીગર ખૂલે;
એને 'લેહુ' ના ભૂલે, ભવ લગ માનવ લોળિયાં. ૪
સત્યવક્તા સદ્ગુણી, કયાળુ દઢ-દાતાર;
'લેહુ' ભવ લગના ભૂલે, મોંઘાંમૂલાં માનવી. ૫
પંડ પૂરણ હોય પવિત્ર, જાતે પરચે જાનવી;
'લેહુ' ભવ લગ ના ભૂલે મોંઘાંમૂલાં માનવી. ૬
પર ઉપકારે પંડને, વીર દે વેચાવી,
'લેહુ' ભવ લગ ના ભૂલે, મોંઘાંમૂલાં માનવી ૭

સરવો સોરઠ દેશ

પાતળ બદન ને પદમણી, કંઠ લગ લંબા કેશ;
લેહુ મેકરણ ભણે, એવો સરવો સોરઠ દેશ. ૮
ઠણકે સાવજ હુંગરે, હાકલવીર હંમેશા;
લેહુ મેકરણ ભણે, સરવો સોરઠ દેશ. ૯
મરજાં પાલન મહા, પંડ ઠાંકણ પેરવેશ;
લેહુ મેકરણ ભણે, સરવો સોરઠ દેશ. ૧૦
ઉજળ પખાંના આદમી, લોલ નહિ લવવેશ;
લેહુ મેકરણ ભણે, એવો સરવો સોરઠ દેશ. ૧૧
ગર ઘાટી ગરવો ધણી, નમણા ચારણ નેસ;
લેહુ મેકરણ ભણે, સરવો સોરઠ દેશ. ૧૨
મેયું ગાયું મલપતી, નારી નાજુક વેશ;
લેહુ મેકરણ ભણે, સરવો સોરઠ દેશ. ૧૩

યાદ કરે અંતર ઠરે, સબજન લેટે શેણ,
મેકરણ માયાળુ માનવી, જેનાં વહાલાં લાગે વેણ. ૧૪
ગરવો ભરથ સોમનાથ, શેતલ ભાદર શેણ,
લેહુ સાવજ ભાઈબંધ, સરવો સોરઠ દેશ. ૧૫

શ્રી બળદેવભાઈ નરેલા રચિત

સમયતણી સંસારમાં, અહુને લાગે ચોટ;
ભવ-સાગર એવો ભર્યો, કાં ભરતી કાં ચોટ. ૧
મન જોવાં મોજાં, દરિયેથી દોટું દીએ;
હલકા જોઈ હીએ, ફટ કડીને પાછાં ફર્યાં. ૨
ફટકિયાં ફૂટયા કરે, તેનો ન હોય નોત્ર;
પૂન્ય હશે તો પાળશે, બોલેલ પોતાના બોલ. ૩
ધનને જોડું નવ ધરે, કરે સદા સન - કામ;
રાજ રાટી આપવી, નો રાજ રશે રામ. ૪
ગઢપતિ મોટા કમ્પ ગયા, લેવાણું ન લગાર;
માટીથી માટી મળી, (અને) અંગ જથું
અંગાર. ૫

સદ્ગુણિ દરે શામળો, સત્યનો સમજાય સાર;
નુગરાં સાથે નો કરે, વેધુ જન વહેવાર. ૬
કંસતણા વિધવંસનો, નાથ કર્યો નિરધાર;
જન્મ ધરિયો જાદવે, કદરે કારાગાર. ૭
સહુને થયો સંસારમાં, રાજપુરુષનો રોગ,
(પણ) અંજળ હશે તો આપશે, ઇશ્વર એનો
રોગ. ૮

મન મરે બંધાય નહીં, લોગળ્યે જાળ લોગ;
વય જોખન વીતી જશે, (અને) રશે અંતે
રોગ. ૯

આંખરણ ધીંગી અળાં, ફળ મીઠાં ફળિયાં,
ખારસમાં જોગે ખરાં, બોએ બાવળિયાં. ૧૦
સર બંદકે નો સરે, નશાં વીધે નેણ,
કાં વીધે જઈ કાળજું, કીધું વેણ કવેણ. ૧૧
સાબર, સસલાં, શ્યામને, સઘળાં છંછેટે,
હરમત કોઈની હાલશે, કેઅરને કેટે ! ૧૨
બેટો કદી માળાપનું, કીધું ન માને કેણ;
જણનારી લાજ મરે, નીચાં ઠાળી નેણ. ૧૩

સારનાં સંસારમાં જોણે લાડારે લરિયા;
હરિયા વિણુ ભવસાગરે, તું બા વિણુ તરિયા. ૧૪
ધર મેમાનો ધ્રુમતા લોણું નહીં લગાર;
મેણું નઈ માળાપને, એવો દે અવતાર. ૧૫

શ્રી. હિંગોળદાન નરેલા રચિત

સ્નેહીનાં સુખદુઃખની. ચિત્તમાં લાગે ચોટ;
અંદ્ર પ્રેમથી સાગરે. (નુઓ) આવે ભરતી ચોટ. ૧
પીધાં આશા જળ પ્રેમથી. હશે ઇ ભૂમિય હરિયાળી,
એના દિવસ દિવાળી, અને રાત્રીય રઢિયાળી. ૨
જોયું સાચું ન ભણવું. નજર કેંતી ના;
પ્રશ્ન ન બીજો પૂછવો, જો હેડું પાડે હા. ૩
જાણ્યે અજાણ્યે જીવનમાં, ધતી હોય ભૂલ થાય;
બળી ભરમ થાતાં બધા, પશ્ચાતાપથી પાપ. ૪
નિર્બળ બળ માનવ નહીં, ઇશ શક્તિ અમાપ.
કરે નહીં સમજું કદી, શેક હરખ સંતાપ. ૫
ચિત્ર ન હું દોરી શકું, (એવો) વિચિત્ર જગ-
વહેવાર;
નીત નીત જેમાં નવીનતા, (એનો) પામી શકું
ન પાર. ૬

જો હે સો જગદંબકા, તેરા નહીં તલભાર.
સુખદુઃખ ઉનકી રચના હે, જો બધે સો
સ્વીકાર. ૭

હટત મલિનતા હૃદયકી. ઘટત તિમિર અઘ ઘોર;
કટત કષ્ટ સંસાર કે, જો રટત નામ રણછોર. ૮
ઉમંગ લયા ઉછળતો, એનાં અંતરમાં અરમાન
ગંભીર નાદે ગજગતો, ગાતો સાગર ગાન. ૯
મરજદા મરે નહીં, જે ચાહે સદા સ્વમાન,
માનભરી ઉપમા મળી, મહદધિ નામ મહાન. ૧૦
આઝાદીના ઉન્માદમાં, જે યાની જતા એકામ;
(એને) ડાંધે શલામી કેરી (પાછી) લાગુ પડે
લગામ. ૧૧

આખી કુળનો સ્વાદ. ઠળિયાને ફેંકી દિગે,
ઇ જાગે છે ઇ યાદ, સૌ ભૂલી જાય શામળા. ૧૨
ટાઠ મહે તડકો સહે, ભટકી સહેતું ભૂખ;

મારવાડય દરે મુખ - છેવટ જીંટનું શામળા. ૧૩
માવઠાના મેચે, સરવર છલકે જાય.
ઇ કરતુ કહેવાય, કેઇ ચોમાસું ન કે સુરગા. ૧૫
જ્યારે હોય જરૂર ત્યારે પછેડી વા છાંટા પડે
દુકાળ ઠેલે દૂર અને સુકાળ સર્જે સુરગા. ૧૫

શ્રી. આપલભાઈ ગઢરી રચિત

પોતાનાં ઠાંકવા પાપ, અવરના ઉખેળા કરે,
ધરાર મારે ધાપ, (એને) સમત દેજે શામળા. (૧)
કટાણનો કોઇ, પરોધર પાછટ દીએ,
(એમાં) હાનિ ઝાઝી હોય, સાડું થોડું શામળા. (૨)
કૂડ વીંટાયેલ કીર્તિ, ઠાલા જગનાં ઠાઠ;
પડતું મેલી પ્રાણિયા, પઠ માનવતા પાઠ. (૩)
રંધનિમે રાખીએ સુધા દિયે સુરેહ;
આપલ અમર નહીં બને, સંયમ વિહોણું દેહ. (૪)
આપલ બનીને બગ, શીદ જગને છેતરે;
(તેથી) કાયમ રહેવું કગ, દેખીને હુનિયા કરે. (૫)
આપલ કે' ના બાંધીએ, બળિયા સાથે બાથ;
રાવણુ જેવા રહ્યા નહીં, હતા છતાં વીસ હાથ. (૬)
આપલ જેણે બહુ કર્યાં, કાયમ અવળાં કામ,
નશા ગયા છે નીકળી, (એનાં) નડશામાંથી
નામ. (૭)

આપલ કે' ના બાંધીએ, કદીએ કૂડાં કરમે,
રહ્યું સહ્યું રાખીએ, ધરતી માથે ધરમ. (૮)
ધરમ હોય તેા ધન વધે, વધે વંશ ને વેલો.
આપલ બીજું કાંઈ નહીં, પુણ્યે પાપને ઠેલો. (૯)
પુણ્ય હશે તે પામશે, અવની માથે અન્ન,
આપલ કાયમ બાંધીએ, માધવ શરણે મન. (૧૦)

આ આગો હવે આવશે, કોણે દીડી કાલ,
આપલ ભરોસો બહુ નહીં, હરિ ભણે લે હાલ. (૧૧)
આ પણ એજે જાય છે, આપલ કર્યે બિચાર,
ફાલા જગને ફૂટતાં, વધુ ન લાગે વાર. ૧૨
સમજ્યા તે ચેતી ગયા, નર થઈ ગયા ન્યાલ,
અણુસમજુના અવનીમાં, આપલ ખૂરા હાલ. ૧૩

બક્ષો આયુષ્ય બાપલ કહે, સાડે એવું સહજ;
આજ તક એળે ગયું, અંખ તોકાત તો કંજ. ૧૪
બાપલ આયુષ્ય બહોત ગઈ, રહીસહી છે રાત;
હજીબાજી છે હાથમાં, (પછી) પરતાશો પરભાત. ૧૫
બાપલ કે' અવગણુ બધા, ગણુતાં થાયે ગંજ,
(પણ) લાંબાનું લોપે નહીં, લાળ પડાની લલજ. ૧૬

શ્રી. મેઘરાજ મૂળુમા ગઢવી રચિત

પૂરવ હંદા પુન્યથી, સજ્જન હોત સંતાન;
નહીં તરની પડા જેવા દીકરા, નક્કી પાકે નિદાન. ૧
કાંમી રૂપે આંધળો, દમડે લોભી દેખ;
સજ્જન સદ્ગુણ દેખનો, દુરીજન અવગણુ દેખ. ૨
કરશે નહિ કોઈ દી, પતળેલનો પતિયાર;
બલક માંથે ખુવાર, મેળવે નક્કી મેઘડા. ૩
સ્વારથ પંરનો સાધવા, ખૂટલ કરે ખુવાર;
એનો કી આધાર, રહે જગતને રામડાં. ૪
ધોરાજીનો ઢોલિયો, ઉપલેટાની પાટી;
નારી પદમણી નીપજે, મરદ નીપજે માટી. ૫
બાળક છે જગબાગનાં, ફેરમવાળાં ફૂલ;
ધંધરરૂપ છે એકંતું, લેજો તણ મન ભૂલ. ૬
પેટ કરાવે પાંપળાં, પેટ કરાવે વેડ;
કરી કરી ને નોકરી, હતભાગીને હેઠ. ૭
રહેણી કરણી એક રંગ, વાણી વર્તન વેશ;
હજો કંઠી ન દાખવે, હાકમ રંગ હંમેશ. ૮
ભોજન મિષ્ટ ભાવતાં, પીરસે નત પકવાન,
કામન આપે કંથને, પાન સરીખી પાન. ૯
સગાળે સૌ કોઈ, દાળે ભલપું દિલથી,
પણ-કંકરા કાળે કોઈ, રાખે ન પડખે રામડા. ૧૦
તરસ્યાની છીપું ટળે, મળે જીવત, વ્રતદાન;
નવાણું તણું નીરજ્યું, નક્કી પુન્ય મહાન. ૧૧
દખણે દળે કાંકરા, ઇ લોટ ફૂતરાં ખાય,
માખણુ જા. છાશમાં, ઇ કુહડ નાર કંવાય. ૧૨
મજીરાં ખોલે મધુર, રણકે તંબુર તાર,
અલખ દેવ આરાધવા, રટે જીભ રણકાર. ૧૩
હજાણાં ગોરલ દીસતાં, ગહકે ઘંટા ગીત;

ગોકુળ જેવાં ગામડાં, રાખે નીતિ રીત. ૧૪
બજે નગારાં નોખતું, ઝાલરના ઝણકાર;
લજો ધંધરને ભાવથી, આલ ભયો અંધકાર. ૧૫

શ્રી વલ્લભભાઈ રાજગુરુ રચિત

નમણી નારી નીરંગો, બહાલપનો વરતાવ,
ભળ્યો ન જુદો ભાવ, ભટ્ટી નાર ભરવાડની. ૧
સ્વારથમાં સળકી રહ્યો, ધ્યુનું ન તારુ ધ્યાન,
ભૂલ બધી ભંગવાન, સહવાં પડશે શામળા. ૨
ગામ ન અમને ગોઠતું, (ત્યાં) મૂક્યો ૧ મહારાજ,
ગણ્યો ગરીબનવાજ, (તારાં) કરતક જૂદા
કેશવા. ૩
આવ્યાને દઈ આશરો, રોટી પૂરું રામ,
ગરબું એવું ગામ, કેમ ન આપ્યું કેશવા. ૪
ખવરાવી ખાવી અરે ! ઘરની રોટી બહાર,
બહાલપને વ્યવહાર, દઈન લવા દેવરા. ૫
હરિજનનાં હંથાં મહીં, બહાલા તારો વાસ,
અમથી આધો જાછ, કારણ કહ તું કશવા. ૬
ભાળે કાઢેક ભાકરી, ફૂથ ચોખાતા દાન,
માધવ થાય મડમાન, અંતર રીઝે આંધ્યા. ૭
બડા ન દેશે બૂડવા, એની બાંધવ પકડયે બાય,
શીતળ વડની છાય, નિદ્રા લાવ નાનકા. ૮
દે છે ધંધર ફૂથ, જન્મ્યા પડલા જો જરી,
વયમા થાતા વૃદ્ધ, નવ ભૂલી જ નાથન. ૯
કુંજરને કેવું મળે, ખાવાતું ખાવંદ !
દાડી હાન દ્રઢ, જ્ઞાન ઉદરના શામળા. ૧૦
ધોખો કદાં ધરીશ મા ગાપયા તણા ગરીશ;
વાસા એના વીસ, મોસાળના હાય માધવા. ૧૧
આંખો થઈન આપ, સોન શીતળ છાયડા;
ટળશે મનના તાપ, માનમ વધશે માધવા. ૧૨
શામ લીએ સંભાળ, સતિયાની સાચું કહું;
વાંકા થાય ન વાળ, મન મજમૂર માધવા. ૧૩
જીવણુ જનમ ન થાત, ઘોઘાણુ જગા ધરે,
વચા નહીં વાત, રવિ ઊગમ રાડો. ૧૪
આખાલયુંમાં આજ પણુ, અવનૂતા અંધાણુ,
વલ્લભ કરે વખાણુ, જશ ખાટી ગયા જીવણુ. ૧૫

જોખન અને જરા : સામેરીની સાખીઓ

સં. જયમલ્લ પરમાર

જોખન જોર જાતું રિયું, ઘડપણને ધરે;
ફરો મન મોડળે, હવે કંચૂકી કાંધ ધરે. ૧
ગાખાં હુંદો ખેસણો, ખેલણ હુંદો ચાહ;
હુરા ફેંક મોજણું, વાહ જુવાની વાહ. ૨
સરગથી સોહામણું, માનવને મૃત લોક !
બેત્રે ગાલું ભરિયયું, જરાં મરણ ને વિંજોગ. ૩
અધારે અધગાહિ, નાખી નજર પોગતી;
સામે ન સૂજે સાર, ઉમર ચાતાં ઉનડા. ૪
જાટિયા જુવાની ગઈ, ગઈ ચટકતી ચાહ;
જીથે અખોડો ખાંધતાં, તીથે પડી ગઈ ટાલ. ૫
કાના કેશાં ને લોચના, ડગમગતે દાંતે;
એક દી લાંછન લાગશે, જોખનિયાં જાતે. ૬
જોખન જાતે ત્રણ ગિયાં, કહો સખી ક્રિયાં ?
કંકુ કાજળ ને કાંચકી, અંગથી અળંગા થિયાં. ૭
જોખન જાતે ચાર ગિયાં, કહો સખી ક્રિયાં ?
કાન, કેશાં, દો ત્રેણાં, દન્ટા - જગમગિયા. ૮
જોખન જોગી હો ગયા, ફેરી દે ગ્યાં દાર;
મેં પાપણ તાકત રહી, ફિર્યા ન દૂજી વાર. ૯
જુવાની હતી તે જાતી રહી, દેહીને નાખી દંખી;
રાણો ક્યે શું વાવશયે, ભયાં ભયરાં પળો. ૧૦
જોખનિયા તુંને જાળવ્યું, ચાચું માઝમ રાત;
જાતાં જાણ્યું હોત તો, ઉછી ઉધારાં કરત. ૧૧
જોખનિયાં તુંને જાળવ્યું, ચાચું સારી રાત;
એવો અવશ્યુ શો કર્યો કે લકડી દઈ ગ્યો હાથ ? ૧૨
કાળપ મેલે કેશ, મન કાળપ મેલે નહિ,
વણસી જાયે વેશ, તોય હૈયું હિહોરા કરે. ૧૩
જોખન મેં તને જાણ્યો, પહર ચાખીં સારી રાત,
એક તુમાં અવશ્યુ ભલે, મને લકડી દઈ ગ્યો હાથ. ૧૪
દંતડા દિન સંભાર, શી શી ચીજું ચખાડિયું,
લાજ્યા નહિ લગાર, હાડા પહેલાં હાલિવા ? ૧૫
અમને ન દેજો દોષ, જાણું તે સૌ જાવશે,

રદા ન ધરજો રોષ, પેઠાં પ્રતગ્મા પાળશે. ૧૬
આવ્યાં જે ઉછરતેહ, ધોખો મન ધરીએ નહીં,
જનમ સંગાથી જેહ, પેઠાં પાર ઉતારશે. ૧૭
કાળા હતા કેશ, અદલાઈને બીજ થયા,
દલને ભોંઠપ દેહ, દુનિયાને કાંઠે દેખાડિયે ? ૧૮
જોખનિયા ધોખી હુઓ, ધોયા ચહુંધા દેશ,
વણ પથરે વણ સણુએ, જોખના કીધા કેશ. ૧૯
જોખન જાતાં જાણ્યું નંતું, વેલી કરત વાડ,
પૂરી રાખત ડાખલી, કાઢત વાર-તહેવાર. ૨૦
જોખન જાતાં જાણ્યું નંતું, મોંધાં વતાડત મૂલ,
થોડે થોડે વાવરત, માલણ વેચે જેમ ફૂલ. ૨૧
ગોલણ કહે ધરડા થયા, જાંગે ભાંગ્યાં જોર,
ખખમે ખરછીવા કૂદતા, નાળિયું હતી નકોર. ૨૨
જોખનને જીકારા ધણા, ઘડપણને નહિ ઘેંસ,
હાલીતળ હળવાં થિયાં, કાળા મટી ગ્યા કેશ. ૨૩
તરિયા જોખન તીસ લગ ધોરી નવ ધરાં !
પુર્યાં જોખન જ્યાં લગી, ઘીએ પેટ ભરાં ૨૪
જોખન જરા તે ફૂતરી, જળરા લોહી જાણ !
આવે એની હકકટે, ખચે ન તેના પ્રાણ. ૨૫
સદા ન જોખન સ્થિર રહે, સદા ન લક્ષ્મી તેહ,
જોખન ચલ સંસાર ચલ, ચલ વૈભવ ચલ દેહ. ૨૬
જે દી હતા જુવાન, નોરા કરતા નાથાં દઈ,
એ પિંડ ન એ પ્રાણ, બોલાવ્યા બોલે નહિ. ૨૭
નખીએ હતી નકોર, બોલાવતો ખરડા ધણી,
જાંગે ભાંગ્યાં જોર, જાતાં દીધાં નેહવે. ૨૮
ઘડપણ વસમી પાટ, જુવાનીમાં જાણી નહિ,
એના શા ઉચાટ, ચાચું સોરઠિયો ભણે. ૨૯
જુવાનીનાં જોર, અટાણે અળગાં થિયાં,
ન મળે મન નકોર, ચાચું સોરઠિયો ભણે. ૩૦
પુરણ પચાસે પળિયાં, ખાળી ના પરણેશ;
ઈ નહિ જોખન નહિ જરા, સુખ ન પામીશ લેશ. ૩૧

મૂખ ગયે ભોજન મગે, ઠંડી પછી કમાહ;
 જોખન ગયે જોડે મળે, તથુને આગ લગાહ. ૩૧
 જોખનને જીકારા ધણી, જરા નજરેથી જ;
 ખાંડ ચોખા ને ચૂરમાં, મન આવતાં ખા. ૩૨
 વણુ ઘેણુવે વરસાવે, ન-ગરમાં નગર ગ્યાં;
 આવે આવે શું કરો? જોખન જ દરિયાં. ૩૩
 — જાણું રે'શે જોખના, જોખન કરો રંગ;
 છેતરી ચાલ્યું હમકલે, એહું કરીને અંગ, ૩૪
 જોખન જતાં છ ગયાં, દાંત રૂપ ને રંગ;
 સેજ રમણુ તુરી ચડણુ, પરથમ વાપણુ ખગ. ૩૫

— કાળાં તે ઘોળાં થિયાં, થુવે નારનકા નેણુ;
 જોખન ચાલ્યું જાદરું, કાળે કહાળ્યાં કે'ણુ. ૩૬
 થન થન ભરતા ઢેકડા, જળસે ભરતા ખાથ;
 જોખન ચાલ્યું જાદરું, હેહા પડિયા હાથ. ૩૭

સામેરીની સાખીઓ

સામેરી સાયર ઊમટયો, રતન રોળાણું જાપ;
 કરમહીણી ભરે મૂઠડી, તેના શંખલે હાથ ભરાય. ૧
 સામેરી સજન વળાવિયા, તાતી વેળુ માંય;
 જે સરજી હોત વાદળી, પિયુને પગપગ ઢાળત છાંય. ૨
 સામેરી ચડી ઘેડલે, હાથમાં લાલ કપાન;
 જે દશ્ય નાખે ભલ્લકો, તે દશ્યમાં ભંગાણુ. ૩
 સામેરી સોનારજી, ઓલાણી મં કૂંક.
 અરથ ન આવે આપણુ, એને મનથી વિસારી મૂક. ૪
 સામેરી સુલખખણી, ચઢી તે સવલ ચઢિકિ;
 હું તુંમ પૂછું પંડિતા, સૂલિ ભલી કઈ સોકિ. ૫
 સૂલી એક જ કંડો, સોકિ અનંતા કંદ,
 નિત ચરીઈ નિત ચારીઈ, હઈડા પગ પગ હૃદ. ૬
 સૂલી આપઈ એક મરણુ, સોકિ દઈ સો પાર;
 લોયણુ પેહું તણુખણું, ખટકઈ વાસે વાર. ૭
 સામેરી કુંગર ચડી, પગ પગ વીધે બાણુ;
 જેતાં બાધે પાધડી, એતા પરખ મ જાણુ. ૮
 સામેરી પાત્ર પરખલે, હેકણુ તોલે મ તોલ;
 જે તોલે રતન તોલતી, એ તોલે પથ્થર મ તોલ. ૯
 સામેરી આ સંસાર મેં કેતોક વણુજ કિયો;
 ઝડપ નાખી હંસને, ત્યાં કગવો હાથ થિયો. ૧૦

સામેરી સમય વીત ગ્યો, જાણ્યા નહિ જગદીશ,
 નાળ જમની કાટીઓ, કયું કાટયો નહિ શીશ? ૧૧
 સામેરી સજન સોહામણો, જોતાં ઊપજે વહાલ;
 જેનો કંથ નહિ કલાગરો, એનો કેમ ચાલે વહેવાર? ૧૨

દુહા દાડના : જયમલસ પરમાર

અસુર પડયો તખ યું લણ્યો, સુણુ રે સુત ખરતાં,
 દેવે નહિ પણુ દારવે, દાળી દીધ ધરાં. ૧
 હરિએ રોળ્યું હરિ થકી, રાખહરાજ વંધેક,
 હાલા તેં ભાલા વન્યા, રોળ્યાં રાજ અનેક. ૨
 વીસ ભૂજ દસ મોડ, એને રોળ્યો રામે પલકમાં,
 (તું) ઝપટે નાવે ઝોડ, તારે મોં-માથાં નહિ મહુતણા. ૩
 દલ્લીમાં દુરાનીએ, કરી કતલ દિન તીન,
 પણુ તારી ત્રીસો દિન ને બારે ય મહિના ભેવડા. ૪
 ખડક્યાં મડદાં મિસરમાં, કુંગર ડમ્મરિયા,
 પણુ તારાં ખડક્યાં તેહ, આભાં લગ અડવા કરે. ૫
 રહીમન કોઈ રામાય, (તો) કોઈને ઈસા પારસી,
 પણુ નગરો તું નખમાંય, આં કલો અખિયાતનો. ૬
 આવે નહિ એંતાર, વણુ ડાકે વહિયાતનો,
 પણુ વણુ ભૂવે વણુ ડાક, તું ધુણુવો ધર સામટી. ૭
 ખતીસનાં ખાધેલ, એને દાતારે ય દુવા કરે.
 પણુ તારાં ડસિયલ તેહ, એને દેવે ન સૂધે દારવા. ૮
 લખમીનો તું લાડકો, સગણો હોત સધીર,
 સેવ્યો હોત સલિલ, તને સેતો સેતો સામળે. ૯
 ધણીએ દીધેલ ધાન, એમાં કીટક સરજ્યાં કારમા,
 આથાના ઉરમાં, તેં ઈશ્વરનાં અવળાં કર્યાં. ૧૦
 શેરડિયુંના સગા! તેં ગરલ ઉતાપ્યાં બોળમાં,
 વખના વાપી ગા, તેં નવકુળ નવસાઈ થકી. ૧૧
 ઓખદ ઉત્તમ જેય, તનડાને ત્રેવડ દિયે.
 એનાં પરખે પીણુ દેય, તેં દવા વંઠાડી દારવા. ૧૨
 ભોગાવે ભલ-પૂર, આવે વરસે એક દી,
 તારાં ચાકમચૂર, આઠેય પોરે આથડે. ૧૩
 ચિતડે ચળિયલ જેહ, હજી પરખે માતા માનની,
 તારાં ફટકલ તેહ, એને ભેણુ નહિ કે'લામની. ૧૪
 તું — પડ માથે પેદા હુઓ ફૂસકે રોઈ ધરા,
 સંગત હુઈ જો શેપકી, તો ઠાકર કાઉં ઠરાં? ૧૫

સાવજ અને સૂર(વારાહ)ની વડછડ

આલો ફોનું આફળી, ઝંડા ફરહરિઆ,
રાવતીએ રોલ ચાલવી, અંગદ વસટી (ઈ) આં ...૧

પૌરુષમાં ખંનને આલને અડતી ફોળે સામે
સામે અફળાણી, શરનરોએ ભાલાંઓ ચલાવ્યાં. ત્યારે
અંગદ (હૂત) વિદિ કરવા આવ્યા.

અંખે કોડે આ ફરો, કોણ હી વેર કિઆ;
શાશત્રમાં સમને નહિ, રખી પુછ રિઆ...૨

અણબંગ (આખે) કોડવાળા તમે ક્યો કરો છો.
કોણે વેર ક્યું? તમે શાસ્ત્રમાં તો સમજતા જ નથી,
એમ જ્ઞપિ પૂછી રહ્યા.

અંગદ નેધા આવટે, ખમકે રગત ખળાં;
વસટિ તે હી વળુંધિએ, દોએ ખપશે દળાં. ૩

જ્યારે અંગદ સમાન ચોક્કાઓ ભિડાઈ જાય,
અને રણભૂમિમાં રક્તપ્રવાહ ખળખળ કરતો વહેવા
માટે ત્યારે વિદિ(સુલેહ)ની વાતને વળગ્યું, કમકે
નહિ તો ખંનને સૈન્યો કામ આવી જશે.

તું વાવીથી વખ વેલડી, કખધી સીંચે કોએ;
ફળ પાકે ને રસ ચુવે, તેની મીઠપ નેએ...૪

અળી છુદ્ધિપી જળ સિંચન કરીને તે વૈરની
વિષવેલી વાવી હતી, હવે તેનાં ફળ પાકી ગયાં છે,
અને રસ ટપકે છે. તું વૈરની મીઠાશ માણી ને.

ચારો જુજવો ચર, જુજવો હોએ ગરાસ;
કો' કાગાણ કેમ હશે, વાતું તણો વણાસ...૫

અમારે આહાર જુદો જુદો છે, અને અમારા
ગરાસ (વન) પણ નોખતોખાં છે, તો હે કાગ, કહે કઈ
રીતે અમારી વચ્ચે વાત બગડીને વેર બંધાશે?

કેનેક નિંદર ઘણી, કેનેક થોડી હોએ;
તે વાતું રે કારણે, પટા લે નેએ કોએ?...૬

કોઈકને ભંધ થોડી હોય, અને કોઈકને વધુ
હોય, પણ. આ કારણે કોઈ કોઈના શરીર પરના
જન્મજાત પટાઓ લઈ જાય ખરા?

સુ પટા પરમે દિઆ, તુ ઘટ ગિઆ સમાએ;
કખધી કાગારે કારણે, વેણે વેર વશાએ...૭

વારાહ કહે છે : 'હે સિંહ, પરમેશ્વરે મને
જન્મથી જ શરીરે ચટાપટા આપેલા હતા, જે હવે
તારા શરીરમાં સમાઈ ગયા છે.' આમ કાગડે આપેલ
અવળી મતિને કારણે સિંહ અને વારાહે વાણી વડે
વેર વસાવ્યું.

સં. બળદેવલાઈ નરેલા
જન્મથી જ શરીરે ચટાપટા આપેલા હતા, જે હવે
તારા શરીરમાં સમાઈ ગયા છે.' આમ કાગડે આપેલ
અવળી મતિને કારણે સિંહ અને વારાહે વાણી વડે
વેર વસાવ્યું.

પરમ પારિશો એ કહે, મત તુ સાણે દોએ,
દો દો લોચન સળકુંદિઆ, નેરે તીન ન હોએ...૮

એ પરમેશ્વરના પરચો કહેવાય, તું હડાપણું
દોહન કરીશ નહિ, પરમેશ્વરે અવાંને બખ્ખે નેત્રા
આપ્યાં છે, તો તારે ત્રણ આંખો ન હોય,

કાકીડા રો મારતલ. ગદોળી ઉપર ધાએ,
ભુંડણ કેરા દાઓડા, દાસીરા, પધરાએ...૯

સિંહ કહે છે : વારહ, તું તો કાકીડા જેવા
શુદ્ધજીવને મારનારો અને ગરોળિયો ઉપર ધસી જઈને
વીરતા બતાવનારો છો. ભુંડણના પુત્ર, નક્કી તારા
ઉદરમાં દાસીનું દૂધ પધરાવાયેલું છે.

સીંચડા થારો બળ મેં બાણીએ, રગતી ભાંજશ. ગાએ;
કે કે ભાલાં ભંજ્યાં, મોરાં મો મચકાએ...૧૦

વારાહ કહે છે : સિંહ, તારું બળ તો મેં
બાણેનું જ છે. તું ગરીબ એવી અને ભાંસરતી
ગાયને મારે છે. મેં તો મારા શરીરમાં શત્રુઓનાં
અનેક ભાલાંઓ મોં મચકોડતાં મચકોડતાં ભાંગ્યાં છે,

સિંચાં એતી આંખડી, પર મારો ન ખાએ;
ત્રીજી તલપે નાં પડે, ભાગાં લાર ન જાએ...૧૧

સિંહની એ ટક છે કે તો પારકો શિકાર
ખાતો નથી. વળી ત્રણ ભામાં શિકાર ન પડે તો એ
ભાગતા શિકાર પાછળ પલ્લ પડતો નથી.

આ દુહો અશુદ્ધ છે. અર્થ 'બંધ ખેસતો નથી.
ધંધવી પળાં, શીરા ધહડા, ભુખ ભાડું નાએ;
વારો આએ વેરીઓ, વેઠ વની ના નાએ...૧૨

એડા હાથ લહી બીઆ, કે કે જીવ ધરાએ;
કડીઆરો રાજ થીએ, માથે છત્ર ધરાએ...૧૩

-હાથીનો શિકાર કરનાર સિંહના હાથ જેવું
સૌમાન્ય ખીજ કયા હાથ ધરાવે છે? એ પંખઓ
અનેક જીવને માંસ વડે તૂટ કરે છે. ગજમુક્તાઓની
પ્રાપ્તિ વડે જંગલમાં લાકડાં વીણનાર ગરીબ કડી-
આરને માથે રાજજત્ર ધરાવીને રાજ કરી દે છે,

અર્થાત્ રંકને રાય બનાવી દે છે.

જયમદલ પરમારનાં લોકસાહિત્યનાં બે પ્રમુખ પ્રકાશન

લોકસાહિત્યને સર્વાંગીણરીને
સમજાવતું પ્રાણુવાન પુરતક

૧

લોક, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ જેમાં

લોકસાહિત્યના પ્રાણુ-પ્રશ્નોની રમ્મિઠ
ખાનીમાં તલસ્પર્શી અર્થ સાથે નેના
વિવિધઅંગોનું વૈજ્ઞાનિક વિવરણ કરેલું છે.
જેવાં કે

લોક અને શિષ્ટ : લોક અને સ્ત્રી : લોક અને
સૌંદર્ય : સંસ્કૃતિ ને સહ્યતા : લોક અને
મનોરંજન : લોક અને સંશોધન-પ્રકાશન

મૂલ્ય રૂપિયા વીસ

રજી. પોસ્ટેજ રૂપિયા અઢી :
મનીઓર્ડર કરવાથી મોકલાશે.

લોકસાહિત્યના વિશિષ્ટ અંગોને
રમ્મિક પરિચય આપતું પુરતક

૨

આપણી લોકસંસ્કૃતિ જેમાં

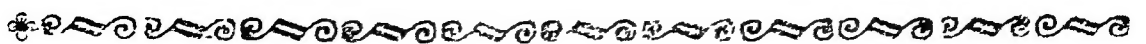
આપણાં લોકગીતો, લોકસંગીત, લોકનૃત્યો,
લજનો, આપણા લોકશાણુગાર અને પ્રકૃતિ-
પરાયણ લોકજીવનની સરવાણીઓ વહી છે,
જેવી કે

લક્ષિત, શક્તિ અને સૌન્દર્યની, અશ્વો, નદી
અને નારીની, પહાડો અને ડુંગરધારાની,
રૂપકથાની વચ્ચાલંકારની તથા જીવનકથાની

મૂલ્ય રૂપિયા વીસ

રજી. પોસ્ટેજ રૂપિયા અઢી :
મનીઓર્ડર કરવાથી મોકલાશે.

‘ભિર્મિનવરચના’ કાર્યાલય : ૧૩, જાગનાથ પોલ : રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧
લાગતી સાહિત્ય સંઘ : ‘રાજુલ’ : સુસ્લિષ્ઠ સોસાયટી ને મથુર કોલો-
નીના કેનર ઉપર : અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

જયમહલ પરમારનાં પપ પ્રકાશનો

લોકસાહિત્યનું વૈજ્ઞાનિક નિરૂપણ

૧. આપણી લોકસંસ્કૃતિ (ખીજી આવૃત્તિ)
૨. લોક, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ (પુસ્તક પહોંચું)

લોકવાર્તા-સંગ્રહ

૧. ધરતીની અમીરાત
૨. દેશદેશની લોકકથાઓ ભાગ ૧-૨
૩. પરીકથાઓ ભાગ ૧-૨
૪. રૂપકથાઓ ભાગ ૧

(છેલ્લાં ત્રણેય પુસ્તકની ખીજી (આવૃત્તિ)
લોકકથા ગ્રંથાવલિ (વર્ષ પહેલું)
(દરેકની ચોથી આવૃત્તિ)

૧. ગોડ બંગાળની વાતો ભાગ-૧
૨. ગોડ બંગાળની વાતો ભાગ-૨
૩. છુંદેલખંડની વાતો
૪. કાઠિયાવાડની વાતો
૫. રાજસ્થાનની વાતો
૬. પંજબની વાતો

લોકકથા ગ્રંથાવલિ (વર્ષ ખીજું)
(દરેકની ચોથી આવૃત્તિ)

૧. ચૌખેલા રાણી
૨. દોલતપરી
૩. સોનાપદમણી
૪. નાગકુમારી
૫. નીલમણિ
૬. રૂક્ષવંતી

લોકકથા ગ્રંથાવલિ (વર્ષ ત્રીજું)
(દરેકની ચોથી આવૃત્તિ)

૧. ચાતુરીની વાતો
૨. ગંડુરાજ
૩. કાગરાણી
૪. પાંકો પંડિત

નવલકથા

૧. ખાંડેત કલેવરો (ખીજી આવૃત્તિ)
૨. અણખૂટ ધારા (ત્રીજી આવૃત્તિ)
૩. કદમ કદમ બહાયેજ
૪. ધરતીનો સાદ

નાટક

૧. ભૂદાન (ત્રિઅંકી)
 ૨. ઉકરડાનાં ફૂલ (એકાંકી)
- પ્રકૃતિ-વિજ્ઞાન
૧. ગગનને ગોળે (ખીજી આવૃત્તિ)
 ૨. આકાસ પોથી (ખીજી આવૃત્તિ)
 ૩. આપણે આંગણે જીડનારાં (ખીજી આવૃત્તિ)
- સંપાદન

૧. ગવેરચંદ મેઘાણી (સ્મરણાંગલિ)

જીવન-ચિત્ર

૧. જીવન-શિલ્પીઓ (ખીજી આવૃત્તિ)
૨. આચાર્ય પ્રફુલ્લચંદ
૩. સુભાષના સેનાનીઓ (ત્રીજી આવૃત્તિ)
૪. શાહનવાઝની સંગાથે (ત્રીજી આવૃત્તિ)

અનુવાદ

૧. સરહદપાર સુભાષ (ચોથી આવૃત્તિ)

કટાક્ષવાણી

૧. સાંખેલાં (ત્રીજી આવૃત્તિ)
૨. અમથી ડોશીની અવળવાણી

પદ્મી-પરિચય ગ્રંથાવલિ (ત્રીજી આવૃત્તિ)

૧. આંગણનાં શણગાર
૨. જીડતાં ભંગી
૩. વગડાંનાં વસનારાં
૪. રૂપરૂપના અંબાર
૫. કંઠે સોહામણાં
૬. પ્રેમી પંખીડાં

શેખરચંદ્રી ગ્રંથાવલિ

૧. નીમારખાં
૨. અજગરના મોંમાં
૩. ગેશમિયાના દેશમાં
૪. કુંવર પીપુળ

નશાબધી-ગ્રંથાવલિ

૧. ગંગાવતરણ
૨. ઝાઝા હાથ રળિયામણા
૩. નશાબધીવી નવાં જીવન
૪. કથા અને કહાની

१५ दिवस : आ पुस्तक वधुमां वधु १५ दिवस
माटे राखी शकशे.

[illegible]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ-૬

૧૪૩૦૪

ઉર્મિ-નવરચના ;
દુરો દસમો વેદ સળંગ; અંક
૫૮૨-૫૮૩.

146/17

14, 304

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંથાલય
અમદાવાદ - ૬